Bodleian Libraries
UNIVERSITY OF OXFORD

This book is part of the collection held by the Bodleian Libraries and scanned by Google, Inc. for the Google Books Library Project.

For more information see:

http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 2.0 UK: England & Wales (CC BY-NC-SA 2.0) licence.

منشی مہتاب رائے شہری واستویہ رئیس کٹرہ۔

دیوان موزون۔ از خوش فکری عالیجناب راجہ رام نراین شہری واستویہ کھرسہ۔

دیوان ناصر علی۔ شاعر نامور کا کلام۔

جوہر معظم۔ یعنی دیوان مرزا گل محمد کمرانی اہل زبان اور اسکے ساتھ منشی جواہر سنگھ کا کلام ہے جو تلامذہ مرزا صاحب سے تھے۔

دیوان کشفی۔ از جلوهٔ خیال بلند مولوی شاہ سلامت اللہ۔

دیوان ہلالی۔ کلام اہل زبان۔

خیال بیخودی۔ دیوان منشی سیتل سنگھ بنارسی بیخود تخلص۔

دیوان قاسم۔ کلام سرگروہ شعرائے نامی زمانہ ملا قاسم دیوانہ۔

دیوان نعیمی۔ فارسی غزلیات مفید یادآوری مبتدیان۔

رباعیات عمر خیام محشے یہ رباعیات مثل دواوین اور اُستادون کے کلام کے اعلے درجے کی سند ہین۔

اختراع جدید صنائع شعری مین نادر کلام از جلوهٔ نو ربیع رائے کشن کمار رئیس ضلع مراد آباد۔

قصائد مدحیہ نظام۔ نواب نظام الدولہ محمد مردان علیخان۔

قصائد ہفتخوان۔ مصنفہ مولوی عبد الاحد۔

قصائد پر فوائد۔ مصنفہ منشی گنن لال ہیبت تخلص۔

قصائد عرفی۔ محشے مصنفہ مولانا جمال الدین عرفی شیرازی۔

قصائد بدر چاچ۔ محشی مع فرہنگ مصطلحات

ساقی نامہ ظہوری۔ محشی۔

دیوان بے نقاط جامی۔ از ملا عبد الرحمان

بہارستان فصاحت۔ مصنفہ منشی چندرکا پرشاد صاحب المتخلص بہ نادر تعلقہ دار قصبہ سورانوان متعلقہ بیسواڑہ صوبہ اودھ۔

دیوان عرفی۔ کلام سیدی محمد عرفی۔

دیوان ظہوری۔ کلام ملا نور الدین ظہوری۔

دیوان کلیم۔ کلام ابو طالب کلیم ہمدانی۔

دیوان رسوا۔ کلام مولوی احمد حسن رسوا۔

دیوان نعمت خان۔ عالی

دیوان واقف لاہوری۔ کلام شیخ نور العین واقف لاہوری۔

کلیات نظم غالب ۔ میرزا اسد اللہ خان غالب دہلوی ۔

انتخاب کلیات عناصر خسرو ۔ اسمین چار دیوان ہین

۱۔ دیوان تحفۃ الصغر صغر سن کا کلام ہی ۔

۲۔ دیوان وسط الحیات عنوان شباب کا کلام ہی ۔

۳۔ دیوان عزت الکمال جو کمال عمر چالیس برس مین تالیف فرمایا ۔

۴۔ دیوان بقیہ نقیہ کلام ہنگام پیری ۔

یہ کلیات ایک انتخاب ہر چار دیوان روشن طبع سخنور صاحب کمال ملقب بہ طوطی ہند حضرت امیر خسرو دہلوی ہی ۔

کلیات جامی ۔ تصنیف ملا عبد الرحمن جامی ۔

کلیات نظیری نیشاپوری ۔ از خوش فکری ملا نظیری نیشاپوری ۔

کلیات ظہیر فاریابی ۔ تصنیف صدر الحکما ابو نصر فاریابی ۔

دیوان ظہیر فاریابی ۔ تصنیف صدر الحکما ابو نصر فاریابی ۔

دیوان صائب کامل ۔ از مرزا محمد علی صائب تبریزی ۔

ایضاً ۔ انتخاب دیوان ۔

دیوان حافظ ۔ محشی خوشخط از انکشاف طبع روشن صاحب باطن ملقب بلسان الغیب حضرت خواجہ شمس الدین حافظ شیرازی ۔

ایضاً ۔ مطبوعہ جدید بہت خوشخط ۔

دیوان شمس تبریز ۔ مشہور کلام از روشنی طبع ولی مادرزاد محمد بن ملک داد معروف بہ شمس تبریز ۔

دیوان حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکی ۔

دیوان حضرت احمد جام ۔ ژندہ پیل شیخ عارفان ۔

دیوان خواجہ معین الدین چشتی ۔ یہ دیوان نایاب محض عنایت ایزدی سے اس مطبع کو ملا تبرکاً طبع ہوا

دیوان حضرت غوث الاعظم ۔ پیر دستگیر شیخ محی الدین عبد القادر گیلانی قدس سرہ کا دیوان ہی ۔

دیوان مخفی ۔ استاد اہل زبان کا کلام ہی از جلوہ طبع مخفی رشتی اور جو نا واقف کلام زیب النسا کہتے ہین وہ نا درست ہی ۔

دیوان غنی ۔ درسی دیوان مصنفہ ملا محمد طاہر غنی کشمیری ۔

دیوان مہتاب ۔ از سخنور نازک فکر

اطلاع- اس مطبع مین ہر علم و فن کی کتب کا ذخیرہ سلسلہ وار فروخت کے لیے موجود ہی جسکی فہرست مطول ہر ایک شائق کو چھاپہ خانہ سے مل سکتی ہی جسکے معائنہ و ملاحظہ سے شائقان اصلی حالات کتب کے معلوم فرما سکتے ہین قیمت بھی ارزان ہی اس کتاب کے ٹیٹل پیج کے تین صفحہ جو سادے ہین انمین بعض کتب کلیات و دواوین فارسی و اردو وغیرہ کی درج کرتے ہین تاکہ جس فن کی یہ کتاب ہی اُس فن کی اور بھی کتب موجودہ کارخانہ سے قدر دانون کو آگاہی کا ذریعہ حاصل ہو —

کتب کلیات و دواوین و قصائد فارسی

کلیات حزین - یہ مجموعہ نوادر روزگار ہی جسمین چند رسائل ذیل -
۱- سوانح عمری حضرت مصنف - ۲- تواریخ سلاطین
۳- قصائد نعتیہ ائمہ اطہار علیہم السلام - ۴-
دیوان مصنف - ۵- مثنویات صغیرول و چمن انجمن
۶- مثنویات خرابات - ۷- فرہنگ نامہ -
۸- تذکرۃ العاشقین - مصنفہ شاعر عدیم النظیر
وحید العصر شیخ محمد علی حزین -

کلیات خاقانی - جسمین قصائد عربی فارسی و غزلیات و رباعیات کا پورا ذخیرہ ہی ایسا کلیات اس جامعیت کے ساتھ کمیاب ہی جو اس مطبع مین محشی ہو کر مع حل معانی اشعار عربی کے دو جلد مین چھپا ہی -

کلیات مرزا بیدل - اس کلیات مین چار کتابین ہین —
۱- دیوان بیدل - غزلین سب ردیفون کی -
۲- عناصر بیدل -
۳- رقعات بیدل
۴- نکات بیدل - نتیجہ طبع شاعر نازک خیال مرزا عبدالقادر بیدل تخلص

دیوان بیدل - فقط نقل از نسخہ قلمی محررہ ولایت "

کلیات سعدی شیرازی جسمین رسائل ذیل ہین
۱- دیباچہ کلیات - ۲- کریما محشی - ۳-
گلستان - ۴- بوستان - ۵- قصائد
عربیہ و فارسیہ و مراثی و ترجیعات - ۶- طیبات
و بدائع و خواتم و غزلیات قدیم و مقطعات و صاحبیہ
و مثنویات و قطعات و رباعیات و مفردات
و ہزلیات - از نتائج طبع حضرت مصلح الدین
سعدی شیرازی -

Muh. Sadik 'Ali
Sharh i diwan i Hafiz

ہزاران احسان آن رنگین فرمای دیوان ہستی کہ باغ گلشن تمامی جہانرا

مطلع آرایش و مقطع زیبایش فرمودہ کہ درین اوان فرحت امان
کتاب لاجواب سراپا انتخاب درر غرر دریای لطافت نایاب

شرح دیوان حافظ

از تالیف عالم اجل غواص بحور سخندانی گل سرسبد گلستان شگفتہ بیانی عالم
بی بدل معلم اول رازدانی واقف رموز خفی و جلی مولانا سید محمد صادق علی لکھنوی

در مطبع بہار تزئین شگفتگی آئین منشی نولکشور صاحب رونق افزای انطباع شد

49 D 32

قدوة الابرار وعمدة الاصفیا احمد بن محمد الغزالی رحمة الله در سوانح گوید طالبان این معنی را هدایت جوید در عشق جمله حواس عاشق باید که بمعشوق متعلق شود هیچ حسی از حواس هیچ جائی خالی نبود چنانچه شاعری در دوستی خمر گوید و اظهار بانی الضمیر جوید ع الا فاسقنی خمرا وقل لی هی الخمر * ولا تسقنی سرا اذا امکن الجهر یعنی بمن ده جام شراب تا چشم من او را ببیند و دست من او را بگیرد و کام من او را بچشد و بینی من رائحه او را ببوید یک حس معطل می ماند و آن سمع ست بنام او بس تا مشش بر زبان ران تا سمع را نیز نصیبے باشد از ان یعنی دل را در مقام عشق نصیب محبت ست و سر را مشاهده و روح را وصلت و تن را خدمت و چشم را رویت باید که سمع را نیز نصیبے باشد تا از غیرت در دو نفس نخراشد و آن شنیدن اسم و صفت اوست از غیر خود ای دوست پس ازین استشهاد محقق گشت که عشق محبوب جمیع صوفیه ست و مطلوب این طائفه علیه احتیاج بیان ندارد که هر فردا لصدری توجه بدان آرد خاتمة الکلام بعون الملک العلام ۵

خاتمة الطبع

مقام سپاس گزاری بحضرت باری و محل درود نامتناهی بجناب رسالت پناهی که درین خیر زمان نشاط توامان مفتاح گنجینهٔ اسرار معانی و کلید خزینهٔ غموضات نکات عرفانی شگرف کتاب ندرت طراز اعنی **شرح دیوان حافظ** شیراز از تصنیفات مستجمع کمالات علوم عقلی و نقلی مولوی سید **محمد صادق علی** صاحب رضوی لکهنوی که مصنف علام درین شرح نادر و نغز چندین پایهٔ علم صرف کرده و سعی بلیغ و جهد وافر بکار برده مطالب رشیقه و معانی دقیقهٔ اشعار دیوان حافظ را بعنوان شایسته از حل لغات و معانی ظاهر الفاظ و رموز و مصطلحات خاص حضرات صوفیهٔ صافیه و بعض اشاراتی باریک که سینه بسینه از اساتذهٔ کرام باستفاده رسیده مشرح و جابجا بتحریر در آورده و جائیکه معانی مبهم بوده و ایرادی از فحوای نظم متن متوهم می شد آنرا بطریق بایسته بپیرایهٔ سوال و جواب در آورده همانا مصنف فهام بفکر بالغ کاری نمایان درین شرح کرده که مثلش تا حال شرحی نشده مرعی فرموده در مطبع عالی مبذول بتوجه خاص والا نهمت بلند همت عنوان صحیفهٔ قدر دانی مولوی جناب منشی **نول کشور** صاحب دام اقباله و زاد اجلاله بر کاغذ عمده و خط مرغوب و تقطیع خوب بصحت مصححان مطبع بار دوم بمقام لکهنو بماه مئی ۱۸۸۶ء مطابق ماه شعبان ۱۳۰۳ هجری القالب طبع در آمد

خداوند عالم مقبول جهان کناد بحرمة النون والصاد.

پس در معنی بیتی نصف اخیر عبارت از طریقه شد که جزء اخیر بود و در معنی معمای نصف اخیر شوهرش آورده و حرف شین مسمی اراده کرده از آنکه کلمه شوهرش دو جزو است مشتمل یکی کلمه شوهر دوم ضمیر شین که آن نیز کلمه ایست مستقل و قلب در معنی بیتی بمعنی دل است یعنی بمعنی گردانیدن صورت ای صاحب سداد و در معنی معمای بمعنی گردانیدن و خرسند بمعنی شاد پس معنی بیتی این بیت چنین باشد تا موجب تحسین باشد که بردار دل از دنیا ای دوست و نصف اخیر شوهر و در پیوند که والا ترین اجزای اوست یعنی از ابنای دنیا درگذشته و با اهل طریقه شو اگر بیننده دلی قلب خود را اندازی که والا ترین اجزاء او را چیننده یعنی تا اجزای وجود خود را قلب نکنی و پشیمان نسازی و هوس عناصری را در سر هیچ منیندازی هرگز بدان پایه نرسی و آن لباس بقامت خود نظر داری و معنی معمای و تحلیلش چنین است تا در خور اهل تمکین شود که در اول کلمه را تحلیل کردیم بدو جزء

بیت

که در کار ما بود بر داشتیم
بجای خودش خوار بگذاشتیم

که کلمه دل اشارت بمان می کند و از ان معنی آگهی می دهد پس گفت دل از ما در وسط یعنی حرف میانه او را که حرف لام است ای شاد بهر و چون هر دو جمع شود مجموع او برگردد و نصف اخیر کلمه شوهرش پیوند گیرد تا براش شود که کلمه شوهرش مشتمل است دو جزو را چنانچه گذشت و بالا و چون کلمه براش را قلب کنند یعنی چون حرف آخر او را بصدر آرند و حرف صدر را بپایان برند شراب شود که عبارت از عشق بود

سوال

اگر سایلی گوید که در معما تا نام ثبت نشود هیچ نامی علی التشخیص معلوم نگردد و درینجا حضرت خواجه هیچ نامی تشخیص ننموده و هیچ اسمی ثبت نفرموده از کجا معلوم شود که این قطعه در معمای این اسم بود

جوابش گوییم

راح و شراب عبارت از عشق است باتفاق آرا محبوب صوفیه است و نامش خواجه از آن ثبت نکرده که متفق علیه این طایفه علیه است و چون نزد این طایفه مبین است محبوبیت او برهن است معلوم است او احتیاج بیان ندارد که هر کسی توجه بدو آرد و چیزی را که عیان است چه حاجت به بیان است

قطعه معما باسم راح

نام بت من که مه ز رویش خجل ست دو حرف ز نظم حافظ مرتحل ست
اول ششم هجا و قلبش روشن این طرفه تر آنکه جمله اجزاش دل ست

بت کنایت از محبوب ست که توجه او همه را مطلوب ست مرتحل بمعنی بدیهه گو این لغت از مهذب جو هجا حروف تهجی که برای کودکان تختهٔ اول ست و در تعلیم شان قلب دل و اینجا بمعنی میانه ست در روشن بمعنی منور و حروف روشن ببر وجه اضافه اینجا کنایت از حرف راست که رقمی ست در علم نجوم وغیره برای قمر طرفه عجب جمله اجزا کنایت ست از حروف مشهور دل بمعنی قلب ست یعنی گردانیدن حروف برای حصول مقصود و باید دانست که این معمائیست باسم راح که کنایت ست از عشق بمقتضای اصطلاح و معنی بیت چنین باشد که موجب تحسین و آفرین باشد یعنی نام محبوب من که ماه از روی او شرمندگی جو هست دو حرف از نظم حافظ بدیهه گو هست و از آن دو حرف اول ششم حروف هجاست که کودکان را در تعلیم تختهٔ اول ست و آن حرف حا اسمی ست دوم رای مسمی که قلبش روشن اشارت بدان کرده و از جهت ضرورت شعری بدین عبارتش آورده ای قلب حا حرفی که رقم قمر ست در علم نجوم وغیره از علوم و چون حرف را اسمی در حا مسمی جا کنند حرا شود و چون کلمه حرا را جمله قلب کنند راح شود که نام محبوب این طائفه بود باین روش که حرف را مسمی که قلب اوست بصدر آرند و حرف صدر را بآخر برند و حرف آخر را بقلبش وا گذارند جمیع اجزا منقلب می گرداند و هیچ حرفی را بجای خودش نمی ماند بخلاف قلب کل که حرف وسط بجای خود تمکن دارد چون قطب فلک و حروف اطرافش چون زمین و نبات بگردش رو می آرد

قطعه معما باسم شراب

برادر دل از مادر دهر ای فرزند با نصف اخیر شوهرش در پیوند
بی قلب ندانی که چنین نقادی چون حافظ اگر شوی ز ردیش خرسند

مادر دهر در معنی بیتی عبارتست از دنیا و در معنی معمای عبارتست از نفس آن کلمه ای بر باد شوهرش نیز در معنی بیتی عبارتست از دین که مشتمل بحرین ست بحر شریعه و بحر طریقه و هر دو اجزای دهی اند علی التعیین عار از اجتماع هر دو در دین بتمامه میسر شود بدرجه تمکین و در معنی معمای نیز عبارت از نفس آن کلمه ست ای صاحب یقین

ومعنی بیت چنین باشد تا موجب تمکین باشد که زاهد ظاهر پرست با بادهٔ منکر عارف بود و بر بستر انکارش در آن مدة می غنود بدلیل آنکه خوشه چین را دوست نمی دارد و بهر یکی با دیگری بی تقریب ستیزه پیش می آرد عاقبت عرفان بر زبادهٔ غلبه کرد و زاهد را بقید خود آورد لاجرم زاهد آنچه در باطن عارف بود نوش کرد از زبادهٔ برآمده از دریچهٔ عشق سر برآورد و باطن عارف را مکشوف کرد که عبارت از ریختن خون صراحی بود و کنایت ازین معنی سزد و چون زاهد خون صراحی بریخت و در افشای اسرار آویخت صاحب زمانه که حضرت حق باشد یا خود زمانه که عبارت از وجود مطلق باشد فی الحدیث القدسی لا تسبوا الدهر فان الدهر انا بکشتن آن رخیم اشاره می نماید و در کلام خود می فرماید که الجروح قصاص پس زاهد که بعشق آویخته و خون صراحی ریخته خونش نیز ریخته شود و کشته گردد که العشق اوله حرف و آخره قتل و باین گفتار حضرت خواجه تلمیح بقصهٔ زاهد و عارف می نماید و اشارتی بآن حکایت می فرماید که زاهدی منکر عارفی بود و مدتی بر بستر انکارش می غنود عاقبت عرفان برد و غلبه کرد و او را در راه عشق آورد و از غایت ولوله کتمان عشق نتوانست کرد و چون حسین منصور و مسعود بک در افشای اسرار آورد و آن عارف را مطعون خلق کرد حضرت خواجه در شان او اشاره می کند که عنقریب چون حسین منصور و مسعود بک او نیز کشته گردد و می سزد که رخیم عبارت از آن قاضی بود که بخون شیخ حسین منصور استفتا نموده و حکم بکشتن او فرموده و او در زهد و تقوی نظیری نداشت لاجرم از روی تعصب درین میدان علم برافراشت و خمار کنایه از حسین منصور و مسعود بک شد پس معنی بیت چنین بود که قاضی مشهور که زاهد ظاهر پرست بود چندگاه بر بستر انکار شیخ می غنود بعلت آنکه هم پیشه هم پیشه را دوست نمی دارد و بهر تقریبی ستیزه پیش می آرد و شیخ بمرکز حقیقت مستقر بود و قاضی هم دعوی حقیقت می نمود این قدر مجانست موجب انکار شد و باعث آزار شد تا آنکه رفته رفته آن انکار بجایی رو آورد که استفتا نموده حکم بکشتنش کرد و صاحب زمانه که حضرت حق است در شان او می فرماید که الجروح قصاص یعنی زخمها را عوضی و بدلی می باید ای هر که بدیگری آویزد خونش بناحق ریزد عاقبت تیغ برو آهیخته گردد و خونش نیز بقصاص او ریخته شود و باید دانست که در رخیم و خمار مجانستی است و در حروف اصلی بتقدیم و تاخیر پس رخیم همجنس خمار بود صورةً و معنی بگوش هوش نیوشای طالب بی نظیر و همین مقدار مجانست در ایشان موجب انکار شد و باعث آزار فافهم و تامل

ای بنای عمری که خشت خشت برهم چیده بودم و علم عزت خود می فراشت چون از هم جدا گشت عشق مرا از دواعی شهوات باز داشت و پرید عقل و دانش که صاحب سلوک بود مرا از سلوک آن طریق منع می فرمود مطلع شلای طائر فرخ بمعنی سنجیدن و حقیقت دریافتن دران حال که عاری و برهنه از مخالفت و مخاصمت من یعنی چون مراد دریافته و باطلاع حقیقت من شتافته که خواهش من خود را بکمال رسانده و خلاف محبت را در من اثر نمانده باید که مطیع من شوی و از مخالفت و مخاصمت عاری گردی و می تواند که ناسخ قلم را بدین روش دواند که اذ عنی بکسر همزه و سکون ذال معجمه و فتح عین مهمله بود درین صورت اذ بمعنی وقت ظرفیه شود کما فی قوله تعالی ثانی اثنین اذ هما فی الغار و عنی جاره مجروره بود و متعلق بعریان شود و عریان بر رسم سابق مصدر بمعنی فاعل بنرد و این عریان خبر مبتدا مقدر بود و تقدیر کلام چنین شود و طار العقل اذ هو عریان عنی بمعنی الوزن و معنی شعر چنین بود تا گلدستهٔ اهل یقین شود و پرید عقل هنگامی که آن عقل عاری ست از من بمعنی سنجیدن و بچشم بصیرت دیدن یعنی مراد دریافت که از تصرف او دورم و از سنجیدن او محروم از من پرید و جدا گردید و در بعضی نسخ درین قطعه بیت ثانی که بیا ای طائر فرخ باشد بجای بیت ثالث و بیت ثانی را نبشته اند پس بطور این نسخه معنی اخیر انسب ست و سراینده بحسن ادا در طرب ست و معنی اول بطور این نسخه اولی والله اعلم بالصواب و

الیه المرجع والمآب

قطعه آخری

رخیسم منکر خمار بود روزی چند بدان دلیل که القاص لایحب القاص
بریخت خون صراحی ولی بکشتن او زمانه نیز بداند که الجروح قصاص

بگوش هوش بنوش ای صاحب راز که رخیم صفت مشبه ست از رخاته که بمعنی نرم شدن و باریک گشتن آواز ست دریابد هر که بدانش و بینا ست و نرمی و باریکی آواز باقتضای زهادت شود پس مراد از رخیم زاهد بود و هر جا که زاهد در کلام ایشان ست مراد از ظاهر پرست ست که با ظاهر پرستی را اصل ست و خمار میفروش را گویند که عبارت از عارف کامل ست و قاص هم فاعل ست از قص یقص قصا که بمعنی چیدن بود و پس قاص بمعنی چیننده شود و صراحی ظرف شراب را گویند و اینجا کنایت از عارف کامل جو میند جروح جمع جرح ست بمعنی خستگی و زخم و قصاص کسی را بمقابل کسی کشتن یا زدن

که ایشان مصدر بمعنی فاعل در کلام فصحاء و بلغاء و بسیاری ست خصوصاً هنگام ادعای کمال دران فعل بفاعل کما یقال زید عدل وقتیکه باشد در عدالت کامل و این عریان در ترکیب نحوی خبر مبتداء محذوف ست و جمله تامه حال ست از ضمیر فاعل که در ازو عنی ست و این معنی بما نشوران مکشوف ست و کلمه که بمعنی جار و مجرور ست متعلق ازو عنی بود پس تقدیر کلام چنین شود که ازو عنی بمعنی الوزن وانت عریان من مخافته شود

سوال

اگر سائلی گوید و تشفی خاطرش جوید که حذف مبتداء از جمله مجوزات ست اما حذف واو حالیه چگونه روا باشد که از جمله علامات ست والعلامة لا تحذف

جوابش گوییم

که واو حالیه را ما درینجا حذف نکرده ایم بلکه ترکش آورده ایم و ترک واو حالیه از جمله اسمیه جائز ست و تارکش جابر کما قالوا الکلمة توة الی فی وقد جا فی قول الشاعر شعر

اهنت القوم انت احق سنه
فمت سوتا و کیف یقیم فینا

و کتب المعانی بها مشحونة و هذا عن الخلاف مصونة فافهم یا اخی

سوال

اگر سائلی گوید که معلوم میشود که گرگ از شیر قوی تر است چنانچه درینجا مذکور ست و حالانکه غلبه شیر بر درندگان و هراس گرگ ازو مشهور ست

جوابش گوییم

که حضرت خواجه این گفتار تلمیح بآن معنی کرده اند که اگرچه شیر در ظاهر از گرگ قوی تر شود اما فی الحقیقت گرگ از شیر قوی تر بود چنانچه آورده اند که چون قیامت قایم شود و بادهای سخت بوزد و کوهها را از بیخ بر کنند و کوه چون هبا در هوا گردد مانند ابری که بر هوا شود و گردش باد گردد کما قال الله تعالی والجبال تحسبها جامدة وهی تمر مر السحاب گرگ دران وقت از جا نجنبد و چون قوة خویش را دران وقت مشاهده کند از زبونی سابق خویش منفعل شود پس ترجمه شعر چنین بود تا فضلا را مایه تسکین شود که بنا صبر ازان هنگام که از هم گشاده ریخته گشت و ار آثار نباتات باز داشت مرا عشق از دواعی عشق بوده است

ای طالب که از کتب همچنان مفهوم ست و چون مخدرهٔ اشارت از جلباب عبارت رخ نماید اهل معنی همه تن چشم گشته بدیدنش می گرایند که درین ظلمت سرای دنیا و چاه تاریک بی صفا تا کی بگفت و شنفت صفات دوست نشینم گهی از تحیر در کار و بار خود تحسر نایافت مطلوب روزگار خود انگشت بر دندان نهادن گزینم و گهی از تفکر در خود و در دوست سر بزانو نشینم بیا ای ملک الموت و بیاور مژدهٔ دوست که عبارت از پیغام حضرت صمدیه ست هنگام فوت تا خوشان و شادان مسارعت نمایم در بجانب دوست گرامیم قریب ست که ایام فراق از روی ندامت و پشیمانی بگردند همچو ایامی که بوده اند پیش ازین در کمال شادمانی ای نزدیک ست که اینکه بالا اندکور شد بیاید و ایام فراق بسر آید و روزهای وصال در آید و در بعضی نسخ بجای ندا قوما قوم ست و فضلا را صحت این سخن نیز معلوم ست پس این قوما مفعول برجعن باشد و ادای معانی ظاهر و باهر بود احتیاج ببیان را نسزد

وله منه

نباد الصبر مذ خلت نهانی الاسد سرحان
وطار العقل اذ عنی بمعنی الوزن عریان

مذ بمعنی از انگاه ست هوش دار که سخن بس کوتاه هست پس مذ در اصل حرفی ست که بفعل در آید زمان بعد او مقدر آید ای مذ زمان خلت صیغهٔ واحد مونث غائبه فعل ماضی معلوم ست من خل یخل خلاً بمعنی بازگشادن من باب ضرب یکذا از مهذب مفهوم ست نهی صیغهٔ واحد مذکر غائب فعل ماضی معلوم ست از نهی ینهی نهیا بمعنی باز داشتن از باب منع یمنع پس نون وقایه و یاء متکلم مفعول بدو ملحق شد نهانی گشت همچنان از کتب مفهوم هست اسد جمع اسد ست بمعنی شیر و درینجا اسد کنایت از دواعی شهوات ست که ارتکاب آن شورش آفات ست سرحان گرگ و اینجا کنایت از عشق ست و این سرحان فاعل نهانی ست و یاء متکلم با او ست مفعول اول و کلمهٔ الاسد منصوب بنزع خافض ست ای نهانی سرحان عن الاسد نه مفعول ثانی ست طار صیغهٔ واحد مذکر غائب معلوم فعل ماضی ست از طار یطیر طیرا بمعنی پریدن از کتب همچنان مفهوم ست عقل دانش اذ عنی بفتح همزه و سکون ذال و کسر عین مهمله علی زنهٔ اکرم صیغهٔ واحد مذکر امر حاضر بود من اذعن یذعن اذعانا که بمعنی گردن نهادن و مطیع شدن ست پس چون نون وقایه و یاء متکلم بدو پیوست بتصور اذعنی نشست وزن بمعنی سنجیدن عریان برهنه شدن و درین مقام عریان بمعنی عاری ست

نشاط به بیان محاسنش را بدین وجه نماید که از چه سبب و بکدام جهت در خلاف کشی تیغ جفا را بکش و بکش بگذار خطا را که بر بسمل کشته رحمت آوردن و بحال خودش واگذاشت کردن نباشد الا تجسس ستم نمودن و زحمت افزودن چنانچه شاعری گوید باین معنی طالبان را بدانه می جویید ھ زخمی دگر بزن بفدایم چه می کشی * بر بسمل کشته رحم بصد خون برابر است * مگر فکر نمیکنی که رو شان و نیاداران موهوم آزاران خداوند تعالی چه فرموده است و اهل سعادت را چه راه وانموده است انها علیهم موصدة فی عمد ممددة و ترجمه این کریمه چنین باشد تا ادای آن موجب صد تحسین باشد که بدرستی و براستی که آتش دوزخ بر ایشان موصده باشد ای مطبق بود و ایشان را طبق وار از اطراف حاوی باشد در انحال که ایشان موثوق و استوار کرده شده باشند در زنجیرهای دراز آتشین که عمودهای آتش از آن زنجیرهای سر بر میزده باشد ای دوست عبرت گزین

قطعه اخری

درین ظلمت سرا تا کی ببوی دوست بنشینم
گهی انگشت بر دندان گهی سر بر سر زانو
بیا ای طائر فرخ بیاور مژدهٔ دولت
عسی الایام ان یرجعن ندما کالذی کانوا

ظلمت سرا کنایت از دنیاست که جای بس تاریک بی صفاست بوی دوست کنایت از سمع صفات اوست انگشت بر دندان کنایت از تحیر درو باری که آنرا پذیرفته است و هو ریچه وار شناسی دریا پیش گرفته و از تحسر بر نایافت مطلوب و بی اتفاقی محبوب و سر بر زانو کنایت از تفکر و در خود بکمال نقصان و درد دوست بکمال علوشان طائر فرخ کنایت از ملک الموت است و مژده دولت کنایت از امر ملک جبار که امر بفوت است چنانچه حضرت خواجه خود می فرماید و این عقده را گره می کشاید ھ مرحبا ای پیک مشتاقان بده پیغام دوست * تا کنم جان از سر رغبت فدای نام دوست * عسی بمعنی قرب ای نزدیک است ایام روزها آن بمعنی اینکه یرجعن صیغه از جمع مونث غائبه فعل مضارع معلوم است از رجع یرجع رجوعا بمعنی باز گشتن بجهان از کتب مفهوم است الندم والندامة پشیمان شدن و پشیمانی و ندما تمیز است از ضمیر فاعل که در یرجعن واقع است بگوش هوش بنیوش تا بدانی کاف حرف تشبیه است و الذی اسم اشارت بمعنی آن وقت که رفت از ایشان بعبارت کانوا صیغه جمع مذکر غائب فعل ماضی معلوم است بگوش هوش نیوش

و خزاین را بدین وسیله پر می کردند چون نوبت ضرب سکه بممدوح رسید علو همتش باز برافزونی آن رسید و هفت و نیم وزنی را باز بده وزنی ببرد و خلق خدای را بر فاهیت آورد چنانچه حضرت امیر خسرو دهلوی می فرماید و سکهٔ ممدوح خود را می ستاید ع گرچه والاش زبهر کرم + کرد یکی را دو عیار درم + بین که عیار درمش تا چه شد + کز سه یکی بود یکی را سه شد + و چون شان سقال براین سوال مفهوم شد ادای معانی ارباب دانش را معلوم شد و چون اشجار خواجه را اشتر قطار قرار داد نه از طلب مطابقه سیاق و سباق باز ایست مع هذا درین وجوه مخالفت سباق و سیاق هم نیست

قطعهٔ آخری

شعبده باز میکنی نیست مرا این روا	قال رسول ربنا ما انا قط من ددی	

شعبده مکر و فریب رباینده صبر و شکیب و نیز نام بازی ست مشهور که بسبب آن بازی گران روزی جویند و بزبان هندی آنرا پیکته گویند قط بمعنی هرگز ددی شئی عبث و بیکاری که در نیاید در شماری و چون مخدرهٔ معانی جلباب از رخ برگشاید حسن ادا و کمال بها بدین وجه جلوه نماید که هر ساعت فریب و بازی می کنی و مرا مغالطه می دهی و آن روا نیست از قول و فعل خود بایست که مرا برای بازی و عبث نیافریده اند بلکه برای کاری در جهان آورده اند پس قول رسول را برای اثبات ما می آرد و در شعر خود می نگارد و می گوید قال رسول الله صلعم ما انا قط من ددی ای گفت رسول صلعم که نیستم من هرگز از اشیاء عبث و بیکار که نیاورندم در شمار یعنی مرا برای کاری آفریده اند نه برای بازی و عبث آورده اند کما قال الله تعالی افحسبتم انما خلقناکم عبثا و انکم الینا لا ترجعون فافهم و تامل

وله

[illegible] بکش را	فکر نمی کنی مگر فی غمد ممدے	

غمد بکسر غین معجمه شمشیر دان هکذا فی المهذب و ترجمه [illegible] واحد مونث اسم مفعول ست من التمدید بمعنی کشیدن که از مهذب همچنین منقول ست و باید دانست که ممدی در اصل ممده بود اگر باتباع قرآن باید پرداخت پس اینجا تا را از جهت درستی وزن و رعایت قافیه انداخت و یا که در آخر مصراع ست یای اشباع ست و چون عروس معانی از حجلهٔ عبارت پرده برگشاید

درستی وزن نهال وار درین باغ کاشته باشد والله اعلم

وجه چهارم آنکه در راه تعمیه در آمده کلمه را حاصل کنیم و بنای معانی بران نهیم پس در اتباع ارباب اشارت پی افشرده از همان عبارت در ادای معانی در آئیم و آن در جگ سربسته را قفل برگشائیم و آن چنان باشد که ده یا هفت و نیم برزبان آورده و ضرب ده عدد را با هفت و نیم اراده کرده و چون ده را با هفت و نیم ضرب کنیم هفتاد و پنج میشود از و کلمه عجب می گیریم که در شمار انیز هفتاد و پنج بود و باز در همان عبارت در آمده اشاره جوئیم و چنان گوئیم که ای آنکه در کمال دولت و نیل عجبی بزیردستان نمود و پرده پندار و خودی بر روی خود نکشود پس سودی نکرد ترا فرصت باد و در عشرت خدا برکت کناد که تو با وجود قلت بال و توسط حال بر زیردستان لباس عجب می طرازی و ستم دان را زیردست سازی و این خصلتیست از خصائل محموده و کمال فعلیست از افعال ستوده کما قالوا التکبر مع المتکبرین صدقة و خلص سخن و حاصل بیت آنکه در وضوح نور لیست ازان شجرهٔ زیت آنکه هر که ده را با هفت و نیم آورده یعنی مضروب کرده هفتاد و پنج عدد شمرده کلمهٔ عجب بدست آرد که هفتاد و پنج عدد دارد یعنی در امور دنیا بمرتبهٔ ده رسیده که کمال اعداد افراد وست و با هفت و نیمیان آرسیده که بازار الشان در کساد وست عجبی پیش آورد پس سود نکرد اگرچه بدانش خود در سود وست بکمال خود و در کمال بهبود وست ترا فرصت باد و ایزدت یاری کناد که هفت و نیم را بده آورده یعنی مضروب کرده هفتاد و پنج عدد شماری و کلمهٔ عجب ازان حاصل آری که در شمار هفتاد و پنج عدد دارد از بهر نصرت زیردستان که رضا و خشنودی حق نتیجه آرد یعنی در امور دنیا بمرتبهٔ هفت و نیم رسیده که توسط حال دارد و از کمال نقصانی در نمود آرد و با کسانیکه بمرتبهٔ ده عدد ند که کمال اعداد افراد وست و بدانش شان مقام بهبود و سود وست عجبی پیش می آری و تکبر با متکبران داری چنانچه خواجه جای دیگر خود فرموده و عقد این عقده بر گشوده ۵ بزیر دلق مرقع کمندها دارند ٭ درازدستی این کوته آستینان بین ٭ بخرمن دو جهان سر فرو

نمی آرند ٭ دماغ و کبر گدایان خوشه چینان بین

وجه پنجم آنکه در یافت معانی این بیت بدانش قصهٔ ضرب سکهٔ ممدوح بود که علو همت بادشاهان راسزد یعنی بادشاهان سابق نقود مضروبه ده وزنی را بهفت و نیم وزنی سے آوردند

در طلب دین می آری و تخم خوشنودی حق در زمین استعداد می کاری و در مرضیات حق می کوشی و لباس مصبوغ بصبغة الله می پوشی و این معنی مطابق ابیات بالاست که فرموده و مانی الضمیر را عقده بر کشوده ؎ با چنین اوج جلال از پیشگاه پیشگاه :: الهی وصید صد دلهای اگر میکنی :: با فریب

رنگ این نیلے خم زنگار گون + کار بر وفق مراد صبغة الله مے کنے

وجه دوم آنکه آن کسی که بمرتبهٔ کمال رسیده بهدایت ناقصان رو آورد و بر مسند هدایت نشسته بهمگی همت بتکمیل شان کرد پس سودی نکرد و در غبن آورد اگرچه نزد ارباب شریعت هدایت ناقصان امری ست عظیم الشان اما چون بران ذکر وند کور ماند و دامن خویش را از تکمیل نفس خود باز افشاند پس سودی نکرد بلکه رو در غبن آورد کما قال قایل من استوی یوماه فهو مغبون ترا فرصت باد و ایزد تعالی در عمر برکت کناد که همیشه در تکمیل نفس ناطقهٔ خود کوشش داری و همواره توجه بدان می آری و الحق پادشاهان سابق در کسب کمالات چنین بوده اند اگرچه باقتضای مصالح ظلم و تعدی هم نموده اند مع هذا ماش را وجوه مقابح منظور نمی باشد چنانچه حضرت شیخ سعدی شیرازی درین معنی دُرر لآلی می پاشد ؎ گر هنری داری و هفتاد عیب +

دوست نه بیند بجز آن یک هنر

وجه سوم آنکه در شان صدور این مقال از خواجه عدیم المثال چنان مسموع است که پادشاه زمان و خلیفه دوران در استدعاء همت و التماس دعا بحضرت خواجه چشم توجهی گشاده بود در ان هنگام که غنیمی بی هنجار با لشکر بیشمار بتسخیر ممالک رو نهاده بود و هراسی عظیم مستولی گشته که بافواه عوام عرض لشکرش از طول و عرض در گذشته حضرت خواجه از نور بصیرت دریافت که لشکر غنیم اگرچه در افواه از حد افزون ست و از حد بیرون اما فی الحقیقة از ده هزار بیشتر نیست و لشکر ممدوح اگرچه کم است از هفت و نیم هزار کمتر نی پس این قطعه را تصویر نموده و کرامت خویش اظهار فرموده بدو فرستاده و دلدارش خواست که بحکم کم من فئة قلیلة غلبت فئة کثیرة باذن الله فتح و فیروزی تراست چنانچه بیت بالا موید این مقال است و شاهد این حال که گفته ؎ پادشاها لشکر توفیق همراه تو باد + خیز اگر بر سوی تسخیر جهان ره میکنی + مع هذا باست که اعداد معینه مذکور ساز نه بجهت قصد کثرت بجهت دیگر نے پرداز دانجا نیز از ده و هفت و نیم کثرت و قلت مراد داشته باشد تعیین عدد از بهر

هولا و لا حیلنکم خدما و لا شغفتکم فمن عمه فلکم و خدمکم هکذا فی شرح الاربعین للامام الهمام والحبر القمقام الامام النووی ناقلا عن الیافعی و حضرت خواجه نیز از آن گروه پرشکوه ست که بدنیا و مافیها نپرداخت و همگی همت باعتماد حق انداخت

غزل آخر

دل حافظ شد اندر چین زلفت | بلیل مظلم والله هادی

لیل بمعنی شب مظلم تاریک نوره بنورک یارب لراقمه پس ادای معانیش اینست + کان سزاوار اهل تمکین است + یعنی دل حافظ که در پیچش زلف تو بشب تاریک رفت که عبارت از دنیاست و حال آنکه خداوندش راه نماست که در شب تاریک بی هدایت راهبری راه یافتن هیچ بود خصوصاً گاهی الریح در پیچ بود و این بیت نظیر بیت بالاست که نزد ایشان زلف عبارت از دنیا است یعنی اهل الله باعتماد التفاف حق بدنیا که پر از حوادث پیچ در پیچ ست بحکم ایزدی توجه فرمودند واز کشاکش حوادث در آنجا هیچ نیاسودند و دنیا فی حد ذاته شب تاریک هست که روشنائی او عارضی ست و محتاجی بضیاء شمس و نور قمر و سائر سیارات و افروزش آتش و سراج پس میگوید که **حافظ** بحکم ایزدی در حوادث دنیا که راهی ست بس باریک خود را در انداخته در شب تاریک و حال آنکه خدا رهبر اوست بگوش هوش نیوشش اید وست **شعر** آنکه ده با هفت و نهم آورد بس ای دوست + فرصت بادا که هفت و نیم باده می کنی + پیر دانشوران آگاه و باخبران رو براهے و پوشیده نیست که اعداد را اقسام ست و هر قسمے را مقام ست اول احاد ست و کمال او بده سزد و هر چه کم از ده بود نسبت او ناقص شود هفت و پنج ربع او سزد و دارا سے معانی راست درین بیت وجوه بسیار که تا به پنج میرسند در شمار **اول** آنکه حضرت خواجه بمعنی خود می فرماید و وصیت بر فعل محمودی که قدم بران ننهاده است می نماید و میگوید که آنکه از کمال خویش بنقصان رو آورد و دین خود را بدنیا بدل کرد و ظلم و تعدی را از بهر حصول اعمال و جمیع اموال بنیاد نهاد و دین را باین داد پس سودی نکرد و اگرچه بدانش خود در سود است که همگی همتش در ترتیب وجود است که مدار طاعات ست و مزرع زراعات کما قال الله تعالی یحسبون انهم یحسنون صنعا ترا فرصت باد و ایزد تعالی در عمرت برکت کناد که همیشه از نزد دل بعروج توجه داری و دنیا ا

وله منه

خدایا بر من بی دل ببخشاے ۔ واوصلنے علی رغم الاعادے

اوصل صیغهٔ واحد مذکر امر حاضر ست من الایصال یعنی رسانیدن و دست و نون وقایه و یای متکلم مفعول اوست الرغم مقهور شدن هکذا از **مهذب اللغات** و رسیدن بینی بر خاک و این نقل ست از فرهنگ مثنوی مولوی صاحب الکرامات اعادی جمع الجمع عدو ست یعنی دشمن عام تر که فرزند باشد یا زن یا نفس خود یا تن ؎ این ادای ملیح را بشنو + کآفرین گویدت کهن تا نو + بار خدایا بر من بیدل ببخشا و برسان مطلوب من مرا برغم دشمنان و مقهوری شان یعنی مرا بمقصود رسان و نفس و تن را متبوع و مسخر گردان

وله منه

نگارا در غم سوداے زلفت ۔ توکلنا علی رب العبادے

توکلنا صیغهٔ متکلم مع الغیر فعل ماضی معلوم ست من التوکل یعنی اعتماد بر کسی کردن هکذا از مهذب مفهوم ست و این یا که در آخر آخر مصراع ست محض برای اشباع ست ؎ گر شوی طالب ادای ملیح + بشنو از من بیان بوجه صحیح + که ای نگار در غم محبت زلف تو که دام راه ست و بی واسطهٔ او بمطلوب نمی توان رسید که عروه و ثقای مردم آگاه ست اعتماد کردیم بر پروردگار بندگان و مربی ایشان و از ینجا بحقیقة شتافتن و در واز مجاز بر تافتن ارباب دانش را مستبعد نیست ای طالب حقیقه بر مجاز مایلیست که زلف عبارت از دنیا ست که او حاجب لقای مولی ست و حضرت حق بحکمت بالغهٔ خویش چون بندگان را بدین نشاء می فرستاد هاتفی این ندا در داد که شما را بمقامی می فرستم که مرکب حلاوت در یافت شهود و میدان سر وجود آنجا جولان خواهد کشاد و شما را آنجا بضروریات احتیاج خواهد افتاد پس از ین اشیا هر یکی فراخور خوش آمد خویش بردارد تا بحصول ضروریات در ماندگی پیش نیارد هر یکی کسبی بر داشت و تخم رفاهیت در زمین استعداد خود بکاشت گروهی که طلب حق در نهاد شان متمکن بود بهیچ کسی التفات ننمود پس حق تعالی فرمود که چرا هیچ یکی از شما بدینها التفات ننمود گفتند ما اعجبنا شیئا بغیر حق سبحانه و تعالی از مقامات عبودیت پرده بر گشود و ایشان را روی آن دولت وا نمود هر یکی بدان مایل گشته قالوا اخترنا خدمتک فقال الله تعالی وعزتی وجلالی لاسخر نکم

آخر شود چنانچه شیخ سعدی شیرازی در **گلستان** می فرماید و طالبان را باین اصطلاح هدایت می نماید ع پیر هفتاد ساله جوانی میکن + کور مقری بخوانی چشم روشن + ای پیر هفتاد ساله جوانی می کند چنانچه کور مقری خوابی ببیند که چشم روشن پس عزت در اصل عزدت بوده یکدلی در اصل یک دله می بوده واو از وسط اولی وله از آخر آخری حذف کردند و سکون در عزت و یای اشباع در آخر یکدلی برای تجوید آوازه و درستی وزن آورده اند و ایادی جمع الجمع ید است که صدور نامرضی حق از دید است ع معانی کن ادا بر وجه تحقیق + که باشد در حقیقه جای تصدیق دلی جهة آنکه جان خویش را تو خواهی نخواهی بسپاریم خواه بطلافت و خواه بعبوست آن رو آریم عزا کردی تو یکدله با عشاق و در قید آوردی دل ایشان را علی الاطلاق و باز رستی از تمردان و سرتابی ایشان یعنی بار دیگر احتیاج آن نیست که غالب آئی و استیلا نمائی که جان تابع دل است چون دل گرفتی جان در دنبال اوست آنرا چه جای جستجوست و در بعضی نسخ ایادی است که جمع آمده است یعنی پایان کار پس محدود را مقصور ساخت از جهة درستی وزن این گوهر شهوار

وله

غمت را دل بوانت خورد ناچار	و غرنه بنی الخت لشادے

بوانت کلمهٔ ترکی است بمعنی تمام عزت صیغهٔ واحد مؤنث غائبه فعل ماضی معلوم است من الغر و بمعنی فریفتن من باب نصر و یا که در آخر اوست ضمیر مفعول است و این داعی را از تقریر ثقات همچنان مفهوم است بنی کلمهٔ ترکی است بمعنی خبر و فاعل مذکور و ضمیر مفعول را از جهت ضرورت شعری بر فاعل تقدیم داد مع هذا چون مفعول مضمر باشد و فاعل مظهر در سعه کلام تیز تقدیمش باید نهاد و این قاعده ایست مشهور و الخت صیغهٔ واحد مؤنث غائبه فعل ماضی معلوم است من الانخا بمعنی اقبال کردن همچنان از مهذب مفهوم است لشادی شعر گوئی من و این یا که در آخر بیت است یای متکلم است و این داعی همواره در دعای اللهم علم است و در مصراع اول از جهت ضرورت شعر کے قلب را نیز کار فرموده و کلمهٔ غمت دل را اول ایراد نموده ع ادای معانی چنان کن بیان + که از دل کند هیچ غم را نشان + یعنی غم تو دل را تمام خورد ناچار ای خواهی نخواهی و هنوز مغرور ساخته است و ل خبر اقبال شعر گوئی من که موجب فساد [illegible]

مصراع فارسی خبر مبتدای موصول ست و منادی الا که پیش ازین نیز شنیدی س ۹ معنی بیت را بحسن ادا + آنچنان خوان که خوبی لیلی + یعنی ای آنکه انکار کردی تو مراد در عشق لیلی تو از اول روی او نیکو ندیدهٔ لاجرم معذوری در گفت و گو بهر جا که رسیده

حکایت

آورده اند که بادشاه دوران و خلیفهٔ زمان را چون ذکر لیلی و مجنون بگوشش رسید لیلی را در درون حرم سرای خود طلبید چون حرم سرایان او یک بیک بهتر و خوشتر بود لیلی بچشم او قبیح نمود لاجرم مجنون را در بارگاه خود طلب نمود و در ملامت و نصیحتش زبان بر گشود مجنون گفت لیلی را بچشم مجنون بایستی دید حجاب غرض از چشم بر کشید تا جمال لیلی جلوه گری بنیاد نهادی و از پیش روی خود پرده بر گشادی

وله سنه

تو همچون من بوتن دل بوے دم　　غریق العشق فی بحر الوداد سے

بوتن کلمهٔ ترکی بمعنی تمام و کمال هر چه باشد از اشیا غریق العشق منادی مضاف ست بتقدیر حرف ندا بحر دریا و داد دوستی ست ای شیدا و این یا که در آخر مصراع ست محض برای اشباع است منادی از مصراع نخست که بر صدر رباعی رسیده ست و معنی بیت چنین بود تا گلدستهٔ اهل یقین شود که رفیق را می گوید و در طریق هدایتش می پوید که تو همچو من دل خود را تمام و کمال بدوست سپار ای فرو شدهٔ عشق در دریای دوستی آن سپار یعنی ای بدریای دوستی رسیده پس خویش را از آن دریا بعشق در کشیده باید که همچو من تمام و کمال دل خود را بدوست سپاری تا گوهر مقصود بکف آری

وله سنه

دلی تا جان غرامت بسپمیت　　عزت یکدی و رستی اتم ایادسے

غرامت تاوان و آنچه لازم از ادا باشد از دلی از حساب محاسبان عزت یکدی لفظ شیرازی است از صحرا نشینان اهل جزع و قلق یعنی عز اکردی تو یکدله و باید دانست که اهل شیراز چون در محاورات خویش بکلامی متکلم شوند از کلمات بعضی حروف را اختصار کنند چه از وسط بود و چه از

وکاف حرف تشبیه ست وضمیر فاعل که در مصرعت واقع شده مشبه ست تشبیهی وهلال که بمعنی ماه نو ست مشبه به وذائبا حال از ضمیر فاعل ستر که در مصرعت مضمر بود یا مفعول آن فعل شود ۵ معنی بیت اینچنین باشد + کاگهی بخشش آن واین باشد + هر آئینه دور شدم و جدا گشتم من از نوای یار باکمال دران حال که گدازنده ام همچو هلال یعنی از گدازش رفته رفته محو شدم و چون ماه نو در عالم محو شدم که از وجود من جز خیالی نمودار نیست و جز وجود پدیدار نی

غزل آخر

سبت سلمی بصدغیها فوادے | وروحی کل یوم فی التنادے

السبی بند کردن من باب ضرب سلمی نام محبوبه الیست در عرب پس شعرا بر همه محبوبه اطلاق می کنند از روی طرب صدغ زلف فواد دل تنادی بایک دیگر آواز دادن ست ای مقبول محافل ۵ معنی بیت آنچنان برخوان + کافرین آید از زمین و زمان + یعنی در قید آورد سلمی بدو زلف خویش دل مرا و حال آنکه روح من هر روز دل را آواز میدهد واز دیدن خوبان منع میکند و میگوید که خوبان را منگر و خود را بعشق شان مسپر

وله منه

امن انکرتنی عن حب سلیلے | تزول روی او نیکو نوادے

همزه حرفی ست از حروف ندا کما قال علی المرتضی کرم الله وجهه شعر احسین انی واعظ و مؤدب فافهم فان العاقل المتادب + من موصوله مبتدا است انکرتنی صیغه واحد مذکر مخاطب فعل ماضی معلوم ست من الانکار یعنی جحود کردن و ناشناختن همچنان از مهذب مفهوم ست وضمیر ی که در وست فاعل فعل ست و یاء متکلم مفعول عن جار حب مجرور حب مضاف لیلی مضاف الیه واین جمله فعلیه صله موصول و موصول با صله خویش منادی و مصراع ثانی منادی له ای ما لاجله النداء نزد دل از بیشتر نسخ تا را بزا اتصال داده می نگارند اگرچه خلاف رسم خط است اساتذه تو بیهش چنان می آرند که از قلم خواجه همچنان افتاده باشد پس این رسم الخط اخص الخاص بود که در مقام دیگر باین صورت نمی بینند کمافی قوله تعالی حتی عاد کالعرجون القدیم که کاف حرف تشبیه ست و کاف تشبیه را در رسم الخط العام بمشبه اتصال داده می نگارند و در نگارش صورتش چنین می آرند حتی عاد کالعرجون القدیم و این رسم در مصاف یافته نمیشود پس باین صورت رسم خط قرآنی بود که جای دیگر یافته نشود و نوادی کلمه ترکی است بمعنی ندیدن این

دانشش نیکو دریاب ای چون بنجد در آئی و در لقا طالبان نمائی و عهدها که با من داری بجا نیاری آتش غیرت عشق در نهاد من افتد و آرام از من منقطع شود بنوعی که نه خواب را با من سازواری بود و نه مرا با خواب که کار من دران وقت همه زاری بود و اصحاب بصیرت و ارباب سریرت را ازینجا بالحقیقة شناختن و مجاز را در پس انداختن لایبعد ولا یخفی و ما در بعضی ابیات بیان کرده ایم فارجع الیها یعنی ای مرشد اگر تو رغبت بنجد نمائی و در قرب منزل مناجات در آئی و مرا بوعدهٔ خویش یاد نیاری و دست گرفته بنجد نقش نسپاری بی خواب و بی آرام گردم و خویشتن را بباد دهم یا نجد کنایت از بهشت باشد شارح ادای معانی چنین تراشد که محبوب حقیقی را می گوید و دل خویش را بدین گفتار تسلی می جوید که چون به بهشت در آئی و لقای خویش بمؤمنان نمائی و در ایفای وعدهٔ من بحکمت بالغه توقف نمائی و در عرصهٔ مؤمنان مرا نیز داخل فرمائی پس خوش نباید مرا خطوط آنجائی و اگر نجد عبارت از وجود سالک بود ادای معانی چنین سزد که در وجود من چون بجلوه در آئی و ابواب مشاهدات بر رویم برگشائی و آن عهدها که در ازل با من بسته در ایفای آن توقف فرمائی بی آرام شوم و خسته خاطر گردم بنوعی که نه خواب را با من سازواری بود و نه مرا با خواب ای طالب نیکو دریاب

وله

بعدت منک وقد صرت ذائبا کهلال
اگرچه روی چو ماهت ندیده ام تمامی

بعدت صیغهٔ واحد متکلم فعل ماضی معلوم ست از بعد یبعد بعدا بمعنی دور شدن از باب شرف هذا از منتخب منک مفهوم ست منک اگر کاف را فتح دهیم خطاب بیار شود و اگر کسرش دهیم خطاب بمعشوق بود صرت صیغهٔ واحد متکلم معلوم فعل ماضی ست رائیا بیننده صیغهٔ واحد مذکر اسم فاعل مشتق از رویت ست بمعنی دیدن که کلمهٔ آن از استقاضی ست هالک نیست شدن و فانی گشتن ه چنان کن ادای معانی چنین + که حافظ کند بر تو صد آفرین بلکه دور گشتم و جدا شدم از تو ای یار یا ای سعاد و بتحقیق گشتم از سبب جدائی تو بیننده هلاک و فنا و اگرچه روی چون ماه ترا ندیده ام و کل مراد از ان بچیده ام و در بعضی نسخ چنین مسطور ست و باین عبارت مزبور ست بعدت منک وقد صرت ذائبا کهلال پس لام برای تاکید سزد و غبت واحد متکلم فعل ماضی معلوم بود از غاب یغیب غیبة که بمعنی دور شدن سزد و ذائبا صیغهٔ واحد اسم فاعل شود من ذاب یذوب ذوبا که بمعنی گداختن بود

مواشی خویش را در انجامی آرند و در پرورش می در آرند و چون مرغ بآخر می رسد خیمها را بیرون می زنند پس نفس خود را بدین گفتار تسلی می دهد و خود را از پریشانی بضبط مے کشد

ولہ منہ

خوشا دمی که درآئی وگوییت بسلامی
قدمت خیر قدوم نزلت خیر مقامے

قدمت و نزلت را اگر بفتح تا خوانیم بیار رذائیم که در بیت بالاست و اگر بکسر تا خوانیم خطاب بسعاد رانیم که درین غزل در بیت اولی ست صیغهٔ واحد مذکر مخاطب یا مونث مخاطبه فعل ماضی معلوم ست قدمت از قدم یقدم قدوما بمعنے از سفر باز آمدن من نصر و نزلت از نزل ینزل نزولا بمعنے فرود آمدن من ضرب همچنان از کتب مفهوم ست مقام بضم میم جایگاه ست این نقل از منتخب دان و بفتح میم جای ایستادن کذا فی ترجمة القرآن و حرف یا که در آخر مصراع ست یا اشباع ست ه گر شوی طالب ادای ملیح + بشنو از من بیان بوجه صحیح + ای خوش آن دمی و آن ساعتی که از حمی نجد در آئے و بقای خویش بطالبان نمائی و سلام کرده گوییت که باز آمدی از سفر ای یار یا ای سعاد بهترین باز آمدنی و فرود آمدی تو در بهترین باز آمدنی

ولہ منہ

وان رغبت بنجد وصرت ناقض عهد
فما تطیب نومی وما استطاب منامی

رغبت و صرت را برسم سابق بمفتوح و مکسور می توان خواند و خطاب بیار یا بسعاد می توان راند صیغهٔ واحد مذکر یا مونث مخاطب یا مخاطبه فعل ماضی معلوم ست رغبت از رغب یرغب رغبة بمعنی میل کردن من علم و صرت من صار یصیر صیرورة بمعنے گشتن من ضرب هکذا از کتب مفهوم ست ناقض شکننده عهد بمعنی پیمان تطیب صیغهٔ واحد مذکر غائب معلوم فعل ماضی ست از تطیب یتطیب تطیبا بمعنے خوش گردانیدن بچیزی که طبع بآن مایل و از آن راضی ست نوم خواب استطاب نیز صیغهٔ واحد مذکر غائب معلوم فعل ماضی ست از استطاب یستطیب استطابة بمعنے خوش آمدن و آن چیزی ست که مستطیب بآن راضی ست منام نیز بمعنے خواب ست و آن نیز از اشیای مستطاب ست ه معنی بیت را چنان برخوان + کز بود مستطابت اخوان + یعنی اگر میل کنی ای یار یا ای سعاد از حمی نجد و باشی شکننده عهد پس خوش نگرداند مرا خواب و نیز خوش نیاید مرا خواب یعنی نخواب با من سازد و نه من بخواب اے صاحب

المکر بخو لاصدق و لاصلی و قد تبکیر کما فی قول الشاعر شعر الا بارک الله فی سهیل + اذا ما الله بارک فی الرجال + و بالنفی الحال و الماضی القریب منها حمام بمعنی کبوتر ست و درینجا باعتماد ذکر جار و مجرور مقدر ست و تقدیر کلام چنین سزد که در خور مقام بود ای طائر نجد چون عروس معانی از حجله عبارت پرده بر کشاید مشاطهٔ بیان محاسنش را بدین وجه نماید یعنی وقتیکه نزدیکی جوید و نزدیک شود هنگام برگشتن پرندگان نجد بنجد از وادی که درخت اراک دارد و محبوب من آنجا سکون آرد بیگانه نشود و خالی نگردد از روضهای نجد نالش کبوتران که آگهی دهند از برگشت طائران و این یائی که در آخر حمامی ست می تواند که یاء نسبت باشد و می سزد که یای اشباع بود و رسم طیور ست که در مرغزاری که شب سکونت کنند صباح بمقام دیگر برای چریدن روند و طیور مرغزار دیگر دران نواحی فرود آیند پس میگوید که شبانگاه چون طیور نجد از آن وادی که درخت اراک دارد و محبوب من آنجا سکون آرد بنجد بازگشت نمایند کبوتران من که در ریاض نجد اند در نالش در آیند تا من از قدم شان آگاه و با کمال شوق سوی شان بنگرم و بزبان عشق از حال محبوب از ایشان استفسار کنم بر ارباب دانش مخفی و پوشیده نماند که آنچه حضرت خواجه درین شعر می خواند اگرچه حالت مجنون و لیلی میگوید اما فی الحقیقة کنایت از حالت خود و محبوب خود میجوید چه منزل مجنون در نجد بود و در بدایت حال هم آنجا توطن می نمود و قوم لیلی چون صحرا نشین بودند مرجی و مرغزاری برای چرانیدن مواشی سکونت می نمودند و عشاق را دیدنیست که نام و مقام عاشقی مشهور بر زبان می آرند و کنایت از خود و مقام خود دارند

وله منه

بسی نماند که روز فراق سر آید	رأیت عن بیضات الحمی خیامے

بیضات جمع بیضه ست و بیضه الحمی شوره زاری که دران گیاه نروید و حمی مرغ خیام جمع خیمه ست که اهل مرغ برای بیتوته منزلش جویند و حرف یا در آخر خیام یای اشباع ست که در آخر مصراع ست و چون مخدرهٔ اشارت از جلباب عبارت رخ نماید اهل معنی همه تن گوش گشته بدیدنش گرایند بسیار فرصت نماند یعنی نزدیک رسید که فراق یار آخر شود و ایام دوری بسر آید لیلی که دیده ام من از سفید بیابانی حمی یعنی از شوره زارهای که در نواحی مرغ ست استادن خیمهای و رسمی ست که حکام در صحرا مرغها را نگاه می دارند و چون علف بکمال می رسد صحرا نشینان را باجاره می سپارند پس صحرا نشینان

غزل آخر

اتت روایح رید الحمے وزاد غرامے
من المبلغ عنی الی سعاد سلامے

اتت صیغهٔ واحد مونث فعل ماضی معلوم ست از اتی یاتی اتیانا بمعنی آمدن همچنان از کتب مفهوم است روایح جمع رائحه بمعنی بوی خوش ست که اهل ذوق را دلکش ست رید بفتح رای مهمله تیز آبی که از کوه برآید و هرچه پیش آید آنرا برباید حمی مرغ غرام شوق دریاب ای صاحب ذوق مبلغ اسم فاعل ست من التبلیغ که بمعنی رسانیدن بود سعاد نام محبوبه ایست سلام تحیت بود و معنی بیت چنین شود آمد بو بهای خوش سیلاب که از کوه بصحرا میرسد و رود بارها را پر میکنند درد مندگان را مبالغ می شود و چون آن این واقعه بوقوع پیوست شوق من بوصال دوست بحکم المرء حریص علی ما منع از درون بر جست کیست درین وقت که رساند سلام و تحیت من بسعاد که محبوب من ست و رسیدن بمنزلش مطلوب من و باید دانست که چون آب نو در رود بارها می درآید و مردم را از عبور منع می فرماید صحرا نشینان از کمال مهارت در منازل خویش معلوم می کنند و از بوی آن مطلع می شوند که آب نو در رود بارها درآمد و در رود بارها از ان آب در پری بسر آمد رفتن باطراف و جوانب نمی شاید عاقل بر بهانه تر و خشکی که در خانه باشد قناعت نماید

وله منه

اذا تقرب عن ذی الاراک طائر نجد
فلا تفرد عن زوجها ابین حمامے

تقرب صیغهٔ واحد مذکر غائب معلوم فعل ماضی ست از تقرب یتقرب تقربا بمعنی نزدیک شدن و نزدیکی جستن همچنان از کتب مفهوم ست کما فی الحدیث القدسی من تقرب الی شبرا تقربت الیه ذراعا اراک نام درخت بیابانی ست که آنرا بزبان هندی پیلو گویند ذی الاراک صاحب اراک و این کنایت از محبوب جوینده که در اشجار اراک منزل داشت و علم محبوب خویش آنجا می افراشت طائر پرنده نجد نام کوهی ست و نیز نام شهری که در ان کوه ست و مردم در ان شهر ها نبوده ست و منزل عاشق در انجا بوده و [illegible] از انجا چشم توجه بذی الاراک می کشوده لا تفرد صیغهٔ واحد مذکر غائب فعل ماضی منفی معلوم ست از تفرد یتفرد تفردا بمعنی یگانه شدن همچنان از کتب مفهوم ست و انین که بمعنی ناله ست یا بمعنی نالیدن فاعل لا تفرد و لا نافیه علی سبیل القلة بر ماضی نیز داخل شود و قال صاحب الوافی فی الوافی لا للنفی المستقبل و للماضی

حق الحقیقة را خلی ست که از فحوای کلام می ربایند و غنچهٔ امید خود از میان بر کشایند و هم ارباب الالباب والاشارة ولاعبرة عندهم للعبارة است و لب عبارت از حد ولی ست از حد اول لطف حق یعنی کلامی که مدار حیات صوری و معنوی ست موجودات را از وجود مطلق و آن نیز اقسام ست قسمی ست که بواسطهٔ وحی منزل میشود و آن مخصوص بانبیا بود و قسمی ست که وحی را در ان مدخل نیست بر ساحت ضمائر اهل قلوب بی واسطه جولان می نماید و اهل معنی را بجود می ربایند و آنرا کلام قدسی گویند و اهل قلوب مطالب بسیار از ان جویند درین معنی صاحب مرآة المعانی گوید و لطالبان اصطلاح هدایت جوید

ابیات

لب که شیرین جوی از لطف خداست + باغ جان را آب او نشو و نماست + هست جوی لطف از رب
ودود + تازه از آبش نباتات وجود + نفخهٔ زان جر جوهر مریم وزید + از وجودش لعل عیسی شد پدید +
در لب عیسی نشانی زان لب ست + لعل عیسی روح بخش قالب ست + لطف ایزد نور ایمان می دهد +
مردهٔ صد ساله را جان میدهد + مرده کز آب لعلش زنده گشت + تا قیامت چون خضر پاینده گشت + هر که از
لعل لبش بوسی ربود + بر دلش زان لب در معنی گشود + لطف چون در خنده آید ناگهان + گوهر
اسرار میگردد عیان +

و باید دانست که اثنینیة باعتبار اثنینیة لب ست و اثنینیة لب باعتبار صورت و معنی یا باعتبار اثنینیة استعداد که مدار قالب ست که استعداد اول از ان استعداد ذاتی که بالا مذکور شد نزد صوفیه معتبر نیست پس ای طالب بر ثلاثیه استعدادات مالیت سه گر ادای معانیش هست + باعث صد هزار تحسین ست + که از جوی لطف خود که کلام صوری و معنوی بود دو بوسه کنایت از استعداد قبول کیفیت آن کلام سزد مرا وظیفه کرده و استقامتم بر آن آورده اگر ادا نکنی بحکم المعدة دین قرضدار من باشی و بحکم الکریم اذا وعد وفا در زیر بار من باشی یعنی چون مرا از عوام بر کشیده و استعداد آن بخشیده که از کلام صوری و لفظی که عبارت ست از قران مجید و فرقان حمید و از کلام معنوی و القائی که عبارت ست از کلام قدسی و خدائی حظ می ربایم و بخوشوقتی می گرایم و این هر دو استعداد مرا وظیفه کرده و مدار من بران آورده اگر ادا نکنی قرضدار من باشی و بحکم کرم زیر بار من باشی و بر تقدیر بوسه که در بعضی نسخ دیده میشود استعدادات ثلثه اعتبار نموده تا اجل مع بود

تا مقبول اهل تمکین باشد که در عشق و محبت دل رفت و دیده خون شد و تن خست و جان از تن بر دل شد در عشق اعجوبه‌ایست که پی در پی می آید و عاشق را از تعجب می رباید و در بعضی نسخ معجز است ای در عجز آرنده و دیگر انشا از اظهار آن و این بیت نیز داخل معروض تا تقدم ست در بیان

غزل آخر

در انتظار رویت ما را امیدوارے
در عشوه وصالت ما را خیال و خوابے

عشوه فریب و نمود داری چیزی برای فریب باید دانست که وصال این نشاء عبارت از مشاهدات تجلیات ست که سالک را در سلوک طریق عشق فرا پیش می آید و از سلوک بخود می رباید و آن نباشد الا تجلیات صفاتی و تجلیات ذاتی عین صفات اوست که پرده پوش ذات اوست که محبوب حقیقی بحسب ذات از عالم و عالمیان بی نیاز ست بگوش هوش نیوش ای شیدا که این مقال از مقالات اهل راز است کما قال الله تعالی والله غنی عن العالمین و چون صفات را نهایت نیست مشاهدات سالک را غایت نیست و مشاهدات سالک مانند خوابی ست که اصلی ندارد و این معنی را شاعرے در شعرے در آورده ه عالمی دیوانهٔ عشق ست و بس + وصل معشوق از کجا آورد کس + و معنی بیت چنین باشد تا گلدستهٔ اهل تمکین باشد که ما را در انتظار روی تو امیدواری هست و در عشوه فریب وصال تو که خیالی و خوابی بیش نیست ندامت و شرمساری ست درین معنی راقم حروف و شارح دیوان گوید و در راه هدایت پس راستان پوید رباعی افسانهٔ عشق گویم ای جان + بیش تو ولیک گفته نتوان + خوابے عجیبے بدید گنگے + یادش کند و شود پریشان + و علے اسے حال و امیدواری به از شرمساری

غزل آخر

دو بوسه کز دولت کرده وظیفه مرا
اگر ادا نکنی قرضدار من باشے

بوسه عبارت از حصول استعداد قبول کیفیت کلام صوری و معنوی بود یعنی خطے که ارباب معانی را از کلام سبحانی حاصل میشود و هر یک را بحسب مراتب متفاوت بود و ارباب مجاز را خطے مجازی ست که از ترکیب و عبارت کلام معنے حاصل میشود و اصحاب حقیقت را خطے حقیقے ست که تعلق بمعانی دارد و لیکن عبارت نیز منظور نظر و پیش نهاد همت می آرد و هم ارباب الاشارت بجلباب العبارت و اجبات

او بیهوش شدم چنانچه سالکان راست که در حال مشاهدهٔ تجلیات بیخود شوند و از خود فانی گردند تا که از خود فنا نشوند بهره از جمال باکمال او بهره نگیرند و باید دانست که در سلوک عشق نیز دریاها و بیابانها سالک را در پیش ست که از عبور آن همواره سالک دل ریش ست چنانچه مسعود بک گوید و سالکان را بدین هدایت جوید ٭ رسیدم من بدریائے که موجش آدمی خوارست ٭ نه کشتی اندران دریا نه ملاحی عجب کارست ٭ بترسیدم ازان دریا که آبش جمله خون دیدم ٭ بدل گفتم چه میترسے گذر باید چو ناچارست

ولہ منہ

العین ما نامت شوقا لاہل نجد ٭ والقلب ذات وجد فی دائبه الغزالی

عین چشم و در تنامت تا زائده ست و زیادتی تا بمحاورات عرب آمده ست و نیز در کلام فصحاء ذوی الاختصار کما فی قوله تعالی ولات حین مناص پس تنامت در اصل نامت بود تا از جهت درستی وزن افزود و نامت صیغهٔ واحد مونث غائبه فعل ماضی معلوم ست کذا از کتب مفهوم ست نجد کوهی ست مشهور در کتب مذکور که قبیلهٔ لیلی را بود در انجا مقام و مجنون همانجا از عشق او بی آرام و الحال شعرا تمام هر مجنونی را نجد تعبیر می کنند و در اشعار می آرند دابه الخیه بر زمین نجند و انجا کنایت از محبوب خود کرده و بدین عبارتش آورده بر طریق ذکر عام و ارادهٔ خاص که ایراد آن مخصوص ست بفصحاء ذوی الاختصاص و اینجا کنایت از محبوب ست که حضرت خواجه را مطلوب ست غزال آهو بره و نام مردے از عرب که قبیلهٔ بنی غزال بدو منسوب ست و اینجا همین معنی مطلوب ست پس معنی بیت چنین باشد تا موجب تسکین باشد که چشم خواب نکرد از شوق ملاقات دار بنی غزال که عبارت ست از معشوق باکمال و چون بحقیقت در آییم عقد عقده معانی باین ادا کشاییم که ای شهسوار و ای مرشد ابرار در وقت سجود برب معبود ازین غریب مهجور معروض دار و این خار از پای خاطرم برآر که فلانی را در شوق مشاهدات چشم ست این خواب و دلم دگر وجد و اضطراب تقاضای خویش گراست فرما و از کشاکش تجلیات برها

ولہ منہ

دل رفت و دیده خون شد تن خست و جان در شکست ٭ فی العشق معجبات یأتین بالتوالی

معجبات چیزهای که در عجب آرند کلمهٔ توالی را اهل لغت بمعنی پی در پی آرند و معنی بیت چنین باشد

که شارح بدین روش درآید که خط هلالی همان خط عذار بود و ادای معانی چنین شود که ای تبسم کننده بحال تباه و روی سیاه من از دیدن حال من بگذر و در جمال خویش بنگر و وجه زینتی دارد گرد رخ تو هلال تو و بدین تقدیر که او را چنین ادا شود هم منادی که مصراع ثانی بود و نزد نحویان الاهله النصر الامر اقبال ست که شامل جمیع مقاصد و آمال ست و چون اقبال بدست آمد ماهی مراد بشست افتد و چون بتحقیقت پردازیم و سخن از آن عالم طرازیم گوییم که جمال کنایت از عشق شود و در جام اللآلی کنایت از مشاهدات تجلیات بود و هلال عبارت از شریعت گردد و خط هلال کنایت از تعلق شرایع شود یعنی مشاهدات تجلیات چه در خور آمد مرا با کمال اتباع شریعت غرا

وله منه

دل خون شدم ز دست داز نار چشم ستت
اذیت بالرزایا باللهوے و بالی

الایذاء کسی را آزردن والرزیة المصیبة فالرزایا جمع هوا بمعنی کام ست و آرزو بمعنی عشق و محبت سزد و بال بمعنی گناه بود و یاء و بالی می سزد که یاء نسبت بود و می تواند که یاء اشباع بود و معنی بیت چنین سزد که دلم خون شد از دست تو و از نار چشم مست تو آزرده شدم من بمصیبتها نیست گناه مر عشق و هوا را یعنی عشق و هوا دلاله بود با نوا چون طالب بمطلوب رسید دلالت خویش را یکسو کشید محب از محبوب طالب از مطلوب خواه آزار خار بیند و خواه گلهای مراد برچیند عشق و هوا را گناه نیست

ای برادر از تصدیق آن ملیست

وله منه

لله در رمل کان الحبیب فیها
طار العقول طرا من نظرة الغزالی

در بمعنی خوبی و نکوئی ست رمل بمعنی ریگ بیابان و طار اطیر پرنده و طرا بمعنی همه النظرة چیزی بچشم نگاه داشتن کذا فی المهذب اللغات غزال آهو بره و اینجا کنایت از محبوب ست که مشاهده او را همه مطلوب ست یا نام قبیله باشد که در حسن و خوبی ست مشهور و در کتب عرب بدین اسم مشهور اند کور پس تقدیر مضاف باید کرد و در ادای بنی الغزال باید آورد و معنی بیت چنین باشد که موجب صد تحسین باشد یعنی مر خدای را خوبی و نکوئی ریگی که دوست من در آن ساکن ست و صحرائی که یار من در آن ساکن ست پرید از عقل همه نگریستن محبوب ای در جلوه جمال او مبهوت گشتم و در تماشای جمال او با کمال

تلما حذف نموده و این تصرف در ضرورت شعری جائز داشته اند و شعرای فصحا و بلغا در اشعار خویش
تخم وار کاشته اند و از حضرت استادی که صاحب شانی است بسمع رسیده که ابتسام و تبسم بیک
معنی است و بعضی اهل لغت دخل کتب هم ساخته اند و در بیان آن پرداخته اند فالابتسام تبسم نمودن
والتبسم دندان سپید کردن و درج حقه و اینجا کنایت از دهان است لآلی مروارید و اینجا کنایت از
دندان است یارب کلمه ایست که در مقام تعجب استعمال نموده می آید گردت ای گرد رخت بتقدیر مضاف
می شاید و در بعضی نسخ گرد رخت هلالی است و بظاهر این نسخه نیز تقدیر مضاف می باید کرد و در ادای معانی
خط هلالی آورد پس درین بیت معانی سخن و ادای سخن چنین باشد که گوش هوش را بسمع آن موجب
تسکین باشد یعنی ای سپید کننده دندان وای ظاهر سازنده درج لآلی از حقه دهان بحال تباه و روسیاه
من یعنی ای تبسم کننده بر حال پریشان و صورت پرملال من چه در خورد و لایق افتاده است گرد رخت خط
هلال که هم مزین رخ است و هم مزین از آن روی فرخ و باید دانست که منادی له ای ما لاجله الندا
مصراع ثانی است که در خاطرش هیچ نقش باقی است و منادی له آن باشد که اول آنرا منادی بخاطر
تراشد پس کسیکه در خور آن بود او را ندا کند و منادی له گاهی مضمر باشد و گاهی مظهر مضمر جائی آرند که
فحوای کلام بر آن دلالت کند و شعر آن بود چنانچه درین اسم اعظم یا الله الحمد و کل افعاله التقدیر
چنان باشد افعل بنا یا نحن نحمدک بر یعنی بکن با ما خیری که حمد سرائی از ما در ان شان باشد یا اعتماد
علم سامع بر آن ساخته باشد و تخم این نهال بخاطر کاشته چنانچه یا الله یا الله بر زبان می رانند و میدانند
که آنچه بخاطر است می دانند و مظهر در بعضی مقامات ظاهر الدلاله است برا که مقصود ندا این است
چپ و راست و دیدن خسران مبین است کما فی قوله تعالی یا ایها الذین آمنوا اصبروا و قوله تعالی
یوسف اعرض عن هذا و در بعضی مقامات محتاج بتوضیح و تصریح بود چنانچه همین شعر خواجه که بتمثیل این
قسم سر زده چه تا کسی معین نکند که ما لاجله الندا مصراع ثانی است ظاهر نگردد و معانی درست نشود پس
حضرت خواجه این معنی را بجا آورده خواسته که محبوب خود را ازین معنی آگاه سازد و این معنی بخاطرش
خطور دهد پس او را باین روش ندا نموده و در آگاهیش کوشد یعنی حال پریشان من که عجب تبسم تست
همین خط سوی تست که زینت بخش روی تست چنانچه جای دیگر می فرماید و این عقده را گره می گشاید
بیت باغبان همچو نسیم ز در باغ مران + کاب گلزار تو از اشک چو گلنار منست + و می شاید

قال فی المهذب الشعری دانستن و این شعری اسم لیت بود و خبر او مقدر است که حاصل یا کاین هرد ستی بمعنی هر گاه تعلق صیغهٔ واحد مذکر غائب فعل ماضی معلوم است هکذا از مهذب مفهوم است بشیر بشارت دهنده وصال بمعنی پیوستن و بصحبت دوستان نشستن مادای معانی چنین زهی کطمع طالبان عیان شکیبد آیا مرگ خاموش است و آگهی نمی دهد ای کاشکی مرا شعور حاصل گردد تا کی بشیر از وصال بشارت دهد اگر چه ندای ملک الموت مقرر است که هر روز ندا می کند و آگهی مے دهد کما قال الشاعر ع لملک ینادی کل یوم * لدوا للموت وابنوا للخراب *. اما چون بمقتضای بشری شنیده نمی شود و خلاف آن خاطر خطور میکند پس از جهت رد آن استفهام آن کار مے آرد و خاطر برخلاف آن می گمارد و در بعضی نسخ بجای صامت صائت مسطور است بمعنی آواز کننده و این خود مقرر و در کتب مذکور است که فرشتهٔ موت همیشه قفای مردم می جوید و از خیل الرحیل میگوید و ما از کمال غفلت کر گشته ایم و ندای ملک الموت نمی شنویم و چون آن آواز در گوش نمی افتد از روی تعجب استفهام میکند که موت صائت آیا مرگ آواز کننده است و آگاهی دهنده که کی بشیر بشارت دهد و آگاه کند از وصال محبوب بحکم الموت جسر یوصل الحبیب الی الحبیب یعنی رساننده طالب است بمطلوب بگوش هوش نیوش آگهی بسبب پس میگوید که مژده این بشارت کی یابم تا از مجلس

دنیا رو بر تابم و بوصل جانان بپیوندم و همگی خویش را باو بر بندم

وله منه

خدا واقف که حافظ را غرض چیست	و علم الله حسبی عن سوالی

علم دانستن حسبی بمعنی بسند است مرا سوال خواستن چیزی از غیری وادای معانی چنین باشد تا در حد آفرین باشد که خداوند تعالی واقف است که حافظ را ازین گفتگو غرض چیست و دانش خدا بس است مرا از خواهش من که جمعے والی ست

وله منه

یا مبسما یحاکی درجا من اللالی	یا رب چه در خور آمد گردت خط هلالی

ابتسام را اهل لغت داخل کتب نساخته اند و به بیان آن نپرداخته اند ظاهرا در استعمال نیامده باشد و در گوشه گزینی برآمده باشد پس مبسم در اصل مبتسم بوده از جهت ضرورت شعرے حضرت خواجه

وهمیشه و محبوبش چون غریب بود جمله غریبان را در شمول نمود و غرضش منحصر بود بر وجای اخص الخواص از قبیل ذکر عام و ارادهٔ خاص بر طریق فصحا و بلغاے ذوی الاختصاص

وله منه

فحبک راحتی فی کل حین   وذکرک مونسی فی کل حال

حب دوستی راحت آسانی ذکر یاد کردن دوستان جانی مونس شادکننده و غم را فراموش گرداننده حال معروف ست که هر یکی به پرداخت آن مشغوف ست و حرف یا که در آخرش تافته یای اشباع ست که از بهر درستی وزن و رعایت قافیه جایافته ؎ معانی را چنان باید شنفتن ∴ که باشد دوستی در سینه کشتن ∴ یعنی چون در دنیا آشفته حال و پریشان بال سرمایهٔ جمعیت و موارد اینست ست باقتضای گردش گردون غدار سرطان رفتار پس حب تو راحت من ست بی قیل و قال و ذکر تو مونس من ست در هر حال فافهم و تامل

وله منه

کجا یابم وصال چون تو شاهے   من بدنام رند لاابالے

لاابالی صیغهٔ واحد متکلم نفی فعل مضارع معلوم بود از بال یبالی مبالاتا والمبالات والبلا را پاک داشتن همچنان از کتب مفهوم شود و یعدی البلاء بنفسها و بمن و باللام و چون حل کلام درست نمی شود برای درستی آن چیزے تقدیر باید کرد درین کلام پس تقدیر کلام چنین زیبد اقول فی شان لاابالی تا طبع بدان شکیبد ؎ بیان کن ادای معانی چنین ∴ که باکت نباشد زآن وز این ∴ یعنی کجا یابم وصال همچو تو شاهے که صاحب جلالی من بدنام رند که میگویم در شان خود لاابالی ای باک ندارم من از ملامت لائمان و بدگوئی بدگویان و حاسدان و اگر لاابالی کلمهٔ فارسی باشد بمعنی بیباک احتیاج توجیه ندارد که در معنی خویش چیست هند و چالاک

وله منه

اصوت صامته یا لیت شعرے   متی نطق البشیر عن الوصال

همزه در اول بیت برای استفهام ست صامته خاموش صیغه واحد مذکر اسم فاعل ست از صمت یصمت صموتا که بمعنی خاموش بودن از کلام ست لیت حرف تمنے ست شعرے بمعنی دانش من

غزل آخر

سلام الله ما کر اللیالے / وما دام المثانی والمثالے
علی وادی الاراک ومن علیها / ودار باللوی فوق الرمالے

سلام تحیت ست وما بمعنی تا دام اللیالی جمع لیل ست بمعنی شب والمثانی بمعنی سورتهای قرآنی دراز وکوتاه چنان در مهذب مسطور ست ای دانای آگاه مثال بفتح میم جمع مثل ست بمعنی مانند واینجا عبارت از مثلها ست که در قران می نگارند وآدمی رودبار اراک درختیست بیابانی که مردم اورا برای مسواک می جویند وبزبان هندی پیلو می گویند ودار سرای لوی نام موضعی ست رمال جمع رمل ست بمعنی ریگ بگوش هوش نیوش ای آغا وبیگ سه معانی کن ادا امسال کا آید + سلامت از ملک ستان که شاید + یعنی سلام وتحیت خداوند پاک ست بر رودباری که دران رودبار درخت اراک نداد بر کسی که دران وادی ساکن ست وبر سرائی که بموضع لوی بالای ریگهای ساکن ست مادام که مکرر شوند شبها وما دام که سورتهای قران ومثلهای او را قوام ست بلبها ما این تا دنیا را قوام ست مدارش بر دوام ست ودر بعضی نسخ بجای مادام کلمه جاوبت مرقوم ست واین عطف بر کر اللیالی مرسوم ست وجاوبت صیغهٔ واحد متکلم فعل ماضی معلوم ست از محاورات بمعنی در گرفتن یکجا از کتب لغت مفهوم ست ومعنی بیت چنین باشد که طبع طالبان را نقش نگین باشد یعنی سلام وتحیت خدای تعالی مادام که تکرار گیرند شبها وما دام که در گیرم سور قرآن ومثلهای او را یعنی مادام که قرآن خوانم وبر وجه تلاوتش بر زبان رانیم وچون خواجه حافظ قران بود وتلاوت قرآن از حفاظ همیشه جاری ست لاجرم این را بدان نسبت نمود پس سلام خدا همیشه بر دار اراک ومن علیها باشد مادام که قوام دنیا واهل دنیا باشد

وله منه

دعاگوی غریبان جهانم / وادعو بالتواتر والتوالے

ادعو صیغهٔ واحد متکلم فعل مضارع معلوم ست از دعا بمعنی خواندن چنان از کتب لغت مفهوم ست تواتر بمعنی پیاپی سر بر آوردن والتوالی نیز همین معنی دارد سه عبان بیان کن معانی را ادائی که آید از ظرافت ومعانی + یعنی دعاگوی غریبان جهانم وغربت پیشه ودعا می کنیم بسلامتی غریبان متواتره

استی کانبیاء بنی اسرائیل مظهر این بیت ست و اهل معنی را مجز شافی یعنی اهل سلوک این است مرجوسه که علماء باطنی انسر ورانند بمرتبهٔ انبیای بنی اسرائیل سیر سنده و در سلوک طریق خود را بجائے میکشند بهوای او که نفس که بمنزلهٔ زن ست اولا مطیع شان میشود و در اطاعت شان هیچ مخالفت نمی کند و بعد ازان در سلوک رفته رفته بجائی میرسند که دست ازو نیز بر میکشند و سوی آن مدار بطور مناجات می روند پس هر گاه از لطف ایزدی نفس مطیع شود سجدات شکر بجا آرد و خود را بمراتب والا که بیش ازین بحث گمارد و الا در مناجات از قاضی حاجات وصول آن طلب کنند تا بدان مقام رسد چنانچه این اقل عباد طالب بسد او درین معنی غزلی دارد که از بهر ارشاد طالبان درینمقام می نگارد

غزل شارح

ستم شد عالم صغرے خراب و در پریشانی + کنوز فی کنوز من بدایع فیه پنهانی + تسلط گشت نفس و روح را از بهر آبادی + که سازندش بوجه دلکش آبادان و خندانی + بحکم ایزدی جان سر قرار خویشتن مانده + ولیکن از خیانت نفس شد در حکم شیطانی + میان جان و جانان دم رسالت می کند هر دم + که دزد خانگی تاراج کرده گنج سبحانی + خدایا قادر النفس من نی را بحکم خود فرما + که تبعیت گزیند روح را از سهم سلطانی + شد از عهد الستی غافل و از شرع شد کافر + با مر ثالث آگاهش کن ازین خواب و نادانی + چو آبادان شود این عالم صغری که ویرانست

طلب فرما بسوی خویش غالب را باسانی

وله منه

چند پوید بهوای تو بهر سو حافظ		یسر الله طریقا بک یا ملتمسی	

یسر صیغهٔ واحد مذکر فعل ماضی معلوم ست من الیسر بمعنی آسان کردن و سازوار گردانیدن هکذا از مهذب مفهوم ست ملتمس خواسته شده صیغهٔ واحد مذکر اسم مفعول ست من الالتماس ای طالب صادق نیکو بشناس ۵ پس ادای معانیش اینست + که سزاوار اهل تمکین ست + یعنی بمحبوب حقیقی توجه می آرد این معنی را معروض میدارد که چندی در جستجوی تو حافظ بمحبت مجازی گرفتار آید و سراسیمه وار درین گرداب هر خس و خاری تعلق نماید آسان گرداند خدای تعالی او را راهی که بسوی تو رساند و برو راین آتش ندواند ای مطلوب و مرغوب من و ای ملتمس جان و تن

پنهان و نهانی هر دو بمعنی پوشیده صرف فرق فارسی است و عربی لفظ و معانی کل هر دو دوا - حقیر بر و تذکره سو کو محمد عزیز حسن غفر

دخصائل پسندیدهٔ تو یعنی صفات ناقصهٔ بشری از من فنا گرفت وصفات کاملهٔ ربوبیت بحکم تخلقوا باخلاق الله در من جا گرفت آری می بینم در خود علامات حیوة از مشاهدات تجلیات الٰهی هستی خود را چون فانی دانستم وبمشاهدهٔ لقا بالله پیوستم عیان می بینم که وجود من آثار تجلیات بود ووجود من عکس وجود مطلق شد

غزل آخر

لمع البرق من الطور وآنست به   لعلی لک آت بشهاب قبسه

لمع صیغهٔ واحد مذکر غائب فعل ماضی معلوم ست از لمع یلمع لمعا لمعانا بمعنی درخشیدن همچنان ازکتب مفهوم ست طور نام کوهی ست که موسی صلوات الله وسلامه علیه در طلب آتش باور آورد و چون بر بالای او رفت با حضرت حق کلام کرد پس عشاق هر جا که بمعشوق متکلم شوند آنرا الطور نسبت کنند آنست صیغهٔ متکلم واحد فعل ماضی معلوم ست من انس یونس ایناسا بمعنی انس یافتن همچنان از ترجمة القرآن مفهوم گشت وضمیر به راجع ببرق ست لعل کلمهٔ ترجی بود بمعنی کاشکی شد آت صیغهٔ واحد مذکر اسم فاعل ست من الاتیان که بمعنی آمدن ست در بیان و چون بحرف با در تعدیه در آمد بمعنی آوردن برآمد شهاب ستاره و چوب نیم سوخته بود بکذا از ترجمهٔ قرآن مفهوم شود قبس پارهٔ آتش بود که سرمازده را بالاتر از فاکهه شود ۵ این بود گرا د اسے معنی بیت ÷ بینش نور همچو شجرهٔ زیت ÷ که درخشید برق از جانب طور و انس یافتم من بدان و دلم مائل گشت بآن پس شاید که من آرنده باشم شما را چوب نیم سوخته مشتعل یا ستاره که عبارت از اخگر تابان باشد در تابش خود مشتعل و آن کلام روح بنفس ست هنگام اطاعة او بلطف ایزدی و این مقال را اقتباس از کلام موسی ست عزم با پایهٔ خویش هنگام وصول او بحضرت سرمدی کما اخبرنا عنه اصدق الصادقین واقوم القائلین فی کتابه المنزل علی نبیه المرسل محمد صلعم دارباب سلوک را باتباع محمدی ولطف حضرت ایزدی این وقت دست می دهد که ارشادابی این سالک بعیش سرمدی میرسد و در لک کاف خطاب برای پسر ست که در صدر غزل ذکرش افتاد پس باعتبار لفظ پسر فتح کاف جناح برکشاد و چون در معنی حقیقی پسر عبارت از نفس ست که روح بنفس می گوید کسر کاف نیز محلی و مقامی می جوید و حدیث علما د

وله منه

عجیب واقعه وبس غریب حادثه ایست | ان اضطربت قتیلاً و قاتلی شاکے

الاضطراب طپیدن اضطربت صیغهٔ واحد متکلم فعل ماضی معلوم ست همچنان از کتب صرف مفهوم ست قتیل بمعنی کشته شده قاتل کشنده شاکی بمعنی شکایت کننده واین یا ، یاء اشباع ست که در آخر مصراع ست یا یاء اصل ست که باثبات خود رو نهاده بطوری که در بیت بالا بیان افتاده ست ۵ ادای معانی چنان کن که زو + شود مستمع دل خوش و ذوق جو + که عجیب واقعه بما رو نهاده و غریب حادثه بما اتفاق افتاده که من طپیم در حالتی که کشته شده ام و کشندهٔ من هنوز شکایت دارد که توجه بمن نمی آرد و درین معنے شیخ **شرف الدین ابوعلی** قلندر گوید و طالبان را باین گفتار هدایت جوید ۵ دل مجروح تیغ غم رقیب از دست من نالان + جفا بردانهٔ مسکین خروش از آشیان خیزد

وله منه

اثر نماند مرا ای شمائلت آرے | اری مآثر محیای من محیاکے

اثر نشان شمائل خصائل اری صیغهٔ واحد متکلم فعل مضارع معلوم ست و بی قیل و قال را سے برای رویت که بمعنی دیدن بود همچنان از کتب مفهوم شود پس اری در اصل ارای بود حرکت همزه نقل کرده بماقبل آوردند و همزه را حذف کردند پس یا متحرک و ماقبلش مفتوح بود صرفی بالفش بدل شود و جواز این اعلال که نقل حرکت همزه و حذف او باشد در جمیع الواب مطرد و معمول . ممتنادا گنست خبر انچه سال بسال و وجوب او در باب یری شاذ ست مآثر علامات محیا مصدر میمی ست بمعنی حیات محیا بمعنی رو و کاف مکسور که در آخر محیاست خطابش سلمی جو و ازین جهت که سلمی مونث ست کاف مکسور بود ، یا آخر مصراع محض برای اشباع سزد ۵ اداکن معانی بوجهی که آن + بود خوش دل پذیر جهان + که اثری نماند در من بی دیدن خصال حمیدهٔ تو و جبیان صفات پسندیدهٔ تو یعنی از سبب فراق و جدائی تو از من اثری نمانده و فراق مرا بی اثر نشانده آری می بینم علامات حیوت خود را از روی تو ای سلمی و چون بحقیقت پردازیم و مجاز از پیش بر اندازیم ادای معانی چنین بود که اهل قلوب را موجب تسکین شود که اثری نماند از من بی شمائل حمیده

که در جان ست فافهم و تامل

وله منه

بساکه گفته ام از شوق با دو دیده تر
ایا منازل سلمی و این سلماکی

منازل جمع منزل ست ومنزل جای فرود آمدن بود وسلمی نام محبوبه ایست این بمعنی کجاست واین کلمه برای استفهام ست در سلماکی حرف کاف برای خطاب منازل ست ومنازل چون جمع ست باعتبار کل جمع مؤنث کاف مکسور که موضوع برای خطاب مونث ست آورده ویاکه در آخر ست یاء اشباع ست نه اصل کلمه پس از جهت درستی وزن استعمال کرده ه معانی را ادا آن طور زیبد + که اهل طبع از سمعش شکیبد + یعنی بساکه گفته ام از شوق با گریه وزاری که ای منازل سلمی کجاست سلمای شما تا از روی شفقت بجواب من رو آری وباید دانست که این ندا از اقسام تدله وتحیر ست که چون در کمال حیرت وسراسیمگی در آیند بمنازل واطلال ومطایا ندا نمایند کما فی المطول فی باب السادس من الانشاء حیث قال وقد یستعمل صیغة الندار فی غیر موضعه فافهم

وله منه

صبا عبیر فشان گشت ساقیا برخیز
وهات شمسة کرم مطیب زاکی

هات اسم فعل ست بمعنی بگیر وبیار وهر دو معنی ست درین مقام آبدار کرم انگور شمسة کرم غوره انگور مطیب خوشبو کرده شده زاکی پاک واین یا نیز برای اشباع ست ای مسموم عشق را تریاک دمی تواند که یا از اصل کلمه بود پس تعلیلش چنین شود که زاکی اصلش زاکی بود ضمه بر یا دشوار بود ساکن کردند از بهر دفع التقاء ساکنین تنوین را بحذف آوردند ویا ساکن را بحال خود داشتند وچون قاضی ورامی نگاشتند ه پس معانی که هست پرده نشین + در نمود ار صورتش را بین + صبا عبیر فشان گشت از شگفتن گلهای باغ ودشت یعنی چون بهار رسید گلها را بشگفانید باد صبا خوشبوهای آن گلها هر طرف انتشار گردانید ای ساقی برخیز وبیار شیرهٔ انگور که خوشبو و پاک ست ومسمومان عشق را تریاک ست ودر اداة الفضلا چنین مذکور ست که شمسه نیز شیره ست که آنرا بهندی ملائی گویند واینجا از شراب که خلاصهٔ انگور ست کنایت جویند

غزل آخر

بیمن همت حافظ امید هست که باز
اری اسامی لیلای لیلة القمر

بیمن خجستگی همت دعا اری صیغهٔ واحد متکلم فعل مضارع معلوم ست از رای یری رؤیة بمعنی دیدن که از کتب لغت همچنان مفهوم ست و اری در اصل ارای بود حرکت همزه نقل کرده بما قبل آوردند و همزه را حذف کردند یا متحرک بود و ما قبلش مفتوح یا را بالف بدل کردند و ارای را اری آوردند اسامی جمع اسما ست و اسما جمع اسم و اسم درین مقام مشتق از وسم شود که بمعنی علامت اشیا بود و لیلی نام محبوبه ایست مشهوره پس هر عاشقی معشوقهٔ خویش را بدین نام می نامد لیلة شب ست چنانچه در آیهٔ کریمه انا انزلناه فی لیلة القدر قمر بمعنی ماه بود و ادای معانی چنین بود تا خجستگی موجب تمکین شود و که بخجستگی همت حافظ امید ست که باز بینم علامات و آثار محبوبهٔ خویش را در راه و در شب روشن از ماه یعنی باز بینم محبوبهٔ خویش را تا مرا بهره باشد این دل ریش را پس لفظ اسامی مقحم باشد و ایراد آن از جهت رعایت حسن ادب بود و لفظ اسامی در اصل ممدود بود از جهت رعایت وزن شعرش مقصور نمود و اگر بحقیقه پردازیم لفظ اسامی را مقحم نسازیم که محبوب حقیقی و مطلوب تحقیقی را کسی ندیده و هیچکس از آن گلشن خبر از تجلیات صفاتی گل نچیده پس اسامی بدان تجلیات اشارت باشد که سالکان را نمودار آن بشارت باشد

غزل آخر

کتبت قصة شوقی و مدمعی باکے
بیا که بے تو بجان آمدم ز غمناکے

کتبت صیغهٔ واحد متکلم فعل ماضی معلوم ست همچنان از مهذب مفهوم ست المدمع مجاری اشک که عبارت ست از چشم باکی درین مقام بمعنی گرینده از شوق و آن گریه مهر ست نه گریه خشم و این یا که در آخر کلمهٔ باکی ست یاء اصل کلمه ست چنانچه در آخر قاضی و راکی ست و می تواند که یاء اشباع بود و تعلیلش چنین شود که باکی در اصل باکی بود ضمه بر یا دشوار بود ساکن کردند پس از جهت دفع التقاء ساکنین یا را حذف آوردند باک شد پس یاء اشباع از جهت درستی وزن و رعایت قافیه افزودند و باکی تصورش نمودند پس ترجمه اش چنین بود تا موجب تسکین شود که نبشتم من قصهٔ شوق را و حال آنکه چشم من گریان ست بیا که در جدائی تو بجان آمده ام از جهت اندوهی

آتشی در نهاد خود باشیم واز یاد دود یعنی بذوق وشوق بگذرانیم واز تعلق با آل دنبال خاطر مشوش نگردانیم وبکتابی که حاوی باشد بآثر متقدمین را وشامل باشد بمناقب متاخرین را ودر گوشه بنشینیم وباهم مشغولی بنیم که ذکر العیش نصف العیش شود ومهی حیش داخل حیش بود تا آنکه ابواب مشاهدات مکشوف گردد وانوار سعادات تابان شود واین تمنی بمضمونی میکند که موافق حدیث آن سرور عالم وسرور بنی آدم بود وهو اذا اراد الله بعبد خیرا جعل له وزیرا صالحا اذا نسیه ذکره واذا ذکره اعانه فافهم وتامل

غزل آخر

زان می خام کز و پخته شود هر خامے
اگرچه ماه رمضان ست بیاور جامی

می معروف وآنجا کنایت از عشق ومحبت ست که سرمایهٔ اهل مودت ست ومی را خام ازان گفته که شیره از انگور کشیده همچنان خام در خم اندازند ودر روزی چند دفنش سازند وچون جوش گرفته کف بر آرد وخمان را به پختگی شمار وچوب بید را سوخته خاکسترش بر آن باشند منتظر آن باشند تا درد در ته نشیند وصاف بالائی گزینند صاف را پالوده گیرند ونگاشت او بوجه دلکش بذیرند ونامش می خام نهند واهل دل را در جام نهند ودرد را بتقطیر در دهند واین را باصطلاح خماران راوق نام نهند ودرد را اگرچه می چکانند وصافش گردانند آن قوت ولطافتش نبود که در خام بود ماه رمضان معروف وآنجا کنایتست از زهد وتقوی بود که بدان تصفیه وتجلیه حاصل شود ؎ معنی بیت آنچنان برخوان + کآفرین آید از زمین وزمان + یعنی ازان محتبی که در کام هر خامی فرود رود از خامیش رهاند واز پخته کاریش پخته گرداند اگرچه ایام زهادت ست وزهد وتقوی با آخر نرسیده وتصفیه وتجلیه کمال نگزیده وشادمان آن نشده ام که بار امانت عشق برکشم بیاور جامی تا خامی ما را پخته گرداند وتلخ کامی وزفتی از ما فروشاند واین طلب از کمال اشتیاق آن واز غایت تلخی مذاق چنانچه بیمار از طبیب دارو می طلبد وبیمار کشش هنوز خام ست دارو پذیر نبود وعلاجش جز پرهیز نیست واز روی تمنی با طبیب حرفی می گوید واو را باد ستعام مستترفی وباید دانست که در تکرار صنعت بختیاری ست واین تکرار بلیغ می ماند هر که در خام بیدا اد ست

می خوانند قافیهٔ معیوب کنند فافهم یا اخی

غزل آخر

در همه دیر مغان نیست چو من شیدائی دل که آئینهٔ صاف ست غباری دارد	خرقه جائی گرو باده و دفتر جائی از خدا می طلبم صحبت روشن رائی	ما نیست

دیر مغان کنایت از دنیا ست که مقام دریافت وجود مطلق بود شیدا عاشق مبتدی خرقه کنایت است از وجود سالک منتهی که انتهای سلوک منازل طریقه ابتدا دخول مبدا عشق بود در شان این فریقه دفتر کنایت از دل سالک ست که محل سواد و تفکر و تدبر بود روشن رائی کنایت از مرشد بود که دریافت احوال مسترشدان را ست ه چنان کن بیان معانی ادا ﴿ که حسنت آید ز اهل سما ﴿ که حضرت خواجه میگوید از روے ادعا که در تمام دنیا نیست همچو من پریشان و شیدا که تنم در یکجای گست بسکون و دلم جای دیگر مرهون یعنے تنم از جهت حصول محبت نخجدست مرشدی بود و چون غرض حاصل شود دلم جای دیگر مے کشد و در مصراع ثالث اشعار بحال خود مینماید و در بیان تاریکی خاطر خود می سراید و در مصراع رابع طلب مرشدی میکند که از مدتش بمقصود رسد

غزل آخر

دو یار زیرک و از بادهٔ کهن دو منے	فراغتے و کتابے و گوشهٔ چمنے	

دو یار کنایت از دو سالک بود زیرک بمعنے خوش فهم و دانا ست و باده کنایت از عشقے که امانت ست از رب اجل در نهاد سالکان بے بدل و کریمهٔ انا عرضنا الامانة ازان آگهی می دهد و افعال و کردار سالکان بران دلالت می کنند دو منی باعتبار دو یار ست و پس هر واحد را یکمن بود و من چون چهل آثار ست اینجا عبارت از اربعین سالکان ست اوا ست و فراغت تهی شدن از حوادث بود که کنایت از بی تعلقے بمال و اولاد و خویش و تبار ست و بحکم کریمهٔ انما اموالکم و اولادکم فتنه همه فتنهاست که فتنهای دیگر زاید و هر یکے سد راه سالک آید کتاب در اینجا کنایت از کتاب سحق ست که مآثر سلف و مناقب خلف دران مرقوم بود چمن کنایت از دنیا بود که عقلا را مزرعهٔ اولی و اخری ست ه معنی بیت این چنین باشد ﴿ کا گهی بخشش اولین باشد ﴿ که چون از حکم الرفیق ثم الطریق آگاهم صحبت یارے زیرک می خواهم تا دو یار زیرک باهم باشیم و از یاد محبت قدیمی که امانتے ست در نهاد سالک

وکودکان از جهت بازی در خریدن آن می کوشند و اینجا کنایت از گریهٔ خونی باشد که عاشق از دیدهٔ خویش بکنار خود می پاشد سرشک اشک چشم منظر محل بینش شد و بینش بینائی بود ۵ ادا کن معانی بوجهی که آن ؞ دهد یادگار اشکهای روان ؞ یعنی اگر در منظر چشم من دمی بنشینی شیشه بازی اشک مرا از جیب و راست به بینی اگر امانت ایمان را بسلامت ببرم پاکی نیست اسے محترم بیدلی سهل بود اگر بے دینی از پیش نرسد

ولہ منہ

پارسائی چو تو پاکیزه دل و پاک نهاد
بهتر آنست که با مردم بد ننشینی

کلمهٔ پارسائے اگر بیای نسبت خوانده شود هیچ مشکلے حضور نمی کند و اگر بیای تنکیر خوانده آید قدری صعوبت راه می نماید پس اساتذهٔ کبار چنین گفته اند و حضرت استادی در بیان جواهر نطق چنین سفته اند که درین بیت التفات ست از غیبت بخطاب ای طالب مخلص دریاب تا ادای معانی آسان آید و عقدهٔ خاطرت بر گشاید و باید دریافت که در وجه اول کلمهٔ چو شرطیه ست بمعنے هرگاه و مصراع ثانی جزای شرط است دریاب ای روشن تر از ماه و در وجه ثانی تشبیه بمعنی مثل شد و مصراع ثانی خبر مبتدا شود که کلمهٔ پارسائی بود

ولہ منہ

سیل این اشک روان صبر دل حافظ برد
بلغ الطاقة یا مدمع عینے بینے

سیل آب باران که جمع گشته از صحرا آید بلغ فعل ماضی ست از بلغ یبلغ بلاغة که بمعنی رسیدن شاید طاقت توانائی مدمع جای اشک چنانچه در مهذب می آرد و اینجا کنایت از مردم چشم میدارد ۵ ادای معانی چنان کن بیان ؞ که احسنت گویند اهل زمان ؞ یعنی باران اشکے که روان ست و سیلان دوان دارد صبر دل حافظ برده ست و بی صبری پیش می آرد رسید توانائی بکمال و آورد بی طاقتی و بال ای مردمک چشم من اگر تو توجه کنی و بی طاقتی مرا دریابی از من ردّے نمائی یعنے از بس که گریستم بے صبر و بی سکون شدم و باید دانست که اگر کلمهٔ بینی پارسی بود ادای معانی بوجه مذکور شد و اگر عربی باشد توجیه چنین بهتر باشد که کلمهٔ بین بمعنے زین بود استمداد مرا ببین ای مردمک چشم من و مرا دریاب که هرچه کمال گیرد زوال پذیرد و آنچه بعضے مردم تصحیح با

که درخشش نور سالکان باکمال که حتی تخلقوا باخلاق الله پوشیده و دران مجلس شریف بجلوه گری خورشید نور صفات جمال را پوشیده و تجلی صفات در ایشان آرمیده رخسار آن سالکان باکمال راه آفتاب احدیت زده و نظارگیان بخدائی ایشان رو آوردند یعنی ناظران در ایشان نصاری وار در عیسی بغلط می افتادند و داد تعبد ایشان می دادند

غزل آخر

نقل هر جور که از خلق کریمت کردند
قول صاحب غرضان ست تو آنها نکنی

نقل یعنی بیان گفتار و کردار دیگری هر جور بیدادی خلق خصلت کریم کار بود ؎ گوش بکشا باین ادای فریده * برکت قفل درج مروارید که از سبب خصال نیکو کار تو شیم مرحمت آثار تو خوش آمد گویان و راه سخن جویان بیدادهای محبوبان سابق بحضرت بیان کردند و بوجه ملیح در نقل آوردند واز بهر مصلحت مستحسن شمردند گفتار ایشان وابسته غرض ست و بعض نقل شان بشعر مرض که از جهت غرض و حصول عوض خوش آمد گوئیها کنند و مرتکب نقلها شوند تو مرتکب مشو انچه می گویند که براه ضلالت می پویند مخفی نماند که حضرت خواجه این غزل را در عشق مجازی رانده و محبوب مجازی را از راه نصیحت این نکته شنوانده

غزل آخر

تو گر بر لب آبی بهوس بنشینی
ورنه هر فتنه که بینی همه از خود بینی

بهوس بر لب آب نشستن کنایه از خلوت می کند که محبوب سزاوار اهل تمکین ست یعنی مگر تو بذوق و شوق بر لب آبی بنشینی و خلوت گزینی والا هر فتنه و آشوب که در عالم ظهور کند از تو بود یعنی چون از خلوتگاه بجلوه درآئی و تماشای خویش لب لبان نمائی عاشقان همه واویلا آغاز کنند و چون مرغ نیم بسمل اضطراب را ساز کنند

وله منه

شیشه بازی سرشکم نگر از چپ و راست
گر براین منظر بینش نفسی بنشینی
گر امانت بسلامت برم باکی نیست
بی دلی سهل بود گر نبود بی دینی

شیشه بازی معروف ست که روز اعیاد شیشه گران در شیشها آب سرخ تعبیه کرده می فروشند

بشیوع چنانچه در دیباچه عین العلم می گوید ودر راه هدایت می بود الله الله آلام تهد الی زهرة الحیوة الدنیا عقبیک وختام نبکیس نقدر اینکس نار علی عقبیک وکلمه ما بعد حتے که درین کلام ست بمعنی استفهام ست ـــہ پس ادای ملیح معنی بیت ٭ این بود در گذر زرکیت زرکیت ٭ که شکیبائی تلخ ست و زندگانی فانی بگوش هوش بنوش تا بدانی ای کاشکی شعورای مرا شعور حاصل شود وو در جان وتن که ملاقات کنم او را واین دولت کی دست دهد مرا یعنی در دنیا شوق لقای دوست از حد فزون ست وشکیبائی از واز اختیار بیرون ویقین ست که زندگانی سپری شونده ست و از دست رونده ای کاشکی معلوم شود که کی مرگ در رسد و ملاقات دوست دست دهد

وله منه

دی شب برویش خوش بودم ٭ از وصل جانان صد لوحش الله

لوحش الله کلمه ایست که هنگام تمنی ایراد کنند ودر مواضع اخر که تقاضی سرعت ست مثل تعجب و دعا بکار برند کرد و فرهنگ ابراهیم شاهی وغیره می گوید که اصله لا اوحش الله بود پس باقتضای سرعت اختصار نمود که عرب بعضے کلمات را در بعضے مواضع که اقتضای سرعت می کند در محاورات باختصار می ارند چنانچه ای شئ را ایش می گویند واین عمل در محاورات ایشان کثیر الوقوع وبر السنه ایشان بشیوع پس ـــہ معنی بیت از وجوه صحیح ٭ این بود بشنو این ادای ملیح ٭ که شب گذشته بروی دوست خوش وقت بودم وبر بساط وصالش مے غنودم در شان من و شان آن وقت صد بار درخور ست این دعا که لا اوحش لنا سنه ولهنا یا دعا کننده همین موصل باشد که در شان رائی و مرئی این دعا می تراشد یعنی شب گذشته بروی دوست خوش وقت بودم که رائی و مرئی را نکو ست و وصل جانان در شان ما دعائی همچو انند لا اوحش الله للرائی والمرئے بر زبان می رانند فافهم

غزل آخر

شعاع جام وقدح نور ماه پوشیده ٭ عذار صبحگان راه آفتاب زده

جام وقدح هر دو معروفند وانجا کنایت از سالکان با اقبال تحقیق کنند نور ماه کنایت از نور صفات وحدیث سنر د صبحگان نیز کنایت از سالکان با کمال شود آفتاب معروف ومشهور ست وانجا کنایت از شعاع جلال احدیت مذکور ست ـــہ معنی بیت این چنین برخوان ٭ تا بدانی ادای سحر بیان ٭

مہر آفتاب ست و اینجا کنایت از رب الارباب ست عکس یا تش و اینجا کنایت از تجلیات مشاہدات ست
کہ سالک را بمنزلہ حیات ست باقی لغات در کمال آسانی ست و دریافت آن طالب را نعایت
دانی ست سوال ادا باید کرد این بیت را + معانی کہ دل را شود زد شفا + یعنی آفتاب
روی تو ای مہر حقیقی بر ما تافت و اشعہ تجلیات مشاہدات را برین بشید ادر نیافت
ای محبوب آئنہ رو دا آسی مطلوب ہر بیکس و کو از دست تو آه کہ توجہ نمی کنی جبتہ بسد و
باید دانست کہ چون آئنہ از آه می گردد تباه لاجرم ایراد ہر دو در کلام فصحا از فصاحت شمرده اند
کہ جمع الاضداد ست و جمع الاضداد را نیز از جملہ محسنات کرده اند و چون آه دو حرف دارد حرفی
بعضا و حرفی بکاسہ مشابہت آرد لاجرم درین مضمون بیتی چند ازین داعی سر بر زده
و در معرض بروز آورده

ابیات شارح

از ان زمانہ کہ گشتم گدای کوی الہ + بس ست در دو جہانم عصا و کاسہ آه + مرا چو روز
ازل دوست خواند جانب خویش + تو جہم فقند از ان جہت بسوی سواه + زبان ناطقہ لالی
ست در اد ای سخن + بغیر یک سخنی لا الہ الا اللہ + اگر فتد بسو غیر ناگہم نظری + ہزار آه کشم از
درون گہ و بیگاه + سپر ز خاطر من یاد حق بند کہ حسین + کہ شد بدستہ آن چون عصای کور براه + درون
من ہمہ گلزار شد ارم آسا + ہی مشاہدهٔ دوستان دل آگاه + چو رفت بدر آن دوست **غالب**
از رہ شوق + سروش غیب بگفتش بیا کہ بسم اللہ +

ولہ منہ

الصبر مر و لعمر فان　　یا لیت شعری حتام ألقاه

صبر شکیبائی مر تلخ عمر زندگانی بیکو شناس تا بدانی و فان در اصل فانی بود ضمہ بر یا دشوار بود لاجرم
ساکن کردند و از جہت التقای ساکنین یا را حذف آوردند فان شد لیت حرف تمنی ست و شعری
اسم اوست بگویش ہوش بنوشش ای دوست و خبرش چون ظاہر نیست مقدر باید کرد و تقدیر
کلام چنین باید آورد کہ یا لیت شعوری حاصل او کائن با شعر از اشتن حتام در اصل حتا ما بود الف را
از جہت تخفیف حذف نمودند و حذف این الف در کلام فصحا و بلغا کثیر الوقوع ست و در کتب این قاعده

سحر مبین + که ای سالک سینه را از خطرات ردیه پاک دار و هیچ خطرهٔ فاسده بخاطر میار که دل مرشد آئینه الیست جهان بین و انتقاش صور خواطر سالک را انتقام تمکین که هرچه بخاطر سالک خطور پذیرد دور و انتقاش گیرد افسوس ازو که مسترشد را بالطور بشریت روا نمی دارد و بهر خطره اش

اعتراض پیش مے آرد

وله منه

ساقی چراغ می بره آفتاب دار	گو برفروز مشعلهٔ صبحگاه ازو

ساقی نوشاننده و اینجا کنایت از مرشد ست و چراغ کنایت از وجود سالک بود و می کنایت از مست عشق مجاز ست و آفتاب کنایت از محبوب حقیقت پرداز مشعلهٔ صبحگاه کنایت از دل سالک که منور آن مسالک ست چه صبحگاه صبح قیامت کسی که دلش درین نشاه مشعله دار مصور شده باشد و بانوار محبت حق منور مشعله گشته پیش ظهور خواهد شود و هر که بر دلش آتش عشق نتافته و از آن آتش شعله نیافته سراسیمه سیه اختر خواهد بود و کریمه من کان فی هذه اعمی فهو فی الاخرة اعمی واضل سبیلا مشاهدات باین حال و مویدات باین مقال ست ۵ معنی بیت این چنین باشد + که سزاوار آفرین باشد + یعنی ای مرشد سالکی را که در محبت مجاز شده باشد مستقل و با فروزیش از آن آتش مشتعل برآور و در آتش عشق حقیقتش برآر که بآن آتش مشتعل گردد و از اسفل با علے رسد و آن سالک وار گویا دل خود را مشعل وار افروخته است تو و غیر را از حوالی خود سوخته پس از آن آفتاب که کنایت از محبوب حقیقی ست نورے اندوزد که صبح قیامت مشعل دار پیشش برافروزد و نوشته اند که کاتب حروف و شارح دیوان قلم را باین روش دوانده که چراغ می عبارت از بیان معارف حقایق بود و آفتاب عبارت از دل عارف سالک ست و مشعلهٔ صبحگاه نیز کنایه از دل عارف شود و ازو اشاره بچراغ گردد پس معنی بیت چنین شود که بیان معارف حقایق پیش سالک عارف مسکین که او قابل ست باحتمال این سخن و گو برافروز را می باید که برافروزی دل آن عارف را بآن چراغ که سزاوار ست بآن معارف

غزل آخر

مهر تو عکسے بر ما نفگند	آئنه رویا آه از دلت آه

شاه بود و منزل گاه خیال ماه بود یعنی صورت مخیلهٔ تو دران جا نشسته و در پیش بروی دیگران بسته و آن چشم از کمال صفا گنجایش دارد که ترا در انجا بدعوت آرد یا بمقام دعاست که در دعا درآییم و از تو این مسالت نماییم که جای تو بی تو خالی مباد و دیگری را دران مقام توجه جای ایستاد

غزل آخر

خط عذار یار که بگرفت ماه ازو · خوش حلقه‌ایست لیک بدر نیست راه ازو
ابروی یار گوشهٔ محراب دولتست · آنجا بمال چهره و حاجت بخواه ازو

خط عذار سبزه که در عنفوان جوانی بر رخسار محبوبان و شاهدان ظاهر شود و اینجا کنایت از نشو و نمای دنیا بود و ماه معروف و اینجا کنایت از نور صفات احدیت سزد و گرفتن ماه درین مقام بمعنی پوشیدن بود ابروی یار نیز کنایت از دنیا شود و مالیدن چهره کنایت از توجه بسوی او بود و چون مخدرهٔ جلباب نقاب از رخ برکشاید حسن او در کمال بها بدین وجه جلوه نماید که همین دنیا که بجهت عوام مذموم ست و توجه برو شوم که در شان او حدیث الدنیا جیفة و طالبها کلاب ورود آرد و نور احدیت را پوشیده غشاوه بر بصر همگنان می آرد چون مقام دریافت حق بود بنسبت خواص محمود شود و در شان او حدیث الدنیا مزرعة الآخرة را ورود سزد خوش حلقه ایست لیک راه بدر شدن ندارد و گرداب وار هیچکس از و سر بنی آرد و بی عنایت ازلی و هدایت لم یزلی ازان حلقه نمی توان برآمد و در زمرهٔ عرفا حق نمی توان درآمد دنیا ازان جهت که مقام حصول عشق و محبت ست گوشهٔ محراب دولت ست و دران محراب درآ و توجهی مقبول ست بدو نما پس کام همت برآر دران راه و هر حاجتی که داری از و بخواه که مدارج اولی و اخری ست و معارج مقامات علیا رباعی غالب چه بود مثال دنیا + زهریست درون طعم حلوا + در نیک کنیش نیک یابی + شهدیست نحل خانه گویا + و این رباعی را اگرچه این داعی پیش ازین در بعضی مقامات نگاشته ست مگر دیه بخاطر مناسبتی در گذشت لهذا می نگاشت

وله

ای جرعه‌نوش مجلس جم سینه پاک دار · کائینه‌ایست جام جهان بین که آه ازو

جرعه نوش کنایت از سالک بود و مجلس جم کنایت از مجلس مرشد شود و جام جهان بین کنایت از دل مرشد سزد و آه بمعنی افسوس بود سپس ادای معانیش شد این + که سزد در بیان

زر بنه از زر و سیم ست در خور آذر + قلاده گهر اتباع را بود در خور + مرا عنایت و لطف تو بس بود زیور +
چه حاجت آنکه بیار آیدم جواهر و زر + این حکایت و رباعی اگرچه این داعی پیش ازین ایراد کرده
در مقامی آورده چون باین مقام نیز مناسبتش بود لاجرم اینجا نیز ایراد نموده و من احب شیٔا
اکثر ذکره را کار فرموده فافهم

غزل آخر

همچون حباب دیده بروی قدح کشا
واین خانه را قیاس مدار حباب کن

حباب معروف ست که آنرا بزبان هندوی بلبله گویند و مدار عالم را قیاس بران جویند و چون قدح را از صراحی پر کنند گنبد وار بر روی قدح ظاهر می شود و بقای پیش ندارد قدح معروف ست و اینجا کنایت از مرشد ست و این خانه اشارت بدار دنیا بود ه معنی بیت از وجوه صحیح + این بود بشنو این ادای ملیح + که دیدهٔ خود را بروی مرشد بگشا و هیچ توقف و تعلل منما که دیده با حباب مشابهتی دارد و این دار دنیا را قیاس مدار حباب کن که بقای پیش ندارد پس آنچه ضروری است زود ترک بدست آرد کار این دم را بدم دیگر مسپار

غزل آخر

سنکه ملول گشتی از نفس فرشتگان
قال مقال عالمی می کشم از برای تو

قال مقال گفتگو باقی لغات را آسان جو سا معنی بیت اینچنین برخوان + تا بدانی ادای سحر بیان یعنی من که بعالم عدم در جناب عزت بمحل انس بمحول بیودم و از کمال غیرت از انفاس ملائکه ملول اکنون که بامر حضرت درین نشاه افتادم و بحکم تقدیرت در دنیا رخت نهادم گفت و گوی مجاز بانرا تحمل میکنیم و باقتضای حکمت این بار بخود میکشم که بی ارتکاب مجاز بحقیقة نمی توان رسید و بی تحمل آزار خار گل نمی توان چشید فقط

وله منه

شاه نشین چشم من تکیه گه خیال تست
جای دعاست شاه من بی تو مباد جای تو

اضافه شاه نشین بچشم اضافه بیانی بود دعا من الدعوت بمعنی خواندن ست و خواندن یا برای طلب حاجت ست یا برای ضیافت و اینجا هر دو معنی سزاوار ست نزد اهل قیاست ه پس ادای معانیش اینست + کان سزاوار اهل تمکین ست + یعنی چشم من که شاه نشین ست ای نشستگاه

غزل آخر

شراب لعل کش و روی مه‌جبینان بین
خلاف مذهب آنان جمال اینان بین

شراب لعل عبارتست از محبت حقیقی و مه‌جبینان کنایت ست از عارفان تحقیقی که از شعاع آفتاب احدیت نوری همچو ماه اقتباس کرده باشند و در شب دیجور دنیا را وجود خود بر روشنی آورده آنان اشارت به زاهدان ظاهر پرست بود و اینان اشارة بمه‌جبینان سزد ه سعدی بیت این چنین برخوان + تا بدانی ادای سحر بیان + که خود را و امثال خود را موعظی گوید و راه هدایت می جوید که در محبت حقیقی در آورد عارفان حق را قبلهٔ مراد خود شمار خلاف زاهدان خودتراش و مجازیان خود باش و شیفتهٔ جمال عارفان باش فافهم و تامل

وله منه

بزیر دلق ملمع کمندها دارند
دراز دستی این کوته آستینان بین
بخرمن دو جهان سرفرو نمی آرند
دماغ و کبر گدایان خوشه چینان بین

درازدستی عبارت ست از بلندی همت باقتضای فطرت و کوته آستینی کنایت ست از فقر و ناتوانی در دریافت مقاصد دانی یعنی از کمال فقر و ناداری بهیچ نپرداخته اند و کمند همت بقصر بلند انداخته اند بر ارباب ذوی الالباب و اصحاب ذوی الاکتساب مخفی و نخوشیده و پنهان و پوشیده نماند که طالب را بخاطر باید داشت انچه این داعی میخواند یعنی این هر دو بیت را تعلق به بیت بالا بود که سیاق اینان در اوصاف مه‌جبینان سزد ه گوش بکش باین ادای فریدی + بر کشا قفل درج مرواریدی + که مه‌جبینان را ظرفا کنایت از عرفا آرند و در زیر دلق مرقع کمندها دارند دراز دستی این کوته آستینان را ببین و پیروی این قوم بگزین تا بمراد رسی و از بیکسی در آئی بمرتبه کسی یعنی عارفان که در ظاهر بچشم مردمان خوار اند در باطن عزیز ملک جبار اند کما قال رسول الله صلی الله وسلم رب اشعث اغبر ذی طمرین لا یؤبه لو اقسم علی الله لابره ببین دماغ و کبر گدایان خوشه چین را بین و بسوی ایشان نگاهی کن با تمکین که چه بی پروا و بی نیاز اند که بالوان نعم دنیا و عقبی نمی پردازند چنانچه رابعه بصریه در مناجات خود گفتی و گوهر یکتائی را بالماس نطق بر سفتی الهی دنیا را بدشمنان خود ده و عقبی را بدوستان خود ده و مرا تو بسنده لراقمه فی معناه رباعی.

دماغ خود را بقطرے ببهبود دماغ مستان و مسترشدان را نیز معطر کن که تو ای مرشد دانا و در سخن +

وله منه

بچشم و ابروی ساقی سپرده ام دل و جان
بیا بیا و تماشای طاق و منظر کن

چشم و ابروی ساقی کنایت از محبت مجازی بود همچنان طاق و منظر نیز کنایت از آن است ه معنی بیت اینچنین باشد + که سزاوار آفرین باشد + که ای محبوب حقیقی و ای مطلوب تحقیقی بحکم المجاز قنطرة الحقیقة محبت مجازی را آراسته ام و جلای تمامش داده پیراسته ام بیا بیا و تماشای این طاق و منظر نما و این مشتاق را لقای کرامت فرما

وله منه

ستارهٔ شب هجران نمی فشاند نور
ببام قصر برآ و چراغ مه برکن

ستارهٔ شب هجران کنایت از محبوب مجازی آورده بام قصر کنایت از وجود خود کرده چراغ مه کنایت از جمال محبوب حقیقی سر برکن یعنی افروز بود و معنی بیت چنین رسید تا طبع طالبان را شکیبد که از کمال شوق بمحبوب حقیقی توجه کرده میگوید و تمنی خویش را مسالة می جوید که محبوب مجازی که ستاره وار در شب هجران می درخشید و نور بعالمیان می بخشید اکنون که بوی حقیقت بمشامم رسید و کامم حلاوت حقیقة چشید آن محبوب مجاز نورے نمی فشاند و خاطرم را بسوی خود نمی کشاند ببام قصر وجود من برآ و چراغ ماه برافروز و نقاب خود بنما و در وصل را بیارا

وله منه

حجاب دیدهٔ ادراک شد شعاع جمال
بیا و خرگه خورشید را منور کن

ادراک دریافت شعاع روشنی و تابش و شعاع جمال کنایت از مجاز سر خرگه خانه ایست که بپادشاهان منسوب بود و اینجا کنایت از وجود خود کرده خورشید آفتاب است و اینجا کنایت از محبوب حقیقی آورده و آن خورشید احدیت باشد که بر سرخان مجاز انوار بے کم و کیفیت پاشد لهذا گفته ه بیان کن او ای معانی چنان + که مرفوع گردد حجاب از میان + یعنی محبت مجازی دیدهٔ دریافت را حجابی گشته که ترا نمی توانم دید بیا و وجود مرا که خرگهی ست پادشاهانه و منزلی ست خورشید را است کاشانه منور ای در صفات کمال وحید

حاسد ز غمش شود دل فگار ✱ یعنی چون درین منزل دو راهه صحبت عارفان تر دست دهد هادی از غیب رسد فرصت را غنیمت شمار کاری که حاصل کرد نیست از دست مگذار و تخم ندامت را از مزرعهٔ دل امروز بر کن و کار امروز را بفردا میفگن که چون فرصت از دست رود جز ندامت حاصل نشود

سوال

اگر سائلی گوید و بر آنچه گفتی حجتی و برهانی جوید که دو راهه که عبارت ست از کفر و اسلام که یکی سخن بنا رست و دیگر بدار السلام چرا مراد نداریم ازین کلام

جوابش گویم

و برهانی بدین نمط جوییم که چون اهل ظاهر و مجاز را که با تحقیق ربطی اند بیک طرف نشانند دیگر برای گنجایش نماند فافهم فی هذا العبارت والعاقل تکفیه الاشارت

غزل آخر

مفضول نفس حکایت بسی کند ساقی
تو کار خود مده از دست و می بساغر کن
لب پیاله ببوس انگهی بمستان ده
بدین دقیقه دماغ خرد معطر کن ✱

ساقی نوشاننده و اینجا کنایت از مرشد سر دمی معروف و اینجا کنایت از ذوقی بود که از دل سالک بر آید و سالک از ذوق بود که از دل سالک بر آید و سالک از ذوق آن نجو شوقی گراید ساغر پیاله و در اصطلاح صوفیه چیزی را گویند که در مشاهدهٔ انوار غیبیه جویند و اینجا کنایت از دل عارف سر دگر مشحون معارف بود و لب پیاله بوسیدن کنایت از حصول نکات مضمون بسمات سر و مشتاقان کنایت از سالکان بود دقیقه چیزی باریک بود و اینجا کنایت از بیان نکات عرفان بسمات شود که از دل عارف بخیزد و او را در جوش دخروشش می ریزد تا طالبی دیگر از نصیبهٔ خویش را در ریزد که در مجلس می پرستان رسمی ست که چون پیاله پر کنند از روی تعظیم بوسی داده بمستان میدهند ✱ پس ادای معانیش اینست ✱ کان سر او را اهل تمکین ست که ای ساقی نفس فضول و هرزه کو حکایتها بسیار میکند و حجتهای بیشمار پیش می آرد تو بدان ملتفت مباش و مقصود خویش از دامن مباش و بیان معارف و حقایق بسالکان میفگن و مستر شدان را حظی می بخش از آن سخن و نکته که از دلت خیزد از آن محظی گشته بمسترشدان خود باز گو و بدین دقیقه

فیه فکره ولا نکرار یا ایها الخلان لحصول المنفعة بوجه سر فی کل مکان ولان طبائع الانسان خلق الله المنان علی ثلث مراتب فذکر النکتة البدیعة التی هی مقبول اهل الطبیعة النسبان یکون علی هذا الرواتب لیصل کل واحد منها فی مرتبه بها

غزل آخر

بوسیدن لب یار اول ز دست مگذار
کاخر ملول گردی از دست لب گزیدن

بوسیدن درین مقام کنایت از حاصل کردن جذبهٔ عشق و محبت بود که در اصطلاح صوفیه بوسه کنایت از جذبهٔ عشق و محبت شود اول کنایت ست از دنیا و آخر کنایت از عقبی یا اول کنایت ست از بدایت و آخر کنایت از نهایت ســه در معانی ادا چو این آید ÷ صوت حسنت از ملک شاید ÷ که حاصل کردن جذبهٔ عشق و محبت در دنیا از دست مده و کور و از عصا لیش از دست منه که اگر آنرا بدنیا حاصل سازی در عقبی خود را بملال بازاری از دست لب گزیدن و افسوس خوردن یعنی همچو زاهدان ظاهر پرست مباش و چون عابدان مجاز خود را چیزی متراش که خود را بمقتضای کریمه واعبد ربک حتی یاتیک الیقین بر ظاهر بندگی خرسند ند و خوض در باطن نمی کنند و از عرفان بهره حاصل نمی سازند که در آنجهان خویش بدان طراز ندیس در عقبی بدیدن مراتب عارفان افسوس خوری و حسرت بری و لب گزی و انگشت خری یا حصول جذبه در بدایت حال از دست مده و همواره آنرا پیش نهاد همت خود دینه تا سلوک عشق آسان شود و عبور عقبات مشکله دشوار نگردد و اگر بی جذبه در سلوک در آئی با سالکانت دشوار شود و همیالی و در آخر کار از حسرت خوردن لب گزی و انگشت بدندان حسرت گزی

وله منه

فرصت شمار صحبت کز این دو راهه منزل
چون بگذریم دیگر نتوان بهم رسیدن

دو راهه منزل کنایت از دار دنیاست که مزرعهٔ اولی و اخری ست در دنیا اگرچه طرق بسیار دارد و هر فرقه راه و طریق آورد اما آنچه اهل حق را جست و جوست و اهل ارشاد را در آن گفت و گوست یا شریعت ست یا طریقت که عند الله مقبول ست و سلوک هر دو فریقه و طریق دیگر که منجر بشقاوت ست از آن اغماض عین می شاید و از آن در سخن نمی در آید که آن طرق را تعلق بشیطان ست و ما را راه بسوی رحمان و کریمه ان عبادی لیس لک علیهم سلطان موید این مقال و مقوی این حال ست ســه ادای معانی چنانش نگارد که

مرغ کم حوصله را گو غم خود خور که بر او | رحم آنکس که نهد دام چه خواهد بودن

مرغ کم حوصله کنایت از اهل ظاهر شود دام معروف و اینجا کنایت از هوای نفس و لذات دنیا نیز د
ادای معانی ادا کن چنان + رهاند ز دامی که باشی در ان + یعنی طالب حق را بگو که بر خود حسبت جو
نماید و برحم و کرم حق مغرور نباید از انکه حق سبحانه و تعالی در راه ما که جاده است دام هوای نفس و
لذات دنیا از جهت ابتلا و آزمایش ما نهاده است و کسی که دام نهد او بر صید چه رحم کند یعنی حق
سبحانه و تعالی ما را از کمال یعنی سر بلند ساخت پس از جهت آزمایش ما را در نهایت پستی انداخت
تا هر که در روی طلب حق بود و در دلش سودای وجود مطلق بود بلذات نیز دارد و کار امروز بفردا
نیفکند و هر که در راه طلب حق را اثر نبود مرکوز لذات و شهوات شود کما قال الله تعالی لقد خلقنا
الانسان فی احسن تقویم ثم رددناه اسفل سافلین درین معنی راقم حروف و شارح دیوان گوید و نفس
خویش را باین معنی هدایت جوید

اشعار شارح

سرشته ایزدت در حسن تقویم + بانواع کرامت داده تکریم + ز عقل افروخته در پیش مشعل + بهدای
شرع شد هادی اکمل + پس آنگه از برای امتحانی + کر باشد ناطقش روشن بیانی + فگنده سوی
پستی از بلندی + بانواع دلیلی زار جمندی + بود دون همتی و سست رائی + ز شاهی باز ماند
در گدائی + بیا غالب رها کن گفتگوئی + بدست آور چو مردان جستجوی + طلب سرمایهٔ این راه باشد
طلب پیرایهٔ درگاه باشد + طلب شد رهنما مردان دین را + طلب شد دلکشا خاطر حزین را
حلاوت بی طلب نبود بچیزی + بود مردار طلب صاحب تمیزی + چو نبود از طلب در تن نشانی +
ز بیماری هلینت پس بیانی + توجه کن بمردان خدائی + که تا یابی ازین علت رهائی + بلای عقل
آصف پیشه موجاه + سلیمان دلم را دیو زد راه + باستیلای اخلاق ذمیمه + دلم را داد نفس دون
نشیمه + بدستوری شیطان نفس خودخواه + باقلیم وجودم شد شهنشاه + بخوان تکیه زد بود از بر
با شهنگ + که او دیگر بزد از بالای اورنگ + سلیمان وار دل بر تخت خود باز + نشیند با هزاران نعمت
و ناز + تو باشی باز بر دستور سابق + وزیر دلکش و یار موافق + این نظم را بیش ازین اگر چه در لطف
مقامات با تمکین آورده ام درینجا نیز بجهت منفعت و مناسبت ذکر کردم بحکم من احب شیئا اکثر ذکره و لطف

اگر سایلی گوید که عقل بی عشق ست و عقل بگریزد از انجائی که عشق را آنجا سلام ست پس عقل چون مشورت داد بر خرابی خویش که از نزول عشق عقل رامیشود از پیش بلکه مستاصل میشود و فرار می رود چنانچه در نزهت الارواح گوید بدین گفتن هدایت طالبان جوید ؎ چو عشق آمد هلا ای

عقل برخیز ٭ نه مردی آتشی زین پنبه بگریز

جوابش گویم

که عقل ناقص را این مقام ست که بعشق آبی از سلام ست اما عقل کامل هر چند از نزول عشق خرابی خود می داند از ان ابائی نمیکند و دل دران می نشاند که بیقین بداند که اگرچه در بدایت خرابی ست اما در عاقبت سیرابی ست نبینی که صحابه کرام رضی الله عنهم و تابعین عظام در حرب با کفار و سائر اشرار بخرابی تن رضا می دادند و گام در آبادی عاقبت میکشادند بهمند اشتسار هو تمن بشورت نمی دهد الا بر وجه حق هر چند که دران ضرر شکس باشد و ضروری مطلق و چون رسول صلعم فرمود از روی این سر پرده بر کشود که رجعنا من الجهاد الاصغر الی الجهاد الاکبر و کریمه لن تنالوا البر حتی تنفقوا مما تحبون اشعار باین معنی میکند و آن اشعار بسیت اظهر پس عقل کامل آن بود که رضا بخرابی خود در دهد و اجابت داعی قبول کند

غزل آخر

بیا و غین این سالوسیان بین ‖ صراحی خون دل و بربط خروشان

غین بیای دو نقطه و زیر بمعنی ابر بود و اینجا کنایت از مکر صحاب خرقه سبز که ابر دار باران فتوح بر ایشان می باشد سالوسیان عبارت از مکاران و خرقه پوشان می باشد ؎ ادای شعر حافظ آن در اندور ٭ که سالوسی شود زد عبرت آموز ٭ یعنی خود را از روی نصیحت می گوید و احتراز ازین معنی می جوید که از خرقه پوشان محترز می باش و در طلب ایمان دل خویش را مخراش که طاقت گرانیهای این گروه نداری و اگر درین معنی بخاطر شکی می آری بیا و ببین در مکر این مکاران که چون صراحی دل خون اند و چون بربط خروشان ای در خلا ذوق و شوق و عیش خویش و سائر حظوظ نفسانی مشغول اند که موجب دل خونی ست و در ملا جوش و خروش و ولوله حق می نمایند که آن بنود از فضل و افزونی ست

غزل آخر

گلاب جهت زیباست و همین دنیای دون در شان کسی که حقیقتش شناخته و بالتفات آن نپرداخته مزرعهٔ آخرتست و متاعی لبس فاخرست پس اهل الله را فی الحقیقت همین دنیا مورد الطاف الهی ست و مظهر مشاهدات نامتناهی و اهل دنیا را بالعکس آن ظاهر شود و سر بسر وبال و تاوان بود چنانچه دریای نیل قبطیان عذاب بود و سبطیان رحمت رب الارباب و درین معنی حضرت خواجه عبدالله انصاری گوید و ازین گفتار هدایت طالبان جوید انصار یا دنیا خاکدانیست که عاقلان ور دگشت کنند نه سیدانست که جاهلان در روگشت کنند و منتخبة المتقدمین و زبدة المتاخرین صاحب مقامات کمالی شاه ابوالمعانی گوید و اظهار ما فی الضمیر جوید دنیا چیست ای شید امجازی ست حقیقت نمائی حقیقت ست مجاز نما و درین معنی راقم حروف و شارح دیوان گوید و در راه بیان حقیقتش پوید

رباعی غالب چه بود مثال دنیا + زهری ست درون طعم حلوا + در زنگ کنیش نیک یابی + شهد یست نجل خانه گویا + بر ارباب انصاف و اصحاب اعتراف مخفی و پوشیده نیست ای طالب ز دریافت آن بایست که شاعر درین رباعی حدیثین تضمین کرده و در معرض ظهورش آورده پس در بیت اول مضمون حفت النار بالشهوات درج کرده و در بیت ثانی حفت الجنة بالمکاره آورده اگرچه این اقوال مضمون پیش ازین نیز بتقریبی مذکور شده بود درین موضع نیز بموافقت مقام و بحکم من احب شیئا اکثر ذکره ایراد نموده ولا تکرار لان فی کل موضع فائدة للاخری للابرار رحمهم الله لکن

نصف و ترک التعسف

وله منه

مشورت با عقل کردم گفت حافظ می بنوش | ساقیا می ده بحکم مستشار موتمن

مستشار کسی که او را مشورت پذیرند و موتمن کسی که با او آمیزش گیرند و معنی بیت چنین باشد تا ضمیر اهل قلوب را نقش نگین باشد یعنی در عشق ورزی با عقل خود مشورت کردم و توجه خویش را بدو آوردم گفت ای **حافظ** باده بنوش پس ای مرشد در بیان حقایق و معارف میکوش که بدستوری مستشار موتمن من از تو این معنی طلب می کنم و سر این در می نهم که عقل خرده بینم چنین حکم کرده و مرا بدین بلیه آورده

سوال

لذ نهادارد و موجب شکرگذاری ست و فقر اضطراری سر بسر تاوانیست که باعث شکوای و موجب رسوائی و خواری ست

سوال

اگر سایلی گوید که حضرت خواجه از زمرهٔ اهل الله بوده اند و همواره بر بستر اهلیت می غنوده اند و هر چه از روی ابتلا باهل الله می رسد ایشان را بآزمایش مے کشد و ایشان آن را موجب ترقی خود دانسته دم بخود باشند و خلاف آن بخاطر نمی تراشند و آنچه بالا گذشت از جستجوی محقرات از اقران و امثال و اظهار فقر و عزم سلال پس جمع می نماید و اهل را ناخوش می آید

جوابش گویم

که می تواند بود که حضرت خواجه این اشعار را در بدایت حال فرموده باشند که هنوز بآن مقام آرامش ننموده باشند و می تواند که دوستان و برادران کنایت باشد از سالکان و عارفان که هنوز خواجه بآن مقام نیارامیده و در جستجوی آن سراسیمه وار میگردیده باشد بحکم الغریق یتعلق بکل حشیش از هر سالکی امداد می جسته باشد و نهال طلب آن در زمین استعداد ایشان داشته باشد پس فقر و غنا معنوی را اعتبار نمائیم و این عقده را باین وجه گره بر گشائیم

غزل آخر

تا ابد معمور بادین خانه کز خاک درش
هر نفس با بوی رحمان می وزد باد یمن

این خانه کنایت از دنیاست و خاک درش کنایت از انسان کامل بود باد یمن کنایت از سخنی می انگیزد که از انسان کامل مے خیزد و یاد حق در ضمیر سامع می ریزد یعنی سخن معارف حقایق که از زبان مرشد می بر آید بتمثیلش بباد یمن می شاید و این بیت را تلمیح بحدیثی ست که از زبان در فشان آن حضرت ورود یافته و هو انی لاجد نفس الرحمن من جانب الیمن و این اشارت بحضرت اویس قرنی شافته ست ؎ بشعر حافظ آن معنی ادا کن * که شاید آفرین را از سر بن * یعنی تا ابد معمور باد این خانه دنیا که از اهل الله که آفرینش ایشان از خاک بود هر دم سخنان معارف حقائق شنوده میشود که یاد از حق می دهد این بیت ستایش دنیاست که بظاهر حال از اهل الله ستودن آن ناسزا است که سرور او الم و شادی او همه غم و ورشان او که سطر و داو لیاست و رود الدنیا جیفة و طالبها

انیاء جمع فواد ست بمعنی دل تقتضی صیغهٔ واحد مؤنث غائب ست معلوم فعل مستقبل من الاقتضاء بمعنی طلب کردن و بدر خواست چیزی رد آوردن و غنا مقصور بمعنی بی نیازی ست و ممدود بمعنی سرود و درین مقام هر دو بمعنی راست درود ربیع بهار محرم حرام کرده شده بحکم قادر علیم صیغهٔ واحد مذکر اسم مفعول ست من التحریم ه معنی بیت اینچنین برخوان تا بداری اداء سحر بیان اگر این ماهها ست که بسبب تاثیر آن ماهها دل تقاضای سرود می کند یا بی نیازی و توانگری می طلبد که نتیجهٔ آن عیش جشن بود و در شان ما که فقیر بی مداریم و دست قدرت ابر هیچ نداریم عیش بهار ست حرام و دل در پای دام فافهم و تامل فاحفظ و تفکر

وله منه

بنی عمنا جودوا علینا بجرعة — وللفضل اسباب بها یتوسم

عم او در و جودوا صیغهٔ جمع امر حاضر ست از جاد یجود جوداً که اهل لغتش بمعنی سخاوت کردن آورده و در کتبش می نگارد الجرعة یک شربت آب هکذا از مهذب دریاب الفضل افزونی و نکوئی یتوسم صیغهٔ واحد مذکر غائب فعل مضارع مجهول ست از توسم توسما بمعنی نشان دیدن و نگریستن هکذا از مهذب منقول ست و معنی بیت چنین بود تا گلدستهٔ اهل یقین شود که ای عم زاده سخاوت کنید و بخشید بر باد حال آنکه مر بزرگی را ست سببها که بدان دیده می شود فضل دلشان و اداء می گردد غنا یعنی اهل برادران خداوند فضل و توانگری بر فقیران جود و کرم کنید و بخشش در آئید که فضل عبارت از جود و کرم ست نه جمع دینار و درم کما لایخفی علی ذوی فطرت سلیم و عقل مستقیم

وله منه

لکل من الخلان ذخر و سنة — وللحافظ المسکین فقر و مغرم

خلان جمع خلیل ست بمعنی دوست ذخر ذخیره و سنة نعمت دادن بخاطرش دار که معنی کس نیکوست مغرم تاوان و تاوان آن باشد که بزور و ناخوشی بگیرند کسی ستانند بهوشش باش تا غریم نشوی و مردم بر تو نخندند و معنی بیت چنین باشد تا ثمر یقین باشد یعنی هر یکی را از دوستان ذخیره است که هنگام حسرت بکار آید و خیرات و صدقات که در آنجهان بهجت افزاید و مر حافظ مسکین را فقر و تاوانی ست که باعث اضطرار و موجب پریشانی ست یعنی فقر اضطراری ست نه اختیاری که فقر اختیاری

مذکر غائب معلوم فعل ماضی ست من الترقیق بمعنی تنگ کردن و صاف ساختن هذا از مهذب مفهوم ست خمر شراب انگوری ست که خوردن آن مایهٔ سروری ست ندامی جمع ندیم ست بمعنی همقدم ترنموا می سرایند صیغهٔ جمع مذکر غائبین معلوم فعل ماضی ست و ماضی در مقام مضارع بدوام استمرار را تقاضی ست چنانچه ایدک الله و جزاک الله می گویند و این دعا را در شان مدعو له بدوام استمرار می جویند و باید دانست که این نوع قافیه را در اشعار عرب جائز داشته اند و در اشعار پارسی غیر مستحسن انگاشته اند و در بعضی نسخ بجای ترنموا ترحم ست که بصیغهٔ واحد مذکر غائب معلوم فعل مضارع مرقوم کرده اند و ندامی اگرچه جمع ست باعتبار هر واحدی بصیغهٔ واحد آورده ه معنی بیت از وجوه صحیح + این بود بشنو این ادای ملیح + یعنی آمد فصل بهار و سبز شد قلها و تنگ و صاف شد شراب و تیره شد قلها یاران همقدح می سرایند تا بخشش می نمایند

وله منه

ایا من علی کل السلاطین سطوة
ترحم جزاک الله فالخیر مغنم

ایا حرف ندا ست من حرف موصول بمعنی آن کسی پس کل مضاف ست و سلاطین مضاف الیه باضافتی نزد نحوی مقبول و این جار و مجرور تعلق بفعل مقدر دارد پس نحوی تقدیرش چنین آرد یا من غلب علی کل السلاطین سطوت و سطوت منصوب بر تمیز ست و السطوة حمله نمودن ترحم صیغهٔ واحد مذکر امر حاضر ست من ترحم یترحم ترحما و الترحم بخشودن جزاک الله جواب امر ست مغنم بمعنی غنیمت ست و خیر را غنیمت پنداشتن عاقلان را شیمت ست و ادای معانی چنین باشد تا طالبان را دلنشین باشد ای آن کسی که غالب آمده هست از روی حمله نمودن بر همه سلاطین از جنس انسان بخشش تا جزا دهد ترا خدای تعالی پس نیکی را غنیمت ست در حق دوستان و اگر علی صیغهٔ واحد مذکر غائب فعل ماضی معلوم باشد و کل مفعول او پس ادای معنی چنین مفهوم باشد که ای آنکه برتر آمده همه سلاطین را از روی سطوت و این معنی مطابق ست بدوم نسخه که دران نسخه مرقوم ست چنین ایا من فاق کل السلاطین +

وله منه

شهور بها الافیاء تقتضی الغناء
وفی شاننا عیش الربیع محرم

کلمهٔ شهور که درین بیت مصدر ست جمع شهر ست بمعنی ماه و این شهور خبر مبتدای مقدر ست ای هذا شهور

واحد مذکر غائب معلوم فعل ماضی ست از جری یجری جریانا که بمعنے رفتن را متقاضی است جریح کشته شده ضمیر منهم راجع است بقوم یعفو صیغهٔ مذکر غائب است فعل مضارع معلوم از عفا یعفو بمعنے عفو کردن واز جرم وقصاص درگذشتن وکلمهٔ منهم متعلق بجریح بود یا بما جری متعلق شود یرحم صیغهٔ واحد مذکر غائب معلوم فعل مضارع از رحم یرحم رحمةً بمعنے بخشودن من علم هکذا از مهذب مفهوم ست ۵ معنی بیت اینچنین باشد باید که سزاوار آفرین باشد یعنی پس ای کاشکے قوم من دانند بانچه رفته ست از ایشان برین جریح از ظلم وتعدی صریح پس عفو کنند ودرگذرند ورحمت کنند وشفقت ورزند این جریح درایش بعد از دانستن ایشان ظلم وتعدی را از خویش عفو کنند این جریح و بخشند بخشیدنی صریح

وله منه

حکی الدمع منی والجوارح اضمرت | فیالیت عجبا من صامت یتکلم

حکی صیغهٔ واحد مذکر غائب فعل ماضی معلوم ست از حکی یحکی حکایةً بمعنے باز گفتن هکذا از مهذب مفهوم ست اضمرت صیغهٔ واحد مونث غائب فعل ماضی معلوم ست یا حرف نداست ومنادی مقدر شده عجبا صفت اوست که قائم مقام موصوف خود گشته واحکام اورا محکوم ست ای فعلا عجبا واین ندا را ندا تعجب گویند که هنگام تعجب مطلوب را باین ندا مے جویند صامت خاموش یتکلم صیغهٔ واحد مذکر غائب فعل مضارع معلوم ست از تکلم یتکلم تکلماً بمعنی سخن گفتن هکذا از مهذب مفهوم ست ۵ پس ادای بلیغ معنے بیت این بود درگذر زکیت زکیت ؛ بازگفت اشک من یعنی اسرار من اشک آشکارا کرد راز نهانی من بظهور آورد درحال آنکه اعضا وجوارح من پوشیده داشته بودند راز من یعنے از دست وبازبان هیچ سری از اسرار ظاهر نگشته اشک شد غماز من پس ای فعلے عجبی از خاموشی که سخن مے گوید وافشای راز صاحب خود مے جوید

وله منه

اتی موسم النیروز واحضرت الربی | ورق خمر والندامی ترنموا ؛

اتی صیغهٔ واحد مذکر غائب معلوم فعل ماضی ست از اتی یاتی اتیانا که بمعنے آمدن را متقاضی ست موسم هنگام نیروز بهار احضرت صیغهٔ واحد مونث غائبه معلوم فعل ماضی ست از احضر یحضر احضارا بمعنے سبز شدن هکذا از کتب مفهوم ست ربی جمع ربوه ست بمعنی تل رق صاف کرد صیغهٔ واحد

اینست معنی کان سزاوار این نگین است ٭ که حافظ در کنج میکده قرارگاه دارد همچو پرنده که در باغ آشیان دارد و شیری که در آجم و بیشه خود جا گیرد و که آن امکنه آرامگاه ایشان است و بجا دیگری را نه امکان مکان است فافهم و تامل

غزل آخر

الم یات للاحباب ان تیرحم — وللناقضین العهد ان تیندم
الم یاتهم ابناء من فات عهدهم — وفی صدره نار الاسی یتضرم

در الم یات همزه برای استفهام است و لم یات صیغهٔ واحد مذکر غائب معلوم فعل جحد بود از اتی یاتی اتیانا که بمعنی رسیدن شود احباب جمع حبیب بود که بمعنی دوست است و تیرحم صیغهٔ واحد مذکر غائب فعل مضارع معلوم است از ترحم تیرحم ترحما بمعنی بخشودن کذا از مهذب مفهوم است تا ناقضین اسم فاعل صیغهٔ واحد مذکر است از نقض ینقض نقضا بمعنی شکستن و نقض عهد نزد ایشان شیرین تر از شکر است العهد پیمان تیندم صیغهٔ واحد مذکر غائب فعل مضارع معلوم است از تندم تیندم تندما بمعنی پشیمان شدن همچنان از کتب مفهوم است انباء جمع نبا است که بمعنی خبر بود من بمعنی الذی است و فات صیغهٔ واحد مذکر غائب فعل ماضی معلوم بود و ضمیری که در وست فاعل او شود و عهد مفعول او است و ضمیر هم راجع باحباب بود صدر سینه نار بمعنی آتش دارد اسی اندوهگین شدن من باب علم یعلم چنان در مهذب می آرد یتضرم صیغهٔ واحد مؤنث غائب معلوم فعل مضارع بود از تضرم یتضرم تضرما بمعنی زبانه زدن آتش شود و معنی بیت چنین بود که موجب تسکین شود آیا نرسیده است مر ناقضان و پیمان شکنان را که از شکستن عهد پشیمان شوند اخبار کسی که فوت کرد عهد دوستان او شکسته پیمان ایشان را و حال آنکه در سینهٔ او آتش اندوه و پشیمانی نقض عهد زبانه میزند چنانچه از قرآن و احادیث میخوانی یعنی از قرآن و احادیث نرسیده است بایشان قصهٔ عهد شکنان
که از عهد شکنی چه سان است حال ناقضان

وله منه

فیا لیت قومی یعلمون بما جری — علی مسمع منهم فیعفو و یرحم

یا حرف ندا بود و لیت حرف تمنی است که بر سر قوم نشسته قوم بمعنی گروه است و یاء متکلم برد و پیوسته یعلمون جمع مذکر غائبین فعل مضارع است از علم یعلم علما بمعنی دانستن کذا از کتب مفهوم است جری صیغهٔ

مر خدای راست ستایش برای نعمت ستایشی که اقرار کننده باشد بنهایت نعمتهای با سداد و حمد بحضرت دیگر نباشد جز بخلوص اعتقاد پس حمد خدا بخلوص اعتقاد بر حصول سلامتی دران منزل می گوید و مزید نعمت دران منزل می جوید

وله منه

پیمان شکن هر آینه گردد شکسته دل
ان العهود عند ملیک النهی ذمم

پیمان شکن یعنی عهد شکن بود عهود جمع عهد باشد و عهد یعنی پیمان رسد ملیک یعنی پادشاه است ای خداوند نهی جمع نهیه است بمعنی خرد پس ملیک النهی نباشد جز بمعنی خردمند ذمم جمع ذمه است و ذمه بمعنی حرمت بود پیمان در عهد بذکر می کنند و اینجا مضاف می باید تا اهل الذمم حاصل آید ه معانی را ادا آسان نماید ✤ که گیرد روح حافظ آشنائی ✤ یعنی عهد شکن البته شکسته دل شود زیرا که بدرستی عهد و پیمان نزد ارباب عقل خداوند حرمت و عزت بود یعنی رعایت پیمان نزد ارباب خرد لازم بود هر که بشکند شکسته دل شود و در قاموس می گوید الذمة العهد والکفالة پس بدین تقدیر بتقدیر مضاف احتیاج نشود و معنی بیت چنین بود که بدرستی عهدها نزد ارباب خرد کفالت است و بر آمدن انسان عهد او را حواله است ای هر کس که عهد بست کفیل آن چیز شود در کفالتش در آرد و از عهده بایدش بر آید

وله منه

در نیل غم فتاد سپهرش بطنز گفت
الآن قد ندمت و ما ینفع الندم

نیل دریائیست معروف زیر مصر جاری که فرعون چون از عهد حق برگشت با لشکر خویش در آن غرق شد بصد قرار سے طنز طعنه ندمت صیغه واحد مذکر غائب معلوم فعل ماضی بود من ندم یندم ندامة بمعنی پشیمانی شدن من باب علم یعلم و ادای معانی چنین بود تا گلدسته اهل یقین شود که آن عهد شکن در نیل غم افتاد و سپهرش بطعنه این ندا در داد که اکنون پشیمانی و حال آنکه نفع نمی کند پشیمانی و این مقال را تلمیح از مضمون کریمه الآن وقد عصیت وکنت من المفسدین دانی

وله منه

حافظ بکنج میکده دارد قرارگاه
کالطیر فی الحدیقة واللیث فی الاجم

طیر پرنده حدیقه باغ است لیث شیر اجم بیشه که وطن گاه شیران راغست ه پس ادای لطایفش

بیان

غزل آخر

گفتی که حافظ اینهمه رنگ خیال چیست | نقش غلط مبین که همان لوح ساده ایم

رنگ خیال تصویرات ست که از خیال در جلوه می شود ومعنی بیت چنین شود که گفتی ای حافظ این همه رنگ های خیالات که از مخیله تو بظهور مے آید وترا از حال بحال می رباید چیست پس در جواب میگوید تشفی خاطرش می جوید که خیالات مرا نقش غلط مخوان وآنچه می گویم از تصویرات خیالی مدان که دل من لوحست ساده وآیینه وار از نقوش آزاده هرچه از غیب ظاهر می شود آیینه صفت درو جلوه می کند وچنانچه آیینه از تصویرات ساده است همچنان از نقوش دلم آزاده است هیچ نقشے ندارد وهرچه نمائی همان نقش برآرد واین بیت نظیر بیت بالاست که گفت وجواهر وار بالماش نطق بر سفت ۵ در پس آیینه

طوطی صفتم داشته اند آنچه استاد ازل گفت همان مے گویم

غزل آخر

چو طفلان تا کی این زاهد فریبے | بسیب بوستان وشهد وشیرم

طفلان کودکان زاهد فریبی ای فریبے که منسوب ست بزاهدان در استمالت کودکان ۵ پس ادای معانیش آن کن چه که کنند زاهد زهد انرا ابن + یعنے بسیب بوستان وشهد وشیر مرا همچو طفلان تا کے کنی زاهد فریبی وبچیزهای مخفے مرا از خود بفریبی وشکیبی ای مرا تا کی همچو زاهدان طفل فریب از خود بغیر انداز ومجاز را در پیش نظرم جلوه سازی ۵ بذکر غیر مبر یاد خود مرا ز ضمیر + عصای کور ز دست من ضعیف مگیر

غزل آخر

بشری اذ السلامة حلت بذی سلم | لله حمد معترف غایة النعم

بشری بمعنے مژده است هکذا فی ترجمة القرآن اذا مفاجیه است بمعنے ناگاه وبغیر تعیین من الزمان سلامت رستگاری از عذاب وخواری حلت صیغهٔ واحد مونث غائب معلوم فعل ماضی ست من الحلول بمعنی فرود آمدن همچنان از کتب معلوم ست سلم نام درختیست که در منزل محبوبش بود حمد بمعنی ستایش محمود معترف اعتراف کننده واقرار نماینده نعم جمع نعمت ست بمعنی نیکوئی وتوانگری این لغت را در ترجمه یابی اگر بنگرے پس ادای معانی چنین سزد تا شعر تحسین باشد که مژده وخوش خبری حاصل ست برای آن وجه که ناگاه سلامتی ورستگاری از بلا نزول کرد وفرود آمد در منزل ذی سلم که درختیست بے خار والم

استاد ✤ که طوطی را دهد تعلیم خود یاد ✤ یعنی مرا از پس آئینۀ دل طوطی وار داشته اند و هر نقشی که استاد ازل در دلم تصور می نماید ازین بظهور می آید و هر سخنی که الهام ربانی بگوش هوشم می خواند زبانم در مقال همان میراند

سوال

اگر سائلی گوید و این عقده را کشادی جوید که طوطی را پیش آئینه دارند پس آئینه گذارند پس ایشان این آئینه به چه وجه فرموده اند و این ادا را به چه وجه نموده اند

جوابش گویم

که اینجا پس بمعنی وراست چنانچه پس پرده و پس دیوار گویند و پشت و روی را در انجا اعتبار نجویند و باید دانست که این بیت را حضرت خواجه در ستایش خویش فرموده اند و ستایش مرشد نفس خود را از دستبرد دشمنان تحسین نموده اند که موجب رسوخ حسن اعتقاد ست و دافع شورش فتنه و فساد کما قال رسول الله صلعم فی زمرة اصحابه انا سید ولد آدم ولا فخر و کریمۀ ما کان البشر ان یکلمه الله الا وحیاً او من وراء حجاب شاهد این حال ست و موید این مقال یعنی سخن بحکم الشعراء تلامید الرحمن هر چه می گویم از تلمذ حق ست و تبعیت الهام او را می جویم نه چون شعرا از بسته گو که هر چه گویند از آموزش نفس و شیطان گویند و از انتشار مخیلۀ خویش سراسیمه وار در بیداء وهم خیال پویند کما قال الله تعالی فی شانهم الشعراء یتبعهم الغاوون الم تر انهم فی کل واد یهیمون

غزل آخر

تخت گل بنشانم بتی چو سلطانی | ز سنبل و سمن ساز طوق و یاره کنم

تخت گل معروف ست که هنگام عروسی عروسان می سازند و بلاد ها که گلش می طرازند و اینجا کنایت از دل سالک ست که مقام شگفتن گلها و ریاحین ست طوق زیوری که در گلو کنند یاره زیوری که بر دست بندند و آنرا دست برنجن نیز گویند و اظهار آن معنی باین کلمه نیز جویند و باید دانست که گل فروشان هند از گل طوق و یاره می کنند که عروسان را بدان هم زینت شود و هم نقطه حاصل آید ۵ پس ادای معانیش برخوان ✤ که بود دستۀ گل و ریحان ✤ یعنی بر تخت گل بتی و محبوب نشانم همچو بادشاهی و زیورهایش از گل پوشانم

باشد که هنگام ولولهٔ عشق بخالق خود می تراشد پس ادای معنی چنین بود که از اهل قلوب باآفریننده سازد یعنی ای خالق انس و جان وای پروردگار رحمن وجود من که از پیری ضعیف شده و از ناتوانی نحیف گشته زحمت و مولات عشق نمی تواند کشید و تحمل شدائد آن بر خود نمی تواند و بلطف کرد که مرا چون طوطی درین قفص آوردی تا مقامات بلند و مراتب ارجمند بدست آرم اکنون زحمت وی را تخفیف مے کنم و توجه بمقام دیگر منهم

غزل آخر

عبوس زهد بوجه خمار ننشیند ‌‌ مرید خرقهٔ دردی کشان خوش خویم

عبوس ترش روئی بود که بر چهرهٔ زهاد ظهور می کند و جه خمار آن چیزی که بدان قدری شراب برای دفع خمار خورند و آن چیز مخفی باشد که اهل همتش اعتبار نمی کنند و دردی کشان خوشخو سے کنایت از مرشدان زمان کرده اند که صاف عشق را سلف خورده اند و باید دانست که زاهد را بسبب زهد خود نخوت و تکبری در دماغ پدید آید که دیگری بنظرش نمی نماید و بر همگنان ترش روی مے باشد و تخم عبوست بر وجه خود ازین وجه مے باشد پس معنی بیت چنین بود که بجلدستگی اهل یقین سزد یعنی ترش روئی و جبین چینے از عجب و خودبینی که زاهد را از زهدش می آید بوجه دفع خمار که رندان را مے باشد نمی شاید و آنچه متاع اوست بهمت ایشان بس مخفی می نماید مرید خرقهٔ مرشدانم که محنت کشان راه عشق اند و خوشخوی و گشاده پیشانی چون اهل دمشق اند

غزل آخر

در پس آئینه طوطی صفتم داشته اند ‌‌ هرچه استاد ازل گفت همان میگویم

آئینه معروف ست و اینجا کنایت از دل سالک بود که چون آئینه از زنگ کدورت مصفی شود طوطے طائری معروف بود که هر چه بدو آموزند آموخته شود و طریق تعلیمش در ملک بالا این وجه کنند که آئینه را در پیش طوطی نهند چون عکس خود در آئینه بیند و عکس خود را در مقابل خود بدانش خویش طوطی دیگر گزیند و معلمے از پس آئینه می گوید الله خدای کریم کریم یا هر سخنے که میل آموختن آن داشته باشد طوطے پندارد که این طوطے که در آئینه مقابل اوست سخن می تراشد او نیز در تکلم می در آید و هر چه می شنود اند بالش بر آید بدین شعبده طوطی زود آموخته گردد و متکلم و فصیح شود سا معانی بالا داکن ، همچو

ایام روزهاست که ایام عبارت وزارت او بود که یمین بمعنے دست راست یسار بمعنے دست چپ سفرد معنے بیت چنین شود که برهان ملک و دین که از دست وزارت او ایام را این بزرگی بسر آمد که کان معدن زر و سیم و سائر جواهرات بدست راستش درآمد و دریا که معدن در و لآلی و سائر نفائس ست بدست چپش برآمده یعنے اهل ایام او بهر دو دست کرم و سخا ورزند و از عاقبت هیچ نمی ترسند و این از کمال مداحی اوست در سخا دریاب ای طالب رعنا یعنے سخای او اهل زمان این اثر مے دهد که سخاوت کرم بهر دو دست می کنند و انها فلاس نمی رسد و این بیت را اشارت بمضمون حدیث الناس علی دین ملوکهم

غزل آخر

خاک کویت برنتابد زحمت ما بیش ازین
لطفها کردی بتا تخفیف زحمت می کنم

خاک کوی کنایه از دنیا بود و برنتابد یعنے تحمل نمیکند شود و بعد لطفها کردی چیزی تقدیر باید کرد و بکلمه که مناسب مقام باشد رو باید آورد مانند و ازین خاک آدمم آفریدی یا بسوی قرب خودم باز طلبیدی پس بوجه اول معنے بیت چنین شود که بحضرت حق عرض نموده مے گوید و مقصود خویش را مسالت می جوید که دنیا بیش ازین احتمال زحمت ما نمی کند و مرا بیش ازین توقف دران نمی شود لطفها فرمودی و کرمها نمودی که مرا ازین خاکدان از جهت حصول عرفان موجود ساختی و چون تخم درین خاکدان انداختی اکنون که سر سبز شده بارور گشتم و مطلع اسرار بحر و بر گشتم دلم ازین مقام پر آلام برخاست و خود را بملک بقا آراسته زحمت وجود خود را ازین مقام تخفیف می کنم و توجه بآن مقام منهم و بر وجه دوم ادای معانی چنین بود که موجب دفع زحمت انتشار طبیعت شود یعنے دنیا بیش ازین احتمال زحمت ما نمی کند و مرا دران بودن بیش ازین نمی شود آن لطفها نمودی که بسوی خودم باز طلب فرمودی بحکم ترا اجابت می کنم و زحمت وجود خود را ازین مقام تخفیف می دهم و ارباب قرب را احوال ما یؤول الیه بعنایت ازلی مفهوم می گردد و زمان قرب رحلت خودش معلوم می شود پس خواجه از بعضے شواهد و لائح معلوم فرموده و می شاید که شارح باین برش درآید و عقدهٔ این بیت را بدین نمط گره می کشاید که خاک کویت عبارت از وجود ترابی شود که بحکم و خلق الانسان ضعیفا خلقتش پس ضعیف بود و زحمت کنایت از تاب و پیچ عشق شود که نفس از تجلیات دیگرگون گردد و این مقال علو

خسته ام بادهٔ محبت بده تا سرمست گشته در بند کمر ترکش جوزا عقدی افگنم تا صاحبش که عطارد ست باز ماند و مضرتی بکس نرساند

غزل آخر

بوسه بر درج عقیق تو حلال ست مرا   که بافسون جهان مهر ترا نشکستم ✢

بوسه عبارت ست از گرفتن ذوق بر وجه شوق درج عقیق عبارت از دهان ست که مظهر اسرار رحمان ست و فائض انوار بیکران چنانچه صاحب **مرآة المعانی** گفته وگوهر مجاز را بالماس حقیقة سفته **ع** درج چون در خنده آید ناگهان ✢ گوهر اسرار می گردد بیان ✢ **ع** می کند این ادا بحسن مزید ✢ خندهٔ همچو درج مروارید ✢ یعنی گرفتن ذوق بکمال شوق واز اسرار آن درج عقیق بمن حلال ست نه موجب وبال و ثمر ملال و من سزاوارم که بافسونگری مصنوعات مهر و وفاء ترا نشکسته ام و ثابت القدم بر عهدی که بسته ام و یا بوسه عبارت از استعداد قبول کیفیت کلام صوری و معنوی سزد و درج عقیق عبارت از لب بود و لب صفت بکلام محبوب شود که همه را مطلوب و مرغوب بود و معنی بیت چنین سزد که دریافت کلام قدسی از لبان مفید لست بمن حلال ست و در سیر و طیر بمنزلهٔ پر و بال ست که بافسون جهانیان مهر و وفای ترا نشکسته ام و ثابت القدم بر عهدے که بسته ام ✢

وله منه

آن مه لشکری هم غارت دل کرد و برفت   آه اگر عاطفت شاه نگیرد دستم ✢

مه لشکری کنایت از محبوب ست که همه را مطلوب ست و محبوب را مه لشکری از آن گفته که غارتگری و ستم پروری هم پیشهٔ محبوبان بود و هم شیوهٔ لشکریان گردد وقتی که هر دو یکجا جمع شود آفت بر آفت رسد یعنی شخصے که هم محبوب شود و هم لشکری بود آفت بر آفت افزاید و بلا بر بلا زاید و بازار محبوبی را گرمی دیگر پدید آید شاه و پادشاه بود و اینجا کنایت از مرشد راه سزد و معنی بیت چنین شود که آن محبوب لشکری برفت و دل مرا غارت کرد و برفت یعنی هر چه در دل سوای محبتش بود برفت و خود را از نظرگاه بغیبت بنهفت آه اگر مرشد ما دستم نگیرد و مرا بقبولیت خویش نپذیرد

غزل آخر

برهان ملک و دین که ز دست وزارتش   ایام کان یمین شد و دریا یسار هم

بگوش هوش نیوش انچه بر زبان میرانم که نقش خیال صورت جان را گویند و طالبان این معنی را بجان و دل جویند و این گفتار اگرچه بظاهر مخالف شرع می نماید لیکن بمذهب اهل عرفان درست می آید که غیر از چشم بصیرت ایشان برخاسته و یگانگی و یکتائی کار خود آراسته کما قال واحد منهم بیت

غیرتت غیر در جهان نگذاشت ٭ لاجرم عین جمله اشیا شد ٭

و حضرت خواجه چون از زمرهٔ ایشان بود لاجرم بمقال ایشان اشارت نمود پس می گوید ذره حقیر پر تقصیر تراب اقدام عزیزان که این وجود اعتباری اعتباری دارد و حکم شرع همین وجود را می شمارد و الا ارسال رسل و انزال کتب از که بودی و بهای چه بودی ٭ این را که گفتی و که شنودی ٭ همین وجود را غیر می توان شمرد و در غیرتش می توان آورد پس غیر دو گونه باشد و هر گونه خود را بجای خود چیزی می تراشد مطیع و عاصی و دانی و قاصی مطیع خود عین است و اطلاق غیر براو شین است چون خادم و مخدوم که اطلاق غیریت است بران مذموم و عاصی اگر هست غیر نماست اما چون صفتی است از صفات خدا و آن صفت را محلی او را نیز عین می توان گفت و غیریتش را بدین نکته می توان نهفت

مثنوی از شارح

غیرتت نقش غیر جمله سترد ٭ همه را چون نهنگ در خود برد ٭ عین بودند لیک غیر نما ٭ باز کردند عین او پیدا ٭ می نمودند خویش را اغیار ٭ یار بودند لیک در اسرار ٭ همچو بن نامی اند خوب نکو ٭ در ملا دزد و در خلا د او ٭ غالبا در گذر ز گیر و ز دار ٭ کار کن کار بگذر از گفتار ٭

پس ای طالب بگوش هوش نیوش و چون بیخردان در خود مجوش که در عین عینیت غیریت حیثیت را اعتبار تمام است اعتبار نمی کند هر که خام ست کما صرح به الشیخ محی الدین بن العربی فی فصوص الحکم فی مواضع کثیرة لا تعد و لا تحصی فارجع الیه ان کنت ذا البصیرة لینظر علیک الحق فی الاولی و الاخرے

غزل آخر

خورده ام تیر فلک باده بده تا سر مست ٭ عقده در بند کمر ترکش جوزا فکنم

تیر فلک عطارد بود که برج جوزا خانه اوست و خستگیهای عالم همه از تاثیر اوست که قاضی فلک و دبیر اوست و جوزا نام برجی است از بروج دوازده گانه که سیارات سبعه منیر ساست کاشانه و معنی بیت چنین باشد تا دل طالب را چون نگین باشد که ای مرشد از گردش سپهر کج رفتار

ومقاماتش در تحریر و تقریر نسنجد بملک سلیمان نسبتش کرد و بهر هدایت طالبان دو مقال آورد وسکندر هر چند عالم گیر بود گر ز بی پیغمبریش می ستود اما نزد سلیمان چه وزن می نمود بهچنان مجاز در جنب حقیقت هیچ قدر ندارد اگرچه در مقام خود نموداری می آرد و می تواند که کاتب قلم را باین طریق می گرداند و گوشمالش را رباب وار در تاب و پیچ در آرد تا تارش صدای دیگر بر آرد یعنی سکندر کنایت از عقل سبز که عقیله ایست مر عقلا را و سلیمان کنایت از عشق بود که وسیله ایست مر عرفا را و ادای معانی چنین باشد تا بیان سحر مبین باشد که دل از وحشت خانهٔ زندان سکندر که عبارت از مجاز یا حیل عقلی است بر خاست و خود را بخروج از ان آراست رخت بر بندم و بر کار و بار خود بخندم و ساختگی عقبی نمایم و یا از مجاز بحقیقت در آیم یا از حیل عقلی بجنون گرایم فافهم و تامل

وله منه

تازیان را چو غم حال گران باران نیست
پارسایان مددی تا خوش و آسان بروم

تازیان عبارت است از عربیان و عربی گویان و اینجا کنایت از سلف است که آسوده اند در جوار قرب حضرت حق سبحانه و قرب بحضرت حق سبحان را بعرب از ان تعبیر کرده که کعبه که بیت الله است در ملک عرب بود و آورده و پارسایان کنایت است از مرشدان دین و هادیان سبیل یقین و معنی بیت چنین با تا گلدسته اهل یقین باشد که سلف را چون غم از حال ما گران باران نیست که از کشاکش دوران رسته اند و بجوار قرب مولی پیوسته ای مرشدان دین و هادیان سبیل یقین مددی فرمایید تا خوشدل شوم و خوشان و شادان در ان راه بروم

غزل آخر

نیست در دائره جز لفظ خلاف از کم و بیش
که من این مسئله بی چون و چرا میدانم

دائره حلقه و اینجا کنایت از فلک سبز که محیط عالم و عالمیان بوده در ادای معانی لطیفه از دلم بر خاطر چنین ریزد تا خلاف از میان بر خیزد که در دائرهٔ فلک هر چه هست از کم و بیش بر حسب تقدیر است و این خلاف که بین الانام واقع است خلاف تقدیر است که جز گفت و شنود هیچ بیش نیست و مردم را جز قیل و قال پیش نه و بطور نسخه دیگر که بجای لفظ خلاف نقش خیال بود ادای معانی چنین شود که در دائرهٔ دنیا هر چه موجود هست از کم و بیش جز نقش خیالی نه در وجود هست من این مسئله را نیکو میدانم ای طالب

غزل آخر

بمردمی که دل دردمند حافظ را   مزن بناوک دلدوز مردم افگن چشم

حرف با برای قسم است و مردمی بمعنی آدمی است و مردم افگن چشم اضافت بیانی بود و ناوک دلدوز چشم باصطلاح شان کنایت از مواخذهٔ سالک باطلاع تقصیرات آرد در سالک و معنی بیت چنین باشد تا موجب تسکین باشد که سوگند آدمیت و مروتی که در دوستان باشد و با دنی تقصیری که از یکی بوجود آید دیگری دلش نخراشد دل دردمند حافظ را بناوک دلدوز مردم افگن که عبارت از چشم است مزن ای باطلاع تقصیری که ازو باقتضای بشریت ظاهر شود در مواخذه میفگن و سبقت رحمتی علی غضبی را کار فرما و ناوک چشم را ازین اشارت منما

غزل آخر

دلم از وحشت زندان سکندر بگرفت   رخت بر بندم و تا ملک سلیمان بروم

باید دانست که زندان سکندر کنایت است از شهر شیراز که در زمان سکندر زندان خالی بود بی سان و ملک سلیمان کنایت از شهر یزد نموده که یزد در عهد خواجه بنسبت بلاد دیگر در کمال رفاهیت بوده و از عدالت حاکم چون ملک سلیمان می نموده و اهالی آن شهر خواهان قدوم مسرت لزوم حضرت خواجه بودند و حضرت ایشان نیز آرزوی سکونت آن شهر می نمودند و همواره حاکم او را می ستودند چنانچه حضرت خواجه خود می فرماید و این عقده را خود می کشاید ع ای صبا با ساکنان شهر یزد از ما بگو کای سر ناحق شناسان گوی میدان شما و می تواند که کاتب حروف و شارح دیوان قلم را بدین روش دواند که سکندر کنایت از حاکم دیار خود کرده که اخلاق او خواجه را بتنگ آورده و سلیمان کنایت از حاکم شهر دیگر می کند که متحلی باوصاف بود و دست جود و کرم می کشود و خلوص اعتقاد در شان اهل الله می نمود چنانچه حضرت خواجه خود می فرماید و عقد این عقده خود می کشاید ع سخن دانی و خوشخوانی نمی ورزند در شیراز ✻ بیا حافظ که ما خود را بملک دیگر اندازیم ✻ و ازینجا بحقیقت شتافتن و از مجاز روبرتافتن نزدیک است لیکن راهی بس باریک است که زندان سکندر بحکم الدنیا سجن المومن عبارت از دنیا بود و ملک سلیمان کنایت از عقبی سرمدی یا زندان سکندر کنایه از مجاز بود و ملک سلیمان کنایت از حقیقت باساز شود و در مجاز هم اگرچه حق پرستی است اما چون تقییدی مراد تمامتش نصرست نسبتی بزندان می آرد و حقیقت چون ملکیست بی پایان و در جهات نگنجد

ومکانش

اگر مرشد کامل دستگیری نکند وازین چاه زندان رهای ندهد که خلاص تواند ساخت

سوال

اگر سایلی گوید که مرشد با تهمتن که بمخالفت افراسیاب بیژن را از چاه زندان برآورده و از حبس خلاصش کرده مشابهت دارد و بر قبول این که توجه گمارد که مرشد در کمال اطاعت حق بود و هرچه کند بامراد کند

جوابش گوییم

که این تشبیه من بعض الوجوه است نه من کل الوجوه بود و تشبیه من بعض الوجوه در کلام فصحا و بلغا کثیر الوقوع است و در کتب معانی شیوع پس تشبیه مرشد به تهمتن محض در رستگاری بود و موافقت و مخالفت منظور نشود و معهذا ارباب قرب را منزلتی است که چنین و چنان کنند و در بعضی تقدیرات مرضی حق را فهمیده مخالف آن می شوند و حق سبحانه و تعالی نیز مرضیات ایشان فهمیده رقوم لوح محفوظ را محو می گرداند و بطوری که اراده ایشان است به ثبت میرساند کما قال الله تعالی یمحوا الله ما یشاء و یثبت وعنده ام الکتاب بگوشش هوش نیوشش ای مقبول اولی الالباب و می تواند که شاه ترکان کنایت از صفات قهریه حضرت حق بود و تهمتن کنایت از صفات لطیفه او شود کما قال رسول الله صلعم فی الحدیث القدسی سبقت رحمتی علی غضبی و فی الحدیث النبوی اللهم انی اعوذ بک منک ای اعوذ بلطفک من قهرک پس من صورت

۵ ادای معانی چه حاجت که من ؞ بگوییم به خلقش بوجه حسن

غزل آخر

زینهار ای دل مکن انکار صاحب دولتان | کاندرین سودای کج بوجهل گردد بوالحکم

صاحب دولتان کنایت از اهل الله است و بوالحکم همین ابوجهل بود و باید دانست که نام ابوجهل در جاهلیت ابوالحکم بود و بکمال دانشش پیشوائی خلق می نمود چون با آن سرور عداوت پیش انداخت و جهالت اشعار خود ساخت از زبان درفشان آنسرور ابوجهل برآمد نام سابقش محو شد و به همین نام به اشتهار در مردم سهل درآمد ۵ پس ادای معانی این بیت ؞ این بود که گند زکیت ز ذیت که ای دل زنهار انکار اهل الله منما و در عداوت ایشان مرو که از انکار و عداوت ایشان اهل نا اهل شود و ابوالحکم ابوجهل شود ای انکار ایشان موجب حرمان ست و عداوت ایشان سبب خسران

کما قال رسول الله صلعم فی الحدیث القدسی من عادی لی ولیا فقد آذنته بالحرب

از استعمال آن خفت پذیرد و اینجا کنایت است از محبوب حقیقی و مطلوب تحقیقی و معنی بیت چنین باشد تا گلدستهٔ اهل یقین باشد که از تاب آتش دوری و فرقت مهجوری همچو گل غرق عرق شدم و تر مرده و رق شدم ای مرشد طریقت و ای هادی حقیقت نسیمی از آن محبوب حقیقی بیار و این غریق عرق را ازین ورطه بر آر ای معارف و حقایق فرما و طریق مشاهده بنما و می تواند که قلم کاتب باین روش خواند که این بیت جواب بیت بالا که کلام قدسی است از جانب حضرت مولی و ادای معانی مشکل همچنان باید گفت که گوش هوش است از بالا شنفت

وله منه

صباح الخیر زد بلبل کجائی ساقیا برخیز
که غوغا می کند در سر خروش چنگ دوشینم

صباح الخیر کلمه ایست که هنگام طلوع صبح معاشران بساقی می گویند و ساغر صبوحی از وی می جویند و اینجا کنایت است از ولولهٔ محبت شد و بلبل عبارت از دل سالک بود و ساقی کنایت از مرشد شد و غوغا بمعنی شور بود و خروش چنگ دوشین کنایت از عهد الست باشد که هر کسی از عهدهٔ وفای آن عهد بیست باشد و معنی بیت چنین بود که سرمایهٔ عشق با تلوین شد یعنی ولولهٔ عشق از دله سر برزد و عهد الست از باطنم سر زد ای مرشد وقت کجائی برخیز و شراب گلگون در جامم ریز که گفتگوی بیدار و رفتهٔ غفلت خونخوار اندیشی بصیرتم برخاست و عهدی که روز میثاق بحضرت حق کرده بودم از سر هنگامه آراست

شاه ترکان چو پسندید و بچاهم انداخت
دستگیر ار نشود لطف تهمتن چه کنم

شاه ترکان افراسیاب است و اینجا کنایت از حضرت رب الارباب است تهمتن نام رستم دستان و اینجا کنایت است از مرشد آوان و قصهٔ افراسیاب و رستم دستان چنین آورده اند و تعلق از تواریخ کرده اند که بیژن نام پهلوانی در خدمت افراسیاب بود اتفاقاً با دخترش محبتی نمود شبی هر دو در خلوت بودند که غمازان این واقعه را با افراسیاب باز نمودند افراسیاب بیژن را گرفته در چاه حبس زندانی ساخت قبیلهٔ بیژن رفته این واقعه را بگوش رستم انداخت رستم با لشکر خویش از شهر خویش برآمد و در شهر افراسیاب در چاهی که بیژن را اسیر کرده بودند بمشعلها در آمد و بیژن را از آن حبس برآورد و همراه خویشتن کرد و معنی بیت چنین باشد تا گلدستهٔ اهل یقین باشد چون مرا حضرت حق باقتضای حکمت بالغه دانسته در چاه زندان دنیا انداخت

ازان بتر است که نسبتش به فراموشی آوردن که حق سبحانه و تعالی هرچه می کند بمقتضای دانش کامل و حکمت شامل بود اصلا تجاوز تفاوت نیندازد و ذره از دانش خویش متروک نمی سازد پس تنزیل او بمنزله جاهل چه طور درست باشد پس این گفتار بغایت سست باشد

جوابش گویم

که حاشا و کلا قولنا من هذا که ما حق را تنزیل بمنزله جاهل نه کرده ایم بلکه تنزیل ذاکر و تشبیه عالم را بمنزله ناسی جاهل آورده ایم و این هذا من ذاک اللهم احفظنا من سوء الادب معهذا ما را بدانش خویش کار است و نزد ما بجز علی دانش خویش را اعتبار است پس هنگام استمالت هرچه گوییم باقتضای دانش خویش گوییم و دران میان مسالهٔ خویش جوییم خواه موافق آنحضرت شود خواه مخالف بود چنانچه در مثنوی معنوی حکایت موسی کلیم الله حسب حال این داعی مسطور است و آن حکایات بالسنهٔ مثنوی خوانان مذکور است احتیاج ثبت نمودن نمیدارد هر کرا حاجت و بدست در و ملاحظه نماید و می شاید که شارح باین طریق در آید و گوید این بیت بر طریق بالا برجه کلام قدسی بود و قایل حضرت حق شود چنانچه در درجه اول نیز ایمائی رفته بود در آنجا که این تشید ادا نمود که غالبا گوینده دران وقت دیگری بود که هم مخاطب و هم مخاطب شود پس الا تنبیه به بنده سر و دل بمعنی سر بود و معنی بیت چنین شود که ای بندهٔ محرم راز و ای مونس دمساز که یاران قدیم خود را فراموش کرده و یاد دوستان بفراموشی آموده پس از روی شفقت میفرماید دل بندگان را بخود می رباید که مرا روزی مباد آن دم که بی یاد تو نشینم و فراموشت گزینم که اگر یک لمحه حق در یاد بنده نباشد هر آینه حرف صورتش را از لوح هستی تراشد

وله منه

ز تاب آتش دوری شدم غرق عرق چون گل
بیار ای باد شبگیری نسیمی زان عرقچینم

عرق بمعنی خوی بود و گل بمعنی گل سرخ سزد که خلقتش از عرق رسول شده و عرق گرفتن از وی مرسوم و مقبول شد و همچنان هرجا که گل مطلق نه گویند گل سرخ مراد بود و باد شبگیری باد صبا ست که ایصال رایحهٔ طیبه را بدو نسبت بود و سبب شگفتگی ریاحین گلزار شود و درین مقامات کنایت از مرشد سزد و عرقچین نام مرکبی است از عطریات که مانند عنبرش می سازند و از بسیار ترکیب ادمی یابند غالبا است او عرقچینی ست با وجود خوشبوی در سرکارهای امرا پیش عطاران اگر جوئی یابی و چون عرق را مضاف نماید که

بی ذکر تو گذارم که حیات عارفان یاد حق است و ذکر وجود مطلق کما قال من هو فی معرفة الله است کل نفس یخرج بغیر ذکر الله فهو میت الهی بیاد خود دمم ثابت دار و فردای قیامت از زمرهٔ ذاکران برآر درین معنی راقم حروف و شارح دیوان گوید و بدین گفتار بدایتی باهل آن جوید ۵ بذکر غیر مبر یاد حق ز من ای دوست ٭ عصای کور ز دست من ضعیف مگیر ٭ بدست لطف و کرم ساخت قالب تخمیرما ٭ سپس مرا حسن تقویم ساخته تقدیر ٭ برای آنکه کند امتحان جوهر ما ٭ فگنده جانب اسفل که هست تیره غدیر ٭ ازان پس بفرستاد سوی ما ز کرم ٭ بنبی رحمت و غفران که شد بشیر و نذیر ٭ درست کرد شریعت بعد هزار جهاد ٭ رجوع کرد پس آنگه سوی جهاد کبیر ٭ شریعت نبوی هست ظاهر آرائی ٭ حقیقة است بباطن در آمدن چون تیر ٭ میان هر دو طریق است مجمع البحرین ٭ ولی کجا رسد آنرا که نیست مرشد و پیر ٭ طریق پیر گرفتن. کار هر خامی است ٭ بکسی رسد که بعشق و محبت است اسیر ٭ محبت تو ز روز الست در دل و جان ٭ بپوست و گوشت در آید چو شیر خشت بشیر ٭ بذکر غیر مبر یاد حق ز من ای دوست ٭ عصای کور ز دست من ضعیف مگیر ٭ محبت ازلی سر حق نگارش کرد ٭ درون سینهٔ من چون نگین به صد تدبیر ٭ بیا بیکو **غالب** بصد عزت و جاه ٭ گرفته بار محبت به پشت هیچ پیر ٭ و در فواید الفواید حکایتی می آرد که باین مقام مناسبتی تمام دارد لاجرم کاتب حروف در ینجا می نگارد که برهمنی بود با مال و منال و از سائر اسباب دنیوی مرفه الحال پادشاه آن عهد و خلیفهٔ آن مهد جریمه در میان انداخته بر او مصادره کرد و جان و مال ویرا در قبض و تصرف خود آورد و از ملک خویشتنش جلاء وطن نمود اگرچه سزاوار آن نبود سر در بیابان نهاده در راهی می رفت آشنائی در راهش پیش آمد و موجب رسم آشنائی پرسید که چه حال است که موجب چندین ملال است گفت الحمد لله که زنار را با من گذاشتند اگرچه همه اشیا از من بر داشتند چون زنارم سلامت است باز خواهد پیوست یعنی چون ایمان سلامت است و یاد حق در ضمیر از تقصیرات باک نیست ای سالک بی نظیر که بحکم کریمه یا عبادی الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعا همه تقصیرات را امید عفو است و کان الله باستغفار نا سمیعا

سوال

اگر سائلی گوید که هذا عذر اسوء من الذنب و لا حسن ایراده فی الجنب که حق را تنزیل بمنزله جاهل کردن

که عمداً از تو بوجود آمده بعد توبه و او به هزاران هزار عفو فرمائیم و زنگ آنرا از آئینه دلت بزدائیم چنانچه بزرگی درین معنی بر وجه کلام قدسی می گوید و طالبان را بدین گفتار هدایت می جوید رباعی باز آ باز آ هر انچه هستی باز آ * گر کافر و گبر و بت پرستی باز آ * باز آ باز آ که ما ترا جویانیم * صد بار اگر توبه شکستی باز آ * و می شاید که شارح بدین راه در آید که مژگان کنایت از عشق مجازی بود و چشم کنایت از عشق حقیقی شود و عشق چه حقیقی و چه مجازی همه تعلق بحق دارد که هر یکی توجه باو آرد و بیماری چشم تعریف بود نه تعریض او سزد و معنی بیت چنین باشد تا مجاز و حقیقت را مایه تمکین باشد که ای محبوب حقیقی بمژگان سیاه خود که عشق مجازی است هزاران رخنه در شعار دو نیم آوردی و لباس دین داری که بدین جسم بود از محبت مجازی پاره پاره کردی بیا که از عشق حقیقی تو هزاران هزار درد و اندوه اختیار کنم و از مرتبه مجازت بپایه حقیقت برم

و له منه

الا ای همنشین دل که یارانت برفت از یاد	مرا روزی مباد آن دم که بی یاد تو بنشینم

الا حرف تنبیه است ای حرف ندا بگوش هوش نیوش ای شیدا که همنشین دل کنایت است از محبوب حقیقی و یاران کنایت است از دوستان که در عالم عدم یار و مصاحب حق می بودند و در یگانگیش می غنودند برفت از یاد خطاب بحضرت حق سزد اگرچه نسبت فراموشی بدو جائز نبود اما از کمال استمالت تنزیل ذکر بمنزله ناسی کرده و از روی استمالت چنینش بر زبان آورده چنانچه عالم نحریر متساهل الصلوة را تنزیل بمنزله جاهل کرده بدو خطاب می کنند و الصلوة فریضه بدو می گویند زیرا که چون او بموجب دانش رو نمی آرد و بمقتضای علم کار نمی کند دانش او را بنادانی می آرند و از روی احتساب بدو این خطاب گمارند و این در کلام فصحا و بلغا کثیر الوقوع است و در کتب معانی بشیوع و از زبان عارفان در مقام استمالت حرف بوجود می آید که دیگر از تقلید آن نمی شاید * هر چه خوبان کنند خوب آید * کس بتقلید آن نمی شاید * غالباً گوینده در آن وقت دیگری بود که هم مخاطِب و هم مخاطَب شود پس ادای معانی چنین سزد که یاد از یگانگی و اتحاد داده یعنی دانا و آگاه باش ای آنکه در دل ما جا کرده و همنشین دل ما گشته و سر پرده و یاران قدیم خود را به فراموشی آورده روزی مباد دمی که بی یاد تو بر آرم نفسی که

صورت کلمه یضلنی تشافته من بمعنی الذی فاعل ضلنی است یهدی صیغهٔ واحد مذکر غائب معلوم فعل مضارع است از هدی یهدی هدایة بمعنی راه نمودن همچنان از مهذب مفهوم هست ۵ آنچنان کن دا تو معنی را ابه کن ضلالت کشد ترا یهدی ۵ یعنی بدنامی من باختیار من نیست ای صاحب تمکین گمراه کرد مرا در عشق کسی که هدایت می کرد مرا در دین یعنی مرشدی که مرا در ظاهر پرستی شرایع می آموخت و چراغ هدایت در راه من می افروخت چون مرا شناسایان عشق شناخت در راه عشقم انداخت و درون مرا باتش عشق روشن ساخت که نزد شماست ضلالت و گمراهی و نزد من است تمام آگاهی وازین معنی پیش ازین نیز اگاهی داده بود چنانچه این بیت فرموده بیت بمی سجاده رنگین کن

گرت پیر مغان گوید ۵ که سالک بیخبر نبود ز راه و رسم منزلها.

غزل آخر

بمژگان سیه کردی هزاران رخنه در دینم	بیا کز چشم بیمارت هزاران درد برچینم

مژگان معروف بود و اینجا کنایت از ظلمهٔ تقصیرات است که در امور مامورہ شود چشم بیمار معروف بود و اینجا کنایت از بینائی و اطلاع حق سزد زیراکه احوال سالکان در سلوک مختلف شود که مدارش بر حکم تخلقوا باخلاق الله بود و چون به کمال رسد این صفت در وی پیدا شود کما قال رسول الله صلعم اذا اراد الله بعبد خیر البصره بعیوب نفسه و دین بمعنی کیش بود پس معنی چنین سزد که خداوند بسبب تقصیراتی که از من بوجود آمده بود اشارتست بهلاک من در رسید که گفتی من عمل صالحا فلنفسه ومن اساء فعلیها وما انا بظلام للعبید بیا که از بینائی و اطلاع تو آن تقصیرات را که رخنه است در دینم و شوک آلام از رهگذر خود برچینم و توبه خویش را از آن در گشم و خلیده را از پا برکشم و می تواند که کاتب قلم را بدین روش دو داند که این کلام قدسی بود و دین بمعنی فرمانبرداری شود و اضافه دین بدلیل قیقون همین بحضرت حق ثبوت یافته و آفتاب وار از مطلع یقین بر تافته کما قال الله تعالی یدخلون فی دین الله افواجا پس معنی بیت چنین بود تا تائبان را مایه تسکین شود که ای بندهٔ من بسبب تقصیرات در ساعات هزاران رخنه در دینم کردی و فرمانبرداری من بجا نیاوردی بیا تائب شود براه درست راست رود و بگو که از آن کرده ها پشیمانم تا از چشم بیمار تو ای زبینائی ناقص تو که هزاران گناه شده هنگام گردانم و بنده هر چند پیش هنی گناه و چون بسبب دواعی شهوات تقصیرات پیش می آرد بینائی ناقص ار تقصیر ای

بود هیچ بلائی و آفتی را دران مدخلی نبود تا پدید گشت نشانهای پس به پرسید حال آن سر از نشانهای او که باقی مانده اندیس از ویرانهای او

ولہ منہ

قصة الشوق لا انفصام لها ۔ فصمت ههنا لسان مقال

احرقت ههنا زبان مقال

قصه گفتار شوق آرزو و انفصام بمعنی انقطاع است بگوش هوش دار بوجه نیکو فصمت صیغه وحد مونث غائب فعل ماضی معلوم است من فصم یفصم فصما که بمعنی شکستن و بی جدا کردن من باب ضرب همچنان از مهذب مفهوم است لسان زبان مقال گفتار بود که اظهار مافی الضمیر را مدار بود ۵ معنی بیت کن ادا با ذوق ÷ که مقال تو گشت مظهر شوق ÷ یعنی قصه شوق نیست انقطاع مر او را که در آید در اظهار شکسته گشت و از هم جدا شد اینجا زبان گفتار یعنی قصه شوق و آرزومندی پایانی ندارد بریده گشت اینجا زبان گفتار که هیچ پایانے ندارد

ولہ منہ

فی کمال الجمال نلت منی ۔ صرف الله عنك عين كمال

الکمال تمام همچنان از مهذب مفهوم است جمال خوبی نلت صیغه متکلم واحد فعل ماضی معلوم است از نال ینال نیلا بمعنی رسیدن منی آرزو صرف صیغه واحد مذکر غائب معلوم فعل ماضی من التصریف یعنی گردانیدن و بحکم نعم الانقلاب و لو علینا عاقل همه وقت بتصریف احوال راحتی است عین چشم و عین کمال مرکب عبارت از چشم زخم است از انکه زخم چشم نمی رسد مگر بچیزی که در کمال خویشتن بود ۵ معنی بیت کن ادا زمقال ÷ چون فسون دافع عیون کمال ÷ که ترا در جمال کمال دیدیم و در تمامیت جمال تو بارزوی خود رسیدم خداوند تعالی بگرداند چشم کمال که عبارت است از چشم زخم و نشاره و بال یعنی هر چه به کمال میرسد چشم زخم بعد رسیده نزوالش می کشد خدای تعالی ترا از چشم زخم در امان خود بدارد و مارا همچنان به نیل مراد آرد

غزل آخر

اختیاری نیست بدنامی من ۔ ضلني في العشق من يهدي السبيل

اختیاری بیای نسبت است نه بیای تنکیر بگوش هوش دار ای دانای خبیر ضل صیغه واحد مذکر غائب معلوم فعل ماضی است عاشق همیشه ضلالت را مقتضی است چون نون وقایه و یای متکلم بدو لحوق یافته

مرحبا در اصل لغت معنی فراخی دارد بمحیبان در مهذب می آرد پس مرحبا مفعول مقدر بود چنانچه اهلا و سهلا و تقدیر کلام چنین شود که حببت مرحبا حبت مرحبا و این کلمه الیست که در محاورات عرب هنگام قدوم دوستان بر زبان میرانند و از جهت اظهار بشاشت دوستان را در قدوم شان بدین روش می خوانند یعنی از تنگی برآمده به فراخی رسیدی و از محنت براحت آرمیدی و تعال امر است از تعالی یتعالی تعالیا بمعنی بیامدن من باب فتح و معنی بیت چنین باشد که دوستان را در قدوم ما به تمکین باشد یعنی ای پیک مرغزار دوست ای خبر آرنده از انجاکه اوست نگاهدارد از آفات دعاهات خدایتعالی ترا خوش آمدی صفا آوردی بیا بیا

وله منه

ما بسلمی و من بذی سلم | این جیراننا و کیف الحال

ما استفهامیه است و سلم نام درختیست خاردار که در منزل سلمی بود و از پوست آن چرم را دباغت میدهند یا نوعیست از نبات کما فی القاموس و محققین اطبا بر آنند که آن درخت کنار صحرائی ست جیران جمع جار است بمعنی همسایگان ذوی الاحترام و بمعنی امان داده شده نیز آمده و در استعمالات عرب جیران بمعنی احباب استعمال یافته و کیف نیز حرفیست از حروف استفهام ۵ معنی بیت الجنس ادا آنچنان خوان که خوبی سلمی یعنی چیست بسلمی یعنی سلمی چه حال دارد و چه میکند و در دوران چه حالتش پیش می آرد و کیست ذی سلم ای دران منزل که درخت سلم بود و ساکن آن منزل که باشند و فراش خواب دران منزل که فراشند و همسایگان ما کجا اند و چه حال دارند و بچه کار روآرند و باید دانست که شعرا را دیدنیست که نام محبوبی از محبوبان مشهوره به ذکر آرند و محبوب خود مراد دارند پس سلمی گفته محبوب خود دانسته و ذی سلم گفته و منزل محبوب خود پیراسته

[illegible]

وله منه

عفت الدار بعد عافیة | فاسئلوا حالها عن الاطلال

عفت صیغه واحد مونث غائب معلوم فعل ماضی است من عفی یعفو عفوا و العفو ناپدید کردن اثر بود از سرا و العافیة النجات من کل بلا اسئلوا صیغه جمع مذکر مخاطب امر حاضر ست من سال یسال سوالا که بمعنی پرسیدن آید اطلال بمعنی نشانهای سرای کهنه شاید ۵ معنی بیت کن ای دل مقالش تا نیفتی به پرسشی اطلال که ناپدید کرد سرا آثار خود را بعد نجات آن از بلا یعنی بعد از انکه ابادان

روح بوی خوش و داد دوستی الوسم به نکوئی غلبه کردن من ضرب و نیز بمعنی داغ کردن است و نشان مند کردن آید برق وصال بمعنی درخشش وصال که عبارت از مشاهدات تجلیات است کنایت از دیدن معائنات نسیم شمال بادی معروف بود و اینجا کنایت از مرشد است پس اگر وسم بمعنی غلبه کردن بود معنی بیت چنین شود که بوئیدم من بوی خوش دوستی و غلبه کرده شدم درخشش وصال را ای نسیم شمال دای مرشد باکمال بیا که باشتیاق تو می میرم و طالب و جویای توام که هنگام یاری است و آوان مددگاری و اگر بمعنی داغ کردن و نشان مند ساختن بود ادای معانی چنین شود که بوئیدم من بوی خوش دوستی و نشان مند شدم بدرفشهای وصال و اشعات طلوع آفتاب بی زوال یعنی علامات بینات وصال بخاطرم جاگرفت و مشاهدات تجلیات تمکن پذیرفت بیا که بوی
ترا میرم و طالب جویای توام ای نسیم شمال ای مرشد باکمال

وله منه

احادیا بجمال الحبیب قف وانزل
که نیست صبر جمیلم در اشتیاق جمال

همزه را لتماس از حروف ندا کما قال علی المرتضی رضه احسین انی واعظ و مودب ٭ فافهم فان العاقل المتادب ٭ و حادی سرودگوی شتران است و اینجا کنایت از مرشد است و آوان وکلمه احادی منادی شبه مضاف منصوب شود کمافی قولهم یا طالعا جبلا اجمال جمع جمل است بمعنی شتر حبیب بروزن فعیل است بمعنی محبوب قف امر است از وقف یقف وقوفاً بمعنی ایستادن انزل نیز امر است از نزل ینزل نزولاً بمعنی فرود آمدن و جمیل بمعنی خوب و صبر جمیل آن بود که در پس آن شکایت و گفتگو را مدخل نشود ه ادای معانی از راه جنون ٭ که سامع ز سمعش بود بی سکون ٭ یعنی ای حدی کننده شتران دوست و راننده محملهای یک محبوب من درا دست از راندن توقفی کن و ساعتی فرود آ که نیست صبر جمیلم ز اشتیاق جمال آن محبوب بعنا

وله منه

یا برید الحمی حماک الله
مرحبا مرحبا تعال تعال

برید پیک حمی بمعنی مرغزار محفوظ است و حمی صیغه واحد مذکر غائب معلوم فعل ماضی بود من حمی یحمی حمایة که بمعنی نگاهداشتن شود مرحبا مرحبا در محاورات عرب بمعنی خوش آمدی و صفا آوردی است و

وآن از کنار پرده صلبیه دماغ رسته و باستخوان چشم پیوسته نفعش آن باشد که چشم را نگاه دارد از آن آفتها که از استخوان آن خیزد تا استخوان مضرتی بچشم نرسد طبقه دوم مشیمی و آن بالای طبقه صلبی است و حکیم این طبقه را مشیمی از آن نامد که از پرده دماغ رسته است بشکل بچه که از مشیمه بر آید طبقه سوم شبکی است و این طبقه بالای طبقه مشیمی بود و او را حکما شبکی از آن خوانند که مانند شبکه صیاد شود طبقه چهارم عنکبوتی است و این طبقه بالای طبقه شبکی بود و بغایت تنک و لطیف شود از رطوبت جلید رسته چون تنیده عنکبوت گشته طبقه پنجم عنبی بود و این طبقه بالای طبقه عنکبوتی شود و او دو پوست دارد برنگ سیاه در میان سوراخی مثل سوراخ دنباله انگور که هر دم می ریزد از آن سوراخ بر بصر نور طبقه ششم قرنی است و آن بالای طبقه عنبی است و منفعتش آن بود که رطوبت جلیدیه را بپوشد تا کار خود بکند و آفتهای بیرونی را از وی باز دارد تا نور جلیدیه را مضرتی نیارد و او را بدان جهت قرنی خوانند و بدین اسمش نامند که چون قرن خوک شاخی است بظاهر سیاه و در باطن سپید روشن همچو خورشید و چون آن را بتراشی تا تنک شود هر چه در تهش نهی پدید گردد طبقه هفتم ملتحم بود و آن بالای همه طبقها شود که از قفای دماغ رسته و گرد اجزای چشم در پیوسته و اجزای چشم را التحام و پیوستگی داده که چشم از آن قوة پر و بال خود باز گشاده و طبقه ملتحم را گلریز از آن گفته که نور چشم ازو بظهور می آید و اشک ریزی را می شاید اگرچه جمیع طبقات در گلریزی شریک اند و بدین پایه هم سری کنند لیکن چون او نمودار است بدو نسبت نمود کما قال الله تعالی انا زینا السماء بزینة الکواکب اگرچه کواکب هشتم فلک اند اما چون نمودار ازین شوند بدو نسبت فرمود و معنی بیت چنین باشد تا موجب تسکین باشد که ای یار بیا که پرده گلریز که از پرده های چشم است به تحریر کارگاه خیال برکشیده ایم و همیشه در تصور خیال تو می کردیم تا ترا دیده ایم چنانچه حضرت خواجه پیش ازین این معنی مکشوف می فرماید و این عقده را گره می گشاید بیت بجز خیال دهان تو نیست در دل تنگ
که کس مباد چو من در پی خیال محال

غزل آخر

شممت روح وداد و شمت برق خیال	بیا که بوی ترا میرم ای نسیم شمال

شممت صیغه واحد متکلم فعل ماضی معلوم است من شم یشم شما بمعنی بوییدن هکذا از کتب مفهوم است

ورزیدنش بود پس ادای معانی چنین سزد که پا منه بر خود یعنی در سلوک عشق هستی خود را بخاطر میار و این نکته را بگوش هوش دار که از سبب این مانع بمقصد نرسی و مقصود را گم کنی اگرچه از کسان او یک کسی و اگر این حالت نداشته باشی و خویش را چیزی می تراشی و در راه عشق قدم منه حاشا و کلا و از جادهٔ شریعت سر موی تجاوز منما که سربسر وبال ست و موجب وبال و فساد و ضلالت

وله منه

یا رسوم پیلبانان یاد گیر ؛ یا مده هندوستان بر یاد پیل

پیل جانوری ست معروف و مشهور و در کلانی جثه منظور و اینجا کنایت از عشق سزد و پیلبانان کنایت از عشاق بود و هندوستان زاد و بوم پیل بود و اینجا کنایت از دل سالک سزد که عشق از و خیزد پس بر جسد او افتد و اسرار خویش بر جمیع اجزای او ریزد چنانچه حضرت خواجه خود میفرماید و عقد این عقده خود می کشاید مصرع لطیفه ایست نهانی که عشق از و خیزد ه پس ادای تلمیح معنی بیت ؛ این بود در گذرگیت و زیست ؛ اگر عشق می ورزی رسم و رسوم عاشقان یاد گیر و طریق عشاق بپذیر و همگی همت باو گمار و خویش را باو سپار و از خطر هیچ باک مدار یا اصلا گرد عشقبازی مگرد و عاشقی را بخاطر میار و باید دانست که پیل چون بخواب میرود زاد و بوم خود را بخواب می بیند در بیداری بدستی پیش می گیرد تا هم دران حالت می میرد پس رسم و رسوم پیلبانان آنست که یک دم از و غافل نمی شوند و ابدا بمراد خفتن نمی دهند و اگر میرود معالجهٔ او زود می کنند یعنی چون عشق را بخود راه دادی گام او را بر ساحت وجود کشادی از و زمانی غافل مباش و همگی همت بدو گمار و در شدائد صابر باش مبادا یاد وطن کرده باز در دل خرد و هستی تو بکمال نارسیده مستدرک گردد اللهم انی اعوذ بک من الحور بعد الکور و نزول البلاء علی الفور

غزل آخر

بیا که پردهٔ گلریز هفت پردهٔ چشم ؛ کشیده ایم به تحریر کارگاه خیال

باید دانست که دیدهٔ چشم را هفت پرده تو بر تو بود چنانچه شیخ نصیر الدین طوسی بیان آن می کند قطعه کرده است کردگار تعالی بصنع خویش ؛ چشمت بهفت پرده و سه آب منقسم ؛ صلبیست و مشیمه شبکه زجاجی و پس جلیدیه ؛ پس عنکبوت و بیضی و عنبی قرن و ملتحم ؛ طبقه نخستین صلبی

غزل آخر

سایه افگند حالیا شب هجر
تا چه بازند شب روان خیال

شب رو دزد را گویند که عسس آنرا در جست و جو بند و شبروان خیال اگر بفتح خا خوانیم اضافتی ست بیانی دریاب ای محرم جانی که خیال بفتح خا بمعنی صور خیالی و خوابیست و این معنی را این مقام نه آبی ست و اگر بکسر خا داریم اضافه بعضی شماریم و بمعنی قوتی از قوای بشری گماریم و خیال را شب رو از ان گفته که شب هنگام ظهور اوست و این داعی این نکته از حضرت استادی شنفته چه خیال در خلوت بکثرت است و کمال خلوت در شب بود که شب پرده پوش عیوب بود کما قال الله تعالی جعلنا اللیل لباسا ای ستر المعائبکم و اسرارکم و معنی بیت اینچنین باشد که سزاوار آفرین باشد یعنی اکنون شب هجر سایه افگنده و خانهٔ دلم را به ظلمات گوناگون آگنده تا دزدان خیال چه بازی بازند و با ما در سازند

غزل آخر

روز ازل از کلک تو یک نقطه سیاهی
بر روی مه افتاد که شد حل مسائل

لغات این بیت ظاهر است و معنی این کلمه باهر سبیل وای معانیش چنین بود که بمکین اهل طلب سزد یعنی مدح ممدوح که یحیی ابن مظفر ست از روی ادعا می گوید و ستایش بکمال بلاغت می جوید که روز ازل از کلک تو یک نقطهٔ سیاهی برروی مه افتاد که او را اقتضا و قدر این شرافت داد که تاریخ جمله مهمات عالم شده و حل چندین مسائل فقهی ازو گشته یعنی مسئله عدهٔ زن مطلقه و عدهٔ زن مرده و صلوة و حج و زکوة و غیر ذلک هم به او رجوع آورده ✤ ۰۱۰

غزل آخر

یا منه بر خود که مقصد گم کنی
یا منه پا اندرین ره بی دلیل

مقصد محل قصد باشد و دلیل راهبر بود و باید دانست که در اکثر نسخ یا منه بیای دو نقطهٔ تحتانیه بود و معنی چنین سزد که یا منه بر خود ای بخاطر خود مگذران که درین بی رفیقی مبادا مقصد گم کنی بی هادی و دمساز که مرد راهی و مرد راه نیندیشد از نشیب و فراز یا بی دلیل و راهبر قدم درین راه منه و پیش بینی و عاقبت اندیشی که مدار شریعت است سر موی تراشی و مضمون الرفیق ثم الطریق را بخاطر نهی و اتباع سلف قولا و فعلا از دست ندهی و در بعضی نسخ پا منه بپای پارسی است که سه نقطه

خاتم ازان فرموده که چشم را بخاتم مشابهتی تمام صورةً و معنیً بود چنانچه بالا گذشت در شرح این بیت ع اگر برنگ عقیق است چشم من چه عجب ٭ که مهر خاتم چشم من ست همچو عقیق ٭ گهر مروارید ٭ اینجا کنایت از کلمات فصیح و بلیغ سخندانان زبان مقال گویائی بود ع پس ادای معانیش نیست ٭ کان سزاوار اهل تمکین ست ٭ پس سوگند بآن چشم سرخی که مرا است نقش نگین در چشم شهلای من و سوگند بآن مروارید که شمار ست در زبان گویای من ای سوگند بآن چشم سرخ تو که خیال آن بچشم من ثابت گشته و سوگند بدان صفات و ثنای تو که از زبان من صادر شده و سوگند بآن صحیفهٔ عارض تو که عقل را گلشن گشته و سوگند باین حدیقهٔ بینش که کنایت از چشم خود کرده و به آستان جلال و بسر ماه مهابت و بآفتاب بلند و بآسمان رفیع تو که مقام جلال شد بخورم سوگند که اگر التفات کنی در رضای تو حافظ فدا کند عمر خود را چه جای مال و منال و سائر اسباب دنیا

غزل آخر

بوقت گل شدم از توبهٔ شراب خجل
که کس مباد ز کردار ناصواب خجل

وقت گل موسم بهار ست و اینجا کنایت از آوان مشاهدات تجلیات اسرار ست شراب معروف بود و اینجا کنایت از عشق و محبت شود و معنی بیت چنین بود که مسکین طالبان سخن یعنی چون از رهنمونی مرشد عشق بمشاهدات تجلیات رسیدم در وقت زهد و پرهیزگاری که از عشق تائب بود ز آن توبه خجالت کشیدم که چرا آن وقت را نیز صرف عشق و محبت نکردم و آن وقت عزیز را در بطالت بسر بردم و آن خجالت من بمرتبهٔ رسید که کس از کردار ناصواب آنچنان خجل نگردد

و له منه

ز خون که رفت شب تار از سراچهٔ چشمم
شدیم در نظر رهروان خواب خجل

سراچه پرده سرا و اینجا کنایت ست از پلکهای چشم رهروان خواب اضافت بیانی ست نه از قبیل جوهر کانی و رهروان مسافران را گویند که مطالب خویش در سفر جویند چنانچه مسافر شب در سرای نزول می نماید همچنان خواب شب در چشم خانها فرود می آید ع پس ادای معانیش شد این ٭ این سخن در بیان در ثمین ٭ یعنی از کثرت دموع خونی که بر سراچهٔ عیون جاری شد و خواب را مدخلی نداد از روی آن مسافر که شب درینجا نزول می کرد شرمندگی روی داد

اما چون تلقین هدایت دیگران سنت و سنت آن سرور پیغمبران پس باک ندارد بلکه موجب درجات است

وله منه

بخاک پای تو ای سرو ناز پرور من	که روز واقعه پا وا مگیرم از سر خاک
مهندس فلکی راه دیر شش جهتی	چنان ببست که ره نیست زیر دیر مغاک

حرف با در بخاک باست حرف قسم سر در روز واقعه کنایت از روز مرگ بود مهندس مساح را گویند که از علم هندسه علم مساحت جویند و مهندس فلک کنایت از عقل کنند که سیر افلاک می نماید و ادراک می پیماید و دیر شش جهتی کنایت از دنیاست که مزرعهٔ اولی و آخری است و او را دیر شش جهتی از آن گویند که جهات را که عبارت از قبل و بعد و فوق و تحت و یمین و شمال است در و جویند و دیر مغاک نیز کنایت از دنیا باشد که پستندگان او را سر بالا نباشند و معنی بیت چنین بود تا طالبان را موجب تسکین شود که ترا سوگند بخاک پای تو ای سرو ناز پرور من که روز مرگ پای خود را وامگیر از خاکستر من مهندس فلک که عقل است راه دیر شش جهتی چنان بسته است که در و راه بر آمدن نیست ای طالب بگفتار او فریب مخور و از طلب خود مایست یعنی عقل می گوید که تو اسیر شش جهتی و خداوند پاک از شش جهت بیرون است پس یافت تو او را از دائرهٔ امکان نیز بیرون و از حد افزون است ترا سوگند ای سرو ناز پرور من بخاک پای تو که روز مرگ پای خود از خاک من وامگیر از لطف خویشتم بلقای بپذیرای در دم واپسین لقای خود دم میسر گردان و شربت لقا که موجب بقاست بچشان که روزه خود بدان افطار کنم و جان که امانت است به امانت دار بسپیرم که عقل و عقلا از اسرار عشق بی خبر و معذورند اگر بطور خود روند

غزل آخر

بان عقیق که ما راست مهر خاتم چشم	بآن گهر که شمار است در لسان مقال
بان صحیفهٔ عارض که گشت گلشن عقل	باین حدیقهٔ بینش به آستان جلال
بسیر ماه مهتاب به آفتاب بلند	بآسمان رفیعت که شد مقام جلال
که در رضای تو حافظ گر التفات کنی	به عمر باز نیاید چه جای مال و منال

حرف با برای قسم سر در عقیق گوهر سرخ رنگ بود و اینجا کنایت از چشم محبوب است که همه را مطلوب است و مهر نقش نگین خاتم انگشترین و خاتم چشم اضافهٔ بیانی است نه از قبیل جوهر کانی و چشم را

شعر تفی قبل التفرق یا ضیاعا ٭ فلا یک موقفاً منک الوداعا ٭ ای لا یک موقف الوداع موقفاً منک والثانی ان یکون الداعی الیه من جهة المعنی لتوقف صحته علیه ویکون اللفظ تابعاً نحو عرضت الناقة علی الحوض والمعنی عرضت الحوض علی الناقة لان المعروض علیه یجب ان یکون له ادراک لیمیل الی المعروض او یرغب عنه ٥ کو لبت و رخنده بستان داد مستان از نمک ٭ و دادای معانی چنین باشد تا موجب تسکین باشد که ای آنکه در معارک بادشاهان حقیقة و مجاز شوری انداخته و همه را متوجه بخود ساخته لب خویش را فرما تا داد سخن و مشتاقان دل بباد داده و از ملاحت تو شوری و شعفی در نهاد شان افتاده بستاند و بخندد تا راحتی در نهاد شان در آید و پریشانی رخت بر بندد و این گفتار بآن سرور کبار هادی سبل پیشوای انبیا و رسل از روی تمنی می کند و مافی الضمیر خود را به صحرا می افگند یا خنده بمعنی تکلم بود و لبت را که بیان معارف و حقایق فرماید و شوریدگان را از این شورش وا رباید و این خطاب بمرشد می کند که باین خطاب می سزد

غزل آخر

اگر شراب خوری جرعه فشان بر خاک ٭ از آن گناه که نفعی رسد بغیر چه باک

جرعه آن قدر آبی که فرو برده شود خاک زمین بگوش هوش نیوش ای صاحب تمکین که مراد از خاک درین مقام ابنای آدم اند که از خاک موجود شده اند و معنی بیت چنین بود تا مایه تمکین شود که مرشد را از کمال خواهش عرض می کند و تمنی خویش را در مسالة می نهد که چون ترا در مشاهده محبوب حقیقی و مطلوب تحقیقی بدست افتد حظی بخشی مسترشدان راه طالبان خویش را از آن ذوقی بخشی یعنی تلقینی کنی که بوسیله آن ایشان را نیز این مرتبه حاصل شود و هر یکی بذوقی و شوقی در سلوک طریق سالک گردد و اگر چه در سلوک طریق عرفان عارف را بتلقین مشغول شدن دوری از وصال است و مهجوری از قرب ایزد متعال و زمره عارفان را الحکم حسنات الابرار سیات المقربین سرمایه خسران است و موجب وبال و اشارت باین معنی حضرت خواجه حافظ می فرماید که از آن گناه که بدیگری نفع رسد چه باک که این فعل اتباع آنسرور است و اتباع آن سرور سم آنرا است تریاک و این حضرت خواجه بمضمون حدیثی یافته که از سرور انبیا و خلاصه اصفیا ورود یافته و آن هست ای طالب شیدا لکل شیء فترة ومن کانت فترته لسنتی فقد اهتدی یعنی در تلقین مسترشدان اگر چه فتوری در مشاهدات است

یعنی ای رقیب چون بر حافظ خویش آن محبوب را نمی گذاری و همواره به فیلسوفی و فتنه انگیزی سد در راهش می آری باری تو هم تقرب او را نیافته و یکقدم دورتر گشته

غزل آخر

ای که شور افگنده در بزم شاهان از نمک
داد مستان کولبت در خنده بستان از نمک

نمک درینجا عبارت است از ملاحت محبوبان و مستان عبارت از عاشقان و مشتاقان پس ارباب آرا و اصحاب اذکار را باید که بگوش هوش بنیوشند و بحکم الکلام تتم بآخره پیش از تمامی آن نخروشند که حضرت خواجه در مصراع ثانی قصر کار فرموده و بلاغت خویش بدین وجه اظهار نموده که باب خامس از ابواب علم معانی است و نزد فصحا و بلغا از ذخایر جانی و می باشد نزد علمای اعلام از قبیل محسنات کلام و آن چنان است که کلمهٔ داد مستان که مفعول کلمهٔ بستان است از عاملش مقدم داشته و بکمال عنایتش نهال وار در صدر این باغ کاشته و بر اینهم اکتفا نا کرده بر جملهٔ حالیه که کولبت باشد نیز مقدم آورده و فور عنایت در مستان او رعایت کرده و آنچه بعضی فضلای این فن می نمایند که درینجا قلب را کار فرموده کمال دانش خویش اظهار می فرماید که میان قلب و قصر تفاوت بین است و ریابد هر که طبیعتش لین است که قصر در کلام نباشد مگر بتقدیم آنچه حق او تاخیر است از بهر رعایت چیزی که اعلی تر از غیر است و تجویز تقدیم آن در کتب مسطور نیست و در صنعت قلب ترکیب منظور نیست بلکه هرچه باقتضای معنی تقدیم خواسته باشد آنرا بتاخیر انداز و آنچه تاخیر خواسته باشد آنرا مقدم سازد باعتبار وجهی لطیفی که در آن خیال کرده باشد و از بهر رعایت او بتقدیم و تاخیر آورده کما قالوا عرضت الناقة علی الحوض و ادخلت القلنسوة فی الراس و الخاتم فی الاصبع و این قسم ثانی از اقسام قلب است که سلامت معنی در ظاهر از و سلب است و قسم اولی اگرچه تعلق به لفظ دارد و معنی به تبعیتش رو آرد لیکن صفت و صفت و موصوف و فاعل و مفعول و مبتدا و خبر است که تقدیم و تاخیر هر یکی در تجویز بے اثر است مگر باقتضای غرضی که دل پذیر است و تاخیر هر یکی و ایراد آن ناگزیر است پس تقدیر کلام چنین باشد تا موجب تحسین باشد در مطول می گوید و منه القلب وهو ان یجعل احد جزئی الکلام مکان الآخر و هو ضربان احدهما ان یکون الداعی الی اعتباره من جهة اللفظ بان یتوقف صحة اللفظ علیه و یکون المعنی تابعا کما اذا وقع ما هو موقع المبتدا نکرة و ما هو موقع الخبر معرفة کقوله

خود باز نمی گردند نمی دانند که از فساد اینها فتنه در نهاد من ست و کردار ایشان بلای جان و تن ست

غزل آخر

اگر برنگ عقیق ست چشم من چه عجب | که مهر خاتم چشم منست همچو عقیق

عقیق گوهریست معروف عالمیان در جستجوی او مشغوف مهر خاتم نقش نگین اوست و اینجا کنایت است از چشم سرخ دوست که خیال آن در چشم عاشق می گردد و همچو نقش نگین می شود و خاتم چشم اضافتی است بیانی نه از قبیل جوهر کانی و چشم را خاتم از ان گفته که سری ست در زیر آن نهفته یعنی چشم از روی صورت بخاتم مشابهتی دارد هر که طالب اوست بدین مقال توجه آرد که پلکهای دست مانند انگشتر من و دیده مانند نگین و از روی معنی چنانچه خاتم را اشرافی است به نگین چشم را اشرافی بین و چنانچه در انگشترین اسمای اعظم نقش کنند در چشم محب نیز خیال محبوب نقش وار می کنند و چون مشاطهٔ طبیعت در تزئین او در آید مخدرهٔ معانی بدین وجه جلوه نماید که اگر اشک من سرخ است برنگ عقیق عجب نیست که خیال چشم سرخ در انگشترین چشم من نقش می گیرد و هیچش سبب نیست

غزل آخر

گفته بودی که شوم مست و دو بوست بدهم | وعده از حد بشد و ما نه دو دیدیم و نه یک

بوس گفته و حظی مخصوص مراد داشته باقی لغات این بیت را شراح سهل انگاشته ۵ پس ادای معانیش بر خوان ÷ که بود دستهٔ گل و ریحان یعنی بحضرت صمدیت عرض کرده می گوید و درین بیان مسالهٔ خویش می جوید که هنگام ارسال ما بدار دنیا فرموده بودی که عشاق را دو بار لقا خواهم نمود مرة بدار دنیا و مرة اخری بدار آخرت خواهد بود وعده از حد گذشت و مدت حیات باخر رسید ما نه دو دیدیم و نه یک و تمنی بکمال انجامید

وله منه

چونکه بر حافظ خویشش نگذاری باری | ای رقیب از بر او یک دو قدم دورترک

ضمیر شین کلمهٔ خویش عاید بمحبوب است که لقای او همه را مطلوب است رقیب نگاهبان را گویند و اینجا کنایت از ابلیس جویند و از جهت دعوی داری او در عشق خویشش خوانده یا از جهت تحکم این خوشامد بر زبان رانده ۵ پس ادای معانیش نیست نه کان سزاوار اهل تمکین ست

غزل آخر

وضع دوران نگر و ساغر عشرت برگیر
که بهر حال همین است بهین اوضاع

دوران زمان ساغر پیالهٔ عشرت شادمانی از اوضاع جمع است بشناس اگر توانی و چون مخدرهٔ اشارات از جلباب عبارت رخ برگشاید اهل معنی همه تن چشم گشته به دیدنش گراید یعنی وضع زمانه همین و تغیر و تبدیل و را نگاه کرده به فراغ خاطر منشین که بیک رنگ نمی گذرد و فراغ خاطر را نمی ماند پس ساغر عشرت برگیر و قسمت حق رضای بپذیر و آنچه از دست برآید تقصیری مکن و کار امروز بفردا میفگن و بهر حال بهترین وضعها همین را تصور کن ای شنیده اگر تغیر و تبدیل زمانه دیدهٔ خود را در عشرت اندازی و کار امروز به فردا نیندازی۔

غزل آخر

چند بناز پرورم مهر بتان سنگدل
یاد پدر نمی کنند این پسران ناخلف

بتان سنگدل و پسران ناخلف کنایت از محبوبان مجازی ست که شیوهٔ ایشان بی پروائی است و پیشهٔ ایشان بی نیازی است و ایشان را پسران خوانده و از آن بر زبان رانده که ظهور خوبی خوبان و گرمی بازار محبوبان از عشاق شود پس زمرهٔ عشاق مربی حسن و خوبی ایشان بود و چون حقیقت سر از زبان مرغان راز باز نماید حقیقت پژوه بیدار دل همه تن گوش گشته بسوی او گراید که چند عشق و محبت خوبان مجاز را پرورش دهم و خود را در حبالهٔ ایشان نهم که ایشان یاد من نمی کنند و از ناخلفی خدمات ما را بخاطر نمی نهند پس ازین ناخلفان امید قطع کرده توجه دل بمحبوب حقیقی آرم و تخم محبت او به مزرع دل کارم که اگر دامنش بدست آید زهی طرب و زهی شرف و اگر در راه او کشته شوم باز هم به نعم الخلف چنانچه حضرت خواجه خود در مطلع غزل فرموده و این عقدهٔ خاطر خود برگشوده ؎ طالع اگر مدد کند دامنش آورم بکف ٭ گر بکشم زهی طرب ور بکشد زهی شرف ٭ و می شاید که شارح بدین طرف در آید که بتان سنگدل و پسران ناخلف کنایت از نفس و هوا شود که در تن آدم پرورش ایشان بود پس معنی بیت چنین شود که روح در حال آگاهی و عون الهی با خود می گوید و بدین گفتار هدایت خود و دیگران می جوید که نفس و هوا که بحکم ایزدی محکوم بوده اند و در انسان در آمده باغی گشته اند حالانکه نصرت ایزدی قرین حالم گشته و در دل خوف حالم شده چند ایشان را پرورش دهم و خوف عاقبت یکسو نهم که این پسران ناخلف و این تابعان سزاوار تلف یاد از پدر و متبوع خود نمی کنند و از کردار فاسد

تیر گران است و سر آمدهٔ درست اندازان و از بزرگی چنان مسموع است که اهل قلوب را مطبوع است یعنی وقاص و سعد هر دو نام ایشان بود لیکن چون از زبان در افشان آن سرور سعدش ورود کرد بر السنهٔ عالمیان بسعد اشتهار آورد و حضرت امیر خسرو در اعجاز خسروی در رسالهٔ خامسه در رقعه تیر عبارتی آورده و ایشان را بسعد وقاص نامزد کرده ای سعد که همین دو قاص است و وقاص در لغت گردن شکنندهٔ عام و خواص است و چون کنیت پدر ایشان ابی وقاص آمده باسم وقاص ایشان را نیز اشعار خاص آمد و چون مشاطهٔ طبیعت در تزئین ادا در آید مخدرهٔ معانی بدین وجه جلوه نماید یعنی محبوب غمزهٔ تو از رستم دست برده حاجب ابروی تو که بشکل کمان است از وقاص گرو برده شرط سبقت در تصرف آورده

غزل آخر

گرد عذار یار من تا بنوشت دور خط
ماه ز مهر روی او راست فتاد در غلط

عذار رخسار دور حلقهٔ خط نوشته بود و اینجا کنایت از سبزی است که بر رخسار محبوبان هنگام بر آمدن لحیه ظاهر شود و نویسندهٔ دور همین خط است که حلقه نمط است یا دور فاعل باشد و خط مفعول او این هر دو وجهی است معقول مهر آفتاب است که بر سپهر چارم شاه کامیاب است و چون مخدرهٔ معانی جلباب از رخ برگشاید حسن او در جانها بدین وجه جلوه نماید که گرد رخسار محبوب من تا خط عارضش برای تسخیر عالمیان حلقه بر کشید عاشقان را در اطاعت آورد یا دور عارضش خط غلامی نوشته عالمیان را به بندگی آورد و حسنش از نیتی دیگر بخشید ماه که از مهر مقتبس نور است در غلط افتاد و رخسار یار مرا مهر سپهر تصور نموده در اقتباس نور راز و چشم بر گشاد

و له منه

گه بهوات میدهم گرد مثال جان و دل
گاه در آب می کشم آتش عشق همچو بط

هوا عشق است که عاشقان را بعد از دو عشق است بط جانوری است آبی در حرارتش نگه کن تا از هوا خبر یابی ای سالم است و چون عروس معانی از حجلهٔ عبارت پرده بر گشاید مشاطهٔ بیان محاسنش را بدین وجه نماید که گاه جان و دل خود را بهوای محبت تو همچو گرد می دهم و گاه آتش عشق خود را با آب اشک می کشم همچو بط که آتش خود را می کشد بشناوری درون شط یعنی چندان میگریم که در آب گریه همچو بط شناوری میکنم

غزل آخر

سحر ز هاتف غیبم رسید مژده بگوش ؛ که دور شاه شجاعست می دلیر بنوش

شاه شجاع نام بادشاه عصر بود و اینجا کنایت از روح نمود می معروف بود و اینجا کنایت از مستی و شورش عشق سزد ه چنان کرده باید معانی ادا ؛ که احسنت آید ز شاه و گدا ؛ یعنی آخر شب که بر آسمان دنیاست هنگام نزول رب ندای رسید بگوش که دور شاه شجاعست می دلیر بنوش یعنی به مرتبه روح رسیده دریا صفت گردیده پاکی و ناپاکی بهو ضرر نمی کند و در شان تو مضرتی نمی دهد کما قالوا من ادرکه العنایة لا تضره الجنایة پس در مستی و شورش عشق در آ و هیچ ملاحظه منما و دقایق که رعایت آن واجب و لازم بود ازان درگذشته و در حفظ حق نشسته اکنون تو در توئی نمانده که مرکب همت در پیش جهانده چنانچه حضرت خواجه جاے دیگر می فرماید و این عقده را خود گره میکشاید

ابیات خواجه حافظ ه شد آنکه ز اهل نظر بر کرانه میرفتم ؛ هزار گونه سخن در دهان و لب خاموش ؛ بصوت چنگ بگوییم من آن حکایتها ؛ که از نهفتن آن دیگ سینه میزد جوش ؛ ما آزموده ایم درین شهر بخت خویش ؛ بیرون کشید باید ازین ورطه رخت خویش

درین شهر اشارت بهستی فانی سزد بخت طالع ورطه گرداب بود پس معنی بیت چنین بود تا مایه تمکین نشود که ما در عالم هستی خویش را آزمایش پرداخته ایم و طالع خود را نیکو شناخته ایم که ما را درینجا بودن سزاوار نیست و گذشتن ازان بر عاقل دشوار نی که عالم هستی گرداب حوادث و آفات است و چنبر شدائد و عاهات ست پس رخت خود ازان گرداب بیرون باید کشید و بعالم نیستی باید رسید

غزل آخر

ناوک غمزه تو دست ببرد از رستم ؛ حاجب ابروی تو برده گرو از وقاص

دست بردن عبارت از غالب آمدن سزد رستم نام پهلوانی معروف بود و گرو شرطی که با خود بندند در تاختن اسپان یا تیر اندازی و امثال آن وقاص نام سعد بن ابی وقاص است که از عشره مبشره اصحاب ذوی الاختصاص است و او در کمان سازی و تیر اندازی سر آمد وقت بود و احادیث بسیار از زبان خلاصهٔ اخیار در شان او یافت و رود و او پیر کمانگران ؏

باین ادای فرید ؛ برکشا قفل درج مروارید ؛ یعنی اگر محبوب حقیقی است دنیا را در پیش چشم طالبان خود آرایش داده حاجب خود گردانده و زلف وار پیش لقای خود افشانده بسا طالب حق که از وی معروض گشته بحق پرداخته اند از حق پرستی باز مانده و باز طالب و جویای او گردند و میل بطبایع نمایند لیکن حفظ خویش شامل حال شان می سازد و دنیا را بچشم ایشان خوار و حقیر می اندازد

غزل آخر

احوال شیخ و قاضی و شرب الیهود شان — کردم سوال صبحدم از پیر میفروش
گفتا نه گفتنی است سخن گرچه محرمی — درکش زبان و پرده نگهدار و می بنوش

شیخ مردی سجاده نشین قاضی حاکم شرع متین یهود قومی که بشرب الخمر حرص تمام دارند و اینجا کنایت از حرص بر حرام می آرند که عبارت است از قبض الفتوحات بلا استحقاق و اخذ الرشوت عن الظالم و نصرته علی المظلوم و هر دو فعلی است شنیع و مشئوم ؎ پس ادای معانیش نیست ؛ کان سزاوار اهل تمکین است ؛ یعنی احوال شیخ و قاضی که بر سجاده و مسند شریعت نشست دارند و افعال شنیعه بوجود می آرند از مرشد عشق پرسیدم که مقام دریافت آن دیدم در آن هنگام که او در بیان حقایق کونی بود پس توجه بمن کرده ادا نمود که این سخن نیست گفتنی اگرچه محرمی زبان را از غیبت درکش و پرده هر که و مه نگهدار و در سلوک محبت رسوم می بجا آر

وله منه

چندان بمان که خرقهٔ ازرق کند قبول — بخت جوانت از فلک پیر ژنده پوش

ازرق کبود ژنده مرقع و آن لباس است که درویشان را خوشوقت می دارد و درین بیت تلمیح بقصه می آرد که بادشاهان ولایت را رسمی است که خرقه کبود پوشیده بر مسند بادشاهی می نشینند و چون بکمال پیری می رسند آن خرقه کبود را بخلف رها کنند و ژنده پوشیده گوشه گزینند و محتمل که این رسم خلفای عباسیه بود و حضرت خواجه از بهر غرضی ایمای این معنی می کند ؎ پس ادای معانیش شد این ؛ که سزد در بیان سحر مبین ؛ یعنی بادشاه عهد را دعا کرده می گوید و بر وجه خوش آمد ستایش می جوید که چندان بمان که فلک کبود پوشش ترا ولی عهد خود سازد و تصرفات خویش باو پردازد یعنی چندان بمان که سعادت و نحوست فلکی در تحت تصرف رأیت در خیر و شر جهانیان حکمت بسر آید

اگر از وسوسهٔ نفس و هوا دور شوی
بی شکی راهبری در حرم دیدارش

تعبیه چیزی در چیزی پنهان کردن و باهم آمیختن بود و این دو بیت از زبان گل در جواب ابیات بالا سرزد ∴ معنی بیت از وجه صحیح ∴ این بود بشنو این ادای ملیح ∴ که گل در جواب بلبل می گوید تسکین دلش می جوید که بلبل این همه دراززبانی و خوش گوئی و خوش الحانی که هنگام ولوله محبت دارد همه از فیض کامل ست که بر زبان می آرد و گرنه بلبل پیش از عشق گل گنگی بود و از این خوش گوئیها در منقارش هیچ نبود اگر ای طالب از وسوسهٔ نفس و هوا دور شوی بی شک و شبهه در حرم دیدار گل که عبارت از محبوب حقیقی است ره بری و مسرور شوی یعنی اگر خویش را از عقبات راه بگذرانی خود را از زمرهٔ واصلان دانی

غزل آخر

به غفلت عمر شد حافظ بیا با من به میخانه
که شنگولان سرمستت بیاموزند کاری خوش

میخانه مقام است معروف زندان جهان به میخواری در آن مشغوف و اینجا کنایت از عشق و محبت است که سرمایه اش مودت است شنگول موی پیچاپیچ که از جمله لازمات محبوبان بود که اگر شنگولی در موی شان نبود علاجی کنند تا حاصل شود و شنگولان سرمست در اینجا کنایت از مرشدان است که رب اشعث اغبر ذی طمرین لا یوبه لو اقسم علی الله لابره در شان شان است ∴ معنی بیت اینچنین برخوان ∴ تا بدانی ادای سحربیان ∴ که روح به نفس خطاب می کند یا دل به روح میگوید بعد حصول عشق و محبت که عمر به غفلت رفت و بوی از حقیقت بمشام نرفت از ظاهرپرستی بالا ترک به آمده و بمقام عشق و محبت با من بیا تا مرشدان کامل کار و بار عشق آموزند ترا

غزل آخر

گر چلیپای سر زلف ز هم بگشاید
بس مسلمان که شود فتنهٔ آن کافرکیش

چلیپا زنار را گویند و عبارت از عالم طبایع جو نیند زلف موی بناگوش و اضافهٔ چلیپای سر زلف اضافتی است بیانی نه از قبیل جوهر کانی و اینجا کنایت از دنیاست که صاحب لقای مولی است مسلمان اهل اسلام حق را یک گو و یک دان و یک جو فتنهٔ عاشق شیدا بر آمده از اولی و آخر آن کافرکیش اشارت بر زلف کنند و از پوششش و لقای محبوب را به کافرکیشی نسبتش دهند ∴ گوش بگشای

دهر دون پرور شهد آسایش موجود نیست و جز تلخی و شوری مشهود نی مذاق حرص و آزار از تلخ و شورش بشوی و در ان توجه مجوی کمند بهرام که عبارت از تمنیات بشری است بفگن و فریب آن بنه پیر دو جام محبت از دست مرشد گیر که من صحرای گیتی پیموده ام نه بهرام مانده و نه گور او نه کمند او نه شور او جز عاشق و معشوق بقاے نیافت و هر که درین کشته شد بقای ابد یافت کما قال الله تعالی و لا تقولوا لمن یقتل فی سبیل الله اموات بل احیاء عند ربهم

غزل آخر

فکر بلبل همه اینست که گل شد یارش
گل درین کار که چون عشوه دهد در کارش

بلبل طائریست معروف خوش الحان و اینجا کنایت است از سالکان و عاشقان که در بدایت حال از ولوله مودت و غلبه عشق و محبت بحکم من عرف الله طال لسانه چون بلبل و راز زبانها می کنند و در نهایت حال بحکم من عرف الله کل لسانه از گفت و گو گنگ می شوند گل معروف اینجا کنایه از محبوب حقیقی و مطلوب تحقیقی عشوه فریب و ضمیر شین عاید به بلبل است بی ریب چون سر از زبان مرغان راز باز نماید حقیقة شره و بیدار دل همه تن گوش گشته بسمع آن گراید یعنی حضرت خواجه از روی ولوله محبت بحضرت صمدیت عرض می کند که بکلی همت و جملگی نهمت عاشق شوریده آن بود که چون بجلوه جمال محبوب واصل گشته ام آنا فآنا ساعتا فساعتا گلهای مراد خواهد شگفت و محبوب را این خیال که از بهر آزمایش اغیار او بچه رنگ باید شگفت تا جوهر حقیقتش ظاهر گردد و تحمل او برشد آید مکشوف شود و سنت الله چنان جاری است که طالبان را از جهت ابتلا و آزمایش محنتهای گوناگون مسلط می فرماید تا از خویش و بیگانه امتیازی حاصل آید و زبان طاعنان که در حق انسان را از گشته بود منقطع شود و جوهر قابلیتش ظاهر گردد و از ایشان می شاید و این قسم گستاخیها هنگام استمالت بوقوع می آید و از ایشان می شاید کما قال موسی علیه السلام ان هی الا فتنتک تضل بها من تشاء و تهدی من تشاء
هر چه خوبان کنند خوب آید ؛ اعتراضی ز کس نمی شاید ؛
و همه اینهمه آموزش است از محبوب بهر حصول مطلوب چنانچه در بیت ذیل می گوید و اظهار معنی جدید

وله

بلبل از فیض گل آموخت سخن ورنه نبود
اینهمه قول و غزل تعبیه در منقارش

خوش وضع بی مثال او خدایا از زوالش نگهدار از رکناباد ما ای عابران او که عمر خضر می بخشد زلال او و اهل شیراز را این دعا است صد بار که لا اوحش الله ای در وحشت نبیند از خدای تعالی اهل او را یعنی هر کرا بر کناباد ما گذری افتد و آب زلال وی را نوش کند جدائی از و نمی خواهد بلکه از جدائیش می کاهد و همیشه اهل شیراز را این دعا بر زبان آرد و تخم آبادی او باین دعا می کارد

غزل آخر

بیاور می که نتوان شد ز مکر آسمان ایمن
بلعب زهره چنگی و مریخ سلح شورش

می معروف و اینجا کنایت از عشق است و مکر دغا و فریب بود و لعب بازی زهره ستاره ایست بر آسمان سوم که آنرا مطربه فلک خوانند و نغمه سرائی و خوش الحانی این عالم از اثر او دانند چنگی چنگ نواز و چنگ چوبیست معهود اهل غنا را ساز مریخ ستاره ایست بر فلک پنجم که خونریزی و خونخوارهی منسوب بود از اثر اوست هر ظلم و تعدی که در جهان رود و سلح شور معنی شجاع و خونخوار است و ضمیر شین شورش عاید بآسمان غدار است و مخدره اشارت از جلباب عبارت رو نماید اهل معنی همه تن چشم گشته بدیدنش گراید یعنی دل را مخاطب ساخته می گوید و بدین گفتن هاتفش می جوید که شراب عشق و محبت بدست آر و ازین می ذوق بردار که بی او ایمن نتوان شد از مکر آسمان غدار مکری که می کند بلعب زهره چنگی و مریخ خونخوار یعنی طفل وار حلوای آسایش بمردم می دهد پس گریه کنان بظلم و تعدی از دست شان می کنند و کارش همواره نیست و مدارش برین آئین ست و از مکر او ایمن نتوان بود مگر بغلبه عشق که هرجا که علم خود نشاند مکر آسمان را تسلط نماند

وله منه

سماط دهر دون پرور ندارد شهد آسایش
مذاق حرص و آز ای دل بشو از تلخ و از شورش
کمند صید بهرامی بیفکن جام جم برگیر
که من پیمودم این صحرا نه بهرام است و نی گورش

سماط سفره بهرام نام بادشاهی است معروف بشکار گوران مشغوف و اینجا کنایت از تمنیات نفسانی است که مدارش بر عیش این جهانی ست جم عبارت از جمشید ست و اینجا کنایت از مرشد بعالم جاوید است و عطف کلمه آز بر کلمه حرص بر وجه تفسیر می آرد که آز و حرص هر دو یک معنی دارد و ادای وی باید چنان معنیست که تلخ نیارد بدان شانیست که بر سفره

درگاه نراند ۵ دوش با من گفت پنهان کاردانی تیزهوش ÷ کز شما پنهان نباید داشت راز می فروش ÷ گفت آسان گیر با خود کارها کز روی طبع ÷ سخت می گیرد خدا با مردمان سخت کوش کاردان تیزهوش عبارت از مرشد کامل بود می فروش کنایت از حقیقة محمدی سزد که بمقامات عرفان از طفیل او بار رسد و چون مخدرهٔ معانی جلباب از رخ برگشاید حسن ادا در کمال بها بدین وجه جلوه نماید که شب گذشته مرشد کامل بمن پنهان فرمود که از شما پنهان نباید داشت راز حقیقة محمدی که مرشد به من تلقین نمود یعنی آسان گیر که بر خود کارها تا سخت نگیرد و پیش نیارد خدا بتو دشوارها که طبع جهان چنان اقتضا می کند که سخت گیر از سختی پیش میرسد و بحکم کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیته آدمیان باشند همه ملکان و دست و پا و سوائر جوارح و حواس رعایای ایشان چه هر ملکی که بر رعیت سخت گیرد بحکم کما تدین تدان خدا نیز بر او سخت می گیرد و عذرش نمی پذیرد پس جوارح و اعضا را تنگ نباید داشت که حق جل و علا حرج از اسلام برداشت کما قال الله تعالی ما جعل علیکم فی الدین من حرج ملة ابیکم ابراهیم هو سماکم المسلمین چنانچه یهود و نصاری بر خود تنگ گرفتند و ورای مکتوبات اشیا را آخر خود بر وجه لزوم پذیرفتند حق سبحانه و تعالی نیز بر ایشان سخت گرفت و لزوم آن لازمات چون مکتوبات پذیرفت کما اخبرنا عنه صدق الصادقین اقوم القائلین و رهبانیة ابتدعوها ما کتبناها علیهم الا ابتغاء رضوان الله فما رعوها حق رعایتها فآتینا الذین آمنوا منهم اجرهم و کثیر منهم فاسقون

غزل آخر

خوشا شیراز و وضع بی مثالش ... خداوندا نگهدار از زوالش
ز رکناباد ما صد لوحش الله ... که عمر خضر می بخشد زلالش

از اساتذهٔ کبار و استاد نامدار در نظم این در شاهوار چنان مسموع است که قلوب ذوی الالباب را مطبوع ست یعنی رکناباد نام جویست که در شیراز رود و لوحش الله کلمه ایست که هنگام تمنی بر زبان عرب جاری می شود و اصلش لا اوحش الله بود و عرب هنگام تمنی و تعجب و دعا و مواضع دیگر که متقاضی سرعت اند بعضی کلمات را در محاورات اختصار می کنند چنانچه ای شی را ایش می گویند و این عمل در محاورات عرب کثیر الوقوع است و از ثقات چنین مسموع است و چون عروس معانی از حجلهٔ عبارت پرده برگشاید مشاطهٔ بیان محاسنش بدین وجه جلوه نماید که این خوش ضمیر شهر شیراز و این

وله منه

زمانه از ورق گل مثال روی تو بست ... ولی ز شرم تو در غنچه ساخت پنهانش

گل معروف و اینجا کنایت از انسان برگ گل جزوی از اجزای آن و بکلمه روی تو خطاب بمحبوب حقیقی میکنند غنچه گل ناشگفته و اینجا قبر مراد بود و معنی بیت چنین شود که زمانه محبوب مجازی را یادگار روی تو ساخت و نقشی نیکو پیدا ساخت ولیکن چون نیک نگاه کرد از ان فعل خجالت و انفعال آورد و در قبری که بشکل غنچه در آورد و باید دانست که جهان باغی ست و جهانیان اشجار و نباتات و ریاحین آن و آدمی انسان گلی ست از ان میان و درین معنی راقم حروف و شارح دیوان گوید و اشعار بدین معنی جوید

غزل شارح

ما همه در گلستنیم بلبل شیرین سخن + بهر تماشای گل کرده بگلشن وطن + بلبل بیچاره کیست تا که زند دم زما + ما همه تازه گلیم بر سر شاخ سمن + بسته شد از رشک ما در جگر لاله خون + ریخت ز خجلت عرق وقت سحر یاسمن + بهر نظارگی زار کرم هر زمان + از ره طبع که بود یارم پهلوی من + غالب

از ین شعر تر کز تو بر آورد سر + میدهدم هر سطر طیب مشک ختن +

و شارح درین بیت که نمونه ایست از شجره زینت تلمیح بمضمون حدیثی یافته که آفتاب وار از مطلع صدر آن معروف تافته و صوفیه در شعر خویش چون تار و پودش یافته و هو ان الله خلق آدم علی صورته

وله منه

جمال کعبه مگر عذر رهروان خواهد ... که جان خسته دلان سوخت در بیابانش

بگیرم آن سر زلف بدست خواجه دهم ... که داد من بستاند ز مکر و دستانش

در جمال کعبه بتقدیر مضاف باید کرد ای صاحب کعبه و کنایت از محبوب حقیقی و مطلوب تحقیقی باید آورد زلف معروف و اینجا کنایت از عالم شهادت ست که عبارت از دنیا بود یا کنایت از جذبه عشق و محبت مشروطه بیان کن ادای معانی چنان + که آسوده گردند زوره روان + یعنی جمال محبوب حقیقی بحکم من قتلته فانا دیته مگر عذر سالکان راه خود بخواهد که جان خسته دلان دران بیابان می کاهد بعد از حصول این مرام بگیرم آن سر زلف را و بدست صاحبش سپارم و بحضورش معروض دارم تا داد من از مکر و دستان او که دامن گرفته است بستاند و مرا معذور داشته از

بندان رستی جهدی کن و کوششی نما و در حلقهٔ واصلان حق در آ که در حال سلوک بمشاهدات مرکوز
گشتن درون تنتی است و بمکاشفات مرکون شدن پست فطرتیست

غزل آخر

سحر شکست صبا زلف عنبر افشانش
بهر شکسته که پیوست تازه شد جانش
کجاست همنفسی تا که شرح قصه دهم
که دل چه می کشد از روزگار هجرانش

سحر آخر شب را گویند و اینجا کنایت از پایان عدم جویند و عدم را از روی مستی بسحر نسبت کرده اند اگر چه هستی موهوم را نیز از روی غفلت بشب آورده اند صبا باد صبا که اشجار را سبز گرداند و گلها را بشگفاند و اینجا کنایت از قضا و قدر بود که با این صنع در غور شود زلف موی بناگوش بود و اینجا عبارت از دنیا سزد باعتبار حوادث و ظلام و انواع محن و آلام چه در اصطلاح صوفیه زلف را بغیب هویه تعبیر کرده اند و از عالم شهادت کنایت آورده اند و عالم شهادت نباشد مگر همین دنیا که حاجب است سالکان را از مشاهدهٔ مولی چون زلف محبوب که حاجب است از رخسار مطلوب و غیب هویت را بعالم شهادت تعبیر نمودن از آن وجه بود که در عالم ظهور حق بود و حجاب غیب را در آن مدخلی نمی نمود و در عالم وجود و شهادت آن هویت را از غیب پرده کشود و بس تعبیر صاحب اصطلاح نیز هویدا این قول بود و خلاف را در آن مدخل نیست دلشکسته غم زده و بی مونس دمساز همنفس و همراز و معنی این دو بیت چنین باشد تا گلدستهٔ اهل یقین باشد که در پایان عدم چون می آمدیم از عدم بوجود هیچ یک را توجه بوجود نبود قضا و قدر دنیا را از زینتی داده بنظر موجودات نمود که هر یکی از خوبی وی تازگی یافت و بکمال توجه بدو شتافت گروهی بناز و نعمت و گروهی بمقامات عبادت و برخی بفضائل و کمالات و برخی بمشاهدات تجلیات و اینهمه از نتایج آن وقت است که بر بندگان میتابد و هر یکی فراخور استعداد مقامی می یابد همنفسی و همرازی کجاست تا شرح قصه دهم که دل از روزگار دوری محبوب حقیقی و مطلوب تحقیقی چه می کشد از محنت و الم آورده اند که روز ازل مکاسب دنیا را بر ذریات آدم جلوه داده اند و حکم شد که شما را جای می فرستم که بانها احتیاج خواهد افتاد پس هر یکی فراخور خوش آمد خود بحکم انیه بتعلق دل نهاد مگر آن فرد طایفه فلم تختر و اشیئا فقالوا اما احببنا شیء نختاره فاظهر الله لهم مقامات العبادة فقالوا اخترنا منک فقال الله وعزتی وجلالی لا اخزنهم لکم ولا ابلیتهم ضد مالکم ولا اعتقکم من حر قلکم وخدمکم

اعتبار کن و بحکم او ثابت قدم باش و دایم بقول این و آن نخراش تا ابواب مشاهدات بر تو گشاده گردد و مشاهده صور تجلیل نمودار شود نمی گوییم که همیشه در ریاضت و مجاهده افتاده باش و بخدمت مرشد سر نهاده باش که آن از جنس آنست که بعید و محال است و تکلیف ما لا یطاق است که موجب وبال است پس قدری مدت که عبارت از سه ماه در سال است در مجاهده و ریاضت بخدمت مرشد در آور و باقی عمر بفراغت در به آور به معارج تجلیات بر آ چنانچه حضرت خواجه جامی دیگر می فرماید و این عقده را اگر گشاید **بیت** در ده باده یک دو قدح در کش و برو * یعنی طمع مدار وصال دوام را * و باید دانست که در شریعت و طریقت مرشدان نامدار و سالکان کامگار طالبان خود را در بدایت حال سه ماه که رجب و شعبان و رمضان بود در اعتکاف بحجره که در جوار مسجد جامع بانی بنا کنند می نشانند تا جمعه و جماعت از ایشان ساقط نگردد که این عمده شعار اسلام بود و بترک آن سالک را مواخذه شود که حفظ مراتب شرط این راه است ترکش نکند هر که بنده درگاه است پس درین مدت همیشه بریاضت و مجاهده می باشند و بارشاد مرشد در ذکر و فکر مشغول شده نقش غیر از صفحه خاطر می تراشند و نه ماه در کار و بار مشاغل ضروریه خویش می در آیند و بهر یکی درین مجاهده فراخور استعداد ابواب مشاهده می کشایند و سالک چون باین دولت رسد منشرح و متحظی گردد و از مشاغل ضروریه اش بمضرت نرسد که شغل کار و بارش بنوعی بود که دست بکار و دل به یارش بود و در حضور دلدار به مشاغل نپردازد و الا بحسب ضرورت که معیشتش سازد چنانچه توجه بمیر آرد و چون توجه بضروریات موافق سنت سمت تخم سعادت می کارد و این همه نصایح به نفس خویش می کند و خود را بتدریج و رفق بمجاهده همی کشند

غزل آخر

در خرقه چو آتش زدی ای عارف سالک
جهدی کن و در حلقه رندان جهان باش

خرقه لباس مرقع که درویشان دارند و اینجا کنایت از وجود سالک آرند آتش معروف و اینجا کنایت است از شورش عشق و شهود است که باعث ظهور وجود است عارف سالک عارف مبتدی در اصطلاح شرایع منتهی رندان عارفان کامل و عاشقان واصل * بباید ادای معانی چنین بود که باشد بیانش چو سحر مبین * که در وجود خویش چون آتش عشق محبت افروزی کوشش کن و همگی همت نما و در حلقه عارفان کامل و عاشقان واصل در آ یعنی چون از حضیض ظاهر پرستی بالا ترک هستی و از

از پریشانی اندیش مکن و صابر باش و خاطر خود را به آزاری نخراش که مرغ زیرکی و مرغ زیرک چون مدام افتد تحمل بایدش که از تحمل کار بسته می‌گشایدش بر ضمیر منیر طالبان چیزی مخفی و پوشیده نماند که شمار عمر سالک از دریافت زمان مشاهدات تجلیات ست و آن مکاشفات معاینات

چنانچه غریبی میگوید و اظهار ما فی الضمیر مینماید

شعر از شارح

غالب ز عمر می‌شمرد آن قدر که آن	با ساقیان مهوش و دور ایاغ رفت

پس معلوم است که از عمرش شمار چه مقدار باشد که سالک آنرا در شمار آرد و فی الحقیقه عمرش

همان ست در شمار اگرچه اندک هست در نمودار

غزل آخر

بدور لاله قدح گیر و بی ریا می‌باش	به بوی گل نفسی همدم صبا می‌باش
نگویمت که همه سال می‌پرستی کن	سه ماه می خور و نه ماه پارسا می‌باش

لاله گلی است معروف که در اول بهار می‌شگفد و اینجا کنایت از مرشد بود گل معروف و اینجا گل لعل مراد است که از عرق رسول اکرم محمد مصطفی احمد مجتبی شفیع روز جزا صلی الله علیه و آله و اصحابه و سلم درین دار ناپایدار بوجود افتاده است و همچنین هر جا که گل مطلق واقع شود گل سرخ مراد بود و بدان ای جوینده و طالب عارف که اینجا مراد حافظ شیراز از گل محبوب حقیقی ست که فی الحقیقه محب تحقیقی است صبا بادی است که در سحر بوزد و گلها از اثر او بشگفد و اینجا کنایت از مرشد بود و باید دانست که باعتبار اختلاف اوصاف شی واحد را باسمای متعدده می‌نامند بلا خلاف چنانچه خدا را باعتبار حقیقت او حق خوانند و باعتبار رحمت او رحیم و رحمن دانند و باعتبار کرمش کریم و باعتبار قهرش قهار گویند و باعتبار انتقامش منتقم گویند و باعتبار مغفرت غفور و غفار و غافرش خوانند و قس علی هذا القیاس یا صاحب الانفاس پس چنان باشد ای محب ادای سخن به که احسنت اید زنو تا گوهر که بدور مرشد قدح محبت می‌گیر و این نصیحت با جان و دل بپذیر و خوشوقت می‌باش و ریا را از صفحهٔ خاطر بتراش و بامید مکاشفه استتار و بوئیدن بوی گل که عبارت هست از دریافت اسرار نفسی همدم صبا باش و هیچ چیز بخاطر متراش و لزوم صحبت مرشد اختیار کن و هرچه فرماید آنرا

خیال بکسر خا بمعنی قوتیست از قوای انسان زلف معروف و اینجا کنایت ست از جذبهٔ لطف حضرت سبحانه چنانچه صاحب مراة المعانی گوید و در راه الم هدایت طالبان پوید فارجع الیه واطلب منه مالدیه ؎ چنان کن ادای معانی بیت ؞ که از عین آن خواجه گویا رویت ؞ یعنی هم خیال من که گلستان تخیلات از تخیل تو پر نقش و نگار شده و هم دل من از جذبهٔ لطف تو خرسند گشته و اگر زلف را بمعنی غیب هویه آریم و کنایت از نشاه دنیا داریم هم زیبا آید و مقصود ما را شاید ؎ پس ادای معانیش اینست ؞ کان سزاوار اهل تمکین ست ؞ یعنی گاه هم گلستان قوت مخیلهٔ من تخیلات رنگارنگ و از غایت کثرت تنگ تنگ از تخیل تو پر نقش و نگار گشته و هم دل من از نشاه دنیا تو دائما خرسند شده یعنی آنچه مطالب از آمدن در دنیا بود از لطف دوست من روی نمود چنانچه حضرت خواجه جای دیگر خود می فرماید عقدهٔ این اشکال خود می گشاید ؎ مراد دنیا و عقبی بمن بخشید روزی بخش ؞ بگوشم قول چنگ اول بدستم زلف یار آخر ؞ نعم در دنیا بسیار است هر یکی را فراخور در کار است ظاهریان بظاهر پیوستند و باطنیان با وجود آن حبل آنرا گسستند یعنی توجه برو ندارند و با وجود آن از و بیزارند

غزل آخر

باغبان گر چند روزی صحبت گل بایدش ؞ بر جفای خار هجران صبر بلبل بایدش
ای دل اندر بند زلفش از پریشانی منال ؞ مرغ زیرک چون بدام افتد تحمل بایدش

باغ معروف و اینجا کنایت از وجود سالک است که غیر خدا بچشم بصیرتش هالک است باغبان عبارتست از همان سالک که باغبان وجود هست دران مسالک پنج روزکی کنایت است از ایام هفته که روز میلاد و روز وفات از میان شمار رفته بود اگر شخصی را روز میلاد و روز وفات یکی شود نزد نظرها معتبر نبود که آن نادر است و النادر کالمعدوم بگوش هوش نیوش ازین جهول ظلوم گل معروف بود و اینجا کنایت از محبوب سزد هجر جدائی صبر شکیبائی بلبل طائریست معروف بعشق گل مشغوف زلف موی بناگوش و اینجا کنایت از دنیا کنند و اشتمال او بر حوادث و ظلام رفتن را اعتبار دهند ؎ معنی بیت اینچنین برخوان ؞ تا بدانی ادای سحر بیان ؞ که سالک را که باغبان وجود خود است اگر پنج روزکی که ایام اوست صحبت محبوب باید بر جفای خار هجران که ایام هدایت اوست و از عمر او خارج است شکیبائی که به بلبل منسوب است مصحوب باید که بلبل در ایام خزان چون در باغ هیچ گل و برگ نماند بهر شاخی که می نشیند جز آزار خار نه بیند و بامید گل شگفتن تحمل می کند بر جفای خار و سائر محن ای دل در بند دنیا

بجا نیاورده ام ❁ باید دانست که جرم دو گونه هست و هر یکی را در نمودار نمونه است یکی جرم امر دوم جرم نهی جرم امر آنکه انچه فرموده حق است و مامور شرع بر حق آنرا در عمل نیاورد و جرم نهی آنکه انچه منهی عنه است خود را بارتکاب آن دارد ❁ پس ادای معانیش اینست ❁ کان سزاوار اهل تمکین ست ❁ که از انجا که نیکو کاری شامل خلق کریم تست گناه امری که امتثال آن ننموده ام عفو فرما و ماجرای آن مپرس که به فعل آن مامور بوده ام این معنی از عین عینی بر آمده که عین را دران مدخل نبود و این عطشان بادیه طلب را عفو بخششی نمود

معما باسم بخشی

این آب زلال زندگی بخش ❁ از چشمهٔ چشم من تراوید

وله منه

نقش حقوق صحبت و اخلاص و بندگی ❁ از لوح سینه پاک کن و نام ما مپرس

درین بیت و بیت بالا خطاب بجانان کرده است که در بیت صدرش آورده است مصرع جانان ترا که گفت که احوال ما مپرس ❁ یعنی اگر خواهی که چشم التفات از ما بر دوزی حقوق صحبتی که با تو داشتیم و نقوش اخلاص و بندگی که بر صفحهٔ خاطرت می انگاشتیم و خدماتی که از ما بوجود آمده و بر دولت ثبت نشده در نمود آمد اول آنرا از لوح سینه بشوی انگاه نام ما مپرس و از ما مگوی و می شاید که شارح بدین روش در آید که درین بیت خطاب بدل کرده از آنکه در بیت بالا آورده مصرعه ای دل بدرد خو کن و نام دوا مپرس ❁ و چون در دل خطرات فاسده روی می آورده برای شکستن آن خطرات بدل نصیحتی کرده که نقش حقوق صحبت و اخلاص بندگی که موجب اعجاب است از لوح سینه پاک کن و هرگز بخاطرش میار که آن چون گرداب است و بنده را به بندگی کار است و رد و قبول بدست آرد کار و نام ما را بخاطر مگذران که از فلانی بوجود آمده چنین و چنان و باید دانست که دل انسان دو مقام دارد هر مقامی فراخور خود گاهای مراد می برآرد مقامی است برای خطرات فاسده و مقامی ست برای خطرات صالحه کما قال رسول الله صلعم ان فی قلب ابن آدم لمتان لمة من الملک و لمة من الشیطان و لمة بالضم لام ست بمعنی همزاد

غزل آخر

هم گلستان خیالم از تو پر نقش و نگار ❁ هم مشام دلم از زلف سمن سای تو خوش

بر ارباب دانش و بینش مخفی و پوشیده نیست ای طالب انچه گفته شد از تصدیق آن مالیست که گفت و شنفت خواص با حضرت حق بوجه اختصاص معتبر است لیکن چون غفلت بر ما مستولی شده و بر ما تاخته ما را کور و کر ساخته از گفت و شنفت باز مانده ایم و کشتی بر خشک رانده ایم چنانچه حضرت خواجه خود می فرماید و این عقده را خود می کشاید ؎ تا نگردی آشنا زین پرده رمزی نشنوی * گوش نامحرم نباشد جای پیغام سروش * در حریم عشق نتوان زد دم از گفت و شنود * زانکه آنجا جمله اعضا چشم باید بود گوش *

غزل آخر

ز انجا که لطف شامل خلق کریم تست
جرم نکرده عفو کن و ماجرا بخش

لطف نیکو کاری این لغت را در مهذب بینی اگر توجه آری خلق بالضم خوی معنی جرم گناه جوی ماجری چیزی که بر جریانش بسته باشد و بوقوع پیوسته ؎ معنی بیت این چنین باشد * که سزاوار آفرین باشد * یعنی از انجا که نیکو کاری شامل خوی کریم تست گناهی که هنوز نکرده ام عفو فرما و انچه از ما هنوز بوقوع نیامده از ماجرایش بخشش نما یعنی از کمال احسان مرفوع القلم گردان

سوال

اگر سائلی گوید که عفو بعد از جریمه بود و جرمی که هنوز نکرده باشد آنرا عفو چگونه سزد یعنی عفو و بخشش جریمه بود که حقیقت باو شتافته باشد و ملکیت بران ترتیب یافته باشد و چیزی که هنوز حقیقة و ملکیة بران مترتب نگشته بود عفو و بخشش او چگونه سزد

جوابش گویم

که در کتب مسطور است اگر کریمی به بندهٔ خویش بفرماید عفوت لک ما یجری منک من الذنوب عفو نیست بلکه وعدهٔ عفو است که از کریمان می شاید و بعد از وقوع آن کریم با یفای وعدهٔ خود عازم است که بحکم العهد دین وفای عهد بر وی لازم است در خواست آن تمنی بموجب کریمه ایست که در شان آنسرور نزول یافته و از مطلع کرم آفتاب وار در اعجاز آنسرور تافته و هی لیغفر لک الله ما تقدم من ذنبک و ما تاخر و بهر عزلی که نامزد آنسرور شد اتباع او را نیز امید در خور شد هر چند اتباع بشیر مقام نمی پذیرد ؎ نزل کریمان چو کریمان خورند * پس اُسشی خود به یتیمان دهند * میتواند که کاتب حروف و شارح دیوان قلم را بدین روش رواند که جرم ناکرده با ضافت بود بتقدیر موصوفی که کلمهٔ ناکرده صفت او شود یعنی جرم امری که نکرده ام و حکم صاحب

اگر ادا نکنی قرض دار من باشی

غزل آخر

دارم از زلف سیاهش گله چندان که مپرس
که چنان زو شده ام بیسر و سامان که مپرس
کس بامید بتان ترک دل و دین مکناد
که چنانم من ازین کرده پشیمان که مپرس

زلف سیاه کنایت از دنیاست که در سواد حوادث و ظلام فتنش بادی است و سالک را از مشاهدهٔ جمال محبوب مانع است و حاجب و طالب مشاهدات را ارتفاع واجب ترک دل و دین کردن کنایت است از عاشق شدن پس ادای معانی این دو بیت چنین باشد تا گلدستهٔ اهل یقین باشد یعنی از زلف سیاه محبوب حقیقی که عبارت از دنیاست چندان گله دارم که مپرس که من از حرکات او چنان بیسر و سامانم و سر در جیب حیرت آرم که مپرس یعنی جای پرسش نیست و زبان را پرسش نه هیچکس بامید وفای او ترک دل و دین نکند و طالب او نشود که بس بی وفاست و حریف پر دغاست من ازین کرده چندان پشیمانم که جای پرسیدن نیست و چندان نکوهشش میکنم که جای نکوهیدن نیست و میتواند که کاتب حروف و شارح دیوان قلم را بدین روش دواند یعنی زلف کنایت از جذبهٔ لطف الهی بود پس معنی این دو بیت چنین سزد که دارم از جذبات عشق محبوب گله چندان که مپرس وجه گله بیان می کند و می گوید که از و چنان شده ام بی سر و سامان که مپرس هیچکس بامید وفای آن زلف ترک دل و دین نکند که من کردم و رو در پشیمانی آوردم و چنانم پشیمان که مپرس یعنی جذبات عشق مستحسن پنداشته و حبل متین و عروهٔ وثقی انگاشته بدان توسل جستم که شاید ازین سبب بمقصد رسم او خود مرا بخود گرفتار ساخت و پیشتر رفتن را پس انداخت

وله منه

گفتمش زلف بخون که شکستی گفتا
حافظ این قصه درازست بقرآن که مپرس

زلف سوی بناگوش و اینجا کنایت از دنیاست بتوجیهی که در بیت بالاست و زلف شکستن عبارت از آراستن اوست و مزین ساختن او ٥ بباید چنین کرد معنی ادا + که اولی و آخری نشوند فدا + یعنی از محبوب حقیقی هنگام استمالت سوال کردم و این مسالت را بمقال آوردم که دنیا که عبارت از کثرت آباد وجود است بچندین شیون و فنون از بهر چه پرداختی و برای خرابی که مزین ساختی چون خواص را بدان توجه حرام بود جوابم فرمود که ای **حافظ** این قصه درازست سوگند قرآن که مپرس که بس غامض رازست

جز فلاطون خم نشین شراب | سر حکمت بما که گوید باز ؛

فلاطون نام حکیمی است رئیس حکمای اشراقیه که خمها را از زیر زمین دفن کرده بود و دران خمها نشسته اسرار عالم معلوم کرده بتلامذهٔ خویش وامی ستود که رئیس حکمای مشائیه بود خویش را به تلمذی او می ستود و بر ارباب ذوی الالباب مخفی و پوشیده نیست که در خداشناسی دو گروه است که یکی صاحب شکوه است گروهی بکشف و شهود دست همت زده اند بدامن مقصود و این گروه اگر گروندهٔ رسول اند داخل صوفیه اهل قبول اند و الا از حکمای اشراقیه و ارباب خمول اند و گروهی دیگر بوسیلهٔ جمیلهٔ دلیل و برهان بشرف حصار عرفان بر آمده اند و بکامیابی دانش سر آمده اند این گروه را اگر گروندهٔ نبی اند متکلمین نام دارند و الا از حکمای مشائیه در شمارند پس درین مقام فلاطون کنایت از مرشد کامل که مهمات سالکان را شامل است خم و ن کلان کشاده دهن بشکل کندوی بهین که خماران آنرا در زیر زمین دفن سازند و شیرهٔ انگور در واندازند تا بحرارت زمین پخته گردد و خمر شود و مرشدی که در و معارف شهود و دانش سر وجود بسیار بود در اصطلاح صوفیه بخم نام زد شود و سر حکمت عبارت از معارف الهی ست و اسرار نامتناهی ۵ پس ادای معانیش اینست ÷ کان بنزاد از اهل تمکین ست ÷ یعنی بی مرشد کامل که خم نشین عشق و محبت است و افروزندهٔ مهر و مودت ست اسرار الهی و حقائق نامتناهی به ما که باز نماید و ما را از ما که رباید

ولهٔ منه

به نیم بوسه دعاے بخر ز اهل دلی | که کید دشمنت از جان و جسم دارد باز

بوسه معروف و اینجا کنایت از استعداد قبول کلام صوری و معنوی شود و نیم بوسه کنایت از برخی از ان بود که استعداد قبول کلام معنویست عبارت از وحی خفی است و استعداد قبول کلام صوری را درخواست نکرده که تحصیل حاصل است و از عنایت ازلی بان خود واصل است و التماس این معنی از مرشد می کند پس ادای معانی چنین سزد که قدری و برخی استعداد قبول کیفیت کلام معنوی که عبارت از وحی خفی ست کرامت فرما و دعائی از اهل دلی خریده نما که دعا اهل دلی کید و مکر دشمن از جان و تنت باز دارد و این نقش بخاطر مرشد می نگارد تا توجه بسویش آرد اگر ازین ادا خاطرت نپذیرد شعاع بشرح این بیت رجوع نما که بیش ازین می آید بطوریکه می شاید ۵ د بوسه کنز دولبت کرده وظیفه مرا

چو غنچه سر درونش کجا نهان ماند | دل مرا که نسیم صباست محرم راز | ف

غنچه گل ناشگفته را گویند دهان معروف است و اینجا کنایت از سر مخفی جوینده چنانچه صاحب مرآة المعا گوید و طالبان را بدان هدایت جوید ۵ عارفان کان گوهر جان سفته اند پس سر مخفی را دهانش گفته اند نسیم صبا بادیست معروف که شگفتگی گلها بدو منسوبست و اینجا کنایت از مرشد است که سالکان را مطلوب است و معنی بیت چنین باشد که دلهای اهل قلوب را نقش نگین باشد یعنی همچو غنچه که می شگفد و سر درونش از اثر باد صبا ظاهر میشود راز دلم که سر مخفی اوست کجا نهان ماند ای دوست که مرشد واقف اسرار گشته در مقام تفتیش آمد پس در مقامی که شایان اوست انشاء الله می آرامد

غزل آخر

ملک این مزرعه دانی که ثباتی نکند | آتشی از جگر جام در املاک انداز ؛

این مزرعه بشارت بدنیاست که محل زراعت اولی و اخری است آتش عبارت از عشق است که منشایش مهر و مودت است و جگر جام کنایت از باطن مرشد بود که سالک را ذوق بخشش چون جام شود ۵ چون ادا این بود معانی را ؛ فتح دان فیض آسمانی را ؛ یعنی ملک دنیا خود می دانی که ثباتی ندارد و بقای نیارد آتش عشق از باطن مرشد بگیر و باشیای بزن که آن محیط دولت و ضمیر است یعنی آن اشیا که دولت را ربوده است و خاطرت آنرا املاک تصور نموده تا همه را بسوزد و نیست گرداند و تعلق خاطر بهیچ چیز در نماند

غزل آخر

بس که در پرده چنگ گفت سخن | ببرش گفت تا نگوید باز ؛ | لغت

پرده نوای موسیقی عامتر از مقامات سرایند یا از شعبها برآید و اینجا کنایت از سر حقیقت است که اظهار آن مجاز اهل طریقت است چنگ سازی است که بطربش می نوازد و اینجا کنایت از عارفی است که اسرار عشق فاش می سازد زلف کنایت از جذبه اوست بگوش هوش نیوش ای دوست ۵ این ادای ملیح را بشنو ؛ کافرین گویدت کهن تا فون ؛ یعنی بس که در پرده سر حقیقت عارف سالک در حالت جذبه سخن کرد بلند و تخم شوق و ذوق در مزرع دل طالبان فگند جذبه اش را قطع سازد و از حالت محو بصحو اش اندازد تا افشای راز نکند که خلاف سلف و خلف بود

وله منه

که مجازیان را موجب تمکین باشد یعنی چه آشوب و غوغا بود که مشاطهٔ قضا و قدر انگیخت که چشم مست محبوبان را بسواد سرمهٔ ناز می آمیخت و میتواند که کاتب حروف و شارح دیوان قلم را بدین روش دوانده که نرگس کنایت از دنیا باشد باعتبار شهلای و اکهی و این نسبت بدو لیس زیبا باشد و ادای معانی چنین بود که ظاهر بینان را بر دل نقش تمکین شود و ظاهر ساخت که دنیا را بچشم جهانیان بدین زیب و زینت پرداخت و معنی حقیقة آنکه چه آشوب و غوغا بود که مشاطهٔ قضا و قدر ظاهر ساخت که نتایج اعمال حشو را که مشاهدهٔ جمال جان جانان است بچشم عاشق جلوه داده از عالم و عالمیانش برانداخت یعنی عاشق را قوتی بخشید که حمل اثقال سبع آسمان گردید و از ثواب و عقاب چشم بر دوخته نگاهش جز بجمال جان جانان منقید

غزل آخر

خیز در کاسه سر آب طربناک انداز
پیش ازان دم که شود کاسه سر خاک انداز

آب طربناک عبارت از شراب بود و اینجا کنایت از مستی عشق شود و چون مخدره اشارت از جلباب عبارت رخ نماید اهل معنی همه تن چشم گشته بدیدنش گرایند یعنی قلب بقالب می گوید یا روح بنفس هدایت می جوید که ای شیدا برخیز و سر دری نما و در کاسهٔ سر آب طربناک که کنایت از شورش مستی عشق است بنید از پیش از آنکه باجل طبیعی بمیری و کاسه شود خاک انداز یعنی هنگام حصول محبت و آوان دریافت مقامات مودت همین نشأه دان هرچه حاصل شد شد و آنچه ماند ماند و از پس مانده حاصل نشود الا حسره خسران

غزل آخر

بدان مثل که شب آبستن است دور از تو
ستاره می شمرم تا سحر چه زاید باز

آبستن باردار را گویند و بحامله تعبیرش می جویند و کلمهٔ دور از تو احتمال دارد که نسبت بخود باشد یا دعائی بدوست فرموده باشد و چون حقیقة سر از زبان مرغان راز باز نماید حقیقة تر شده بیدار دل همه تن گوش گشته بسمع آن گراید یعنی بدان مثل که شب حامله واقعات است و آبستن حادثات ستاره می شمرم و تمام شب درین خوف و خطرم که تا سحر چه زاید و چه حادثه ام رو نماید در دوری و جدائی از تو که موجب افگندگی است یا دور باد این حالت از تو که حادثات این نوع پراگنده گیست

و له منه

محمود نام بادشاهی است که در عاشقی سمر است و اینجا کنایت از ذات واجب الوجود است که مربی شمس قمر است ایاز نام معشوقی مشهور که غلام زرخریده سلطان محمود است و اینجا کنایت از انسان است که از جمله مخلوقات خالق معبود است و چون مخدره معانی جلباب از رخ برگشاید حسن او در کمال بها بدین وجه جلوه نماید که غرض اظهار اوصاف کمال خود است و دادن بازار خویش را رواج و گرنه واجب الوجود را بآفرینش ممکن و نوازش انسان چه احتیاج و این تلمیح از مضمون حدیث قدسی است که هنگام وحدانیت و یگانگی ازان سرور ورود یافت و بعرض بروز شتافت و هو

کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف

وله منه

غزل سرائی ناهید صرفه نبرد
دران مقام که حافظ برآورد آواز

ناهید ستاره ایست بر فلک سوم که زهره نیز نام دارد و او را مطربه فلک خوانند از آنکه خوش خوانی خوش گوئی این اشاره دنیا حکما و عقلا از و دانند صرفه بمعنی غلبه می آید و آن در بعضی امور می شاید و در **مهذب اللغات** می گوید که الصرفة تزیین الحدیث بالزیادة فیه و هر یکی از فعله و فعاله فعله را برای معنی خاص ایراد می کنند و بمافی الضمیر بدان آگهی می دهند چنانچه در کتب صرف مسطور است و بر السنه صرفیان مذکور است یقال جلست جلسة القاری نشستم نشستن قاری و ضربت ضربة و زدم یکبار زدنی اکلت اکلة خوردم مقدار خوردنی و چون عروس معانی از حجله عبارت پرده برگشاید مشاطه بیان محاسنش را بدین وجه نماید جای که **حافظ** او از خود به غزل سرائی برآرد زمزمه که خوش گوئی جهانیان بدو منسوب است هیچ غلبه نیابد فافهم

غزل آخر

چه فتنه بود که مشاطه قضا انگیخت
که کرد نرگس مستش سیه بسرمه ناز

فتنه آشوب نرگس گلی است معروف در خوبی خوب که شعرا در کلام خود آرند و چشم یار ازان عبارت دانند و در اصطلاح عبارت از نتایج اعمال است از فرح و سرور که در اعمال سر بر زند از بطون بظهور ناز معروف است که معشوق باظهار آن مشغوف است و اینجا عبارت از قوت دادن معشوق است مر عاشق را بسعی او به مطلوب اعلی و مقصد اقصی پس معنی مجازی این بیت چنین باشد.

غلغل بلبل ار نماند رواست | نغمهٔ بربط و رباب بیار

بلبل طائریست معروف و بخوش الحانی خویش مشغوف و اینجا کنایت از علمای ظاهر است که شان ایشان درین معنی باهر است و از غلغل قیل و قال علما مراد است که ایشان را همین پایه مایهٔ رشاد و سعد اداست بربط و رباب هر دو سازاند معروف منسوب به مطربان و اینجا کنایت است از مرشدان ؎ مخفی نیست از وجوه صحیح * این بود بشنو این ادای ملیح * که قال و قیل علمای ظاهری اگر نماند رواست بیان معارف حقایق مرشد طریقت که بالاتر ازوست بیار که من سزاست

غزل

من از نسیم سحر گر چه طرف بر بندم | چه سرو راست درین باغ محرم اسرار

نسیم سحر بادی که هنگام سحر بوزد و اینجا کنایت از دم واپسین رود طرفه اجوبه بر بندم یعنی حاصل کنم سرو درختیست مشهور و بالسنه شعرا مذکور که قد محبوبان را بدو نسبت کنند و اهل حقیقه همچون در کلام خود آرند راستان و راست روان طریقه مراد دارند که مرشدان دین و هادیان راه یقین اند ؎ گوش بگشا ادای معنی را * بشنو تا شوی غنی زعنا * که من از دم واپسین خویش چه اجوبه حاصل کنم که خوب رجاء یقینی بودم چون از راست روان راستان و مرشدان هیچ یکی درین باغ دنیا محرم راز نیست و هر یک بین الخوف والرجا بوده بی سوز و گداز نیست و در بعضی نسخ مصراع اول چنین بود مصراع من از نسیم سخن چین چه طرف بر بندم * و مصراع ثانی بحال خود مرقوم شود و بر تقدیر این نسخه مراد از نسیم سخن بود که ناطقهٔ اظهار الاعجازه بر باد نقش میزند که مدار عالم بر اوست بگوش هوش دار ای دوست و سخن چین کنایت از مقلدی است که حالات سلف و خلف را به مقال آورده و از روی تقلید خود را بدان نامزد کرده ؎ در معاینت این ادا باید * کافرینت ز آسمان آید * یعنی من از گفتار مقلدان چه اجوبه حاصل کنم و چه امید بهبود داشته باشم که ایشان محمود العاقبت اند و از حسن خاتمه آگهی دهند چون راستان و راست روان در باغ دنیا محرم این راز نیند و همه بین الخوف والرجا رفتند ؎ از هیبت این ره خون شد دل من * تا خود بکدام ره بود منزل من *

غزل

غرض کرشمهٔ حسن است ورنه حاجت نیست | جمال چهرهٔ محمود را بزلف ایاز

که چون مرد از زهد لباس برهنه زهد فروشیش دست نداده و زهد بی ریا را از دست نمانیم که آنرا سرمایهٔ خویش دانیم و در زمین استعداد خویش تخم اوصاف کمال پاشیم و تخلق باخلاق الله نموده یکرنگ و حق بالیم

غزل آخر

می دوساله و محبوب چارده ساله
همین بس است مرا صحبت صغیر و کبیر

می دوساله شراب کهنه سال خورده است که او گوی ذوق بخشی از میدان گرو برده است و اینجا عبارات از قرآن مجید و فرقان حمید ست که ارباب ذوق را در ذوق بخشی وحید ست باعتبار نزوله مرتین و شموله مرتین مرة بجملگی در شب قدر بآسمان دنیا نزول یافت و مرة اخری نجما نجما بآن شهور باقتضای اوقات نزول شتافت کما حرره العلماء الاعلام فی نفائس الفنون وغیره من کتب اهل الاسلام و محبوب چهارده ساله کنایت از مرشد کامل سزد که مرشد در چهل سالگی بکمال رسد و مرشد عبارت از همین مرشد بود یا کنایت از رسول صلعم می کنند یا از مرشد حقیقی که الله تعالی است و محبوبیت سزد و صغیر تعلق نمی دارد و کبیر تعلق بمحبوبیت اگرچه هر دو فی حد ذاتهما بکمال اند و کمال هر دو مطلوب لیکن می را باعتبار دو سالگی صغیر خوانده و محبوب را باعتبار چارده سالگی کبیر بر زبان رانده و چهل به تغییر چارده در خور بود از آنکه محبوب مجاز بچارده سالگی بکمال رسد و معنی ظاهرش چنان زیبد که دلالت بدان تشکیبه یعنی شراب کهنه نوشیدن و شاهد نوخیز در بر کشیدن همین بس است مرا صحبت صغیر و کبیر که هر یکی است در فیض بخشی بی نظیر و معنی حقیقه آنکه مقارنت قران مجید و فرقان حمید و مصاحبت مرشد کامل و در ارشاد وحید همین بس است مرا صحبت صغیر و کبیر یعنی در کثرت آباد دنیا آدمی را بدنیا بطبع آفریده اند و از برای نفع خانیشن گزیده اند پس او را از صحبت صغار و کبار گزیر نیست و علت مفارقتش از آن بی این مداوا علاج پذیر نیست پس از صغار کلام الله مجید ساختیم و از کبار به مرشد پرداختیم و شارح می تواند که شرحش را باین وجه رساند که مراد از می دوساله محبتی باشد که از مجاز بر آمده تخم سعادت بمزرعهٔ حقیقت پاشد و محبوب چارده سال کنایت از فرقان حمید سزد که ارباب کمال المحبوبیت سزاوار بود و باعتبار مدت مدینه که قرآن در مدینه نزول یافته و قولهم للاکثر حکم الکل درین معنی شتافته یا ابتدای اسلام از هجرت گیریم و سابق از هجرت را کالعدم پذیریم که اسلام بعد از هجرت به تشخیص رسید و لهذا ابتدای شمار تاریخ از هجرت گردید

غزل آخر

محفل بگوشش نیوشم از رواة ثقات در دو نسخه چنین رسیده و این غریب رسیده و قرطه وار بگوش در کشیده که روزی شکوای تنگی عیش نزد آن شاه حبشی آورد و استفسار علاجی کرد شاه در جوابش فرمود و شعری مذکور بشیء سوی نمود شخصی از علمای روزگار و ظرفای نامدار از صحابهٔ کبار گفت که چنین نیست یا ابا الحسن ایشان فرمودند اگر تو بهتر که میدانی درآور سخن گفت که بحکم قواعد علمی عسر ثانی زائده می نماید که از بهر فصاحت در کلام می درآید پس معنی بایست گفت و جوهر آبدار بدین سلک سفت فبعد العسر یسران اذا فکرته ففرح حضرت مرتضی ع سخن وی را پسندید و چون حق بود از وی نرنجید

غزل آخر

ساقیا داریم چندانی که می از دست تو
میخوریم و راز می گوئیم یکبار دگر

ساقی نوشاننده است ای دوست و درینمقام کنایت از حضرت حق است که حقیقة ساقی او است و الف در آخر ساقیا الف ندا است که مقامش در آخر منادی است داریم بیاء تازی است ای داری مراد وی اشارت بمحبوب و مرشد است که از مفارقت اوست شیدا ؎ معنی بیت اینچنین باشد ؞ که سزاوار آفرین باشد ؞ یعنی ای ساقی و ای مصور هیکل و ای نافخ ارواح در صور چندان نگهدار که دیگر بار بمحبوب و مرشد خود بپیوندم و بتازگی دل در وی بندم و جام محبت از دستش بنوشم و بعرض راز خود بکوشم و اجابتش بگوش هوش نیوشم یعنی پیش ازین یکبار باین دولت رسیده که بار منزلت عشق و شکوای کشیده مرة اخری می خواهد که باین ذوق برسد و آن حلاوت بکام جان چشد

وله منه

خرقهٔ پشمینه بفروشیم و نفروشیم زهد
و از سر گیسوی تو پوشیم زنار دگر

پشمینه عبائی که درویشان بپوشند و در آثار درویشی بکوشند زهد فروختن عبارت از فریفتن خلق است به لباسی که مسمی بدلق است چنانچه شیخ سعدی می فرماید و ماهیت عارفان رسمی می نماید ؎ ظاهر حال عارفان دلق است ؞ اینقدر بس که روی در خلق است ؞ گیسو موی سر و اینجا کنایت از صفات و اوصاف حضرت سبحان است که امر تخلقوا باخلاق الله در ان شان است زنار باصطلاح صوفیه عبارت است از یکرنگی در ان وحدت بیرنگی ؎ پس ادای ملیح معنی بیت ؞ این بود در رنگینتر زینت و زیبت ؞ که خرقهٔ پشمین که لباس درویشان زهد منش است بفروشیم و در زهد فروشی نکوشیم

بنده را باید که از عسر چند روزه ملول و مغموم نباشد و بخاطر خود اندوه نتراشد که این عسر چند روزه بسبب یسرین است که شامل نشاتین ست و سنة الله چنان سدی بسته و گردش دوران برین نهج نشسته که درین نشاه بی غم و الم روی راحت نه بیند و بی زخم کاری خار گل مراد ازین گلزار نه چیند که بنده تا چاشنی غم نه چشد حلاوت راحت در نیابد و درین معنی راقم حروف و شارح دیوان می گوید و تحسین از اهل انصاف می جوید ۵ از تنگی عیش غالبا تنگ میا ٭ کز بعد یکی عسر دو یسر است بجا ٭ یسری بهمین نشاه بدست آید ٭ یسری دگر آنکه آن جهان را شاید ٭ نبود سبب دو یسر الا آن عسر ٭ پس لطف خدا دان که بود موجب یسر ٭ این حال مشرح از الم نشرح بین ٭ دایم دل خویش را بدان کن تسکین ٭ در قاعدهٔ علم معانی بنگر ٭ کان اهل فصاحت است بنگر بنگر ٭ گر معرفه را اعاده سازی بکلام ٭ ثانی بشناس عین اول بتمام ٭ از عسر معرف که درینجا افتاد ٭ مجبوب همان نخست باشد بمراد ٭ عسری که معرف است اینجا ای دوست ٭ ثانی نبود بجز نمودار بوست ٭

سوال

اگر سائلی گوید و بر انچه که گفته شد اعتراض جوید که انچه تو گفتی مخالف است بقول مرتضی علی الخفی بین وجلی که در شعری چنین گفته اند و لآلی اسرار بالماس نطق چنین سفته اند شعر اذا اشتدت یک البلوی فکر فی الم نشرح ٭ فعسر بین یسرین اذا فکرته ففرح

جوابش گویم

که در بوستان حضرت شیخ سعدی می فرماید و عقد این عقده بدین روش می گشا

حکایت منظوم

یکی مشکلی برد پیش علیؑ ٭ مگر مشکلش را کند منجلی ٭ امیر عدو بند مشکل گشای ٭ جوابش بگفت از سر عقل و رای ٭ شنیدم که شخصی در ان انجمن ٭ بگفت اینچنین نیست یا ابا الحسن ٭ نرنجید ازو حیدر نامجوی ٭ بگفت ار توانی ازین به بگوی ٭ بگفت انچه دانست شایسته گفت ٭ بگل چشمهٔ خور نشاید نهفت ٭ پسندید ازو شاه مردان جواب ٭ که من بر خطا بودم او بر صواب ٭ به از من سخن گفت دانا یکی است ٭ که بالاتر از علم او علم نیست ٭ در تعیین آن مشکل و در جواب آن از شاه مرتضی علی شیر

او مانو که مستمندند و از دون همتی قدم پیش نمی نهند همت بمعنی قصد بود و توشه بمعنی زاد سفر د
؎ پس ادای معانیش اینست ؛ کان سزاوار اهل تمکین ست ؛ یعنی همچو باد که کام می گشاید
و از خرمن دونان و فرومایگان خوشه می رباید تا کی بر ظاهر پرستان تقلید نمائی و منتظر وقت ایشان
آئی تا دست گرفته ترا بجائی رسانند که ایشان از دون همتی خویش در تمیعی بخود وا مانند از همت
و قصد خویش توشه بردار و جهدی کرده تخمی در زمین استعداد خود بکار ۞

وله منه

نگارستان چین دانم نخواهد شد خراب آخر   بنوک کلک رنگ آمیز نقشی می نگار آخر

نگارستان چین کنایت از مرتبهٔ عشق حقیقی است که نقش مطلوب تحقیقی است ؎ پس ادای معانیش شد این ؛ که سزد در بیان چو سحر مبین ؛ یعنی مرتبهٔ عشق حقیقی و محبت تحقیقی میدانم که قابل فنا نیست و هر که بدان مقام رسید نشایان آن بلا نیست در آن مقام در آمده از کلک رنگ آمیز شعری در غور آن انگیز که بر صفحهٔ روزگار نقشی ماند و پس آئنده عکس آن ستاند

غزل آخر

یوسف گم گشته باز آید به کنعان غم مخور   کلبهٔ احزان شود روزی گلستان غم مخور
ای دل غمدیده حالت به شود دل بد مکن   وین سر شوریده باز آید بسامان غم مخور
هان مشو نومید چون واقف نهٔ از سر غیب   باشد اندر پرده بازیهای پنهان غم مخور

این غزل تا آخر از اول از زبان خواجه بیدل ظاهر المعانی است باداء آن فهمیدن تادانی ست لیکن چون بمضمونی تلمیح دارد بنابر آن در اظهار آن راقم حروف و شارح دیوان سطری چند می نگارد پس می گوید که برادر انشوران آگاه و باخبران رو براه مخفی و پوشیده نیست که خواجه بیدل در انشای این غزل دل غمدیده ها را تسکین می دهد و اشارت بان می کند که اگر بنده را عسری پیش آید به یقین بداند که بعد از آن یسری در می نماید که هم این نشاه و هم آن نشاه را شامل آید چنانکه در قرآن مجید و فرقان حمید در سورت الم نشرح خبر از آن میدهد و مردم غمدیده را معنی آگه میکند ان مع العسر یسرا ان مع العسر یسرا چه عسر ثانی بقواعد علم معانی زائده دانی کما قالوا المعرفة اذا اعیدت معرفة کانت الثانی عین الاولی پس می نماند مگر یک عسر که بعد از آن باشند دو یسر یعنی این نشاه را و اگر دو یسر دیگر بهبود بهای آن جهان را فرا پذیرد

است لیکن نزد نحویان اضافهٔ صفت بموصوف ممنوع است و بعد از انکه در کلام فصحا و بلغا یافتند بتوجیهی شتافتند کما تقدم نقطهٔ دهان اضافت بیانی ست نه از قبیل جوهر کانی و دهان محبوب را شعرا بنقطه تشبیه می کنند و در اشعار خود بکثرت می اندازند و اینجا کنایت است از سر مخفی که صفت تکلم محبوب است و طالبان را مطلوب است و حضرت مسیح از آن نفسی می برآورده که مرده را از اثرش زنده می کرد ۵ چنان کن ادای معانی که آن ٭ شود موجب آفرین در جهان ٭ که غم نیست از فنا که محیط موجودات است هر کرا بر نقطهٔ دهان تو که سری است مخفی مدار ثبات است ای هر که آتش عشق هستیت و مدارش بر سر مخفی از فنایش باک نیست که زهر جائی کشد که تریاک نیست فنای او بقای اوست کما قال رسول الله صلعم ان اولیاء الله لایموتون بل ینقلون من دار الی دار و قال الله تعالی ولا تقولوا لمن یقتل فی سبیل الله اموات بل احیاء عند ربهم یرزقون فرحین بما آتاهم الله من فضله

غزل آخر

مراد دنیا و عقبی بمن بخشید روزی بخش ٭ بگوشم قول چنگ اول بدستم زلف یار آخر

چنگ سازی ست مر مطربان را و اینجا کنایت از مرشدی ست که معارف حقایق بیان می کند مر سالکان را و زلف موی بناگوش و اینجا کنایت از جذبهٔ لطف حق است که محبوب مطلق است چنانچه صاحب مرآة المعانی گوید و طالبان را بدان هدایت جویند ۵ زلف نام جذبهٔ لطف حق است ٭ دل که قیدش گشت جان مطلق ست ٭ و اینجا کنایت از وصل یار بود که جذبهٔ عشق را مدار بود بر طریق ذکر خادم و ارادهٔ مخدوم چنانچه علمای معانی راست معلوم ۵ ادای شعر حافظ آنچنان کن ٭ که گوید آفرینت حضرت کن ٭ یعنی روزی بخش مرا دنیا و عقبی بخشش نمود که در دنیا قابلیت سماع معارف حقایق از مرشد عطا فرمود با استماع نغمات مطربان بمن مباح ساخت و باهلیت آن مرا بپرداخت که السماع لاهله مباح در شان ماست و عدم توجه به بنیانشان ما و در آخرت زلف یار بدستم داد که نزد ایشان کنایت از وصل دوام فتاد

و له منه

چو باد از خرمن دونان ربودن خوشه تا چند ٭ زهمت توشهٔ بردار و تخم خود بکار آخر

دونان فرومایگان و اینجا کنایت است از ظاهر پرستان که بنام و نشان خرسندند و با ستر نیاع امر

وکنایت از ایام محبت نیز باشد می عبارت از عشق و محبت است که سرمایهٔ اهل مودت است ؎ معانی بدان خوش ادائی سرا * که آید از و مستمع در ثنا * یعنی ای حافظ ایام زهد و پرهیزگاری آخر شد آن هنگام عشق و محبت پایان شده میرود باده دوست حقیقی عشق تحقیقی بدست آر و از ذوق مشاهدات حظی بردار که عنان اختیار و مدار کار از دست رفت بی اختیار

غزل آخر

بزن این آتش مرا آبی | یعنی آن آتشی چو آب بیار

آتش اول عبارت از عقل است که سبب افروزش عالمیان است و موجب تجلی جانان و آتش ثانی بمعنی عشق و محبت است که مطلب اهل مودت ست و در خانه هر که این آتش افروزد تمام املاکش بسوزد ؎ ادای معانی چنین کن چنین * که حافظ کند بر تو صد آفرین * یعنی ای ساقی بر آتش عقل من که اشتعال تمام دارد آبی بر زن و تابش وی را از اشتعال بر افگن یعنی عشق که فی الحقیقة آتش است سوزنده و غیر خود را ناچیز کننده و چون آبیست لطیف در اجزای وجود در آینده و آتش عقل کشنده بیار و بر آتش عقلم بریز که عقل با عشق ندارد تاب ستیز

واله منه

وصل او جز بخواب نتوان دید | داروی کو ست اصل خواب بیار

او اشاره به محبوب حقیقی باشد و داروی اصل خواب عبارت از عشق بود و معنی بیت چنین میشود که ای ساقی وصل محبوب حقیقی جز بخواب دیدن محال بود پس داروی که اصل خواب ست بیار تا دشواری آسان شود یعنی عشق که سالک را از مرتبه هستی به نیستی کشد بیار تا بوسیلهٔ آن وصال محبوب حقیقی دست دهد

غزل آخر

اندیشه از محیط فنا نیست هر کرا | بر نقطهٔ دهان تو باشد مدار عمر

فنا بمعنی نیست شدن و ناچیز گشتن و ایراد کلمه نیست بعد فنا از صنایع می سزد و اضافت محیط به فنا از باب جرد قطیفه و اخلاق ثیاب بود که در اصل صفت و موصوف بود پس صفت را بموصوف اضافت کردند و از صفیتة باضافتیش آوردند این قسم اضافت در کلام فصحا و بلغا کثیر الوقوع

سه سخن را معانی اداکن چنان ÷ که آید ترا آفرین ز آسمان ÷ یعنی عقل هر چند سکه زده درگاه است محتاج الیه گدا و شاه است لیس عشقی که کارش کیمیاگری باشد و از خداوندگارش برتری که مس وجود سالکان را بزر خالص می آرد وزن وجه قیمت دارد

و له منه

بیمن دولت سلطان منصور | علم شد حافظ اندر شعر اشعار

یمن خجستگی را گویند علم نشانی که در میدان نهند شعر بمعنی شعر سفتن دارند و اشعار جمع شعر است و شعر عبارت از کلام موزون آرند پس شعر درینجا تجریدا عن بعض معناه یعنی گفتن آمده و این در کلام فصحا و بلغا بکثرت خرامد کما فی قوله تعالی سبحان الذی اسری بعبده لیلا من المسجد الحرام آه که اسری در لغت بمعنی شب بردن هست و چون لیلا بعد از پیش او فتاد مجرد از بعضی معنی خود شده قدم در برون نهاد یعنی پاکی هست مر خداوندی را که برد بنده خود را در شب سه چنان باید کرد معنی ادا که تحسین کنندت زمین و سما ÷ یعنی به خجستگی و مبارکی دولت سلطان منصور نامدار حافظ نشان مند شد در گفتن اشعار

غزل آخر

گر فوت شد سحور چه نقصان صبوح هست | از می کنند روزه گشا طالبان یار

سحور طعامی و شرابی که وقت سحر بقصد روزه فردا خورند و اینجا بندگی و ریاضت و در مرتبه زهد و پرهیزگاری مراد کنند صبوح شرابی که بامداد جهت خمارشکنی و دوشینه خورند و اینجا کنایت از اعمال مرتبه عشق و محبت کنند پس ادای معانی چنان باید که گلدسته سخن در آن نشاید یعنی اگر اعمال مرتبه زهد و پرهیزگار سه از دست رفت نقصانی ندارد که اعمال مرتبه عشق که از آن بالاتر و خوشتر است سالک را عشق پیش می آرد طالبان صادق و عارفان فائق زهد و صلاح را به عشق بدل نمایند و روزه کنایت از دست باز داشتن از نعیم این جهان است به ذوق وصال دوست گشایند کما فی قول الصوفیه

الدنیا یوم و لنا فیها صوم

و له منه

حافظ چو رفت روزه و گل نیز میرود | با یاری بنوش که از دست رفت کار

روزه ای ایام روزه بتقدیر مضاف و اینجا کنایت از ایام زهد و پرهیز باشد گل نیز بر وجه سابق

که طبع لبیبان شود از تو شاد ۞ یعنی ای بیدار بخت بروی ما از ساغر دل خویش بزن از بیان معارف و حقایق بوجه احسن که از هوا و هوس خواب آلود غفلتیم باشد که از مددگاری تو ازین خواب غفلت برهیم و از مضجع خود بجهیم و قدم پیش نهیم

وله منه

ازین افیون که ساقی در می افگند
حریفان را نه سر ماند نه دستار

افیون شیرهٔ کوکنار که معروفست و اکثر مردم بخوردن آن مشغوف هست و چون افیون می را بتضمین در آید مستی بر مستی افزاید و ساقی عبارت از مرشد بود که سالکان را از ضلالت بهدایت کشد پس معنی بیت چنین بود تا تحسین و آفرین هنر که پیش ازین دلم مست محبت بود چون مرشد بیان معارف و حقایق نمود مستی بر مستی افزود گوییا مرشد افیون در می افشاند که حریفان را نشناسائی سر و دستار نماند

وله منه

بمستوران مگو اسرار مستی
حدیث جان مپرس از نقش دیوار

مستوران عبارت هست از مرکوزان ظاهر پرستی و محجوبان عناصر و هستی راستی و گاهی است از عالم الهی و سیر اسرار ۞ ادا بایت کرد معنی چنانکه احسنت گویند اهل جهان ۞ یعنی بعوام الناس که مرکوز ظاهر پرستی گشته چشمهای باطن بین ایشان مکشوف نگشته و خفاشش و از ظلمات حجب عناصر و هستی خود در ننوشته اسرار آگاهی و حقایق سیر نامتناهی مگو که از ادراک ایشان دور است و دریافت ایشان ازان بدور که ایشان هنوز در مشیمهٔ امهات عناصر و طبایع نشسته اند و ازان بر آمده قابل درک آن نگشته اند کما قال عیسی صلوات الله وسلامه علیه لن یلج ملکوت السموات من لم یولد مرتین مرة من بطن امه ومرة من بطن الطبایع التی بین جنبیه که صورت اینهاست هنوز چون نقش بر دیوار و حدیث جان از نقش دیوار پرسیدن بس دشوار

وله منه

خرد هر چند نقد کائنات است
چه سنجد پیش عشق کیمیا کار

خرد عقل است در معاش و معاد مرغوب باعلی بد و حاصل شود یعنی اعیان اسفل نقد زر مضروب کائنات موجودات بود کیمیا علمی است که قلب اعیان اسفل بوسیلهٔ عمل او باعلی می توان رساند و از صف النعال بعروش توان نشاند

فیض نه بسته اند و نوک قلم را نه شکسته اند و نصیبه متاخرین متقدمین نخورده اند و همه فتوح آسمانی‌ها خود نبرده اند لراقمه ع چو آفتاب حقیقت ز مطلع حق تافت ؛ چه پرتوی بود آنجا به ماهتاب مجاز ؛ ببین که بیت مقدس بود بدان عظمت ؛ نماز را نه سزد چون ظهور گرد مجاز ؛ پس بیتی چند کاتب حروف و شارح دیوان در مدحت گرامی حضرت خواجه نظامی گنجه گوید و از روح مطهرش مدد می جوید

نظم

نظامی توئی بلبل خوش نوا ؛ گزین گونه داری بسی نغمها ؛ زهی خوش نوا بلبلی در سرود ؛ که تا مدرک جانها سره جو رود ؛ نغزها سماست اشعار تو ؛ که عاجز بود درک ادراک ازو ؛ زهی لحن عالی که این پرده گفت ؛ زهی فکر ثاقب که این در بسفت ؛ فاحسنت احسنت ای شیخ من ؛ ز شعر تو در ذوق شد جان من ؛ نمودی صلائی ز دیر مغان ؛ حریفان دو دیده همه سوی آن ؛ کشیدند یکیک ز دیر تو جام ؛ چه خام و چه پخته چه پخته چه خام ؛ زهی باده خوشگوار و لطیف ؛ که باشد دمادم ازو خوش خطیف ؛ نه آن باده کز شرع بیرون بود ؛ دل از ذوق آن باده پرخون بود ؛ شراب موافق بشرع متین ؛ که تابد شعاعش به عرش برین ؛ چه خسرو چه جامی و چه دیگران ؛ ز خوان تو هستند او کش خوران ؛
عجب نبود ای شیخ از شان تو ؛ که غالب بود ریزه چین خوان تو ؛

و در بعضی نسخ چنین مسطور است و بر السنه نیز مذکور است ع مباد اشکرت خالی ز منقار ؛ بتقدیر این نسخه باوجود آن معانی احتمالی دیگر می خیزد که آن نیز در بلاغت وجهی دیگری انگیزد و آن چنان باشد که کلمه شکرت را مضاف و مضاف الیه داریم و بیان معانی چنان گذاریم که مباد اشکر تو ای کلام فصیح و بیان ملیح تو در حقائق معارف که می کشد وال از زخارف از منقار طالبان خالی که سبب وصول است بدرجات عالی یعنی بیان حقائق معارف که از تو بوجود می آید و از بطون بظهور می گراید همیشه طالبان را مذکور می کرده باشند و به مطالبان دیگران را منتقل می آورده باشند که سبب ورود فیوض الٰهی است و سرمایه تجلیات نامتناهی

وله منه

بروی ما زن از ساغر گلابے ؛ که خواب آلوده ایم ای بخت بیدار

ساغر پیاله و اینجا کنایت از دل عارف است که لبالب از معارف است گلاب ما الورد است و اینجا کنایت از معارف و حقایق کرده است که دل مرشد دارد و آن تخم سعادت در زمین استعداد طالبان می کارد و بخت بیدار نیز عبارت از مرشد بود که این دولت را می سزد ع معانی چنانها پیدا ای وستاد ؛

نغمه در زبان فارسی یعنی [illegible]
[illegible]
خطیف [illegible]

چون نور محمدی صلعم که بسبب ظهور کثرت آبادست بحکم اول ما خلق الله نوری بوجود آمد در توحید نسبتش و امتناع وصول ممکن بواجب مسدود آمد الا بالموت او بفنائه بحکم قبل الفوت بر دانشوران آگاه و منصفان رو براه مخفی و پوشیده نیست که بدین تقریر هم اضافت در با احمد لفظا و معنی درست می آید و هم تنگی لفظ محجوبه بوجه ابلغ رو می نماید و هم سلامت بیت از زحاف خلاص می یابد و هم فصاحت کلام بوجه ابلغ از مطلع ابیت می تابد و آنچه حضرت مولوی عبد الرحمن جامی در تحفة الاخیار در نعت اول از نعوت سید ابرار گفته مؤید این تقریرست که چون سالک لاآلی سفته ۔ نقطه وحدت چو قد افراخته ٭ از پی احمد الفی ساخته ٭ کرد چو خط آن الف مستقیم ٭ دائره غیب هویت دو نیم ٭ نیمی ازان قوس جهان قدم ٭ نیم دگر ممکن دور عدم ٭ و علو شان مضمون مولوی نزد ارباب بصیرت و اصحاب سریرت مخفی و پوشیده نیست و این فواره نور بر چشم اهل سرور پوشیده نی و ظاهرا حضرت مولوی را دریافت این مضمون و امثال آن از اسرار مکنون باعث حجاب این کتاب که هر سطرش سالکیست از در خوش آب گشته باشد و الله اعلم بالصواب و الیه المرجع و المآب پس وجه ملیح در بیت حضرت خواجه این بود که منقار طوطی که عبارت از مقال مرشد در بیان حقایق و معارف سزد از فصاحت و بلاغت در حلاوت بمرتبه رسیده که شکر را در تمنی آن کشیده کرباز روی تمام میخواهد که آن حلاوت در من باشد و تخم این تمنی در زمین استعداد خود پاشد پس حضرت خواجه از اشعار این معنی قلب را کار فرموده و صنعت قلبی اظهار نموده و گفته مباد اخالیت شکر ز منقار و الا می باید گفت مباد امنقارت خالی از شکر یعنی از اسرار و اعتبار و جه ملیح در بیت حکیم گرامی خواجه نظامی بخاطر فاتر میرسد که چنین بود که چون کلمه محجوبه را بمعنی یعنی در داریم در تصویرش چنین آریم که کلمه در احمد در دو تخته تصور کرده و کلمه محجوبه را بمعنی وار در میان آورده و بطوری که محجوبه را بمعنی ظهیر داریم اعتبار وجه لطیف چنین نگاریم که کلمه در احمد را بتمامه دری تصور کرده و کلمه محجوبه را ظهیر ولد در وسط آن آورده تا کلام بصورت معنی آید و مثال مقصود از متن جلوه نماید و از ارباب انصاف و اصحاب اعتراف درخواست نموده می آید و خواهش آن از ارباب تصنیف را می شاید که انچه از قلم این شکسته رقم بظهور پیوسته بدیده عبرت دیده و بچشم بصیرت کشیده اگر معقول و مقبول باشد بآفرین آیند و دعا و مغفرت نمایند و الا قلمش در کشند و محو کنند

سوال

اگر سائلی گوید که انچه تو گفتی شارحان مخزن اسرار نگفته اند بلکه جواهر نطق بر خلاف آن سفته اند گوییم که در ماهی منا

تار و گره واند از معروض یابد و میل کند و از باب قلب ست قول عرب که ادخلت القلنسوة
فی الراس والخاتم فی الاصبع و فی المعنی ادخلت الراس فی القلنسوة والاصبع فی الخاتم
زیرا که بدرستی و راستی که قلنسوه و خاتم ظرفند و راس و اصبع مظروف پس می باید که مظروف در ظرف
در آید نه ظرف به مظروف گراید و در عرف مطرد است که معروض را تحرک داده بمعروض علیه
می آرند و مظروف را بظرف در آرند و چون درین مقامات معروض که عوض ست و مظروف که
راس ست قابل آن بود لاجرم از بهر اظهار این معنی را نیز قلب نمود و این قسم کلام را سکاکی که یکی از
اجله ائمه علم معانی ست مطلقا مقبول داشته و دیگران مطلقا رد کرده و داخل تعقید معنوی گذاشته
که از فصاحت دور است و از نطق فصحا مهجور و حق آنست که اگر این قسم کلام متضمن اعتبار
وجه لطیف باشد مقبول بود والا مردود شود کما سطره العلماء الاعلام مطولا و اعتبار وجه لطیف
در بیشتر جایها بادنی تامل یافته می شود که از دریافت فضلا بعید نبود پس ادای معانی چنین بود
تا طوطی وار گویای اسرار شود که ای طوطی گویای اسرار از شکرت خالی مباد منقار و این خطاب
بمرشد می کند که طوطی عبارت از دوست بگوش هوش نیوش ای دوست که مصراع اول منادی ست
است و مصراع ثانی و ثالث دعاست و مصراع رابع علت دعا و بیت سوم منادی له
ای ملا اجله الله او و اکثر فصحاء عرب و عجم تابع سکاکی گشته این قسم کلام صنعت را در کلام طویل تحسین داشته
و این تخم بلاغت در زمین فصاحت کاشته اند چنانچه حکیم گرامی حضرت خواجه نظامی در مخزن اسرار گوید
وطالبان بلاغت را بدین وجه هدایت جوید ؎ تخته اول که الف نقش بست ؛ بر در محجوبه احمد
نشست ؛ و تقدیر کلام چنین باشد که نزد جوهریان در ثمین باشد بر در احمد محجوبه نشست و محجوبه
پاره چوبی بود که نجار از جهت استحکام بدر وصلش کند و می شاید که آن پاره چوب عبارت از بینی
در شود یا عبارت از ظهیر بود که بر پشت در کمرش دارند و از بهر استحکامش دران مقام گمارند
بای وجه کان معنی بیت حکیم گرامی خواجه نظامی چنین بود تا بلغار وقت را مایه تمکین شود تخته اول
که عبارت از واجب است چون خواست که خود را ظاهر گرداند بید قدرت برقوم علمی بر تخته ممکن اند
و الف احد را بحکم اول ما خلق الله نوری مرقوم ساخت بعد ازان سوی ممکنات دیگر پرداخت پس
الف احد محجوبه وار بر در احمد که عبارت از ممکن ست نشست و در وصول ممکن بواجب باز بست یعنی

تقدیم کلمه بود بر عذاب از جهت درستی وزن بیت است و ظهور دوستی آن بر همگنان همچو نور شجرهٔ زیت است یعنی آیت عذاب آمده بود حافظ بی تو ای در اندوه و جدائی و فراق تو حافظ آیت عذاب آمده بود که هیچکس را تفسیر آن نبود که عذاب صورت و معنی از و مشاهده می نمود و باید دانست که تفسیر در لغت بمعنی پیدا کردن است و در اصطلاح هرچه از الفاظ کلام معلوم شود و مفهوم گردد و بمراد آوردن است مشتق از تفسر الطبیب یعنی نگاه کرد طبیب در بول رنجور از بهر استخراج رنج و تشخیص بیماری پس مفسر نیز نظر می کند در آیت از برای استخراج حکم و معنی وی بکمال تدبیر و بردباری و گفته اند که تفسیر در اصل تفسیر است مشتق از سفر بمعنی روشن کردن و آنچه در زیر پرده هاست بظهور آوردن کما یقال سفرت المرأة ای کشفت قناعها عن وجهها و سفرت البیت ای کنسته عما لا یلیق بها و سفر را سفر برای آن گفته می شود که هرچه در راهها و منزلها و شهرها نهان است بر مسافر آشکار می گردد کما قال الله عز و جل والصبح اذا اسفر ای اضاء و اضاءت یعنی روشن کردن است و بر روشن شدن نیز آمده یعنی لازمی و متعدی مستعمل شده پس از کلمه تفسیر حرف فا را بر سین مقدم کردند و تفسیر را تفسیر آوردند کما یقال جذب و جبذ و عمق و معق و صاعقه و صاقعه و امثال این در کلام عرب بسیارست و استعمال آن در محاورات عرب هم شمار و این یکی از ظرف اشتقاق است و مراح الارواح در بیان امثال این قواعد طاقست

غزل آخر

الا ای طوطی گویای اسرار — مبادا خالیت شکر ز منقار
سرت سبز و دلت خوش باد جاوید — که خوش نقشی نمودی از رخ یار
سخن سربسته گفتی با حریفان — خدا را زین معما پرده بردار

طوطی طائریست معروف به نطق فصیح مشغوف و اینجا کنایت از مرشد می نماید که بیان معارف حقائق می فرماید و بر دانشوران آگاه و باخردان رو براه مخفی و نخوشیده و پنهان و پوشیده نماند که حضرت خواجه درین بیت صنعت قلب کار فرموده و تصویر بیت برین وجه نموده که یکی از وجوه خلاف مقتضی ظاهرست و این معنی بر فضلا ظاهر است کما قالوا عرضت الناقة علی الحوض و فی المعنی عرضت الحوض علی الناقة فانظر الیه بالمناقة زیرا که بدرستی و راستی لازم ست که معروض علیه صاحب ادراک بود

و بعضی [illegible]
و بعضی عبارات [illegible]
[illegible]

آئینه و آه از تلازمات شعری است که آئینه از آه تباه می شود و ذات پاک ایزد رحمن از معاصی و خطای عباد خود متغیر نمیگردد

وله منه

سر ز حیرت بمی و میکدها بر کردم ‌‌ چون شناسای تو در صومعه یک پیر نبود
نازنین تر ز قدت در چمن دهر نخاست ‌‌ خوشتر از نقش تو در عالم تصویر نبود

می معروف و اینجا کنایت از عشق و محبت است که مطلب اهل مودت است میخانه معروف است و اینجا کنایت از عالم عشق نموده چنانچه صاحب مرآة المعانی فرموده عالم تصویر کنایت از نشار دنیاست که مزرعهٔ اولی و اخری است یعنی چون از خدمت جدا گشتم بمرشدان عشق بسیار پیوستم هیچ یکی را چون تو پیر ندیدم اگر عالم سرب سر گردیدم نازنین تر از قد تو در چمن دهر نهالی بر نخاسته و بعالم وجودش ایزد تعالی نه پیراسته خوشتر از نقش تو که بعالمیان رو نموده در عالم تصویر که دنیاست نبوده

وله منه

تا مگر همچو صبا باز بکوی تو رسیم ‌‌ حاصلش دوش بجز ناله شبگیر نبود ‌‌ کارشن ‌‌ حاصلم

مصراع اول علت مصراع ثانی پرداخته و از جهت کمال عنایت و رعایت قافیه مقدمش ساخته یعنی شب گذشته تمام شب جز گریهٔ شبگیر نبود تا مگر بدین وسیله باز بکوی تو همچو صبا رسم در کمال بهبود

وله منه

آن کشیدم ز تو ای آتش هجران که چو شمع ‌‌ جز فنای خودم از عشق تو تدبیر نبود

درین بیت جدائی و فراق را مخاطب ساخته که شانی از شیون محبوب است و توجه خویشش محبوب که عبارت از مرشد است پرداخته پس میگوید که ای آتش هجر و فراق یعنی ای محبوب من از تو آن کشیدم که همچو شمع بجز فنای خودم از عشق تو تدبیر نبود و بهبود خود دران دیدم

وله منه

آیتی بود عذاب آمده حافظ بی تو ‌‌ که بر هیچ کسش حاجت تفسیر نبود

من دیوانه چو زلف تو رها می کردم
هیچ لائق ترم از حلقهٔ زنجیر نبود

دیوانه آنکه احکام عشق بر و استیلا نموده باشد و از عقالهٔ عقلش برون کشیده باشد زلف عبارت از جذبهٔ لطف محبوب است که کشش او مر سالکان را مطلوب است چنانچه صاحب مرآة المعانی گوید و از مجاز بحقیقه پوید ؎ زلف نام جذبهٔ لطف حق است ٭ دل که قیدش گشت جان مطلق است ٭ زنجیر معروف ست که آلهٔ قید و حبس بود و درین مقام از جهت تلازم دیوانه ایراد می کند. و معنی بیت چنین بود تا خاطر مقبوض را منبسط کند که من دیوانه و از خرد بیگانه چون از صحبت جدا می شدم و جذبهٔ لطف تو رها می کردم هیچ لائق ترم از حلقهٔ زنجیر نبود که مقید و محبوس می کردم و از خدمت بجدائی نمی آورد و اگر این بیت را جانب مرشد غیبی و هادی لاریبی که واجب الوجود رب معبود است اطلاق نمایند و پردهٔ مجاز از میان برکشایند هم وجهی دارد وجهی ملیح و اطلاقی صحیح پس معنی بیت چنان باشد تا گلدستهٔ اهل یقین باشند که من دیوانه و از خرد بیگانه که می آمدم از عدم بوجود هیچ لائق ترم از حلقهٔ زنجیر که کنایت از عشق و جنون باشد نبود الحمد لله که آن میسر آمد و نخل امیدم به بر آمد

وله منه

یارب آئینهٔ حسن تو چه جوهر دارد
که در و آه مرا قوت تاثیر نبود

یارب کلمه ایست که هنگام تعجب ایراد کنند و خوبی متعجب به را اظهار دهند جوهر آنچه بخود باید و قوام عرض را نشاید آه نفسی که از درون بر آید و اظهار تاسف را نشاید و درین مقام بمعنی اظهار تقصیرات سالک است که تحمل گرانی این مهالک است ؎ معانی چنان کن ادای حبیب ٭ که زود روے ذوق گیرد ادیب و لبیب ٭ که اخلاق مرشد را بخاطر آورده اظهار تاسف بر جدائی می جوید و از تعجب می گوید که آئینهٔ حسن خلق تو چه جوهر دارد که در و تقصیرات ما اثر نمی آرد و هر چند تقصیرات بوجود می آرد باقتضای بشریت دلت ریش می شد خلق محمدی در کار کرده و اللهم اهد قومی انهم لا یعلمون را بخاطر آورده در هدایت کوشش بیش می شد و اگر این بیت را نیز از جانب مرشد غیبی و هادی لاریبی که واجب الوجود و رب معبود است اطلاق نموده آید هم وجه احسن را نشاید و معنی چنین زاید که ای بار خدای آئینهٔ حسن تو که مجموعهٔ صفات حمیده است چه جوهر دارد که در و تقصیر عصیان مرا اثر نمی آرد و هر چند عصیان ما زیاده میشود بحکم سبقت رحمتی علی غضبی مشمول رحمتم می نمود وله ایضا

بمرتبهٔ اعلی علیین باز می رساند تا آنکه از ممکنیة بواجبیة میرسد اگرچه واجب بالذات نمی شود اما اوصاف واجب تماماً حاصل می کند و جمیع اشیا را مالک می شود چنانچه صاحب مرغوب القلوب در وصول سالک بمرتبهٔ چارم فرموده و این عقده از خاطر طالبان برکشوده ع بچون حق رسد آنجا چو سالک بود بر هر یکی اشیا را مالک ؛ و شیخ محی الدین ابن عربی در فصوص الحکم بوجه اکمل و اتم این معنی را ایراد نموده و باستر خاو عنان وضوح فرموده هر که را قدرت دریافت آن بود از انجا طلب کند و تا جشن معراج آفتاب است ازان فرمود که آفتاب شاه سیار است و سایر نجوم بود اگرچه خود بر چارم آسمان بود اما تصرفش بر فلک ثامن که کرسی است و نجوم و بروج بر آنجاست شود زمین را خود که پرسد که تصرف او بحکم قضا و قدرت همه جا برسد

غزل آخر

قتل این خسته بشمشیر تو تقدیر نبود ورنه هیچ از دل بیرحم تو تقصیر نبود

در شان مقال این غزل از حضرت استاد بی بدل چنان مسموع است که خاطر اهل طبع را مطبوع است یعنی هنگام جدائی از مرشد این غزل را ثبت نموده اند و واقعات خود را بیان فرموده اند پس خسته بمعنی مجروح سزد که انسان فی حد ذاته خستهٔ تیر عشق و محبت بود ولیکن از کمال غفلت آنرا درک نمی کند شمشیر بمعنی توجه و قصد آید تقدیر بمعنی اندازه کردن شاید که حق سبحانه و تعالی روز ازل هر یکی را اعمال و کردار و ارزاق و اعمار و انفاس و غیر آن اندازه کرده و در ام الکتاب به ثبت آورده بیرحمی صفت محبوب است که از و محبان را مرغوب ست و بر ارباب دانش و اصحاب توانش مخفی و پوشیده نیست که فصحا و بلغا محبوب را بشوخی و شنگی و بیرحمی و قتالی و بی نیازی و امثال آن نسبت دهند و محبت را به خستگی و نیاز و انکسار و امثال آن منسوب کنند که کمال هر یک دران باشد که این صورت را بخود تراشد ع ادای معانی چنان کن گزو ؛ شود مستمع دل خوش و ذوق جو ؛ که مرشد را هنگام جدائی از و بحکم النعمة اذا فقدت عرفت عرض حال خود می کند و به عجز و انکسار میگوید که کشتن این مجروح قرح یافته و بکمال رسانیدن این جرح دلخسته بتوجه و قصد تو تقدیر نبود اگرنه از لطف ست و کرم ست هیچ تقصیر نبود این بیت تلمیح از مضمون کریمه سزد که انک لا تهدی من احببت ولکن الله یهدی من یشاء بود

وله منه

وله منه

آن شرح لانهایت کز حسن دوست کردند
حرفیست از هزاران کاندر عبارت آید

لغات این بیت ظاهرست و معانی هریک باهرست ادا کرده باید چنان معنیست ⁘ که اشنع نیارد بدان شانیست ⁘ که آن حقائق و معارف که اهل عرفان مبین ساخته اند و اهل ذوق در گنجش پیرواخته اند حرفیست از هزاران حروف که آنرا در عبارت آورده اند و در کتب بیان کرده اند یعنی علم انسان از هر قسم که باشد در جنب علم الٰهی حرفی از هزاران حروف بود و این تلمیح از مضمون کریمهٔ وما اوتیتم من العلم الا قلیلا گشته ع بپوش ازنهار اے خرقهٔ مے آلودگان یار پاک دامن هر زیارت آمد خرقهٔ می آلود عبارت از وجود خود کرده که از شراب عشق رنگے آورده یار پاک دامن کنایت از محبوب حقیقی است و هر زیارت آمد کنایت از تجلی مطلوب حقیقی ست ٥ چنان کن ادای معانی چنین ⁘ که سنت بود از زبان و زمین ⁘ یعنی اے خرقهٔ می آلود و اے مصبغ وجود که بشراب محبت رنگین شده و اے شکوه آن تمکین و اے جوارح و ارکان و اے زبان نکته دان عیب را بپوش و در افشای اسرار بکوش که آن محبوب حقیقی بزیارتم آمده و ابواب مشاهدات تجلیات بر من مکشوف شده مبادا حرکتے صادر شود که بخفاء اسرار آنجناب درخور نبود و آن یار پاک دامن ناراضی بود و سود و مایه برابر شود

وله منه

بر تخت جم که تاجش معراج آفتاب است
همت نگر که مورے با آن حقارت آمد

جم درینجا عبارت از حضرت سلیمان ع بود که با وجود پیغمبری بالاترین بادشاهان ملک شهادت بود و درینجا از حضرت حق سزد که عبارت از مجموعهٔ اوصاف ست یا کنایت از حقیقت محمدی است که زبان سخن سرایان درین معنی وصاف است و نبی الحقیقة هر دو یکے است و ذوی القلوب را درین معنی نه ریبی و نه شکی است یا عبارت از جسد عنصری آنحضور باشد که امت خویش الشفاعت جان پرور باشد و آفتاب عبارت از ذات الله بود و مور کنایت از انسان سزد ٥ چنان کرده باید معانی ادا ⁘ که سنت آید ز شاه و گدا ⁘ یعنی بر تخت جم اے بمر جم که تاج او به بلندی آفتاب است همت انسان ضعیف را نگر که با وجودیکه خلقتش از تراب است و از احسن تقویم و اعلی علیین مردود است + اسفل سافلین از علو همت و سمو فطرت متخلق باخلاق الله در رتبه اسفل سافلین مرکب خویش می دواند و خویش را

پیشانی سپرده‌اے از کثرت گریه رخسار من که طلای رنگ بود بے آب شده روے سرخم از تاب خنک پیش
اشک سیمی سیم داده طلا برده آبرویم را بہ بی آبی سپرد

غزل آخر

صد هزاران گل شگفت و بانگ مرغی بر نخواست — عندلیبان را چه پیش آمد هزاران را چه شد
زهره سازِ خود نمیسازد مگر عودش بسوخت — کس ندارد ذوق مستی مے گساران را چه شد

گل معروف و اینجا کنایت از مصنوعات است عندلیبان و هزاران جانوران معروف‌اند و اینجا کنایت از عاشقان است زهره ستاره ایست مشهور بر فلک سوم که آنرا مطربهٔ فلک گویند و اینجا کنایت از مرشد حقیقی عود سازیست از مطربان ست و اینجا کنایت از زبان ست سے چنان باشد ای جان اداے سخن یعنی که حسن صنعت آید ز نو تا کهن یعنی که صد هزار مصنوعات صنع ایزدی بوجود آمد که وجود هر یکے دال بر صانع واجب الوجود آمد و هیچ یکے بصانع پے نمی برد و توجه بدان جانب نمی آرد عاشقان و طالبان حق را چه شد که از پردهٔ غفلت نمے برآیند و از مصنوعات بشناسائی صانع نمے درآیند و مرشد زمان را چه شد که خلق را هدایت نمی نشاند و گنگ گشته میماند مگر زبانش سوخته است یا بکامش دوخته هیچ کس ذوق عشق و محبت ندارد که لمحه از غفلت سر برآرد و عاشقانه پیش آید که باوجود تهیه اسباب آمادگی پیش گرفتن ما افتاده

غزل آخر

دوش از جناب آصف پیک بشارت آمد — کز حضرت سلیمان عشرت اشارت آمد

دوش شب گذشته و اینجا عبارت از عهد آن سرورست که امت خویش را بشفاعت جان پرورست آصف نام وزیر سلیمان بود که مدار عزل و نصب ایشان بود و اینجا کنایت ست از حقیقت محمدی و حبیب حضرت صمدی سے بباید داسے معانی چنین که باشد بیانش چو سحر مبین ؛ در عهد رسول صلعم وحی جبرئیل از حقیقت محمدی بجسد عنصری آنسرور رسید و مژدهٔ عشرت باتمامش آورید که صانع رحیم و تعالیٰ کریم در رحمت بکشاد و صلاے عام درداد این مقال تلمیح است از نزول کریمه یا عبادی الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعا اسناد هم بغفاری او که مجال ضعیفان و مقال عاجزان مے بخشاید و بهر حسنے پیش نے آید و توکان بجالهم د

آقوالهم لقصیر او سیئا

نکند هر که سزا بد رعیب است سه معانی چنان باید این عیب را ؛ که نارو کسے با تو چون و چرا ؛ یعنی اگر از مسجد بمقام عشق رسیدم عیبی مکن که مجلس وعظ دراز دیدم اے تحصیل علم بیرون از نهایات است و حصول عشق از ضروریات بنابران علم ضروری حاصل کرده بدو پرداختم و کام ناکام خود را در ان انداختم فافهم وتامل

غزل آخر

نقد ها را بود آیا که عیارے گیرند | تا همه گوشه نشینان بکارے گیرند

نقد ها کنایت از اعمال ست ای دوست عیار اظهار سرگی و ناسرگی او ست سه باید چنین کرد معنی ابیات که اولی و اخری شهودت فدا ؛ یعنی از روے تمنی میغر باید و استفهام کرده میدا آید که اعمال بندگان آیا بود که اظهار سرگی و ناسرگی کنند تا همه طالبان حق حقیقة اعمال خود دانسته منفعل گردند و کار عشق بازان رواج گیرد و رونق تمام پذیرد

وله منه

قوت بازوے پرهیز بخوبان مفروش | که ازین خیل حصارے بسواری گیرند

خوبان درین مقام کنایت از ابناء عرفان ست که هر یک در باطن خویش از جمله خوبان است خیل لشکر سواران باشد حصار قلعه که بالاے کوه کلان باشد سه چون ادا این بود معانی را ؛ فتح دان فیض آسمانی را ؛ که از غرور پرهیزگاری با اهل عرفان مستیز و خویشتن افزون بر آتش تیز که هر یک ازین لشکر سواری است که چون عزیمت پذیرد تنها حصار گیرد

غزل آخر

آمده گرم ببرد آب زخم اشک چو سیم | زر بزر داد کسے کامد و این کالا برد

کلمهٔ گرم احتمال دارد که بمعنی خود شود یا بمعنی تیز و شتاب بود اگر آمده بحرف ها بود هر دو معنی را گنجایش شود و اگر بجاے ها واو عاطفه بود معنی ثانی متعین شود و زر چنانچه طلا را گویند بر سیم نیز اطلاق کنند سه چنان که ادای معانی بیت نه که از عین آن خواجه گویا روایت ؛ یعنی اشک سیم رنگ گرم تر آمد یا تیز و شتاب برآمد و آب زخم ببرد و رخسار طلا رنگ سیمابی سپرد یا اشک سیم رنگ از چشم بر آمد و زرد و ته و شتاب تر آبرویم ببرد و درین صنعت بسر آمد زر بزر داد کسے کامد و این کالا برد و رادے سرخم را

واتصال اللّٰہ الصمد ولایت اولیا را دانی وباتصال لم یلد ولم یولد ولم یکن لہ کفوا احد آلام عوام را دوای شافی وباید دانست کہ انسان کہ بنیان وصورت رحمن بیسان او ومیان جانان ہیچ حاجبی جز قالب ترابی و پردۂ حجابی کہ آنسرورا نام رسول علیہ السلام ہمیشہ ازو مکدر بود ودر شان او می فرمود یا لیت محمد لم یخلق محمد اکاتب حروف وشارح دیوان درین معنی غزلی دارد کہ درینمقام از بہر عبرت انام می نگارد

غزل شارح

تو ای تو ای کہ سین انسان است ٭ چون فتد از میانہ آن آن ست ٭ ناس را چون قضا بگرداند ٭
سان گردد کہ شکل سبحان است ٭ شکل سبحان چہ باشد ای رعنا ٭ معنی کاندرون انسان است ٭
آدمی چیست صورت معنی ٭ معنیش چیست شکل رحمان ست ٭ صورت آدمی کہ بی معنی است ٭
نقش دیوار دان کہ بی شان است ٭ معنی آدمی چو آتشدان ٭ کہ درون شتانہ از جان ست ٭
آتش اندر شتا کہ فاکہہ است ٭ چون بگردد شتا ہمہ نیست ٭ ہمہ کس در شتا ست طالب او ٭ چہ غنی خواہ کہ
چہ خوان چہ سلطان ست ٭ غالبا غیرتے گزین و بہ بین ٭ صورت انس نقش رحمان ست ٭

غزل آخر

معاشران گرہ از زلف یار باز کنید
شب خوش ست بدین قصہ اش دراز کنید

معاشران باہم عشرت کنندگان ای یاران و مصاحبان زلف موی بناگوش محبوبان بود واینجا کنایہ از غفلت و دنیا سزد کہ حاجب رخسار محبوب شود ومحب حقیقی را از محبوب درمیان حجاب کشد شب معروف واینجا کنایہ از دنیاست کہ لباس اولی وآخری ست چہ دنیا بشب تاریک می ماند کہ روشنائیش عارضی ست از خورشید وماہ وستارگان و آتش وغیر آن می ستاند قصہ داستان وکلام بدین اشارت بعشق ست ای قصہ عشق وداستان آن سہ اداے معانی چنان بایدت ٭ کہ عالم بزیر نگین آیدت یعنی ای یاران و مصاحبان گرہ غفلت بکشائید وازان عقدہ بدر آئید کہ حاجب تجلیات است و پوشیدہ دولت مشاہدات دنیا شبی خوش ست بگفت وگوی عشقش دراز کنید وغفلت و نادانی آنرا ضایع مگردانید

غزل آخر

گر ز مسجد بخرابات شدم خردہ مگیر
مجلس وعظ دراز است زمان خواہد شد

مسجد سجدہ گاہ عابدان و زاہدان خرابات مقام رندان وخردہ بمعنی عیب است عیب دیگرے

خاطر نبی صلعم خرسند گردد یعنی نور محمدی که روح علوی ست و هر یکی از عرفا فراخور استعداد خود نور دلی است
خاصهٔ انسان ست که بالاتر از دریافت ملک و جان ست قل یعنی بگوای محمد سر خاطر خود را که همیشه
استفسار می کردند هو الله احد الله الصمد لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفوا احد که مقال عارفان بدان رسد چنانچه
عین القضاة در تمهیدات اشعار باین معنی فرموده اند و تبصرهٔ اصحاب ذوق نموده اند و عارفان
چون بدین مرتبه رسند از حیرت بلرزند و من هذا قال ابو بکر رضی الله تعالی عنه اللهم زدنی تحیرا یعنی از نور
محمدی چون قدری دریافت در طلب مزید آن بشتافت فوجد ما وجد و علی وجدانه سجد عین القضاة در
تمهید اصل اول می آرد که قومی از محمد صلعم صورتی و تنی و شخصی دیدند و بشری دانستند و بشریتی که در او
ظاهر می دیدند بر بندگان می نمودند که قل انما انا بشر مثلکم تا ایشان درین مقام گفتند مالی هذا الرسول یاکل الطعام
و یمشی فی الاسواق اما او را اهل بصیرت بحقیقه نمودند تا ایشان بجان و دل عالم حقیقه او را بدیدند
بعضی گفتند اللهم اجعلنی من امة محمد و بعضی گفتند اللهم ارزقنا شفاعة محمد و بعضی گفتند اللهم لا تحرمنا
من صحبة محمد اگر درین حالت و درین ولایت او را جهت بشری جویند و یا او را بشر گویند کافر شوند چنان
فقالوا ابشر یهدوننا فکفروا تا او بی بیان کرد انی لست کاحدکم از اینجا مفهوم شد که محمد صلعم باعتبار
جسد عنصری بشری بود که یاکل الطعام و یمشی فی الاسواق از و ظهور می نمود و از روی حقیقه در روح علوی
مقامی داشت که علم نصرت در میدان قل هو الله احد الله الصمد لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفوا احد
می افراشت بعض در تمهید اصل عاشر می فرماید و عقد این عقده بوجه دلکش می گشاید دریغا که مگر هرگز
نخوانده که حق تعالی را صفتی است که آنرا صفت اخص خوانند که بر همه بنی آدم پوشیده است
مگر که آن صفت اخص نور محمد ست که از همه پوشیده بداشته است چه دانی که چه گویم قل هو الله احد الله الصمد
برخوان احد آن باشد که یکی باشد و صفت یگانگی دارد ای دوست عزیز چون ذات او یکی است
هفت یا هشت صفت یا تعددیت باشد تا این یک خاصیت را یعنی اتصال یافته بدین صفات هشتگانه
و این یک صفت چنان با خاصیت و کمالیت است که هشت خاصیت در وی درج شده است پس هر کسان
که آمد و هر ادراک که یافتند و هر وصف که گفتند بر صفات آمد از ذات خود کی توان چیزی کماهی و با وصف
کردن الصمد نامی بیان بیچونی ذات بکرده است و در فضل این سوره فضلا چنین بیان کنند و از بلاغتش
بدین وجه خبر می دهند که قل هو الله کلامی است تا مر اهل حقایق را کافی و باتصال اهل خواص باده صافی و به

یار سوم پیلبانان یا دگیر ٭ یا مده هندوستان بر یاد پیل ٭ و رهوار ازان گفته که عشق در هر وجودی که نزول کند اندک فرصت حاوی جمیع اجزا گردد و مالک و متصرف او شود و حدیث وبی یسمع وبی یبصر شاهد این حال شود این مقال است دال ادای معانی چنین باشد تا مقبول اهل یقین باشد که ای سالک باید که وجود خویش را به حدت پروری تا به هر چه توجه کنی زود مدرک شوی و چون نهال وجودت شاخ برکشد و برگ برآرد و گلبن وار در باغ جهان بشگفد و ادراکش حاوی جهان گردد آنگاه عشق مجازی که قنطرهٔ حقیقت است بر هر شاخی و برگی بدوان و بذات وجود در رسان تا شایسته حقیقة گردد و شاه حقیقی بر مسند خویش جلوه گر شود و تمام و کمال وجودت را تصرف نماید و مملکت دلت را تمامه در حیطهٔ تصرفش در آرد و هیچ ذره از اجزای وجودت متروک نسازد و همه را بپایانی اندازد و اگر این شداید و مجاهدات بر خود نپسندی زنهار دل بما نبندی که شایستهٔ صحبت ما نه بلکه بجوت چون نئے

غزل آخر

خبر بلبل این باغ مپرسید که من ٭ ناله می شنوم کز قفسی می آید

بلبل جانوری ست که بعشق گل منسوب است و اینجا کنایت از روح است که وجود او مطلوب است باغ مشهور و اینجا کنایت از وجود سالک است که رهرو این مسالک است ناله آواز گریستن از دشواری در زیستن قفس پنجره که برای نگاهداشتن طیور می سازند و اینجا کنایت از وجود است که ارواح عشاق را دران چون طیور می اندازند ٭ پس ادای معانیش شد این ٭ که سزد در بیان سحر مبین ٭ یعنی جز روح وجود من مپرسید که چیست و چه حقیقة دارد که من آوازی می شنوم که وجود من برآرد و بر حقیقتش هیچ اطلاعم نبود که جستجوی آن کسی را نمی سزد و این اشارت بمضمون کریمه و یسئلونک عن الروح قل الروح من امر ربی و ما اوتیتم من العلم الا قلیل است و این تلمیح در معنی بس زیباست و صاحب تفسیر مدارک التنزیل در تفسیر این آیه گفته و نکته چون سلک لآلی سفته که مضی رسول الله صلعم ولم یعلم الروح اما بعضی عرفای این امت مرحومه حقیقت روح مشاهده کرده اند و در مصنفات خویش آورده اند با این همه بزرگی آنحضرت است که در ظاهر و باطن جان‌ها پرور است آورده اند که روزی که آیة قل الروح من امر ربی نزول اجلال ارزانی داشت تخم امل دریافت این معنی در مزرع جان نبی کاشت مدتها باین توجه بود و سر نیاز بآستان معبود می سود که جبرئیل امین از درگاه رب العالمین سورهٔ اخلاص آورد

بنفس شهوانی ای برادر تا توانی دران هنگام از مجاهده فرو نمانی تا خود را بدان وسیله بمدارج علیا رسانی و می تواند که زرتشت کنایت از مرشد کامل باشد و رسوم عشقبازی که با آتش پرستی ماند انگیخته باشد و مسترشدان را دران ریخته و لاله کنایت از دل سالک سرزده و آتش نمرود عبارت از عشق بود که منبع عشق دل است نه این صورت آب و گل چنانچه حضرت خواجه خود می فرماید و شاهد این مقدمه می نماید ؎ لطیفه ایست نهانی که عشق ازو خیزد ٭ که نام آن نه لب لعل و خط زنگاریست ٭ ؎ گوش بگشا باین ادای فرید ٭ بر کشا قفل درج مروارید ٭ یعنی ای سالک چون لاله زار عشق از دلت سر بر زد و عروس دار ازان پرده رخ برآور و آئین مجاهدات در باغ وجود تازه کن و جهاد اکبر با نفس خویش بی اندازه کن و ریاضتی که در ظاهر پرستی کرده آنرا اعتبار منما و از سر در ریاضت در آ که حسنات الابرار سیئات المقربین حدیثی است از ارباب یقین پس معنی اول بظاهر پرستی تعلق داشته باشد و معنی ثانی تخم عشق و محبت در مزرع اهل قلوب می کاشته باشد و چون این رباعی که در ذیل مرقوم میشود از نغمات طیور ولایت است و خلق را در دریافت معانی آن بدشواری درایت است و فاضلی ازین داعی حل این رباعی استفسار فرموده بود و آنچه بخاطر فاتر خطور کرده معروض نموده بود پس در دلم گذشت که شرح این رباعی نیز بتقریبی درین شرح ثبت شود تا از صفحهٔ روزگار طرح نشود و چون بدین بیت فی الجمله مناسبتی نیز داشت لهذا در ذیل شرحش نگاشتست و آن رباعی اینست که یادگار اجلهٔ مخادیم دین است رباعی رو بر سر سوزنی نهالی بنشان ٭ تا شاخ کند برگ زند گرد جهان ٭ بر هر برگی دو فیل رهوار بران ٭ ور نتوانی ز صحبتم گیر کران ٭ باید دانست که سوزن عبارت از طبع انسان و سر سوزن کنایت است از حدت آن و نهال عبارت از وجود انسان است که گلبن باغ این جهانست و شاخ و برگ کنایت از نشو و نماست که عبارت از فضل و دانش فضلاست و زدن گرد جهان عبارت از اشتهار و انتشار که فضلا را ازان ناچار است یعنی فضل و بلاغت انسان نه بمرتبه ایست که اگر بکمال رسد حاوی جهان گردد و بهرچه توجه کند از حدت طبع بزودیش در رسد و برگی کنایت از ذات وجود است که بودش پیدا بود است و فیل رهوار کنایت از عشق دو رنگ است که جز دل عاشق ساحت گیتی بر ایشان بس تنگ است و عشق دو رنگ عبارت از مجاز و حقیقت است که هر دو مدار اهل طریقت است عشق را فیل از روی مستی ٭ کلانی گفته چنانچه حضرت شیخ سعدی این معنی را در شعری چون در سفته ؎

آور ز مردان جست و جوی ؞ طلب سرمایهٔ این راه باشد ؞ طلب پیرایهٔ درگاه باشد ؞ طلب شد رهنما مردان دین را ؞ طلب شد دلگشا خاطر حزین را ؞ حلاوت بی طلب نبود بچیزی ؞ بود مرد از دل صاحب تمیزی ؞ چو نبود از طلب صاحب نشانی ؞ ز بیماری هلینت از بیانی ؞ توجه کن بمردان خدائی ؞ که تا یابی ازین علت رهائی ؞ هلا ای عقل آصف پیشه و جاه سلیمان دلم را دیو زد راه ؞ باستیلای اخلاق ذمیمه ؞ دلم را داد نفس دون هزیمه ؞ بدستوری شیطان نفس خودخواه ؞ باقلیم وجودم شد شهنشاه ؞ بخوان یک ره زبور از بر باهنگ ؞ که او بگریزد از بالای اورنگ ؞ سلیمان وار دل بر تخت خود باز ؞ نشیند با هزاران نعمت و ناز ؞ تو باشی باز بر دستور سابق ؞ وزیر دلکش و یار موافق

وله منه

بباغ تازه کن آئین دین زرتشتی ؞ کنون که لاله بر افروخت آتش نمرود

باغ معروف و اینجا کنایت از وجود سالک است این مقامات و ممالک است زرتشت نام حکیم است که در حکمت کامل بوده و بشعبده خویش را به پیغمبری نموده و دین آتش پرستی باغوای شیطان وضع کرده و زند و استا که هر دو کتاب اوست در دین آتش پرستی تصنیف آورده و تخلق باز نموده و ظاهر کرده که این هر دو کتاب بمن از فلک نازل شده و اینجا کنایت از جوانی است که سرمایهٔ سرور و کامرانی است لاله گلی است سرخ رنگ و اینجا کنایت است از افروزش وجود هنگام طلوع و موسم شهود و نمرود نام سرداران و کافران که بهمهای عالم اندوخته و چند فرسخ در چند فرسخ آتش افروخته و حضرت ابراهیم علیه السلام خلیل را بمنجنیق بر آورده در ان آتش کده در آورد پس آتش بحکم یا نار کونی بردا و سلاما علی ابراهیم گلزار گشت و ابراهیم در ان لاله زار نشست القصه معنی بیت این چنین برخوان ؞ تا بدانی ادای سحر بیان ؞ که در باغ وجود آئین زرتشتی تازه کن و خویش را در عشق بلند آوازه کن اکنون که از بهار جوانی وجودت لاله وار شگفته است و معایب تمام در زیر آن نهفته است یعنی آتش جوع و مجاهده در وجود بیفروز و از غیرت غیر را بسوز که بغیر ازین آتش آئینه ضمیر صفا نمی پذیرد و زنگ خودی و پندار از ان آئینه دوری نمی گیرد و تا تن با آتش گرسنگی و مجاهده مصفا نشود عشق را لائق و شایان نگردد غرض که ایام جوانی هنگام مجاهده و ریاضت است

تو از عدم بوجود آمده از کمال تعظیم و تکریم ملائک را مسجود آمده تا کی شبستان جوانی در خواب و غفلت مانی جام صبوحی و هوشیاری از گفتار سلف بر کف دار و جذبهٔ عشق بارشاد مرشد وقت بدست آید که قادر بر کمال ترا بعین عنایت برگزیده و در احسن تقویم آفریده پس در اسفل سافلین ماندن ناخوش بود دنستان دون همتی و پست فطرتی شود درین معنی کاتب حروف و شارح دیوان می گوید و هدایت بر همگنان می جوید

ابیات هدایت آمیز شارح

وجودی ماسوی بودی ندارد ؞ بدان پرداختن سودی ندارد ؞ بچشم خرده بینان ماسوی الله ؞ نباشد جز خیال و خواب والله ؞ همه را بشکن و آنگه یکی ساز ؞ که تا یابی خبر از سر آن راز ؞ یکی بین و یکی خواه و یکی خوان ؞ یکی جو و یکی گو و یکی دان ؞ ز ذات و صافش همه عالم نشانی است ؞ بوصفی هر یکی گشته بیانی است ؞ عزیزان بمعزی او دلیلند ؞ ز تاثیر مذل قومی ذلیلند ؞ ز جباری و قهاری فریقی ؞ ستم را کرده پیش خود طریقی ؞ سرشته ایزدت در حسن تقویم ؞ بانواع کرامت داده تکریم ؞ ز عقل افروخته در پیشش مشعل ؞ هدای شرع شد هادی اکمل ؞ پس آنگه از برای امتحانی ؞ که باشد ناطقش روشن بیانی ؞ فگندی سوی پستی از بلندی ؞ بانواع ذلیلی زار چندی ؞ از آن پس خوانده سوی خویشتن باز ؞ که باشد ناس از نسناس ممتاز ؞ بود دون همتی و پست رای ؞ ز شاهی باز ماندن در گدائی ؞ یقین دان ای جوان و خرده دانی ؞ کزین عالم برون باشد جهانی ؞ جهان نی بلکه آن دریای آبی ؞ که باشد این جهان پیشش حبابی ؞ ولیکن کرده شب کوریت اعمی ؞ ندانی زان جهت سر معما ؞ پی اظهار آن گویم مثالی ؞ بگوش هوش بشنو بی ملالی ؞ عیال هند دارد میوه هر جا ؞ درونش کرمها را گشت ماوی ؞ چو کرمی کرده سوراخی بر آید ؞ بچشمش آنچنان آسمان نماید ؞ که آن ساحت که دیدش جهانی ؞ نه بد چیزی که آید در بیانی ؞ همان سان این جهان باشد به مردم ؞ مقام فرصت و جای تنعم ؞ بیا ای نازپرورده جوانی ؞ شده در ناز و نعمت داستانی ؞ نعیم اینجهانت کرده مسرور ؞ بخمر حسن و دولت گشته مخمور ؞ بکن جد تمام و جهد بسیار ؞ و زینجا سر بسوراخی برون آر ؞ که تا اسرار حق گردد هویدا ؞ پذیرد انحلال این معما ؞ جهان بینی همه خالی ز اغیار ؞ بود این سالکان را غایت کار ؞ بیا **غالب** رها کن گفت و گوی ؞ بدست

لیکن خوش بدست نیاورد اتفاقاً در مجلسی که صنع الله را انگاه که از زبان بر آورد که صنع الله شنیده می شود که صنعت نوشتن آموخته و این فضیلت اندوخته باری بجا که بکجا رسانده و توجه بکدام خطر رانده که بس خطرهٔ نیکو در دولت افتاد چون فعل خود بهمه کس مستحسن می نماید کاغذ پاره بر آورده پیشش نهاد اگرچه فی الواقع خوب نبود و در املائش خطای رفته بود لیکن چون آن عزیز جانب خواجه چشم کشاد و میل خواجه بدو بیادش افتاد از بهر رعایت خاطر خواجه تحسین نمود و خواجه در تلمیح آن معنی این بیت فرمود

غزل آخر

کنون که در چمن آمد گل از عدم بوجود — بنفشه در قدم او نهاد سر بسجود
بنوش جام صبوحی بنالهٔ دف و چنگ — ببوس غبغب ساقی بنغمهٔ نی و عود

چمن باغ و اینجا کنایت از دنیا است که مزرعهٔ اولی و اخری است گل معروف و اینجا کنایت از صفوت آدم است که گلی از گلزار عالم است و گل چون مطلق واقع شود گل سرخ مراد بود پس بنی آدم از گلزار عالم گل سرخ است که پادشاه گلها است و بر رنگ و بوی او عشق بلبلها است و بر شکل و شمائل او میل و بهاست بنفشه گلی است معروف و اینجا کنایه از ملک است که در زمین و فلک است جام صبوحی جامی که حریفان از جهت خمارشکنی هنگام صباح خورند تا شورش خمار از نهاد بشکنند و اینجا کنایت از تلفظ و بیداری و پیش بینی و هشیاری است و بر آمدن از خمار غفلت و ریب هنگام انتهای شب جوانی و طلوع صبح شیب و باید دانست که جوانی را از جهت هشیاری و سفید موئی نسبتش بروز دهند دف و چنگ هر دو ساز سرود اند و اینجا کنایت از سلف است که شایان درود اند که ایشان در مصنفات خویش آنچه گفتنی است گفته اند و جواهر زواهر یک بیک را در سلک بیان سفته اند هر که در مطالعهٔ آن در آید از غارهٔ غفلت بر آید غبغب پوست زیر گلو این لغت را از مهذب جو و بوسیدن غبغب ساقی کنایت از حصول جذبهٔ عشق و محبت است که مدارش بر مودت است نی و عود هر دو ساز سرود اند و اینجا کنایت از مرشد انیست که شایسته درود ند که ایشان چون بیان حقایق و معارف می نمایند سالکان از سمع آن بذوق و شوق می گرایند معنی مجازی ظاهر است و بیان آن بر دانشوران ماهر در حقیقت معانی کن اد ابره بحجهٔ تحقیق نه که باشند در حقیقت حالی تصدیق نه یعنی کنون که گل آسا در چمن دنیا صورت انسانی ۵

الکذب و الافتراق فی مواضع کثیرة لایعد و لایحصی

سوال

اگر سایلی گوید که شما خیر و شر را بآبی نسبت می دادید که چون از سرچشمه خیزد پاک و لطیف بود پس خاصیت مجرای خود گیرد بهر موضعی که رسد این تشبیه برین توجیه پس شریف است اما اعتبار را نمی شاید که صحتش درست نمی آید زیرا که موضعی غیر و شر نیست مگر افراد انسان و حیوان را دخل نیست در ان پس باید که خیر از اخیار خیزد و شر از اشرار ریزد حالانکه معامله چنین نیست پس ازین گفتار ای دوست بایست که از شخصی واحد خواه از اخیار بود و خواه از اشرار چون خیر بوجود آید خیرش نام کنم و چون شر بوجود شود شرش نام نهم پس معلوم شد که مورد را اثر در نیک و بد نیست و این دلیل شما قابل سند نیست

جوابش گوییم

که نیکو گفتی و نکتهٔ غریب را هیچ در سفتی اکنون آنچه گفته می شود بگوش هوش نیوش و در فهمش بکوش که مورد خیر و شر همین افراد انسان بود لیکن هر واحدی از افراد انسان دو مورد دارد موردی است که آنرا قلب و روح خوانند و موردی است که آنرا نفس و هوا دانند و هر چه از مورد قلب و روح ورود کند مستحسن و نیکو بود خواه در ظاهر خیر نماید و خواه شر در نظر آید و لهذا سرور کائنات و خلاصهٔ موجودات صلعم فرمود استفت قلبک ولو افتاک المفتون و سر خاص را باین حدیث مکشوف نمود پس هر چه از مورد نفس و هوا ورود کند قبیح باشد و بد بود خواه در ظاهر خیر نماید و خواه بصورت شر بر آید یعنی که قتل نفس در ظاهر شر است و چون باقتضای شرع بود و مفتی قاضی بران فتوی دهد سراسر خیر بود که شر را دران مدخل نرسد و جماع با زن حلال بی ریب و تردد خیر است لیکن چون باقتضای نفس تخیل زن بیگانه باشد سراسر شر بود و موجب قساوهٔ قلب و مثمر خیر است اگر چه حد شرع بران مترتب نمی شود و مفتی شرع فتوی نمی دهد که مدار شرع بر ظاهر است و این معنی بر همگنان ظاهر است و همچنین امثله دیگر موجود اند که بادنی تامل دست می دهند پس معلوم شد که خیر و شر فی حد ذاته هیچ ناخوشی ندارد اما از مورد خوش و ناخوش خوشی و ناخوشی در ایشان اثر می کند مانند آبی که از سرچشمه خیزد و بموضع خوش و ناخوش ریزد و نیز در شان این مقال مسموع است که طبع طالبان را مطبوع است یعنی صنع الله نام دوستی از دوستان حضرت خواجه بود و او در کلان سالی صنعت نوشتن را هوس نمود اگر چه صنعت نوشتن حاصل کرد

رفته است آفرین بر نظر پاک او که آنچه بمقتضای بشری خطا در چشم می نشیند آنرا بعین بصیرت صواب می بیند یعنی پیر کامل برحق و اصل وجود مطلق که غیر نمی بیند و غیر در چشمش نمی نشیند در نظر بصیرتش غیر را وجود نیست و جز حق دیگری را در چشمش شهود نیست مرید را از صدور خطا معذور می دارد چنانچه شیخ فرید الدین عطار در **منطق الطیر** می آرد ؎ گر نظر در سرّ بی نوران کنی ٭ جمله اندیشک ز معذوران کنی ٭ و نظر در سرّ بی نوران کردن عبارت ازان بود که بدیدهٔ عبرت بنگرد که هر شخص کل اناء یترشح بما فیه هر چه بیرون دارد بحکم امر ایجادی بی اختیار بظهور می آرد که برخلاف آتش ره در راهی نیست و بی ارتکاب آن از ولوله در دلش پناهی نیست که طبیعت آتش چون محروق آفریده اند چکند که نسوزد و چون در طبیعت ابلیس تلبیس سرشته اند لامحاله هنگامهٔ او را می افروزد چنانچه حضرت خواجه جای دیگر خود می فرماید و این عقده را از خاطر می گشاید ؎ من ز مسجد بخرابات نه خود افتادم ٭ کاینم از عهدهٔ ازل حاصل فرجام افتاد ٭

چکند گر پی دوران نرود چون پرکار ٭ هر که در دائرهٔ گردش ایام افتاد ٭

سوال

اگر سائلی گوید و عقدهٔ خاطر خود را کشادن می جوید درین بیت تناقض لازم آید که در کلام نمی شاید یعنی از مصراع اول نفی خطا مفهوم می شود و از مصراع ثانی اثبات آن معلوم می گردد در انجا که گفت آفرین بر نظر پاک خطا پوشش باد که پوشیدن اقتضای موجود می کند ازان که معدوم را کس نمی پوشد

جوابش گوئیم

که ما اعتقاد داریم قضا و قدر هر دو چون از جانب رب الارباب اند بر نهج عدل و صواب اند و ما که تحت القضائیم و فاعل مختار و تابع رضائیم هرچه از خیر و شر و نفع و ضرر از ما موجود می گردد منسوب بخطا و صواب می شود چنانچه آبی که از سر چشمه خیزد پاک و لطیف بود و چون از انجا بگذرد به هر موضعی که میر خاصیت آن موضع می گیرد و پاکی و ناپاکی و لطافت و کثافت ازان موضع می پذیرد و پس بنده چون فاعل مختار است هر فعلی که می کند از ارتکاب آن یا مثاب بود یا معاقب شود کما وقع فی الکلام و للعباد افعال اختیاریة یثابون بها و یعاقبون علیها پس نفی نوشتهٔ قضا و قدر فرمود و اثبات آن بملاحظهٔ ما نسبت نمود پس بدین تقریر تناقض از میان برخاست و معنی بیت درست آمد و راست چه اعتبار وجوه و جهات و حیثیات مدار صوفیان اهل صفاست و کمالات کما وقع فی فصوص الحکم العلا عن شائبة

یکی ضربت خنجر خورده ∴ کیسه آن برد بر این زخم چه است ∴ پیش شرع و خرد این حکم خطا ست ∴
آمدش وحی که ای نکته شناس ∴ کار یار است نیاید بقیاس ∴ داشت آن کودک نورس پدری ∴
مزد را بهر کسان کارگری ∴ در عمارت گری این مرد سوار ∴ کرد یک چند شمر دوری کار ∴ مزد نگرفته
بیفتاد و بمرد ∴ مزد وی بود در آن کیسه که برد ∴ کو ز مقتول ازین کوری پیش ∴ ریخت خون پدر قاتل خویش ∴
کشتنش امروز پسر بهر قصاص ∴ و ز پدر روز جزا داد خلاص

سوال

اگر سائلی گوید که چون جهان عالم بر نهج عدالت است و هر چه در عالم میرود از خیر و شر و نفع و ضرر بر ضلالت است و هر کاری که بمقتضای ضلالت باشد و بر مقتولی که بقصاصش بکشند قاتلش را القصاص اجـ نکشند و قولی صرفیان است که المصغر لا یصغر و قصاص بر قصاص نباشد مگر از قبیل تصغیر مصغر باشد مواخذهٔ عباد بر افعال شان در عاجل و آجل برای چه باشد و چون هر فعلی عدالتی بخود میباشد و کشتن کور پیش از کوری خویش پدر قاتل را هم بمقتضای عدالت خواهد بود باز کشاندن او در عدالت چه سود

جوابش گوییم

که فعل بنده مستوجب عقاب و ثمر ثواب بموجب عدل اوست بگوش هوش بنیوش ای دوست تا بر تو عرض نموده آید که تشفی خاطرت را شاید باید دانست که بنده اگر فعلی خیر دانسته مرتکب آن میشود ثمر ثواب بود البته چه دانش احکام شرعیه از اصلیه و فرعیه چنانچه شخصی فاسقی فاجری را نکوهش می کند تا او را و سامعان دیگر را عبرت شود و از فسق و فجور باز گردد مثاب است اگرچه آن فاسق فی نفس الامر در شرع خویش نیکو بود و اگر فعلی را شر دانسته مرتکب آن شود هرچند که فی نفس الامر خیر بود عند الله مستوجب عقاب شود چنانچه شخصی منکوحهٔ خود را بدانش آنکه زن بیگانه است جماع کند اگرچه شرعش مواخذه نکنند اما بحکم الاعمال بالنیات عند الله مواخذ بود پس کشاندن کور نیز ازین قبیل است یعنی آن کور پیش از کوری خویش این فعل شنیع نه بحکم قصاص کرده بلکه از بهر غرضی از اغراض که بهوای نفس تعلق داشت بوجود آورد اگرچه عند الله بمقتضای عدالت بود که عدالت در آن هنگام بحکم ایجادی همچنان تقاضا می نمود اما چون فعلی شنیعی به مقتضای غرضی وضعی از خود تراشید لاجرم مستوجب عقوبت گردید ؎ معنی بیت این چنین باشد ∴ که سزاوار آفرین باشد ∴ پیر ما گفت که خطا در قلم صنع ایزدی نرفته است و بر نهج عدالت و صوابست هرچه از قلم

فرموده باشد و خلق را بدان هدایت نموده باشد یعنی هر که هوای نفس را که عبارت از جرعه می است لاجل حسبة الله از دست رها کند دستش با شاهد مقصود که عبارت از بهشت و نعیم اوست یا قرب مولی در کنارش نهاده بوجهی که دلش ازان شاد شود

وله منه

پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت ÷ آفرین بر نظر پاک خطاپوشش باد

خطا ضد صواب است ای نا راست با نا راستان راستی خطا است و خطاپوشیدن بمعنی عفو کردن است از روی شفقت و درگذشتن از اظهار آن بکمال رحمت که دانا از نادان همیشه تجاوز نماید که تا در پیر کمال بر دلش روزن حکمت می گشاید یعنی انچه حق سبحانه تعالی در وجود آورده از نفع و ضرر و خیر و شر همه باقتضای عدالت بی خطاست و اینکه خطا نموده می شود از کوته بینی ما است ما ازان جهت که از ما صدور می یابد عدالت می تابد چنانچه موسی کلیم الله با حضرت ذی الجلال در معنی گفت و شنود کرد و حضرت مولوی عبدالرحمن جامی در سبحة الابرار آورده

حکایت منظومه

گفت روزی بمناجات کلیم ÷ کای جهاندار خداوند کریم ÷ بر دلم روزن حکمت بگشای ÷ عدل در صورت ظلمم بنما ÷ گفت تا نور یقینت نبود ÷ طاقت دیدن اینت نبود ÷ گفت یارب بهمان نور مرا ÷ وامگیر از ضعف بصر دور مرا ÷ گفت نزدیک فلان چشمه نشین ÷ می نگر قدرت ما را بکمین ÷ موسی آنجا شد و پنهان بنشست ÷ منتظر پای بدامان بنشست ÷ دید کز راه سواری برسید ÷ چون خضر رخت بسر چشمه کشید ÷ جامه کند از تن و زد غوطه در آب ÷ تن فرو شست و برآمد بشتاب ÷ جامه پوشید و ازین خانه گرفت ÷ ره سوی منظر کاشانه گرفت ÷ بر زمین ماند از و کیسه زر ÷ از دل سفله ز دنیا پرتر ÷ پس از و کودکی آمد از راه ÷ جانب کیسه اش امید نگاه ÷ از چپ و راست کسی را چو ندید ÷ کیسه بربود و سوی خانه دوید ÷ بعد ازان دید که نابینائی ÷ راه چشمه بعصا پیمائی ÷ آمد و کرد وضو بهر نیاز ÷ بست بر یک طرف احرام نماز ÷ ناگهان کیسه فرامشش کرده ÷ خیرباد خرد و هوشش کرده ÷ آمد و کیسه بجا باز نیافت ÷ بهر پرسش بسوی کور شتافت ÷ کور با وی سخن گفت درشت ÷ زد بتیغ و بقهرانش [illegible] کشت ÷ موسی آن صورت هائل چو بدید ÷ گفت کای تختگه عرش مجید ÷ آن یکی کیسه پر از زر برده ÷ وان

صوفی معروف است که بصوف پوشی مشغوف است باده کنایت از عشق و محبت است که سرمایه اش مودت است اندازه مقدار که استقامت استعداد است مدار نوش تریاک و هرچه نافع بود دنوش نامیدن سزد اندیشه بمعنی فکر است که خاطرش باعث ذکر است معنی مجاز ظاهر است و بر همگنان ظاهر و معنی حقیقت آنکه صوفی ظاهر پرست که هنوز شایان آن نشده که بحقیقه در آید چون مقامات شریعت طی نموده اراده سلوک محبت نماید باید که فراخور استعداد در اسرار ربوبیت خوض کند و قدم پیش ننهد که هنوز طفل این راه است و از اسرار نه چندان آگاه است که ضبط آن تواند کرد و در احاطهٔ خود تواند آورد و اگر از اندازهٔ خود بیش خورد و ضبط اسرار نکند اندازهٔ این کار و در آمدن تو بعیت اخیار فراموش باد و مجمرهٔ این آتش نکشاد یعنی باید که از مجاز قدم پیش ننهد و در مقامات شریعت راسخ شود و در سلوک عشق خود را آزرده نسازد و این لباس برخود نظر آرد که ارباب عقل را در عشق مدخل نیست ای عاقل بر حد خود بایست چنانچه میر حسن در نزهة الارواح فرموده و بدین معنی هدایت نموده ؎

چو عشق آمد بلا ای عقل برخیز
ز مرد آتشی ای پنبه بگریز

و له منه

آنکه یک جرعه می از دست تواند دادن
دست با شاهد مقصود در آغوشش باد

جرعه یک شربت آن آب آن لغت را از مهذب اللغات دریاب می شراب و اینجا کنایت از عشق و محبت است که مطلب اهل مودت است شاهد مقصود اضافه بیانی است تصدیق آن از اهل دانش نهفته نیست آغوش کنار است و در برش گیر و هر که هشدار است ؎ پس ادای معانیش نیست ؛ کان سزاوار اهل تمکین است ؛ یعنی آن کسی که جذبه از جذبات محبت و سری از اسرار مودت بدیگری تواند بخشید و ذوقی از عشق بدیگری تواند چشانید و در حق سلطان صنعت و بخل نکند بل هادی سبیل ایشان شود درشان وی دعائی می فرماید و خاطر دیگری را می رباید که شاهد مقصود وی را در آغوش باد که نافع اهل محبت است و داد جهانیان را مدار حصول مراد و می تواند که جرعه می عبارت از شادابی بود و مراد حظی از حظوظ نفس شود یعنی کسی حظ نفس خود را بدیگری رها کند و حظ نفس دیگری را بر حظ نفس خود ترجیح دهد البته جرعه شاهد مقصود در آغوش او باد و باشد همواره از یافت مقصود خود شاد و می تواند که اشارت بمضمون کریمه و اما من خاف مقام ربه و نهی النفس عن الهوی فان الجنة هی المأوی

و در نسخهٔ دیگر باز خواند می مسطور است یعنی خویش را بعشق مجازی که قنطرهٔ حقیقت است آراسته ام و صد تا قدم خود را بدان پیراسته ام تا اگر مرشد حقیقت بدان قصد شکاری نماید و از مجاز بحقیقت در پرواز در آید و در نسخهٔ دیگر چنین مسطور است باز خواند مگرش قصد شکاری بکند مرقوم است درین صورت حاصل باز خواند همان تدرو است مراد ای معانی اهل انس را معلوم است و تدرو عبارت از مطلق محجوب بود که در نشاتین محبوبست

غزل اخر

عکس روی تو چو در آئنه جام افتاد
عارف از خندهٔ می در طمع خام افتاد

آئنه جام کنایت از دل عارف است که دانای حقایق و معارف است و خندهٔ می کنایت از تجلی عشق و محبت است که مطلب اهل مودت است و معنی این بیت بچند وجه مسموع است که مطبوع طبع مجموعست یکی آنکه بیان واقعهٔ حضرت موسی صلوات الله و سلامه علیه می کند و آنرا بشعر می گوید که عکس روی تو که بر دل موسی عم افتاد بقول رب ارنی انظر الیک زبان برگشاد لاجرم جواب لن ترانی در رسید که بگوش خود شنید دوم اشارت بواقعهٔ حسین منصور حلاج می کند و آن مضمون را بشعر می گوید که عکس روی تو که بر دل حسین منصور چون جام افتاد آن عارف از آن تجلی در طمع خام افتاد و آنرا خود تصور نموده در طمع دیگر افتاد بقول انا الحق زبان برگشاد فجری ما جری علیه و قطع ارکانه و ما لدیه سوم آنکه عارف را چون مشاهدات تجلیات صفات روی آورد از خام طمعی خویش آنچه دید آنرا عین ذات تصور نموده بهمان اکتفا کرد پس در طمع خام افتاد و از دون همتی گام در پیش ننهاد که سلوک عشق را نهایت نیست ای عزیز آنچه دیده باشی بهمان خرسند مشو بر آن [illegible]

وله منه

حسن روی تو بیک جلوه که در آئینه کرد
این همه نقش در آئینهٔ اوهام افتاد

آئینه اول کنایت از آن لعل است که روز ازل حضرت واجب الوجود بدان لعل تجلی فرمود و از هیبت جلال آن قادر بر کمال گداخت و عالم ملک و ملکوت پرداخت و آئینه دوم که آئینه بود باضافه بیانی سرّ دست پس ادای بلیغ را بشنو + کافرین گویدت کهن تا نو + که حسن روی تو بیک جلوه که بدان لعل فرمود تجلیات آن لعل بروی نمود و از هیبت جلال بگداخت از همه صور و اشکال مصنوعات که نفوس وهمی اند در آئینه [illegible]

غزل اخر

صوفی از باده باندازه خورد نوشش باد
ورنه اندازهٔ این کار فراموشش باد

کبک طائری است که بخوش خرامی منسوب بود اینجا کنایه از سالکی است که در ابتداء عشق نفس مغلوب بود یا کنایه از اهل دولتی است که فلکش چند روز موافقت نموده باشد و جریان او بر طبق خواهش او بوده باشد گربه عابد از نفس اماره است ویا کنایه از فلک بود نماز بمعنی طهارت و وضو است نه بمعنی نماز عرفی که اتیان ارکان مخصوصه از بهر حصول مراد است که نماز درین مقام بدین معنی داشتن از درایت نیست که آن مطابق حکایت نیست پس باید که نماز بوجه تسامح از قبیل مجاز بمعنی وضو شود چنانچه ذکر مخدوم و اراده خادم بود ۵ پس ادای معانیش برخوان ۵ که بود دستهٔ گل و ریحان ۵ یعنی ای سالک خوش رفتار و ای صاحب دولت مالدار که برفتار خوش می خرامی و مغرورانه یا بتبختر در رفتار می آرامی بتبعیت نفس و موافقت فلک مغرور مشو و راه راست گذاشته براه کج مرو که تبعیت نفس و موافقت فلک سرسبز دغا و فریب است و خوردن فریب و دغا عاقلان را عیب است قصهٔ کبک و گربهٔ عابد چنان مسموع هست و بیان آن باین مقام مرجوع است که زمان سابق راهبان معابد خویش را از فراغ عبادت در کوه و بیشهها می ساختند و منازل نیز همانجا می ساختند و از بهر دفع شر موش گربه را هم نگاه می داشتند و تخم تعبد بفراغ خاطر در ان مزرعه می کاشتند اتفاقاً گربهٔ راهبی بر در صومعهٔ او نشسته بود و بهر دو دست بالعاب خویش وضو می نمود کبکی را بدان خرامی که می گشاد دران جا گذری افتاد چون گربه را دید که بر در راهب نشسته رضای حق می جوید و بهر دو دست روی خود می شوید دانست که گربه از تاثیر صحبت راهب زاهد و پرهیزگار گشته است که مستقبل قبله نشسته است و بهر دو دست رو می شوید و رضای حق می جوید هیچ هراس نیاورد و برفتار خویش خرامان از پیش او عبور کرد گربه بدیدن او قادر شد و زود در گرفتنش چون قادر شد ظریفی که این واقعه دید درین مثل آورده فافهم

غزل آخر

داده ام باز نظر را بتدروی پرواز
باز خوانی مگرش قصد شکاری بکند

باز نظر اضافتی است بیانی بخاطرش دارای محرم جانی تدرو طایر است معروف بخرامیدن در زیر گیاه مشعوف و اینجا کنایه است از محبوب مجاز که درین اشاره مطلوب هست باساز باز جوان سیر شکار است اینجا کنایت از مرشد طریق دلدار است چون این قدر مفهوم شد ادای معانی با اهل دانش معلوم شد

و در نسخهٔ دیگر باز خواند می مسطور است یعنی خویش را بالعشق مجازی که قنطرهٔ حقیقت است آراسته ام و مهیا قدم خود را بدان پیراسته ام تا مگر مرشد حقیقت بدان قصد شکاری نماید و از مجاز بحقیقت در پرواز در آید و در نسخهٔ دیگر چنین مسطور است باز خواند مگرش قصد شکاری بکند مرقوم است درین صورت قائل باز خوانند همان تدرو است مراد ای معانی اهل دانش را معلوم است و تدرو عبارت از مطلق محجوب بود که در نشاتین محجوب بود

غزل اخر

عکس روی تو چو در آینهٔ جام افتاد
عارف از خندهٔ می در طمع خام افتاد

آینه جام کنایت از دل عارف است که مرآت حقایق و معارف است و خندهٔ می کنایت از تجلی عشق و محبت است که مطلب اهل مودت است و معنی این بیت بچند وجه مسموع است که مطبوع طبع مجموع نیست یکی آنکه بیان واقعهٔ حضرت موسی صلوات الله وسلامه علیه می کند و آنرا بشعر می گوید که عکس روی تو که بر دل موسی عم افتاد بقول رب ارنی انظر الیک زبان برگشاد لاجرم جواب لن ترانی در رسید که بگوش خود شنید دوم اشارت بواقعهٔ حسین منصور حلاج می کند و آن مضمون را بشعر می گوید که عکس روی تو که بر دل حسین منصور چون جام افتاد آن عارف از ان تجلی در طمع خام افتاد و آنرا خود تصور نموده در طمع دیگر افتاد بقول انا الحق زبان برگشاد مجری ما جری علیه قطع ارکانه و ما لدیه سوم آنکه عارف را چون مشاهدات تجلیات صفات رو آورد از خام طمعی خویش را نخ دید آنرا عین ذات تصور نموده بهمان اکتفا کرد پس در طمع خام افتاد و انده و ندانست که همتی کام درویش نهاد که سلوک عشق را نهایت نیست ای عزیز آنچه دیده باشی هنوز آن نیست

وله منه

حسن روی تو بیک جلوه که در آئینه کرد
این همه نقش در آئینهٔ اوهام افتاد

آئینه اول کنایت از ان لعل است که روز ازل حضرت واجب الوجود بدان لعل تجلی فرمود و از هیبت جلال آن قادر بر کمال بگداخت و عالم ملک و ملکوت پرداخت آئینه دوم که آئینه بود باضافه بیانی ... پس دای ملیح را بشنو کافرین گویدت کهن تا نو که حسن روی تو بیک جلوه که بدان لعل فرمود تجلی ذات بدان لعل بود نمود و از هیبت جلال بگداخت از همه صور و اشکال مصنوعات که نفوس و هیولی اند در آئینه بر بود و پدید ساخت

غزل اخر

صوفی از باده باندازه خورد نوشش باد
ورنه اندازهٔ این کار فراموشش باد

کبک طائری است که بخوش خرامی منسوب بود اینجا کنایه از سالکی است که در ابتدا عشق نفس مغلوب بود یا کنایه از اهل دولتی است که فلکش چند روز موافقت نموده باشد و جریان او بر طبق خواهش او بوده باشد که به عابد از نفس اماره سبز و یا کنایه از فلک بود نماز بمعنی طهارت و وضو است نه بمعنی نماز عرفی که اتیان ارکان مخصوصه از بهر حصول مراد است که نماز درین مقام بدین معنی داشتن از درایت نیست که آن مطابق حکایت نیست پس باید که نماز بوجه تسامح از قبیل مجاز بمعنی وضو شود چنانچه ذکر مخدوم و اراده خادم بود ۵ پس ادای معانیش برخوان ؎ که بود دستهٔ گل و ریحان ؎ یعنی ای سالک خوش رفتار و ای صاحب دولت مالدار که برفتار خوش می خرامی و مغرورانه یا تبختر در رفتار می آرامی به تبعیت نفس و موافقت فلک مغرور مشو و راه راست گذاشته براه کج مرو که تبعیت نفس و موافقت فلک سراسر دغا و فریب است و خوردن فریب و دغا عاقلان را عیب است قصهٔ کبک و گربه عابد چنان مسموع است و بیان آن باین مقام مرجوع است که زمان سابق راهبان معابد خویش را از فراغ عبادت در کوه و بیشها می ساختند و منازل نیز همانجا می داشتند و از بهر دفع شر موش گربه را هم نگاه می داشتند و تخم تعبد بفراغ خاطر دران مزرعه می کاشتند اتفاقاً گربهٔ راهبی بر در صومعهٔ او نشسته بود و بهر دو دست بالعاب خویش وضو می نمود کبکی را بدان خرامی که می گشاد دران جا گذری افتاد چون گربه را دید که بر در راهب نشسته رضای حق می جوید و بهر دو دست روی خود می شوید دانست که گربه از تاثیر صحبت راهب زاهد و پرهیزگار گشته است که مستقبل قبله نشسته است و بهر دو دست رو می شوید و رضای حق می جوید هیچ هراس نیاورد و برفتار خویش خرامان از پیش او عبور کرد گربه بدیدن او قادر شد و زود در گرفتنش چون قادر شد ظریفے که این واقعه دید درین مثل آورید فافهم

غزل آخر

داده ام باز نظر را بتدروی پرواز
بازخوانی مگرش قصد شکارے بکند

باز نظر اضافتی است بیانی بخاطرش دارای محرم جانی تدرو طائری است معروف بخزیدن در زیر گیاه مشغوف و اینجا کنایه است از محبوب مجاز که درین اشاره مطلوب است باساز باز جوان سیر شکار است اینجا کنایت از مرشد طریق دلدار است چون این قدر مفهوم شد ادای معانی باهل دانش معلوم شد

من عرف الله کل لسانه در شان اوست بگوش هوش نیوش ای دوست ؎ بکن در شعر حافظ آن ادای ؛ که آید آفرینت از صدای ؛ یعنی از مرشد کامل بدانم که مسترشد او که بمرتبهٔ عرفان رسید چه نکته بگوش هوش نیوشید که صدف وار دهن بربست آن در یتیم را خازن گشته در قعر دریای وحدت نشست و باوجود فصاحت و بلاغت و انواع زبان آوری و گوناگون سخن پروری گنگ گشت و زبان را که طومار نطقش بود در نوشت

غزل آخر

صوفی نهاد دام سر حقه باز کرد   اظهار مکر با فلک حقه باز کرد
بازی چرخ بشکندش بیضه در کلاه   زیرا که عرض شعبده با اهل راز کرد

باید دانست که ازین صوفی ظاهر پرست و مرائی مراد است که دور از مرتبهٔ رشاد و سداد است سر حقه باز کردن عبارت است از شعبدهٔ دیگر پیش نهادن حقه باز شعبده باز است که صوفی مرائی اهمساز است اهل راز هم پیشه که هم راز بوند و هم اندیشه ؎ معانی کن ادا بر وجه تمکین ؛ که عالم عالمین گویند تحسین ؛ یعنی صوفی مکار و مرائی دام شعبده بازی و مردم فریبی کشاده و بنیاد مکارگی با فلک شعبده باز پیش نهاده و نمی داند که هر که شعبده بازی با شعبده بازان پیش گیرد بیضهٔ بازی خود در کلاه شکسته پذیرد و رسمی است که شعبده بازان بیضهٔ مرغ را در کلاه پنهان می کنند و از بغل ظاهر می سازند و در بغل پنهان می کنند و از کلاه می برند اگر شعبده بازی دیگر دران هنگامی پیدا شود برای نموداری خود بازی وی را می بندد تا او را هیچ شعبده میسر نشود و بیضه در کلاهش شکسته گردد.

وله منه

ای دل بیا که ما به پناه خدا رویم   زان چه آستین کوته و دست دراز کرد

کوته آستینی و درازدستی عبارت است از کم کرداری و بسیارگوئی و بگفتار بی فروغ مردم را دلجوئی و این بیت نیز در زبان صوفی مرائی است که به مکر و شعبده در پی دلربائیست ؎ ادای معانی بوجهی طراز ؛ که حاسد نسازد زبان را دراز ؛ یعنی ای دل بیا که ما در پناه خدا در آیم و التجا بحفظ او نمایم از شر انچه آن مرائی کرد از کم کرداری و بسیارگوئی و به مکر و شعبده دل فریبی و خاطر جوی

وله منه

ای کبک خوش خرام کجا میروی بناز   غره مشو که گربهٔ عابد نماز کرد

آن وقت و آن فرصت اشاره بحالت جذب دلدارست که زلف گره گیر را بدان اشعار است و خصم عبارت از نفس است که اعدی عدوک نفسک التی بین جنبیک در شان اوست و به مکر و شعبده پیش آمدن او و پس اداء معانی چنان سزد که طالبان را گلدستهٔ جنان بود یعنی ای خوش آن وقت و آن فرصت که جذب دلدار بسوی خود می کشید و دل بجانب غیری توجه نمی آورد و هر حیله نفس می گفت دل آن را طرح میکرد و قول او را بجرح ے آورد

غزل آخر

صبا به تهنیت پیر می فروش آمد
که موسم می و معشوق نای و نوش آمد
هوا مسیح نفس گشت و خاک نافه گشاد
درخت سبز شد و مرغ در خروش آمد

صبا باد صبا که غنچه از تاثیر او بشگفد و نظارگیان را موجب شادمانی شود و اینجا کنایت از جبرئیل امین است که انبیا را رهبر دین است تهنیت خبر شادی رسانیدن و سامعان را از آن ذوقی چشانیدن پیر میفروش کنایت از سرور کائنات است که این امت را موجب نجات است می شراب و اینجا کنایت از عشق و محبت است که مطلب اهل مودت است مسیح حضرت عیسی که مرده بزندگی در یک کلمه آن تکلم می کرد نافه ناف آهو که در و مشک می بندد و اینجا کنایت از دل سالک است که بوجدان عرفان نافه وا میکند بشعر حافظ آن معنی ادا کن ۞ که شاید آفرین را از سرورین ۞ که جبرئیل علیه السلام بخوشخبری پیش آن سرور انام در خرامید که موسم عشق و محبت در رسید و زمان محنت و اندوه بسر آمد و آوازنای و نوش از در در آمد و هوا مسیح وار احیای اموات پیش کرد و خوشبوییها از بطون خود بر آورد و درخت از غایت لطافت هوا سر سبز شده بهوا بر آمد و مرغ از کمال شادی در خروش در آمد یعنی پیش از وجود آن سرور بر امم سابقه ابواب عشق مسدود بود که در تقدیر ایزدی این دولت بنام این امت مرحومه موجود بود چون آن سرور بوجود در آمد و نهال وجودش از بعثت بر آمد جبرئیل به تهنیتش پیش آمده این عقده بر گشاد و ازین معنی بآن سرور آگهی داد و ازینجاست که فرمود آنسرور رجعنا من الجهاد الاصغر الی الجهاد الاکبر

وله منه

ز مرغ صبح ندانم ز سوسن آزاد
چه گوش کرد که با صد زبان خموش آمد

مرغ معروف و اینجا کنایه از مرشد کامل است که اعمال طریقه را عامل است سوسن آزاد کنایت از عارفی است که

خواهد برخاست پس بهوش باید بود و ریا را در اعمال خویش راه نباید نمود

غزل آخر

صبا وقت سحر بوئی ز زلف یار می آورد
دل دیوانهٔ ما را به بو در کار می آورد

صبا عبارت از مرشد خوشبو است که شگفتگی غنچهٔ دل سالکان از وست زلف عبارت از جذبهٔ لطف حق است باعتبار نسیم که نام آن سحر هست چنانچه در مراة المعانی گوید از مجاز بحقیقت پوید ه در معانی ادا چون این آید ؛ صوت احسنت از ملک شاید ؛ که مرشد هنگام سحر قدری بیان جذبهٔ لطف حق می کرد و دل دیوانهٔ ما را آن بیان در کار می آورد و همگی توجه ما را بدریافت آن مشغوف می ساخت و اعلام نصرت ما را می افراخت

وله منه

من آن شاخ صنوبر را ز باغ سینه برکندم
که هر گل کز غمش بشگفت محنت بار می آورد

شاخ صنوبر عبارت از خاطر بشر است که هاتمش بر شور و شر است و ضمیر شین کلمهٔ غمش عاید بشاخ صنوبر است که عبارت از دل است و به شکل بار صنوبر درین گل است و غم بمعنی اندیشه که دل بشریه است همواره این پیشه پس ادای معانیش بروشی سرایم که جذب قلوب اهل قلوب نمایم یعنی چون دلم به بیان مرشد التفاتی که می شاید نکرد و به خطوط فانی نفسانی رو آورد بدل نپرداختم و از باغ سینه برکنده انداختم که هر گلی که از غمش بشگفت محنت بار آورد و عاقبت کار ثمره اش خار آورد ؛

وله منه

ز بیم غارت عشقش دل خونین رها کردم
ولی میریخت خون و ره بدان هنجار می آورد

ضمیر شین راجع بود بیار که در اول بیت است هستند از خونین گنهکار است و بدکردار که همه را خون او مطلوب است و آوارگی او مرغوب یعنی چون دلم بفرمان برداری مولی مساعدت نکرد و توجه بحظوظ نفسانی آورد از خوف غارت عشقش رها کردم و از همنشینی بدر آوردم لیکن همواره خون گریسته در عقبم میرسید و گریه کنان بدنبا میدوید

وله منه

خوشا آن وقت و آن فرصت که از زلف گره گیرش
بدر میبرد دل کاری که خصم اقرار می آورد

وله منه

قدح بشرط ادب گیر زانکه ترکیبش
زکاسهٔ سر کسری و بهمن است و قباد

ادب فرهنگ و دانش دان این لغت را از مهذب اللغات و ابراهیم شاهی بخوان جمشید و بهمن و قباد اسامی پادشاهان باتمکین است که عهد ایشان زمان سابق و پیشین است ؎ گر شوی طالب ادای ملیح ٭ بشنو از من تو این بیان صحیح ٭ که عشقبازی را با ادب و دانش پیش گیر و در سلوک عشق هوشیاری پذیر که درین راه سرهای بسیاری بی ادبان و بی خردان بباد رفت و هرکی ازین باغ پرثمار از بی ادبی نامراد رفت

وله منه

بیا بیا که زمانی ز می خراب شویم
مگر رسیم بگنجی ازین خراب آباد

خراب شدن بمعنی نیست و نابود شدن است و فانی گشتن گنج دولت فراوان و اینجا کنایت از وصل محبوب است که همگنان را مطلوب است خراب آباد عبارت از دنیا است که مزرعهٔ اولی و اخری است ؎ گوش بگشا ادای معنی را ٭ بشنوی تا شوی غنی زغنا ٭ که خویش را می گوید و هدایت از حق می جوید بیا بیا که ساعتی از مددگاری عشق بمرتبهٔ نیستی درآییم و در مقام خرابی که مقام فنا است جستجوی مطلوب نماییم شاید که از مددگاری او بدین جستجو درین خرابهٔ دنیا بگنج وصل مولی رسیم و مالک ملک شویم که گنج را بخرابه نسبتی است و خرابه را بگنج جستی

غزل آخر

مکن که کوکبهٔ دلبری شکسته شود
که بندگان بگریزند و چاکران بجهند

کوکبهٔ دلبری کنایت است از توجه حضرت رب جلیل به عبد ذلیل بندگان و چاکران عبارت از نعمتها است که بموجب آن توجه بتوارزانی داشته اند و در مزرعهٔ اولی و اخری بنامت کاشته اند ؎ در معانیت این او را باید ٭ کافرینت ز آسمان آید ٭ که شیوهٔ زرق و لباس و دل شکنی که در بیت بالا است پیش مگیر بلکه مپارش در ضمیر که از طاعت باریا حضرت جل و علا بی نیاز است که ریا انبازے اوست و او تعالی انباز است و چون از تو این شیوه در وجود آید آن توجه حق با تو نپاید و چون وجهش نماند این کردار باریا ترا بمقام دیگر نشاید و نعمتهای که حق بهر تو در اولی و اخری آراست یک بیک

از فنا و نابود سزد و در ادای معانی مصرع ثانی مقدم باید داشت پس علم بیان باید افراشت تا ضمیر شین به بهار رجوع نماید و معانی بوجه احسن در جلوه در آید ٭ چون ادا این بود معانی را ٭ فتح وان فیض آسمانی را ٭ که هر محبوبی که بدنبال او فنا و زوال است مرغ زیرک را در چمن حسن او پرده سرای وبال است و همواره خلیل وار لا احب الافلینش مقال ست و باید دانست ای طالب عنا که این بیت ظهیر است به بیت بالا

غزل آخر

هرکجا کین شاخ نرگس بشگفند
گلرخانش دیدهٔ نرگس‌دان کنند

شاخ نرگس کنایت از محبوب و مرشد خود کرده گلرخان محبوبان و انجا کنایه از اهل عرفان آورده نرگس‌دان آوند آبی که گلهای نرگس در و دارند تا دیرتر کب بتازگی و طراوت رو آرند و اینجا کنایت از دیدهٔ عشاق می نماید که همیشه چون نرگس‌دان تاب اشک مملو می باید ٭ این ادای ملیح را بشنو ٭ آفرین گوئید کهن تا نو ٭ یعنی هر کجا که این محبوب و مرشد من بجلوه در آید و بیان معارف و حقائق نماید محبوبان معنوی که سائل اهل عرفان اند بدیده اش جا دهند و از دیدنش سیر نشوند

غزل آخر

شراب و عیش نهان چیست کار بی بنیاد
زدیم در صف رندان و هرچه باداباد

شراب و عیش نهان کنایت از عشق سزد و معنی بیت چنین بود که عشق پنهان باختن و بظاهر ریا در ساختن که شیوهٔ رندان است کاریست بی بنیاد و عملی است بیداد چون نقش بر آب و فریب سراب که ترتب بر نتیجهٔ آن بالفعل از کذب و زور است و اختیار آن از زمرهٔ عقل و کیاست وصت معهذا ما در صفت رندان زده ایم خویشتن را شاد و ناشاد تا چه پیش آید هرچه باداباد در این معنی شارح دیوان مخمسی بشعر آورده و بیتی از آن مناسب مقام ایراد کرده ٭ من در صف رندان زده ام خویشتن را ٭ در مهلکه انداخته ام جان و تن را ٭ افگنده ام از خود خودی و ما و منی را ٭ عیار صفت بوسه زدم آن اسنک را ٭ تا او دست بدست آید یا جان برود ٭ بر ضمیر منیر اصحاب تقریر مخفی و پوشیده و پنهان و نوشیده نیست که در بدایت حال امثال این مقال از نهایت ولوله و غایت زلزله گفته میشود و از همراهان نیز شنفته میگردد که هنگام طلب مطلوب است و آوان نایافت محبوب

چو پیش صبح روشن شد که حال مهر گردون چیست بیت
بر آمد خنده خوش بر غرور کامرانی زد

مهر آفتاب که شاه سیارات سما است و صاحب ابهت و ضیا گردون فلک غرور فریفته شدن بمنزلت کامگاران اصحاب قدرت و شوکت سه پس ادای معانی این بیت ؛ این بود در گذر زکیت و ذیت ؛ که چون صبح را روشن و واضح گشت که حال شاه سیارات فلک چیست و جز طلوع و غروبش حالتی دیگر نیست آن صبح با بهت بر آمد و بر غرور کامگاران خنده بزد که بنا پائندگیها مغرور نه و بنا پائندگیها مسرور

غزل آخر

شاهد آن نیست که موی و میانی دارد
بنده طلعت آن باش که آنی دارد

شاهد محبوب و آن اشارت است بحضرت یوسف صلوات الله و سلامه علیه موی و میانی کنایت است از صباحت و خوبی او و ما لدیه یا علی العموم اشارت بخوبان عالم و محبوبان بنی آدم بود و موی و میانی عبارت از خوبی و مرغوبی شان بنزد طلعت روی و آن ثانی اشارت بحضرت سرور کائنات است صلعم و آنی کنایت از ملاحت و گندم گونی اوست فاتبعوه بما علی به و کلم و باید دانست که مآل این ابیات در نعت سرور کائنات است که بر و افضل صلوات و اکمل تحیات است سه ادای معانی چنان کن نگار ؛ که حاسد غمگش شود و دل فگار ؛ که یوسف ع اگرچه صباحت داشت و تخم محبت در مزرعه خاطر همکنان می کاشت محبوبیت حقیقی را نمی زیبد اگرچه دیده از دیدنش نمی شکیبد بنده طلعت محمد رسول الله باش که ملاحت و گندم گونی دارد و در دلبری همانی گرو می آرد که مجمع محاسن آفاق است و مجموع مکارم اخلاق و ادای معانی بطور ثانی چنین بود تا موجب تحسین شود که محبوب آن نیست که خوبی و جمال دارد و بر خوبی خلق غلق را گرو می آرد بنده آن سرور باش که بجمال و باکمال مجمع محاسن آفاق است و مجموعه مکارم اخلاق سه بحسن آن بت چین یار شد چو حسن ادب ؛ پیاده در ره دین کرد شهسواران را ؛

وله منه

مرغ زیرک نشود در چمنش پرده سرای
هر بهاری که بدنبال خزانی دارد

مرغ زیرک کنایه از عاشق است که در دعوی عشق صادق است چمن باغ که مجمع اشجار است و اینجا کنایه از مجمع حسن و جمال دلدار است بهار معروف و اینجا کنایه از ذات محبوب است که عاشق کامل را مطلوب است که ذات محبوب چون بهار شگفتگی دارد و ریاحین حسن و جمال در ظهور می آرد خزان نیز معروف بود و اینجا کنایت

نفی می کرد و نصب آن بر الا الله می آورد بدین طرز محبوب حقیقی را در مقام مشاهده باثبات می آورد تا دائرهٔ مشاهدهٔ مع الله تمام شود و سالک در سلوک بآن مقام رسد

وله منه

قلب اندودهٔ حافظ بر او خرج نشد
که معامل بهمه عیب نهان بینهان بود

معامل صاحب معامله که یار گلرنگ است و بازار عارفان از مشاهدات او تنگاتنگ هست معنی بیت این چنین باشد ؛ که بدل نقش چون نگین باشد ؛ یعنی دل حافظ که اندوده بمعرفت الله بود و بشیخونی اسرار عشق می نمود در حضور یار گل رنگ خرج نشد و بظهور نیامد انچه بدان مشحون بد که صاحب معامله که یار گلرنگ هست و بازار اهل عرفان از مشاهدهٔ او تنگاتنگ است بهمه عیب نهان پنهان بود و بنا بران ظاهر نکرد انچه او را ناخوش می نمود یا قلب بمعنی ناسره گوییم و ادای معانی چنین جوییم که اعمال و کردار حافظ که قلب و ناسره بحقیقی که یار گلرنگ ازان کنایت است و دریا بدهر کردار است خرج نشد و مقبول نیفتاد لاجرم ازان کاری بر نگشاد

غزل آخر

ستارهٔ بدرخشید و ماه مجلس شد
دل رمیدهٔ ما را رفیق و مونس شد ؛

بر ارباب بصیرت و اصحاب سریرت مخفی و پنهان نیست که لآلی شهوار این غزل در لغت آن سید مرسل صلعم بچشم بصیرت دیده در رشتهٔ نظم درکشیده پس ستاره عبارت از سرور کائنات باشد باعتبار بدایت او که یتیم و حقیر و بیکس بود و لمعان بزرگی از ناصیه اش تابش می نمود و ماه مجلس نیز کنایت ازان سرور باشد باعتبار نهایت او که مرجع آفاق شد و هردو جهان را بروشنی طاق و چون عروس معانی ازحجابه عبارت پرده برکشاید مشاطهٔ بیان محاسنش را باین وجه نماید که یتیمی درین نشاه رسید و ستاره وار بدرخشید و باندک فرصت جهان و جهانیان را منور ساخت و بکار و بار عالم و عالمیان پرداخت و مرجع آفاق شد و در بزرگی و عظمت طاق شد دل ما که خنس لکانیم برمیده از هر ملت بود و بهیچ ملتی نمی آسود که حقیقت و درستی هیچ ملت بحال خود نمانده بود آن ماه مجلس دل ما را مونس و رفیق شد و هادی و رهبر طریق شد

غزل آخر

وله منه

یار گلرنگ من اندر حق ازرق پوشان
رخصت خبث نداد ار نه حکایتها بود

یار گلرنگ کنایه از مرشد سبز که نسبت گلرنگی را سزاوار بود و ازرق پوشان زمرهٔ عاشقان و فقرای ذوی العرفان که الفقر سواد الوجه فی الدارین در شان شان است و ناصیه ایشان را باین داغ نشان است خبث پلیدی که عبارت است از افشای اسرار عشق بر ساکنان دمشق یقال خبث الرجل خبثا اذا اظهر ما لا یلیق بگو نیوش ای سالک طریق و از ینجا می گویند که فلانی خبیث نفس است ای هرچه بر زبانش می آید می گوید و اندیشه صلاح و فساد نمی جوید ۵ پس ادای معانی این بیت چنین بود درگذر زکیست گرت که مرشد عشق در شان اهل طریق و واصلان حقیقت حقیق رخصت افشای اسرار نداد و بحکم من عرف الله کل لسانه مدار ازرق پوشان بکمی نهاد و باید دانست که درین بیت که صادر است از آن تجوزیست ذکر عام و اراده خاص است چنانچه دیدن بلغای ذوی الاختصاص است چه ازرق پوشان علی العموم در ذکر آورده و اراده خویشتن کرده یعنی مرشد عشق مرا از قید ابکمی نکشاد و رخصت اسرار گوئی نداد و اگر نه در بیان اسرار داستانها می نوشتم و تخم امانی در زمین استعداد سالکان می کشتم بر دانشوران آگاه و با خبران رهرو راه مخفی نماند که نسخه قدیم کلمه خبث می خواند و لهذا شارح قدیم کلمه خبث را موجه ساخته در بیان آن پرداخته و چون کاتبی فاضل معنی خبث درین مقام موجه نیافته بر سهو قلم حمل نموده بحث شناخته لاجرم در نسخ متاخره کلمه بحث بجای خبث یافته می شود و معنی آن بوجه دلکش بآسانی دست می دهد

وله منه

دل بهر سوی چو پرگار روان می گردید
و اندران دائره سرگشته و پا برجا بود

پرگار قلم آهنی که نقش بدان بکار برند و از آن دایرها برکشند و باید دانست که درین بیت حلقه ذکر سالکان را بیان می کند و تصویر آن حلقه باین صورت زیبا می سزد پس بگوش هوش نیوش ای طالب باهوش که دل سالک دو طرف دارد و بهر طرفی بمقصودی رو آرد و در یک طرف مقام حضور مع الله است و در طرف دیگر مقام ماسوی است ۵ معنی بیت از وجه صحیح چنین بود بشنو این ادای ملیح که دلم چو پرکار دران سیکده بگفتن لا اله الا الله می گشت و اندران دائره گشت کنان سرگشته می گشت و پایش بر جای بود و ضرب لا اله را بر مقام الا الله بر محل شاهدی نمود و ماسوی الله را بگفتن لا اله

بیکی پیر مغان یاد که ما بدمستان
هر چه کردیم بچشم کرمش زیبا بود

دفتر کتاب دانش و قوانین کردار از اعمال ابرار و اخیار و صهبا می و اینجا عشق مراد است که در دوستی مدار تسلی اوست میکده باطن عارف کامل اعمال اهل طریقه را حاصل و بر منزلش نیز اطلاق می توان کرد که مایه سرور و سرور از انجا توان آورد پیر مغان مرشد حقیقت است که هادی این فرقه است بدمست کسرا گویند که در هنگام مستی بیهوده گوید و آزار مردم جوید و اینجا کنایه از افشا کنندگان اسرار عشق و محبت است که کتمان این سرمایه اهل مودت است و چون مجذوبه اشارت از طلاب عبارت رخ برکشاید اهل معنی همه تن چشم گشته بدیدنش گراید که مدتی مدید کتب دانش و اعمال ما در گرو عشق و محبت بود و خاطر ما بدو توجهی نمود یعنی چون خویش را در عشق انداختیم سالها بکتب نپرداختیم و رونق باطن مرشد ما منزل او از ما بدرس دعاهای ما بود یعنی گرمی هنگامه آواز مجمع ما بود پیر مغان را نیکی باد که ما بدمستان و بدکرداران و ناسزاگویان و شادابی خودجویان هر چه کردیم بچشم کرم او زیبا بود و بحسن خلق آنرا تحمل می فرمود تا ما را بمقصد رساند که در طالب و مطلوب حجابی نماند

سوال

اگر سایلی گوید که اطلاق این سخن از مسترشدان بمرشد از ادب دور است و مشعر کذب و فزور است

جوابش گویم

که حق گوئی در بیان واقع محل ادب نیست و اظهار حقیقت بی ادبی را سبب نیست بلکه اتباع حق و تخلق است باخلاق الله مطلق کما قال الله تعالی ان الله لا یستحیی من الحق شیئاً و هنگام استمالت این قسم مقالت بر زبان ابرار جریان دارد هیچ ناخوشی ثمر نیارد که چنانچه مسترشد بمرشد محتاج است در حصول ارشاد مرشد نیز بمسترشد که تا مسترشد نباشد مرشد کرا ارشاد کند که او حامل بار امانت است تا موقع نباشد حمل خود کجا نهد کما فی الحدیث القدسی کنت کنزاً مخفیاً فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف و این معنی را شیخ محی الدین ابن عربی در فصوص الحکم فرموده و باسترخای عنان بیان نموده پس مباحات مرشد بمسترشدان و ارشادش همچو مباحات رسل علیهم السلام است بامت خویش کما قال رسول الله صلعم تناکحوا و توالدوا فانی اباهی بکم الامم یوم القیمة ولو بالسقط چه فرمائی ای صاحب انصاف و ای سائل در حق با اعتراف که ازین توجیه رونق مرشد بمسترشدان ثبوت پذیرد یانه و این قسم گفتار از بی ادبی دوری گیرد یا نه

جام جم جامی که جمشید شاه آنرا ساخته بود و جهان در وی می نمود و او را جام جهان نمای نیز گویند و جهان مقصود بدین عبارت جویند و اینجا کنایه از لطیفه آلهی است که در دل انسان تمکن دارد و عشق از وی سر بر آرد و جهانرا جام خود فرموده و این عقده را از پیش خود برکشوده ه لطیفه ایست نهانی که عشق ازو خیزد ٭ که نام آن نه لب لعل خط زنگاریست ٭ گوهر معروف و اینجا کنایه است از محبوب حقیقی و مطلوب تحقیقی گم شدگان ره دریا کنایت است از اتباع عقل و ظاهر پرستان که گم شدگان معرفت‌اند بر کنار دریای وحدت بلکه در عین آن و چون مشاطه طبیعت در تزئین ادا در آید مخدره معانی بدین وجه جلوه نماید که در حال بدایت عرفان از امداد پیر مغان هنگامی که شعشعه اشراق بر دل تافت که او را شایان خود یافت بعد از انکه عمری در ظاهر پرستی بعباد و زهد در طلب عشق و محبت بشتافت و نوری ازین انوار بر دلش بتافت می گوید که سالها دل طلب آن لطیفه که در وی متمکن بود از ما که داخل زهاد و عباد بودیم می نمود یعنی قلب از قالب که بدار تزهد و تعبد ره می آورد و آنچه خود داشت تخم طلب آن از بیگانه در مزرع خودی کاشت گوهری که از کون مکان افزون است و از زمین و آسمان بیرون از گم شدگان لب دریا تمنا می کرد و در جستجوی آن توجه بدلیشان می آورد یعنی محبوب حقیقی که از غایت عظمت در کون و مکان نگنجد و میزان هر دو جهانش نسنجد از سر کوران ظاهر پرستی و مرکونان مجاز و هستی که گم شدگان لب دریای عمان اند بلکه تا گردن غریق آن اند کما اخبرنا عنه اصدق الصادقین و اقوم القائلین نحن اقرب الیه من حبل الورید و از کمال غفلت یافت گم کرده و پی بدان نیاورده می طلبید و او چون یافت خود را نیافته و بکری بوسیله او چه خواهد بود

وله منه

آنکه چون غنچه دلش از حقیقت بنهفت ورق خاطر ازین نکته محشامی کرد

آنکه اشارت به پیر مغان است که بالا مذکور گردید و این نکته اشارت است بنکته توحید چون آن حقیقت سر از زبان مرغان راز باز نماید حقیقت پرده بیدار دل همه تن گوش گشته بشنید نش گرائید یعنی آن مرشد که همچو غنچه دلش اسرار حقیقت در خودی نهفت و آنچه گفتنی است می گفت ورق خاطر مرا از اسرار حقیقت تحشیه می کرد و آنچه درخورش بود در بیان می آورد

غزل آخر

سالها دفتر ما در گرو صهبا بود رونق میکده از درس دعای ما بود

در ابتلا آورد چون از مرشد ہدایت یافت وآن رنج و محن نہایت یافت در کمال توجہ در آمدہ می گوید در در راہ شکرش می پوید کہ غلام ہمت آن مرشدم کہ کار خیر بی روی ریا کرد و مارا ابتلایت در آورد

ولہ منہ

نقاب گل کشیدہ زلف سنبل   گرہ بندہ قبا چون غنچہ وا کرد

گل کنایت است از محبوب حقیقی و مطلوب تحقیقی زلف سنبل عبارت است از تجلیات انوار و مشاہدہ آن دیدار غنچہ عبارت از دل آن سالک است کہ صابر دران مسالک است و گرہ بند قبا وا کردن عبارت از شگفتن اوست برای تماشای حضرت دوست و معنی بیت چنین باشد تا موجب تمکین باشد پس از مجاہدات چون بعنایت ازلی دلم شگفتہ شد و حجاب خودی و پندار کہ در رخ محبوب نقابی بود مرفوع گشت و نہفتہ شد و مشاہدات تجلیات محبوب باز حاجب گشت و حجابی دیگر در پیش نشست و می تواند کہ زلف سنبل کنایہ از جذبہ عشق بود یا عبارت از عوائق دنیا شود ؎ ادا کن معانی بوجہ صواب ٭ کہ از روی غنچہ شود در نقاب ٭ یعنی چون سالک درین نشاہ رسید و دلش کہ بر مثال غنچہ بود شگفتہ گردید و گلہای مرادش بشگفت و حجاب غنچگی روے خود نہفت جذبہ عشق با عوائق دنیا در پیش آمد کہ دلش باز بصد وجہ ازان در پیش آمد و باز حاجب و مانعش گشت و گرد و غبار از پیش نشست یعنی انسان بہر مرتبہ کہ میرسد بشریت دامن گیر اوست و ہمیشہ در بند تدبیر اوست

ولہ منہ

ز ہر سو بلبل عاشق در افغان   تنعم در میان باد صبا کرد

بلبل طائری معروف است کہ بعشق گل مشغوف است و اینجا کنایت است از سالک متشرع و زاہد متورع باد صبا درین مقام کنایت است از عاشق لایزالی و رند لاابالی ؎ بشعر عاشقانہ آن ادا کن ٭ کہ باشد ذوق بخش از شاخ تا بن ٭ یعنی سالک متشرع و زاہد متورع در راہ طلب محبوب بشور و غوغا مُرد و تنعم از وصال محبوب و دریافت مطلوب عاشق لایزالی و رند لاابالی برد

غزل آخر

سالہا دل طلب جام جم از ما می کرد   آنچہ خود داشت ز بیگانہ تمنا می کرد
گوہری کز صدف کون و مکان بیرون بود   طلب از گمشدگان رہ دریا می کرد

که درین زمان جوانی در شیراز شمس الدین نام در شعرگوئی شهرتی نموده و گوی سخنوری بچوگان فصاحت از شعرای وقت در ربوده او را درین معنی باید آزموده و این تکلیف بایدش نمود سلطان این معنی را مرقوم نموده مصحوب رسولی بخدمت خواجه فرستاد خواجه بربدیهه این غزل مرقوم نموده بدست رسول داد و در مصراع ثانی اظهار کرامت خویش نمود که لفظ ثلثه غساله که هیچ احدی ازان اطلاع نداشت بیان فرموده و از شیراز تا بنگاله یک ساله راه کاروانیانست یقین نموده و این معنی را خود اظهار فرموده و گفت که ؏ طی مکان ببین که زمان در سلوک شعر ۞ این طفل یکشبه ره یک ساله میرود ۞ و طفل یکشبه ازان گفته که این شعر را بخیال یکشبه چون سلک در سفته و درین شعر نصیحتی بسلطان نیز درج کرده نه چون شعرای خوش آمد گو خوش آمدی آورده و گفت ؏ از ره مرو بعشوهٔ دنیا که این عجوز ۞ مکاره می نشیند و محتاله میرود ۞ و انچه در بیت ثانی گفته و الفاظ را چون لآلی در سلک نظم سفته که ؏ می ده که نوعروس جهان حد حسن یافت ۞ کار این زمان ز صنعت دلاله میرود ۞ نوعروس حسن کنایه از وجود خود کرده و حسن کنایه از شعر خود آورده و دلاله کنایه از شعرای هند است که پیش سلطان غیاث الدین بوده اند و بخواجه در لسان الغیبی دلالت نموده اند

غزل آخر

سحر بلبل حکایت با صبا کرد ۞ که عشق روی گل با ما چها کرد
ازان رنگین رخم خون در دل انداخت ۞ وزین گلشن بخارم مبتلا کرد
غلام همت آن نازنینم ۞ که کار خیر بی روی و ریا کرد

بلبل معروف و اینجا کنایه از سالکی است که بولوله عشق افتاده باشد و جان و دل بباد داده صبا کنایه از مرشدی است که هادی راه سلوک بوده در مملکت عاشقی از امرا و ملوک بود گل معروف و اینجا کنایه است از محبوب حقیقی و مطلوب تحقیقی گلشن کنایه است از نشاهٔ دنیا و خار عبارت است از حوادث و آفات او که سالک راست چون خار در پا ؏ پس ادای معانیش شد این ۞ که سزد در بیان سحر مبین ۞ یعنی در هنگام سحر سالکی از عشق با خبر بمرشد کامل از روی استمالت حکایت ایام نافرجام و شکایت ورود آلام گفت و کلمات رنگین بر الماس نطق برسفت که عشق روی آن محبوب با ما چه کرد و چه شعبده پیش آورد که نخستین ازان رنگین رخم خون در دل انداخت و بذات خویشم آشنا ساخت پس بگلشن دنیا از جهت حصول عرفان خویش روان کرد و ازان گلشن که مطالب فراوان و حظوظ بیکران دارد بخار حوادث و هجران

بیان آورده و آزینجاست که ماند و بود و گفت و شنود این عالم همه وابسته آن عالم است و آن عالم اجمال این عالم از بهر آرایش آدم است درین معنی حضرت شیخ سعدی در بوستان گوید و اظهار این معنی بطالبان جوید ۵ چه خوش گفت شاگرد منسوج باف ٭ چو عنقا برآورد و پیل و زراف ٭ مرا صورتی بر نیاید ز دست ٭ که نقش معلم ز بالا نبست

غزل آخر

اهل نظر دو عالم در یک نظر ببازند   عشق است و داو اول بر نقد جان توان زد

اهل نظر عاشقان صادق و سالکان واثق اند و داو در اصطلاح قماربازان تقدیر بازی بر چیزی است که در میان نهند و بران بازی بازند ۵ چون ادا این بود معانی را ٭ فتح دان فیض آسمانی را ٭ که عشاق دین و دنیا را در یک نظر و بیک نگاهی ببازند از انکه ایشان را مقام عشق است که از جمیع مقامات بالاست و در عشقبازی داو اول بر نقد جان توان زد چه جای دین و دنیاست

غزل آخر

ساقی حدیث سرو و گل و لاله می رود   وین بحث با ثلاثهٔ غساله می رود

از زبان استادی بدل و ریشان مقال این غزل چنان مسموع است که مقبول خاطر مجموع است یعنی سلطان غیاث الدین که در ملک بنگاله بمسند شاهی بود با تمکین در آن آوان که تسخیر بنگال می فرمود مرضی صعبش روی نمود و قوی ها و حواس و ارکان چنانش گشت سست که دست از جان شیرین خود بشست پس سه کس را از حرم سرای خود که در الفت با اینها بیشتر می پرداخت بغسالگی نامزد ساخت یکی را نام سرو دیگری را نام گل دیگری را نام لاله بود اتفاقاً از آن بیماری صحتش روی نمود سلطان خدمت اینها را بمعنی تقصیر نموده التفاتی که با اینها داشت بیشتر از پیشتر بر صفحهٔ دل نگاشت اتباعان دیگر از آتش غیرت سوختند و بجای خویش هر یکی را بطعن غسالگی می دوختند روزی در حین انبساط با سلطان اظهار این معنی نمودند و این عقده را از خاطر برکشودند بخاطر سلطان مصراعی خطور کرد که خواجه آنرا بصدر غزل آورده و خواست که مصراع دوم را بسته بیتی درست سازد و در معرض ظهور انداز د هر چند در جستجوی آن پاره وقت بسر آمد قفل این صندوق سربسته را هیچکس نگشود و بخاطرش نیامد شعرای زمانه که در خدمتش بودند تکلیف این معنی نمود چون نصیبهٔ حضرت خواجه بود بطوری که سلطان در دل داشت بخاطر ایشان هم نمود پس جمله شعرا باتفاق خویش این معنی نگاشتند و معروض حضرت سلطان داشتند

وله منه

باده با محتسب شهر ننوشی زنهار　　که خورد باده ات و سنگ بجام اندازد

باده شراب و اینجا از عشق و محبت مراد است که سرمایه سودا است محتسب شهر معروف و اینجا کنایه از عقل است که بر شهر وجود احتسابی وارد و بر قلب و نفس از خطرات هر یکی عطابی و خطابی می آرد و سنگ بجام انداختن عبارت است از رسوا ساختن معنی ظاهری ظاهر است و ادای آن باهر و معنی حقیقی ؎ ادا آنچنان باید ای مرد هوش * که سمع رضا در دهد اهل گوش * یعنی در عاشقی عقل را در میان میار و درین مشاورت پیش مدار که درین امر بیگانگی با او موجب فضیحت و رسوائیست و باعث بیکسی و بی نوائی

غزل آخر

دوش در حلقهٔ ما قصهٔ گیسوی تو بود　　تا دل شب سخن از سلسلهٔ موی تو بود

دل که از ناوک مژگان تو در خون می گشت　　باز مشتاق کمانخانهٔ ابروی تو بود

دوش شب گذشته حلقه جمعی بمذاکره دایره وار گشته و حلقه گیسوی طریق طالب بعالم هویت است که حبل متین او است بگوش هوش نیوش ای دوست چنانچه صاحب مرآة المعانی گوید از مجاز بحقیقت پوید ؎ هست گیسو راه او دور و دراز * هر که آنجا شد نشد با خویش باز * دل شب میان شب که هنگام تجلیات است و آن هر یک را بحسب درجات است و چون مخدره معانی جلباب از رخ برگشاید حسن او در کمال بها بدین وجه جلوه نماید که شب گذشته در مجمع ما که گروه عاشقانیم گفت و گوی حسن و جمال تو بود که طریق مبین است و تا دل شب که هنگام تجلیات است سخن از اوصاف کمال تو بود که حبل متین ماست و چون مشاهده تجلیات شد از ان ذکر باز ماندیم و همگی همت بمذکور راندیم دل که در عالم عدم ناوک مژگان تو خورده بود و در خون گشت می نمود و از هیچ نمی هراسید و بچیزی ملتفت نمی گردید درین نشاه نیز مشتاق زخمی دیگر بود و دمی از ان اشتیاق نمی آسود آورده اند که روز ازل روح هر یک از جهانیان دعوی عشق کرد حق جل و علا از بهر ابتلای ایشان دنیا را زینتی داده در نظر شان آورد گروهی بزیب و زینتش مبتلا گشت باقی ماندگان را بهشت مجلا گشت بعضی بر شکل و شمائل او مفتون گشت و بر گروهی که باقی مانده بود نزول بلاهای گوناگون گشت چندی احتراز گزیدند و بر رخ استقامت آوردند آنان که استقامت نمودند در عاشقی صادق بودند پس حضرت خواجه خود را از ان گروه شمرده و در استقامت خود را در شتاتین

شمع معروف و آنجا کنایه از امرا و سایر اصحاب دول ست و پروانه کرمی است معروف که بعشق شمع منسوب شود
و آنجا عبارت از حواشی خدم و سایر حشم ایشان بود صبحدم کنایه از صبح قیامت ست که انتقیار هنگام پشیمانی
و ندامت است ؎ معانی کن او ابروجه تمکین ٭ که عالم عالمین گویند تحسین ٭ یعنی از روی شفقت و
نصیحت با امرا و اصحاب دول میگوید و هدایت شان از حق می جوید که رجوع دولت غنیمت شمرده شکر آن
و آیند و حقوق حشم و متعلقان را رعایت نمایند و از آزار زیردستان باز آیند و ازین دولت و حشمت بغرور
نیایند که سریع الزوال ست و شمع گوناگون وبال و حتی تواند که بحکم کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیته شمع عبارت
از وجود انسان و پروانه کنایه از حواس خمسه و عناصر اربعه و جوارح و اعضا ست یعنی هر شخصی را از روی
نصیحت می گوید و هدایتش از حق می جوید که فرصت را غنیمت شمارد و انتباه را لازم دارد تا آنکه اختیار در دست
است و سوفار تیر از شست است کاری کن که شایستهٔ درگاه باشد و نتیجه بخاطر آگاه باشد که شکر سلامتی اعضا
و ارکان و جوارح و انقیاد عناصر و حواس بر همگنان لازم است و کرداری که بودی شکر ارکان باشد
عاقل همیشه با ایشان آن عازم است و می تواند که شمع عبارت از مرشد بود و پروانه کنایه از مسترشد ست و این
خطاب علی العموم مرشدان دین و هادیان سبل یقین شود یعنی ای مرشد هنگام ارشاد خود را غنیمت شمار
و در ترتیب مسترشدان کوش آر که اهمال موجب اختلال ست و سرمایهٔ حسرت و وبال ست ارباب بصیرت و
اصحاب سریرت مخفی و پوشیده نماند که ازان وجوه که این داعی در قلم سپرانده وجه اول بمقتضای سیاق
از هر است و بر همگنان اظهر که حضرت خواجه بالا گفته در شعری که هیچ در سفته ؎ توانگرا دل درویش خود بدست
آور ٭ که مخزن زر و گنج درم نخواهد ماند ٭ و اگر توانگری معنوی مراد بود وجوه دیگر را نیز مقام سداد شود

غزل آخر

روز در کسب هنر کوش که می خوردن روز ٭ دل چون آینه در زنگ ظلام اندازد

ظلام بمعنی تاریکی بود و حتی درین مقام بمعنی عبادت ست که نتیجه محبت و ثمر مودت شود ؎ لیس ادا است
معانیش برخوان ٭ که بود دستهٔ گل و ریحان ٭ یعنی در بدایت حال خویش را ناصح شده می گوید و هدایت
از حق می جوید که در روز بکسب معیشت میکوش و این نصیحت را بگوش هوش بنوش و در طاعت غیر مکتوبه و غیر
ماثوره مکوش که آن طاعت درینوقت مثمر ریاست و ریا باعث صد گونه بلاست و طاعت ریا را اگرچه روی
مرائی را آئینه وار روشن می سازد اما دلش را در زنگ ظلام و تاریکی می اندازد

وله منه

درکارخانهٔ عشق از کفر ناگزیر است
آتش کرا بسوزد گر بولهب نباشد

الکفر ضد الایمان یعنی ناگرویدن و نیز بمعنی فرا پوشیدن و درین مقام اخیر مراد است که این طائفه را تقوی سداد است بولهب مردی مشهور است که مخالف آن سرور بود و نسبت عمیش بآن سرور جان پرور بود و سوره تبت یدا در شان او نازل است و از نزول این سوره شان او نازل است و اینجا کنایه از عاشقی است که کارش بسوز و گداز افتاده باشد و رخت هستی بباد داده باشد کاتب حروف و شارح دیوان درینمعنی گوید و تحسین از هم ارباب جوید

اشعار شارح

در مسلک طریقت از کفر ناگزیر است
اول هوای نفسی کو را خدا اثر شد
زانجا چو برگذشتی کفر محمد آید
بر شکلهای دلکش مفتون کنند زان آه
چون از همه گذشتی این جمله کفرها را
جاهل ترک نباشد از تو کس ار بدانی
غالب بکس میامیز گر طالب هدائی

چون از یکی برستی دیگر بدار درگیر است
زانجا چو برگذشتی کفری دگر گزیر است
گر سالکی از آن هم بگذر کرمی نشاید
گر طالب خدائی بر هیچ یک نپائی
ایمان نماید ندرت این در سلوک شیدا
عین القضاة همدان مشروح گفت این را
زین چار کفر بگذر بنگر که خود خدائی
گر بند یا نباشد لا تنظر و بجایم

مجموع کفر این ره بر چار قسم باشد
از کفر هیچ بحث مشکل که ناگزیر است
زان پس صفات ایزد کفر است اندرین راه
کین جمله کفر راه است هرگز بدان نشائی
در بیکی بدانی خود را ظلوم خوانی
هشدار گر زبانی بگذار رسم و دین را
من صاحب جنونم شرع است بند پایم

و معنی بیت چنین بود که گلدسته اهل یقین گردد یعنی درکارخانه عشق عاشق را از پوشیدن عشق و نهان داشتن اسرار او چاره نیست که عاشقی سر بسر آوارگی است هر که چنین نکند آواره نیست که افشای اسرار از ادب دور است و بی ادب همیشه رنجور است و از پوشیدن اسرار عشق و کتمان آن آتشی در درون عاشق می افروزد و نعره مستیش برای سوز چنانچه شاعری گوید و اظهار ما فی الضمیر جو بیدے مرا سوزیست در سینه اگر گویم زبان سوزد * و گر پوشم ترسم که مغز استخوان سوزد * اگر عاشق نباشد آن آتش کجا ظهور کند و کرا سوزد تا رد نور کند پس برای اشتعال آن آتش بولهبی باید بود و بسوز و گداز تحمل باید نمود

غزل آخر

غنیمتے شمر اے شمع وصل پروانه
که این معامله تا صبحدم نخواهد ماند

در لغات این بیت خفائی نیست نافرستگی را دوائی نیست و معنی بیت چنین باشد تا بیان تحسین باشد که جهانیان همه قرعهای قسمت خود را بر عیش زده تن باسانی گزیدند و از حمل بار امانت متحرز گردیدند دل غمدیده ما بود که از کمال جهالت و نادانی ستم بر خود گماشت و آن بار امانت برداشت و قرعهٔ قسمت خود را بر غم زد و در برداشت آن هیچ دم نزد کما قال الله تعالی انا عرضنا الامانة علی السموات والارض والجبال فابین ان یحملنها و اشفقن منها و حملها الانسان انه کان ظلوما جهولا

غزل آخر

شب تیره چون سر آرم ره پیچ پیچ زلفش
مگر آنکه شمع رویش برهم چراغ دارد

شب تیره کنایه است از دنیا و نشاه اولی ره پیچ پیچ کنایه از حوادث دنیاست و شمع رویش کنایه از اهل رشد و هدا است و چراغ عبارت از مشاهده تجلیات است که موجب حیات سالکان است و معنی بیت چنین باشد تا در خور آفرین باشد که دنیا و حوادث او را چگونه بآخر رسانم که نمی توانم مگر آنکه مرشد بروی من ابواب مشاهدات بر کشاید تا بذوق آن تفرجات خوشان و شادان قطع راه میسر آید

غزل آخر

چل سال درد و غصه کشیدیم و عاقبت
تدبیر آن بدست شراب دو ساله بود

شراب دو ساله کنایه است از قرآن مجید و فرقان حمید باعتبار نزوله مرتین و شموله مرتین و معنی بیت چنین باشد تا در زبان قلب خزین باشد که چل سال سیر سلوک نمودم و از تلخیهای عشق و محبت در کشاکش بودم آخر الامر آرام جان و تسکین دل ناتوان در قرآن یافتم لاجرم بدو شتافتم و هر ذوقی که میجستم ازینجا بدو پیوستم

غزل آخر

در هر هوا که چون برق اندر طلب نباشد
گر خرمنی بسوزد چندان عجب نباشد

هوا بمعنی عشق و محبت است که مدار اهل مودت است برق معروف و اینجا کنایه است از چستی و چالاکی و بی هراسی و بیباکی طلب بمعنی جُست است و جوی ای سالک درین راه بی او مپوی و معنی بیت چنین باشد تا موجب تحسین باشد که در راه عشق چه حقیقی و چه مجازی هر دو یک اند در کارسازی اگر عاشق را در عشق چون برق طلب نیست اگر خرمن هستیش بسوزد و برباد رود عجب نیست

غزل آخر

در ازل پرتو حسنت ز تجلی دم زد عشق پیدا شد و آتش بهمه عالم زد
جلوه گرد رخت دید ملک عشق نداشت عین آتش شده زین غیرت و بر آدم زد

ازل روز میثاق پرتو روشنی تجلی هویدا شدن است دریاب ای دانائی سنی عشق اعلی مراتب محبت است که در آید و مودت است جلوه یعنی هویدای دریاب ای شیدائی ۵ پس ادای بلیغ معنی بیت + این بود در گنجد زرکیت زکیت ÷ یعنی روز میثاق روشنی حسن تو از هوای دم زد و عشق که اعلی ترین مراتب محبت است و در اراید و مودت پیدا گشت و آتش در همه عالم زد روی هویدای کرد فرشته دید چون عشق در باطن نداشت توجه بدان نه آورید از کمال غیرت آن عشق عین آتش که غیرت را این فعل می سزد و از و گذشته معروض گشته بر آدم زد بر ضمیر منیر ارباب دانش و عموم مخفی نماند که این دو بیت خواجه تلمیح فصیح بل تصریح بلیغ بمضمون کریمه انا عرضنا الامانة علی السموات الخ می راند و فضل انسان بر سائر مخلوقات می خواند و چون اینقدر مفهوم گشت تلمیح بوجه تصریح دانا را معلوم گشت

وله منه

مدعی خواست که آید بتماشاگه راز دست غیب آمد و بر سینهٔ نامحرم زد

مدعی دعوی دار و اینجا کنایه از ابلیس لعین است که همواره بجن و انس در کمین است تماشاگه راز عبارت از دل آدم است که حاوی و شامل عالم است و عالم صغیرش گویند و هر چه در عالم است از خیر و شر و نفع و ضرر راز ضمیرش جویند لاجرم مسجود ملک شد و از روی مرتبه بالاتر از فلک شد درین معنی راقم حروف و شارح دیوان گوید و اظهار این معنی بنظم دلکش جوید رباعی مسجدی دیدم که باشد نه درش + طوطی خوش خوان خطیب منبرش + هر چه در عالم بود از خیر و شر + ساخته معمار قدرت اندرش + و معنی بیت چنین باشد که مایهٔ حسد آفرین باشد یعنی شیطان در وجود آدم صفی در آمد تا در آن تماشاگاه راز خرامد و خواست که در دلش در آید و قفل از آن صندوق برگشاید و آنرا مطلع گردد تا باغوای او قادر شود میسرش نشد و ملعون مردود گردید و هیچ تماشای آن ندید

تحسین

وله منه

دیگران قرعهٔ قسمت همه بر عیش زدند دل غمدیدهٔ ما بود که هم بر غم زد

چشم معروف و اینجا کنایه از نور ذات است که ظهور او بعد طی انوار صفات است چنانچه صاحب مرآة المعانی گوید درین معنی از مجاز بحقیقت پوید بیت هست چشم اینجا بمعنی نور ذات ÷ کو عیان بیند وجود ممکنات + و سیاه دار صفتی است مادحه کاشفه مستوری معشوقی مستی عاشقی بگوش هوش نیوش اگر در عاشقی صادقی و معنی بیت چنین باشد که عاشقان را مایه تمکین باشد یعنی مر انور ذات تو کار آموز شود و التفات تو توجه الی ماسوی سوز شود و گر معشوقی و عاشقی ÷ هر کسی نیست و در هوای این کار هر کسی است و درین بیت تلمیح از قول اهل عرفان سزد که گفته اند

غزل آخر

دانی که چنگ و عود چه تقریر می کنند   پنهان خورید باده که تکفیر می کنند
ناموس عشق و رونق عشاق می برند   عیب جوان و سرزنش پیر می کنند
گویند رمز عشق مگوئید و مشنوند   مشکل حکایتی است که تقریر می کنند

چنگ و عود در موسیقی است سازها و اینجا کنایه است از علما و اهل صفا ناموس راز دار بود و جبرئیل را نیز ازین جهت ناموس اکبر نامند که اوست راز دار الهی و اسرار نامتناهی کذا فی مهذب اللغات و صاحب فی تهذیب اللغة آمده ای [illegible] و ناموس بمعنی عزت نیز آمده و این معنی انسب است درین مقام بگوش هوش نیوش ای علام رونق تری و تازگی و آبروی بگوش هوش در آر اگر از کسان اوئی و معنی بیت چنین باشد که اهل صفا را موجب تمکین باشد یعنی مرشدان کامل و علمای عامل می فرمایند که عشق را پنهان ورزید تا از شعار شرع بیرون افتاده از هر یکی نظر زیبد که اهل ظاهر بهمین علت عشاق را تکفیر می کنند و عزت عشق و آبروی عشاق را برند و می گویند که العشق جنون و العاشق مجنون و در عشق ورزی عیب جوان و سرزنش پیر می کنند و در منع هر دو تدبیر می کنند و می گویند که رموزات و اشارت عشق بکس مگوئید و از کسی نیز مشنوید حکایتی است مشکل که تقریر می کنند و در منع عشق تدبیر می کنند و مشکلش از آن گفته که لطیفه ئی که در دل است نهفته چون از درون سر بکشد طالب را انچه در رشد مرشدان بازن که بر سجاده هدایت اند هر همه در منع این درایت اند ازینجا مشکلی پیش آمد که درونش را سبب ریش آمد درین معنی شارح گوید و ازین عجب امر کاتب حروف نقش خود جوید مصرع احکام خدا کشد بسوئی ÷ عشقش کشدم بسوی دیگر ÷ درمانده شدم درین اشارت ÷ اجزای ضمیر کرده ابتر

حیرت زده ام درین کشاکش   درمانده درین کلابه چون خر

لعل لب تو ای محبوب حقیقی و ای مطلوب تحقیقی عبارت است از بطون کلام مشکین فام اگر انگشتری امام همام اسم اعظم عظیم الشان دریابم که حافظ وقت من باشد از اغیار و حرز جان و تن باشد از تباهی روزگار صد ملک سلیمان در زیر نگین من باشد و بصد وجه موجب تمکین من شود یعنی در مقام ما رایت شیئا الا و رایت الله فیه شوم و در حکم من له المولی فله الکل در روم

غزل آخر

صوفی ما که ز ورد سحری مست شدی
شامگاهش نگران باش که سرخوش باشد

سحر ابتدای روز که صوفی راست آوان ورد و سوز و اینجا کنایه از ابتدای دخول در طریقه کنند که اوراد خوانی و سبحه گردانی در ان وقت بکار برند شامگاه ابتدای شب و آوان دریافت حضرت رب و اینجا کنایه از ابتدای دخول در عشق است که تا سالک را از ورد و یاد عشق است یعنی مجاز بر بدیهه بود باز و چون بحقیقت در آییم بزبان مرغان حقیقت چنان سراییم که صوفی ما از اوراد سحر مست شدی و بذوق خواندنش از دست شدی چون عشق ازو در عشق خواند و آفتاب حقیقت سحروار نور بر او افشاند درین هنگام نگاهش کن که سرخوش باشد و غم و غصه صوفیانش از صفحه خاطر می تراشد یعنی صوفی ما که قبل ازین با وراد خواندن مشغول می بود اکنون که عشق ورد دولتش گشود نگاهش کن که سرخوش باشد و غم و غصه خود از صفحه خاطر خود می تراشد

غزل آخر

ای عروس هنر از بخت شکایت منما
حجله حسن بیارای که داماد آمد

عروس هنر کنایه از سالک است که عروس وار در حجله مسالک است و حجله حسن کنایه از وجود دوست بگوش هوش نیوش آی دوست و معنی بیت چنین باشد تا موجب تحسین باشد که ای سالک از بخت شکایت مکن و همگی همت مصروف طلب او کن و خویش را بتوجه غیر میالا و همواره قالب خویش را تصفیه و تحلیه بیارا که او خود طالب تست در دلش عار الصدق درست و ترا از تو نزدیکتر است و همیشه درست سعدی گوید **قطعه**

دوست نزدیکتر از من بمن است ٭ وینست مشکل که من از وی دورم
چه کنم با که توان گفت که او ٭ در کنار من و من مهجورم

غزل آخر

مگرم چشم سیاه تو بیاموزد کار
ورنه مستوری و مستی همه کس نتواند

سازرپرندگان که از غایت مستی فریاد کنند و معلوم نشود که چه می گویند و اینجا کنایه ست از ذکر ذاکران بکمال شوق و غلغله ایشان در غایت ذوق ؎ معنی بیت اینچنین برخوان ⁂ تا بدانی ادای سحر بیان ⁂ که در گوشه دلم هنگام سحر چه شعله بود دلم بذکر حق بچه ذوق می آسود که نقش الله در دل جوش حضور می زد و مشاهدات تجلیات انوار آلهی و نزول فیوض نامتناهی بانگ سروری می زد

وله منه

دل از کرشمهٔ ساقی بشکر بود ولے
ز ناساعدی بختم اندکے گله بود

کرشمه کنایه ست از تجلیات مشاهدات ساقی عبارت از معبود کائنات ؎ ادای شعر حافظ اینچنان کن ⁂ که گوید آفرینت حضرت کن ⁂ یعنی دل من از کرشمه مشاهدات تجلیات در شکرگزاری حضرت باری بود لیکن از ناموافقی طالع اندکی گله می نمود که ناساعدی طالع خاطرش را می تافت و ازین سبب قدری هراس بخاطرش راه می یافت

غزل آخر

یکدو جامم در سحرگه اتفاق افتاده بود
وز لب ساقی شرابم در مذاق افتاده بود

لب ساقی کنایه است از صفت تکلم او باقی لغات را آسان چو بس ادای معانی چنین بود تا موجب تمکین شود که هنگام سحر یک دو ساغر مشاهدات تجلیات موافق ارادت الله اتفاق افتاده بود و از لب ساقی که صفت تکلم اوست شرابی ذوق بخش در مذاق افتاده بود

وله منه

از سر مستی دگر با شاهد عهد شباب
رجعتی می خواستم لیکن طلاق افتاده بود

رجعت بمعنی بازگشت بود طلاق بمعنی رهائی سزد و معنی بیت چنین بود که گلدسته اهل یقین شود یعنی اندری شوریدگی بار دیگری خواستم که بعد شباب رجعت نمایم و در عشقبازی جولانه در آیم لیکن از آن مقام رهائی افتاده بود در مشاهدات تجلیات فروگذاشت نمے نمود

غزل آخر

از لعل تو گر یابم انگشتری زنهار
صد ملک سلیمانم در زیر نگین باشد

زنهار بمعنی امان است باقی لغاتش آسان است و معنی بیت چنین باشد تا موجب تحسین باشد که اگر از

دعاست ای ستی رندان جهان عاشقان کامل اند که مقامات عشق را شامل اند ه پس ادای معانیش این است ؛ که ای سزاوار اهل تمکین است ؛ یعنی ای ساقی الست و ای مرشد ارشاد طالبان سرمست چون بر تربت **حافظ** جلوه کنی یا یادش آری هنگام حضور مع الله از باطن خود درشان او عانتی و دعائی خواه که مرشد سالکان کامل خواهد بود و بکمال خود رسیده مقامات عشق را شامل خواهد بود و موجب مباحات عارفان و سبب تفاخر مرشدان خواهد بود و این معنی از باطن خود مشاهده کرده بظهور آورده

وله منه

بر زمینی که نشان کف پای تو بود
سالها سجدهٔ صاحب نظران خواهد بود

زمین معروف و مشهور است و اینجا کنایه از عارف حضرت شکور است نشان کف پا کنایت است از آثار محبوب حقیقی و مطلوب تحقیقی ه معنی بیت را چنین برخوان ؛ تا بدانی ادای سحر بیان ؛ که در هر وجودی که آثار ظهور تو باشد ای محبوب حقیقی و در هر جدی که شعشعهٔ نور تو باشد ای مطلوب تحقیقی آن وجود سالها سجده گاه صاحب نظران آگاه و مقبولان درگاه خواهد بود و غنچهٔ آمالش بدین شگفتگی خواهد شود

وله منه

بخت **حافظ** گر ازین گونه مدد فرماید
زلف معشوقه بدست دگران خواهد بود

زلف درین مقام کنایه از پیچش قضا و قدر است که تدبیر مدبران پیشش بها و هدر است معشوقه کنایه از حقیقی از حقایق الهی شود که پیچش حوادث از آثار و شمار او بود ه پس ادای معانی این بیت ؛ این بود در گذر زکیت تکریت ؛ که طالع سعید **حافظ** اگر ازین گونه مدد کند و در فنا فی اللهش کشد پیچش حوادث روزگار و شکوفی فتن غدار تعلق بدیگران داشته باشد و حافظ در مزرع دیگر تخم سعادت می کاشته باشد

غزل آخر

بکوی میکده یارب سحر چه مشغله بود
که جوش شاهد و ساقی و شمع و مشعله بود
حدیث عشق که از حرف و صوت مستغنی است
بناله و دف و نی در خروش و غلغله بود

کوی میکده کنایه از گوشهٔ دل خود کرده مشغله کنایه از ذکر حق آورده سحر آخر جوانی و ابتدای پیری است که آوان دریافت دولت دستگیری است شاهد و ساقی کنایه از نقش الله است که هنگام ذکر ذاکر او را نظرگاه است شمع و مشعله کنایه است از تابش انوار الهی و نزول فیض نامتناهی غلغله شوریدن بلبلان و

شارح گوید و استمالت اهل قلوب می جوید بیت روی جانان دید و گل شگفته غنچه وار + پر عرق گشتم ز بجر انش که بودم شرمسار + حریفان همکاران و اینجا کنایه است از حاسدان که ابالیس اند و در حسد با تلبیس اند که پیش ازین خواجه خود می فرماید و عقد این عقده می کشاید بیت حافظ افتادگی از دست بده زانکه حسود + عرض و مال و دل و دین در سر مغروری کرد + و در عقد نکاحش گرفتن کنایه است از فانی ساختن این هستی مستعار و مخلوق در جلوه جمال معشوق چنانچه خاقانی گوید و اظهار ما فی الضمیر جوید بیت عروس عافیت آنگه قبول کرد مرا + که جان پیش بهاد اوش بشیر بها + و معنی ابیات چنین باشد تا موجب آفرین باشد که ای دوستان آن دختر رز که از پرده بر آمده و بمجلس در آمده علامات سختیهای فراق او را بر طرف سازید و باظهار آن هیچ نپردازید تا حریفان و همکاران و حاسدان را مقام طعنه نماند و هیچ یکی ازین باب سخن نرانند و احتراز از شماتت حاسدان و طعنه ایشان اتباع است بقرآن و حکم حضرت رحمان کما قال الله تعالی فی سورة حدید و یجعل لکم تمشون به و یغفر لکم والله غفور رحیم لئلا یعلم اهل الکتاب ان لا یقدرون علی شیء من فضل الله و جای آفت است که آن دختر را در عقد نکاح در آورید و جان پیش بها را در کابین او دهید و در جلوه جمال او خود را فانی سازید و هستی باقی بر خود طرازید تا من بعد مستوری نکند و محتجب نشود

غزل آخر

تا ز میخانه و می نام و نشان خواهد بود
سر ما خاک ره پیر مغان خواهد بود

میخانه عبارت از وجود سالک است که رهرو این مسالک است و می کنایه از عشق و محبت است که مآل اهل مودت است پیر مغان مرشد عشق بود که بادشاه طالبان سرور ه معنی بیت از وجوه صحیح + این قدر بشنو از اوی بلیغ + که تا هنگام که این هستی مستعار و عشق آن دلدار را نام و نشان خواهد بود سر ما بر خاک راه پیر مغان و مرشد زمان خواهد بود یعنی تا زنده ام هستی خود را در راه مرشد بازنده ام خاک راهش نیگذارم و همیشه بر راه او استوارم

وله منه

بر سر تربت ما گر گذری همت خواه
که زیارتگه رندان جهان خواهد بود

تربت گور و اینجا کنایه از وجود خود کرده که نفس چون از هوا و حرص دنیا مرده در وجودش چو مردگان در گور کرده تعبیر از آن می کند و سالکان را ازین مقام آگهی می دهد گذری یعنی جلوه کنی همت یعنی عاقبت

[illegible]

که ابا نکند از قبول این معنی هر که او لبیب است که غریب را لا چاره است از عمارت سکنی و غیره که لابد اوست بگوش هوش نیوش ای دوست تا بر سبیل هیچ چیز وابستگی ندارد و الحق اهل شریعت هر چند که بالاتر رود بحصول ضروریات مرخص شود و حدیث عقل الجمل و توکل علی الله ازین معنی آگهی می دهد پس ادای معانی این بیت چنین باشد که موجب تسکین باشد یعنی چون گل آدم را سرشته اند و قالبی ساختند و پیمانه شراب محبت خواص پر داختند باری تعالی که سوره اخلاص صفت اوست این راه نشین را مخصوص عنایت و کرم خود ساخته و مرا از سر نجات داده بمحبوبیت و محبیت پرداخته

غزل آخر

دوستان دختر رز توبه ز مستوری کرد ‌ ‌ شد سوی محتسب و کار بدستوری کرد

دختر رز شراب و اینجا کنایت از عشق و محبت است که بمنعت بودت است محتسب معروف و اینجا کنایه از عقل است که او الفضول را مانع ازین نقل است و ذوی العقول را ناصح بشدت و قول و فعلش را اتصاف بدست دستوری اجازت و بمعنی دانائی نیز آمده و در دلش گیر و هر که با تمیز آمده باید دانست که حضرت خواجه این غزل را بنظام بسط فرموده اند و از کمال بهجت و سرور اظهار این معنی نموده اند پس ادای معانی چنان بسزد که گلدسته معاشران گردد یعنی ای دوستان عشق و محبت که چند روز از سر مستور گرفته بود و تجلیات مشاهدات که منقطع شده بود اکنون از مستوری بتوبه در آمد و سرش از دریچه ظهور بروز آمد اول جانب عقل که محتسب مانع عشق است توجه نمود و آئین عقده از پای سالکان بر گشود و آئین عقده بر خود بدانائی خویش گرفت بدستوری و اجازت حضرت حق پیش گرفت و عشق چون بعقل توجه کند او را قدرت برابری نشود چنانچه سادات حسینی در نزهت الارواح گوید و سالکان را بدین گفتار بشارت جوید بیت چو عشق آمد بلای عقل بر خیز
تو مرد آتشی از پنبه بگریز

وله منه

آمد از پرده بمجلس عرقش پاک کنید ‌ ‌ تا نگویند حریفان که چرا دوری کرد
جای آنست که در عقد نکاحش آرند ‌ ‌ دختر مست چنین کین همه مستوری کرد

عرق خوی که بر روی سختی دیدگان و محنت کشیدگان ظاهر شود و از خجالت و حیا نیز بظهور میرسد و اینجا کنایه از آثار و علامات سختیهای فراق شاید که هنگام ملاقات دوستان در معرض ظهور و بروز می آید چنانچه

چنانچه کریمهٔ انا عرضنا الامانة علی السموات والارض والجبال الخ ازین معنی خبر نمود یعنی اظهار قبول کمال معرفت که ثمرهٔ عشق است بر اهل آسمان که ملایک بودند و اهل زمین که عبارت از دواب و سایر حیوانات شود و بر اهل جبال که کنایه از سباع و وحوش و طیور آنجا سبزد نمودند و در برداشت آن امر فرمودند ایشان بواسطه عدم قابلیت سر باز زدند و قبول نمودن آن نتوانستند چه اهل آسمان اگرچه جهت تجرد و لطافت داشتند اما جهت کثافت و ترکیب ظلمت نداشتند و اهل زمین و جبال اگرچه جهت کثافت و ترکیب ظلمت داشتند اما جهت تجرد و لطافت که صفت روح و قدسی است نداشتند پس از برداشت آن سرباز زدند و قبول آنرا نتوانستند وحملها الانسان یعنی آدمی که جامع لطافت و کثافت بود اهلیت حمل آن داشت قبول نمود و بصفت انه کان ظلوما جهولا موصوف باشد و باین صفت خواه مدحی باشد و خواه قدحی معروف شد چون ظاهر است و بیان آن بر همگنان باهر مدحی ازان وجه که آدمی می تواند که بر نفس خود ظلم کند و او را بمجاهده و ریاضت بجای رساند که استعداد ادراک معرفتش گرداند و آدمی میتواند که بسیر و سلوک و طاعت و عبادت بمرتبه رسد که از ما سوی الله جاهل گردد و غیر حق را فراموش کند بلکه بمرتبه رسد که غیر حق از نظر بصر و بصیرتش برخیزد و چون قطره بدریای اصل خود امیزد و ابیات دیگر درین غزل مبین این معانی است و ممهد این مبانی احتیاج شرح و بیان ندارد که صاحب ادراک از آنچه گفتیم خود برآرد فافهم

وله منه

ساکنان حرم ستر عفاف ملکوت
با من راه نشین باده مستانه زدند

بر دانشوران آگاه و باخبران روبراه مخفی و پوشیده نماند که ساکنان حرم کنایه از ذات واجب الوجود است که همگنان را مورد و سجود است و راه نشین عبارت از عابر سبیل است که ورود این حدیث در شان او از رسول صلعم بی قال و قیل است کما قال رسول الله صلی الله علیه وسلم کن فی الدنیا کانک غریب او عابر سبیل وعد نفسک من اصحاب القبور و کلمهٔ او درین حدیث برای ترقی است نه از جهت مساوات یعنی سالکان طریقه و روندگان حقیقه دو گروه است و هر یک را عظمت و شکوه است یکی اهل شریعت که عبارت از خواص آن فرقه است نه عوام دریاب ای عارف علام و این گروه را رسول صلعم بغریب نسبت کرده و در پایهٔ بس بزرگ آورده دوم اهل حقیقت و این گروه را رسول صلعم عابر سبیل فرموده و کمال بی تعلقی وی ادا نموده که رونده راه در راه رفتن نه بسر خفتن که می نشیند تعلق خاطر بدانجای نگیرد پس عابر در آزادی بالاتر از غریب است

میخانه عبارت از عالم لاهوت است که مقصد سالکان را مقام ثبوت است یعنی عالم ذات که ظروف استعدادات و قوالب سالکان از آنجا پر شراب معرفت می شوند و بدین نشاه ها زمی گردند و در زدن ملایک عبارت از خواهش نمودن ایشان است که بمظهریت جامعیت ذات و صفات که کمال عرفان است متصف گردند چون نظر بنورانیت و تجرد خود کردند و سرشتن گل آدم عبارت از تخمیر طینت و جسد اوست بگوش هوش بنوش ای دوست چنانچه قدسی خمرت طینة آدم بیدی اربعین صباحا از ان خبر می دهد و طالبان را بدان آگه می کنند پیمانه آلت پیمودن شراب که از خم بدان پیموده در ظروف می ریزند و اینجا کنایت از طینت آدم است که شراب محبت و معرفت بآن پیموده در ظروف استعدادات خلق ریخته نشاء های گوناگون می انگیزند و معنی بیت چنین باشد تا بیان سحر مبین باشد که عارف گوید که در حالت روحانیت عالم غیب را مشاهده می کردم و بهر چه را بچشم معائنه می آوردم که ملائک بواسطه تجرد و نورانیت ذاتی و لطافت اصلی داشتند بذات خود محجوب گشته از خود کسی را افضل نپنداشتند و استعداد خود را ظاهر نموده طالب آن شدند که شراب محبت و معرفت از میخانه عالم لاهوت که عبارت از ذات است در ظروف استعدادات شان ریزند و ایشان را مظهر جامعه گویند آنجا که در جواب حضرت حق گفتند اتجعل فیها من یفسد فیها و یسفک الدماء و نحن نسبح بحمدک و نقدس لک و چون ایشان فی نفس الامر استعداد این مظهریت نداشتند و بموجب تخم این تمنی در زمین استعداد خود می کاشتند در طلب بروی شان مسدود گشت و رشته امید شان معقود گشت کما اخبر عنه بقوله تعالی انی اعلم ما لا تعلمون یعنی اگرچه شما بواسطه لطافت و نورانیت خود گمان می برید که مظهر جامع و صاحب این معنی مائیم و ما که خدائیم و خالق شمائیم می دانیم که در شما این استعداد نیست قابل این استعداد دیگر کسی است که جهت لطافت و کثافت بود و جامع این هر دو صفت گردد و شما که جز یک جهت ندارید این گمان بخود میارید یعنی شما اگرچه در جهت لطافت و نورانیت خود را می شمارید اما جهت کثافت جسدی که تحمل بار امانت است ندارید پس می گوید که گل آدم بسرشتند یعنی آدم را آفریدند و طینت او را که عبارت از بدن و جسد عنصری اوست پیمانه شراب معرفت در ظروف استعدادات خلق ریزند و نشاء عرفان از نهاد شان انگیزند تا عجائبات اسرار الهی از وجود آید و مستعدان دیگر را این راه کشاید و طینت او را بروح صافی و نفس قدسی که نفخت فیه من روحی از ان انبا می نماید مشرف ساختند و جمیع صنائع و بدائع که در عالم است در درونش پرداختند تا صفت جامعه که جامع میان لطافت روح و کثافت بدن است او را حاصل شد و تحمل بار امانت که کمال معرفت است در او حاصل شد چه غیر او را این صفت جامعه نبود

و پیک و غلام و آهوی وحشی و کبک خرام نیز عبارت از واردات است که ورود شان بر قلوب عرفا سے ذات و صفات است و ایشان را بهر آنی و هر مکانی بعروج می گشت و از بهر ابتلای و آزمایش باز بنزول می افگنند باید دانست که این غزل نیز حضرت خواجه هنگام قبض فرموده اند و احوال خویش باین مقال بیان نموده اند و معنی ابیات چنین باشد تا گلدسته اهل الیقین باشد که خود بخود می گوید که مدتی شد که قبض بر من مستولی شده و هیچ واردی از واردات ورود نکرده صد بار بعجز و زاری و شکستگی و نگونساری نمودیم آن شاه سواران پیکی نفرستاد و نه غلامی نفرستاد و بسوی من وحشی صفت عقل رمیده آهوی وحشی کبک خرامی که عبارت از الهامات غیبی است نفرستاد و واردی از واردات بخاطرم ورود نداد

غزل آخر

هر یک شکن ز زلفت پنجاه شست دارد
چون این دل رسیده با آن شکن بر آید

شکن پیچ است و اینجا عبارت از روز و شب بود یا کنایه از تغیر و تبدیل سنه و زلف عبارت است از دنیا باعتبار ظلمت و سواد و حیلوله او میان چشم عاشق و عارض معشوق رعنا شست یعنی دام بود و اینجا کنایه از حوادث و آفات عام سنه و معنی بیت چنین بود تا بوجه تمکین شود که هر روزی و شبی با هر تغیری و تبدلی پنجاه حادثه دارد که هر یکی را البسته راه سالک گمارد یعنی دنیا که پر از حوادث و الآفات است سالک غریب تنها را در آن بچه وجه نجات است آه که هر روزی و شبی چون بر سالک پنجاه حادثه و آفات در آید این سالک تنها چه طور با آن آفات بر آید و اگر زلف کنایه از جذبه عشق باشد چنانچه صاحب **مرآة المعانی** می تراشد آدای معانی چنین سزد تا شعر تحسین شود که هر یک پیچ و تاب جذبه عشق که بسالک رو می نماید پنجاه دام دارد با این دل رسیده چه طور از آن سر بر آورده و آن پیچ تاب را بپذیرد و از آن بر آمده راه مقصد گیرد

غزل آخر

دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند
گل آدم بسرشتند به پیمانه زدند

دوش شب گذشته و اینجا کنایه از عالم غیب است که مقام شاهد لاریب است و سالک از آنجا بدین نشاه عالم شهادت نزول کرده از آن شکیب کند تا شاهد غیب را بشهادت در جیب کند و عالم غیب را بشب از آن نسبت کرده و تشبیهش بدین دوش آورده که چنانچه شب مانع ادراک حوادث است و صور اشیا در وی پوشیده همچنان در آن عالم نیز صور اشیا کس ندیده و حس بصر بادراک آن نرسیده ملایک فرشتگان

وآخرین مقرنین فی الاصفاد هذا عطانا فامنن او امسک بغیر حساب ان له عندنا لزلفی وحسن مآب و می شاید که این توجیه در سیاق در آید که چون دیوی تخت پادشاهت از تصرف ایشان بمکر و شعبده بگرفت و عالم و عالمیان از جن و انس از سلیمان بدر رفت و چرا تنبیه چون حق جل و علا باز آن معجزه نبوت بایشان کرامت فرمود و تسخیر عناصر و ارکان عالم بران افزود از روی غیرت این دعا خواند و این کلام بر زبان راند که بار دیگر چنین معامله پیش نیاید و این دولت دیگری را نشاید پس از کمال غیرت بر وجه عموم فرمود که جن و انس را الی قیام الساعة شامل شود

وله منه

روا مدار خدایا که در حریم وصال
رقیب محرم و حرمان نصیب من باشد

حریم وصال کنایه است از هنگام موت و آوان فوت رقیب نگاهبان و اینجا کنایه است از شیطان و معنی بیت چنین باشد تا بیان در ثمین باشد که عاقبت اندیشی را اندیشیده و از آخر کار ترسیده مناجات می کنند که خداوندا روا مدار که هنگام موت شیطان بحجبها را پیش آید و امانتی که سپرده از من برباید و من از کرامت بهره نستانم و از لطفت محروم بمانم

غزل آخر

خوش آن دلی که مدام از پی نظر نرود
بهر رهش که بخوانند بیخبر نرود

نظر یعنی نگریستن که بدان جسم و تن است دربین نیستن و اینجا کنایه از مجاز است که منظرهٔ اهل راز است و معنی بیت چنین باشد تا در خور اهل یقین باشد که ای خوش آن دلی که همیشه از پی مجاز نرود و هر چه بیند طفل وار بدان فریفته نشود که مجاز سبب حصول در حقیقتست نه مقصود بالذات و بهر راهی که قضا و قدرش بخواند مرکب خویش بیخبرانه نراند و از پیش و پس بیخبر نشود و مبدا و معاد از دست نهد

غزل آخر

دیرست که دلدار پیامی نفرستاد
صدنامه نوشتیم سلامی نفرستاد
صدنامه فرستادم و آن شاه سواران
پیکی ندوانید و غلامی نفرستاد
سوی من وحشی صفتی عقل رمیده
آهوروشی کبک خرامی نفرستاد

پیغام کنایه از واردی از واردات غیبی می کند که ورود آن بدلهای عارفان لاریبی می شود سلام و کلام

و معنی بیت چنین باشد تا گلدستهٔ اهل یقین باشد که من دنیا را چیزی ندانم و چیز او را چیزی نستانم ازانکه وسیله قرب سلطان است و غیره و حیران صاحب تفسیر مدارک التنزیل ازبس که او را تحقیق می پوید سخن محققانه می گوید که قصهٔ شیطان با حضرت سلیمان در گرفتن انگشتری و نشستن بر کرسی از جملهٔ اباطیل یهود است که رسول صلعم هیچ حدیث درین باب نفرموده است اما در تفاسیر دیگر مفسران باین قصه اشاره کرده اند و در تفسیر کریمه و القینا علی کرسیه جسدا ثم اناب چنین فرموده اند که جسد عبارت از شخص شیطان است که چهل شبانه روز بر تخت سلیمان بپادشاهی نشسته بود و حضرت سلیمان باقتضای حکمت بالغهٔ حکیم که باتبلای دوستان باشد بدرویشی رو نمود و قبل ازین واقعه اگرچه حضرت سلیمان پادشاه بزرگ شده و متصرف انگشتری گشته که در رنگ مقناطیس بجذب قلوب خاصیتی از درگاه باری تعالی یافت اما ابر و باد و جن و پری هنوز باطاعتش نمی شتافت بعد وقوع این واقعه و پس از سنوح این سانحه جبرئیل امین بشارت ملکیه بوجه اعجاز بحضرت سلیمان آورد و بدین بشارت او را شاد و خرم کرد و پس حضرت سلیمان بیافت آن انگشتری از شکم ماهی که خاصیتها از قوه بفعل آورد شادان و خوشان توجه بملک خویش کرد و بر تخت پادشاهی نشست اورا بادشاهان شرق و غرب پیش او کمر خدمت بربستند و اعدا بر خاک مذلت نشستند و چون این تسخیر را به بشارت جبرئیل از عمدهٔ معجزات نبوت خود در شمار نهاد دست دعا بدرگاه رب سما برگشاد که ای وهاب بی همتا چون تسخیر ملک بوجه اعجاز بمن فرموده عطا کسی را با من درین معنی شریک منما و تسخیر ملک بنوعی موهبت فرما که پس از من هیچ احدی بر آن قادر نباشد و در شان هیچ احدی از درگاهت این موهبت صادر نه از جهت شفقت از آنجا که درخواسته بود که قادر بر کمال ملک را از بهر معجزهٔ نبوت بمن کرامت فرموده نه از بهر حلاوت بادشاهی و تمتع سلطنت و جاهی و حضرت ایشان را بجز القیا و حضرت معبود تمتع از بادشاهی نبود که زنبیل بافی نموده قوتی حاصل می فرمود و ترسید که اگر دیگری غیر انبیا درین مقام رسد البته از راه بیفتد و دعوی خدائی پیش گیرد و استحقاق مقت و غضب پذیرد و بعد وقوع این واقعه و پس از سنوح این سانحه حضرت جل و علا تسخیر هرچه در عالم موجود بود از ابر و باد و شیاطین و جن و وحوش و طیور کرامتش فرمود بلکه بر فلک نیز تصرفش عنایت نمود چنانچه علام الغیوب ازین معنی خبری دهد و تنزیل می فرماید و لقد فتنا سلیمان و القینا علی کرسیه جسدا ثم اناب قال رب اغفر لی و هب لی ملکا لا ینبغی لاحد من بعدی انک انت الوهاب فسخرنا له الریح تجری بامره رخاء حیث اصاب و الشیاطین کل بناء و غواص

نرگس ساقی بخواند آیت افسونگری
حلقهٔ اوراد ما مجلس افسانه شد

نرگس گلی است از گلهای معروف و مشهور و تشبیهش بچشم شاهدان منظور و اینجا کنایه از جمال باکمال ساقی است که مطلوب بالاطلاق است ساقی نوشاننده بود و اینجا کنایت از مرشد سزاوار جمع ورد بود و ورد وظیفه خواندنی بر سبیل دوام افسانه داستان خواص و عوام و معنی بیت چنین باشد تا موجب تمکین باشد که جمال باکمال مرشد آیة افسونگری خواند و ما را از مجلس طریقه راند و بمرتبه رساند که حلقهٔ اوراد ما مجلس افسانه شد و دلم بدان شیفته و دیوانه شد یعنی بجای آنچه در ظاهرپرستی حلقه زده ذکر می کردیم و با اوراد و می آوردیم یاد حلقهٔ مذکران می آراستیم و نصایح و مواعظ وی را می شنیدیم بجای او افسانه عشق می خوانیم یا خویش را در مذاکرهٔ چشم محبوب بسرانیم و در مجلس مرشد بسمع حقایق معارف خود را امید وانیم و شنیدن حقایق معارف نزد عوام افسانه ایست و از مطالب شان بیگانه

غزل آخر

می چو از خم بسبو رفت و گل افگند نقاب
فرصت عیش نگهدار و بزن جامی چند

می شراب و اینجا کنایه از عشق و محبت است که منظور اهل مودت است خم معروف که خماران خمر کنند درو و آن آوندی است بزرگ که پر از شیرهٔ انگور کنند و در زیر زمینش نهند چون پخته شود و کف برآرد راوق داده و صاف در سبوها کنند و دروا بقطره درنهند فرصت بمعنی نوبت بود و این از لغات مهذب بود و معنی بیت چنین باشد که در خور صد آفرین شود که عشق و محبت چون از باطن عارف کامل به بیان معارف و حقایق بوجه دانی و شامل در وجود سالک رسید و دلش که غنچه وار سربسته بود از جذب آن نسیم چون گل شگفته گردید ای سالک نوبت عیش خود را نگهدار و آنچه از دست برآید برآر و جامی چند بزن و مشاهدات تجلیات را در تفرج فگن

غزل آخر

من آن نگین سلیمان بهیچ نستانم
که گاه گاه برو دست اهرمن باشد

نگین سلیمان معروفست و مشهور و در کتب قصص مذکور و اینجا کنایه از دنیاست که عمده آن دراهم نقره و دنانیر طلا است چنین گویند که چون درهم و دینار در عالم وجود قدم نهاد ابلیس آنرا دست گرفته بوسی داد و خوش وقتی را بنیاد نهاد که این مرا عمده وسائل فریب شد و از مردم سبب بردن صبر و شکیب شد

در طاعت مثاب بر خلد و در معصیت بعقاب شوند و عهد خواص آنکه بر خدا بدیگری توجه نکنند و خدا را بجلالتش پرستند نه از خوف دوزخ و نه بامید بهشت و مخلص کسی بود که هر دو را بهشت و خواص بخواص یا عهد عام و خاص اشعار دیگر نپذیرفته و بر ذمه همت خویش لازم گرفته که از قدرت عوام بیرون است و از حد شمار افزون و هر چند قرب و منزلت بیشتر خطرش بیشتر پس ملامت گریه امی گوید که می ترسم که تو نیز از زمره ما بوده عهد خواص بجا آورده باشی و اکنون از کمال غفلت آن عهد را نشناخته عمل بموجب آن نمی تراشی و از دون همتی بعهد عوام اکتفا نموده و بیش قدمی نموده تعهد عهد خاص نمی ورزی فردا که از خواب غفلت بدر آئی عهد شکن خطاب کنند و آن عهد را بیاد تو دهند

غزل اختیار

زاهد خلوت نشین دوش بمیخانه رفت
از سر پیمان بشکست بر سر پیمانه شد

میخانه معروف و اینجا کنایه از عارف کامل است که حقایق و معارف را شامل است پیمان بمعنی عهد است و پیمانه کاسه بزرگ را گویند که بدان پیمایش جو بیند و اینجا کنایه از چیزی است که در و مشاهدات انوار شود و تجلیات نمودار گردد و معنی بیت چنین باشد تا دل طالبان را چون نقش نگین باشد که شب گذشته زاهد ظاهر پرست از ظاهر پرستی بر آمد و در راه عشق و محبت در آمد و بعارف کامل در پیوست و عهدی که با اصحاب ظواهر بسته بود بشکست و به پیمانه شراب که عبارت از اشراق قلب و اطلاع دل است در آمد و در ان کار از همراهان بسر آمد و باید دانست که کلمه با اینجا نیز بمعنی به است که بیانش بالا گذشته است

وله منه

مغبچه می گذشت راه زن دین و دل
در پی آن آشنا از همه بیگانه شد

مغبچه عبارت است از تجلی ذات عام که عناصر باشد در بدایت حال با صفات و حال چون بر روی سالکان ابواب مشاهدات بر گشاید این تجلیات رو نماید آن آشنا نیز اشارت بدو است که در بدایت حال مطلوب همه سالکان او است و معنی بیت چنین باشد تا موجب تحسین باشد که تجلی از تجلیات و مشاهده از مشاهدات گرداگرد زاهد می گذشت و در بود از چشمش می نشست چون زاهد او را آشنای خود یافت در پیش بدو بشتافت و از همه بیگانه شد و بدو یگانه شد

وله منه

دلا چو پیر شدی حسن و تازگی مفروش — که این معامله در عالم شباب رود
سواد نامهٔ موی سیاه چون طی شد — بیاض کم نشود ور صد انتخاب رود

شباب جوانی طی بمعنی پیچیدن و انتخاب بمعنی برگزیدن باقی لغات ظاهر است و معانی هر یک با هر باید دانست که درین بیت مضمون بیت بالا می خوانند لیکن از عموم بخصوص در آمده سخن می رانند و ادای معانی چنین باشد تا موجب تسکین باشد که ای دل شتابی و تکبر در جمیع اوقات نامحمود است بلکه موجب نابود است خصوصاً که پیر شدی و در کار و بار خویش از تدبیر شدی حسن و نازکی مفروش که فروختن حسن و نازکی در عالم شباب و جوانی نامه موی سیاه پیچیده باشد سپیدی گم نگردد اگر صد بار موی سیاه را برگزینند و سفید را برچینند یعنی جوانی چون از دست رود بصد حیله باز نگردد و در نسخه دیگر مسطور است و بر السنه نیز مذکور است که ور صدش خضاب رود و خضاب بمعنی رنگ کردن بود و یعنی جوانی رفته باز نمی آید اگر صد بار موی سفید رنگین نماید

وله منه

مرا تو عهد شکن خوانده و می ترسم — که با تو روز قیامت همین خطاب رود

عهد پیمان را گویند و از شکن یعنی شکننده جویند خطاب آنچه بدان با حاضر بلفظ تو و شما سخن کنند و در عرف چون صاحب یکی را بچیزی لقب نهند گویند طالع فلانی از افق سعادت تافت و از صاحب خود چنین خطاب یافت هکذا فی موید الفضلاء و معنی ثانی انسب است درینجا و این بیت در جواب ملامت گویان ظاهر پرست باشد که در بدایت حال خواجه را با ایشان نشست باشد و چون از عنایت ازلی بمرتبه عشق رسید عقل را دران جز سراسیمگی چیزی دیگر در دست ندید پس علاقه عقل عقلیه را از خود ببرید ظاهر پرستان که تابع خرد بوده اند ملامت دراز کردند و بعهد شکنش در طعنه ورزی آوردند و عهد شکستن درین مقام عبارت است از حلقه ایشان بدر شدن و توجه بسوی دگر کردن چنانچه حضرت شیخ سعدی علیه الرحمه گوید و بدین گفتار مردم هدایت جوید بیت صاحب دلی بمدرسه آمد ز خانقاه ✽ بشکست عهد صحبت اهل طریق را ✽ و معنی بیت چنین باشد تا گلدسته اهل یقین باشد که ای ملامت گر تو مرا عهد شکن خواندی و زبان خویش بطعن من راندی می ترسم که در روز جزا ترا بهمین لقب خطاب کنند و عهد قدیمت بیاد دهند یعنی ذریت آدم در روز الست بحضرت حق عهدی و میثاقی البته بیادت دهند عهد کدام آنکه خدای را یکی دانند و یکی بینند پس

صحو می آییم و خواهیم که شکایتی از آن حال باز نماییم و بدوستان طریقت پیشه و سالکان حقیقت اندیشه مقال حال خود سرائیم شاید که از آن خرابی باز آییم محتجب گردد و هیچ از آن مشاهدات تجلیات نمود آن نمیشود و گوید ع لاف

عشق و گله از یار زهی لاف دروغ ٭ عشقبازان که چنین مستحق هجرانند

وله منه

طریق عشق پر آشوب و فتنه است ای دل
نیفتد آنکه درین راه باشتاب رود

درین بیت جواب بیت بالا می گوید و باین گفتن تشفی دل و تسلی خاطر می جوید و معنی بیت چنین باشد تا بیان سخن همین باشد که ای دل راه پر فتنه و آشوب است درین راه اگر باستقامت پا نهی خوب است و اگر شتابی کردی و بابی سرکی طریق پا پیش آوری از پا افتادی و رخت هستی بباد دادی پس با تیقظ و بیداری یار شو و چون نابینایان درین راهرو که تا راه سره نکنند قدم پیش ننهد و کلمه با درین بیت نیز بمعنی به است چنانچه در بیت بالا شارح بیان کرده است پس اگر کلمه بیفتد به یا مرقوم شود همین معنی بود و اگر بنون مرقوم بود استفهام انکاری شود

وله منه

حباب را چو فتد باد نخوت اندر سر
کلاه داریش اندر سر شراب رود

حباب قبه آب که از تاثیر باد آبله وار بر روی آب ظاهر میشود و بالای آب می گردد نخوت بزرگواری در مهذب اگر نگری همچنان بنظر آری کلاه داری سرکشی و تکبری اداة الفضلا اگر بینی همچنان نگری شراب اینجا عبارت از غرور است که سرمایه اهل سرور است و شراب را ظرفا هر چند چیز را اطلاق آرند یکی شراب عرفی دوم شراب جوانی سوم شراب مال و جاه دارند و در هر تنی که این سه شراب یکجا آید فتنه بر فتنه افزاید کما قال الشاعر شعر الفراغ والشباب والجدة ٭ مفسدة للمرء ای مفسدة ٭ و بر ارباب دانش و بینش مخفی و پوشیده نماند که مضمون این بیت چنین می خوانند که این بیت نیز ظهور بیت بالا بود و معنی بیت چنین بود که دل را از راه نصیحت می گوید و بهمراهان هدایت می جوید که ای دل در راه عشق شتابی مکن که موجب افتادگی است و باندک مایه مغرور مشو که شاید لادکی است نه بینی که حباب را باد تکبر و بزرگی در سر افتد و خود را چیزی می گیرد و کلاه داری و سرکشیش در خیال غرور می برد تا منعدم و ناچیز نگردد

وله منه

الوسیلة مانع این خیال گشت و دلم ازان جستجو بنشست

غزل آخر

چو دست با سر زلفش زنم زتاب رود — ور آشتی طلبم با سر عتاب رود
چو ماه نو ره نظارگان بیچاره — زند بگوشهٔ ابرو و در نقاب رود

کلمهٔ با درین بیت در هر دو جا بمعنی به است زلف موی بناگوش کو ساتر و حجاب بار خساره است و اینجا کنایه از محبوب مجاز است که در نمود صاحب ناز است و فی حد ذاته در کمال نیاز است اما بیچش و تابش اگرچه بیچش زلف در خور است لیکن اینجا تابشی مراد است که بمحبوب ملایم است آشتی صلح عتاب سرزنش نظارگان بینندگان نقاب پرده ایست بر فگنش و معنی بیت چنین باشد تا در خور تحسین باشد که چون توجه بمجاز کنم محبوب حقیقی از تابش میرود و از مشاهدهٔ تجلیات باز می مانم و چون از مجاز اعراض کرده همگی همت مصروف او گردانم جلوهٔ محبوبی کار فرموده بسنگ باران حوادث مبتلا می گرداند و چون ماه نو رهٔ بینندگان بیچاره را بگوشهٔ ابروی زند و در نقاب میرود یعنی گوشهٔ ابرو نموده محتجب می شود که مشاهدة الابرار بین التجلی والاستتار می نمایند و می ربایند شعر اشاهد من اهوی بغیر وسیلة * فیلحقنی شان اضل طریقا * اؤجج نارا ثم یطفی برشحة * کذلک ترانی محرقا و غریقا * و بر ارباب بصیرت و اصحاب سریرت پوشیده نیست که اگرچه مجاز نزد اهل شریعت قنطرة الحقیقة است و مزرعة الآخرة نزد اهل طریقه است یعنی در هر دو مقام اورا منزلی است تمام اما نسبت خواص که بذوق مشاهدات رسیده اند و حلاوت آن لذات چشیده اند اگر باز توجه بمجاز نمایند بدون همتی در آیند و پست فطرتی را دوکان کشایند مگر بحکم ایزد متعال برای هدایت طالبان باکمال و قول حسنات الابرار سیئات المقربین شاهد اینحال و موید این مقالست

وله منه

شب شراب خرابم کند به بیداری — وگر بروز حکایت کنم بخواب رود — [illegible]

شب شراب کنایه است از حالت محو بیداری کنایه است از نیستی و محو و در محو که فی حد ذاته است صحو در صحو و روز کنایه از حالت صحو بود و بخواب رفتن کنایه از محتجب شدن است و معنی بیت چنین باشد تا بر دل طالب نقش نگین باشد که تجلیات محبوب حقیقی در حالت محو از هستی به نیستی می کشد و حالتی دست می دهد که از دریافت شهود سر وجود بیخبر می مانم و مبهوت گشته مرکب توجه بهیچ جانب نمی رانم و اگر در حالت

که در وجود هر که شعاعش تافت از پرتو می او روشن یافت و می شاید که شارح باین طریق در آید که حضرت خواجه را از جهت آن بر آورده با آفتاب نشستن کرده که چنانچه آفتاب میوه را پخته می گرداند می که عبارت از عشق است جانان را به پختگی می رساند چنانچه خواجه خود می فرماید و این عقده از پیش می گشاید بیت زان می خام کز و پخته شود هر خامی ؛ گرچه ماه رمضان است بیاور جامی ؛ پیاله وجود سالک است که پیاله وار در گردش حوادث و مهالک است ساقی شراب دهنده بود و اینجا عبارت از مرشد است و لاله کنایه از فرخندگی و تازگی شود و معنی بیت چنین باشد تا گلدسته اهل تمکین باشد که چون آفتاب عشق بر وجود سالکها طلوع کند مرشدش را از آن هزار فرخندگی و تازگی حاصل شود که کثرت مسترشدان موجب مباهات مرشدان کما قال علیه الصلوة والسلام تناکحوا توالدوا تکثروا فانی اباهی بکم الامم ولو بالسقط و این حدیث مشهور است بین الانام ذوی الافهام

غزل آخر

نسیم بر سر گل بشکند کلاله سنبل ؛ چو در میان چمن بوی آن کلاله بر آید

نسیم بادی سبک که از وی گل را تازگی حاصل آید و غنچه از اثرش دهان بر گشاید و اینجا کنایه از هوای نفس است که مربی محبت مجاز است و باعث افتقار و نیاز است گل درین مقام عبارت از محبوب مجازی است و کلاله اول عبارت است از زینت و زیب این طینت چمن عبارت از وجود سالک است که همواره چمن وار مشاهدات تجلیات را مسالک است و آن کلاله اشارة است بهویت محبوب حقیقی و محب تحقیقی و معنی بیت چنان باشد تا گلدسته اهل جهان باشد که هوای نفس که مربی محبت مجاز بود چون عشق حقیقی از نهاد سالک سر بر زند همان هوای نفس که مربی او بود زیب و زینت او بر سرش می شکند و او را فنی کند و تابع دل شود بحکم ان فی جسد ابن آدم لمضغة اذا صلحت صلح الجسد کله و اذا فسدت فسد الجسد کله الا و هی القلب

وله منه

بسعی خود نتوان برد گوهر مقصود ؛ خیال بود که این کار بی حواله بر آید

گوهر مقصود عبارت از وصل جانان است که مطلوب سالکان است و معنی بیت را چنین ادا باشد تا هر سطرش گلدسته فضلا باشد که بکوشش خویش بوصل جانان نمی توان رسید و ذوق این حلاوت از خود نمیتوان چشید خیال بود که وصال جانان بواسطه حاصل شود و این همه بی وسیله دست دهد بمضمون کریمه فاطلبوا الیه

وبایک دیگر گفتن آغاز کردند که مقصود موسی از هلاک قارون وصاحبین او آن شاید که مال وجهات شان تصرف نماید چون این سخن بسمع شریف آنحضرت رسید روی توجه بحضرت باری جل وعلا آورد پس فرمود تا باغ وسرای وکوشک وایوان وگنجهای فراوان همه را بزمین فرو دند و هیچ چیز از اموال شان بفروگذاشتنی نیاورند وذلک قوله تعالی فخسفنا به وبداره الارض پس حق سبحانه تعالی بموسی عم وحی فرستاد واین عقده سربسته را باز کشاد که ای موسی دیگر بار بعد از تو زمین را کسی نسازم ودر اطاعت هیچ فردی از افراد بنی آدم نبندازم که این معجزه از معجزات خاصه تست واین جامه ایست که بر قامت تست درست موسی عم سجدات شکر بجا آورد بدرگاه ملک علام

غزل آخر

بهوش رو و مشو در خطا از تفرج صنع
که خط روی تو خواهد بران نگار دمید

خط اول بمعنی خط زدن است ونابود کردن وخط ثانی بمعنی نقش بستن ونگاره بمعنی مصنوع ومخلوق بنزد که منظور نظر بود ودمیدن بمعنی ظاهر شدن شود وبران اشاره بآن مصنوع بود ونگار بمعنی نقش شود وبهر دو وجه معنی بیت چنین بود که روی خود مپوش واز خود بهوش رو واز تفرج خلق بر خود خط مکش ونابود مکنش که در هر جه توجه کنی نقش خود بینی وبر هر چه نظر اندازی خود را منظور سازی چنانچه مذهب صوفیه علیه است وحکایتی از سلطان العارفین مرویست که ایشان فرموده اند سی سال خدا را در عبودیت وسی سال در الوهیت وسی سال در وحدانیت پرستیدم وبقدم افهام دویدم چون نیک نگاه نمودم هر چه دیده بودم همه من بودم ویا خود را باید دریافت وآن از غیر خود توجه بر تافت که معرفت حق در دریافت خود است وهر که خود را یافت بسوی حق بشتافت کما قال علیه الصلوة والسلام من عرف نفسه فقد عرف ربه دریاب ای طالب ملک علام که شناسائی نفس خود تخم شناخت صانع در مزرع دانش باشد ازینوجه دو بیت بالا توطیه این بیت باشد که گفت بیت جهان برابر وعید از هلال وسمه کشید ٭ هلال عید در ابروی یار باید دید ٭

شکسته گشته چو پشت هلال قامت من ٭ کمان ابروی یارم برا چو وسمه کشید

غزل آخر

چو آفتاب می از مشرق پیاله برآید
زباغ عارض ساقی هزار لاله برآید

می شراب بود وآینجا کنایه از عشق سنرد و از جهت کمال صفا وروشن برآورده باآفتاب تشبیهش کرده

وبر تو این تهمت بناحق نهم چون زن باین سخن متکلم گردید قارون از کمال خجالت سر فرو کشید و تمامی جمع خاموش گشتند و درج قارون در نوشتند حضرت موسی عم ازین واقعه بغایت آشفت و سر بزمین نهاده با خدای خود گفت که خداوندا دشمن تو خود را در صدد ایذای من در آورده و فضیحت من قصد کرده اگر من رسول توام و بنده مقبول توام از برای دوست بر دشمن غضب خود اظهار نمائی و مرا براو تسلط کرامت فرمائی فی الحال وحی نازل شد و علو مرتبه قارون نازل شد که ای موسی ما که خداوند بنده پروریم زمین را در فرمان تو آوریم که بهرچه فرمائی اطاعت فرمان تو نماید و از اطاعت حکم بدر نیاید حضرت موسی عم از استماع این وحی چنان بر تافت که گریه شادمانی براو استیلا یافت پس رو به بنی اسرائیل آورده از زبان بر کشید که خداوند تعالی مرا بر قارون مبعوث و مسلط گردانید چنانچه بفرعون هر که از متعلقان اوست مقام خود لازم دارد و هر که از متابعان من است ازین مقام خود را بیرون آرد پس همه بیرون رفتند بگر دو نفر که بقارون در اقامت موافقت نمودند و بر خود درهاے بلا بر کشودند آنگاه حضرت موسی عم بزمین خطاب فرمود که یا ارض خذیهم وابلعیهم یعنی ای زمین بگیر اینها را و بیازمای بردباری اینها قارون ازین خطاب استبعاد نموده استهزا می کرد و کلمات ناشایسته بر زبان می آورد که زمین چگونه تواند گرفت و اطاعت فرمان موسی عم چگونه خواهد پذیرفت ناگاه پای وی تا بکعب زمین فرو برد قارون خود را بحیرت سپرد باز حضرت موسی عم برب العزت توجه نمود و زمین را خطاب فرمود که یا ارض خذیهم وابلعیهم زمین تا بزانو ایشان را فرو گرفت قارون را دریافت این معنی در شگفت گرفت و چون این قدر مشاهده کردند و بعین عبرت در آوردند و هر چند خواستند که خود را ازان برون کشند نتوانستند که خود را ازان بدر برند خوف بر ایشان مستولی شد که در دل در آید آنچه قولی بود دانستند که زمین بحکم ملک علام در اطاعت موسی است بموسی عم توجه کردند و باستغاثه اش رو آوردند حضرت موسی عم باستغاثه ایشان التفات ننموده همچنین بزمین یا ارض خذیهم وابلعیهم می فرمود ناگاه تا میانگاه فرو شدند باز تا بگردن فرو رفتند هر چند بعجز و زاری توسل نمودند حضرت موسی عم از کمال غضب مرحمت نفرمودند تا همه را زمین یکبارگی ابتلا کرده باز بهیئت اولی انطباق آورد قتاده مفسر می گوید و کیفیت خسف را بیان می نماید که چون قارون و صاحبینش را بزمین فرو بردند بحکم خدا بموکلان جنان آوردند که مر ایشان را هر روز بقدر قامت شان بزمین فرو برند تا روز حشر در ذلت عذاب خسف بچشند و همچنین فرو خواهم برد تا روز جزا گوش هوش بنوش ای شنیده ام روایتست که آن روز که قارون و صاحبینش را فرو بردند فرد دیگر بنی اسرائیل بایکدیگر رو آوردند

بخاطر روی نموده می خواهم بتقدیم رسانید و شمارا از تکلیفات موسی و تحمیلات او خواهم رهانید بنو اسرائیل تحسین رای او نموده گفتند هرچه فرمائی خویش را بران آریم و در امداد و اعانت سعی بلیغ مبذول داریم گفت فلان زن که در میان بنی اسرائیل بزناکاری مشهور است باید طلبید و بزر و دراهم مفتون گردانید تا او در مجمع بنی اسرائیل موسی را بنفس خویش متهم سازد و موسی را با خود در تهمت زناکاری اندازد چه همه تصدیق او کردند و خود را درصدد قتل موسی آورند تا از تکلیفات مالایطاق باز رهند و در تنعم و تعیش خود را ره دهند بنی اسرائیل خطای وی را صواب دانسته آن زن فاحشه را آوردند و بهر وجه او را خوشنود گردانیدند قارون طشتی پر از زر داد و وعدهای بزرگ زبان بر گشاد و گفت که در حضور بنی اسرائیل می خواهم که با موسی چنین امر بتقدیم رسانی و درین تقصیر باید که نمانی زن قبول کرد علی الصباح قارون مجلسی بر آورد و روسا و صنادید بنی اسرائیل را طلب گردانید و موسی را نیز بمکر و شعبده طلبید حضرت موسی عم از قبول استدعا که سنتی است از سنن انبیا حاضر شدن خود دران مجلس قبول نمود و بمیعاد خود دران مجلس تشریف فرمود و داب آنحضرت چنان بود که چون مجلس منعقد شدی ابلاغ احکام فرمودی و بتعیین شرایع اقدام نمودی دران مجلس نیز بر طبق داب و عادت خویش در تبلیغ احکام مبادرت نمود بروش انبیا آنچه فرمودنی بود فرمود چون باینجا رسید که هر مجردی که زنا کند صد تازیانه اش بزنند و اگر متاهل باشد سنگسارش کنند قارون گفت اگرچه تو باشی موسی گفت اگرچه من باشم حکم خداوند را تا باشم قارون گفت بنی اسرائیل را گمان آنست که تو بفلان زن فاحشه مجوز کرده و زنا که خلاف امر خداست بجا آورده موسی گفت بنی اسرائیل بمن این گمان برند و بشان من این ظن فاسدی کنند قارون گفت آری برائت خویش طلب کن یا موسی عم گفت آن زن را بخوانید و آنچه می گوید از وی بگو یابند اگر وی باین اعتراف نماید آنچه می گوید آن زن بران زبان بر گشاید تصدیق قول وی نمایم و بر آیین حکم بر خود زبان بگشایم آن زن را حاضر کردند و با بشاشت تمام در محضرش آوردند حضرت موسی عم روی بسوی آن زن کرده نشست و بآن زن گفت که ای فلانه آنچه این مرد بنسبت من و تو می گوید آنچنان هست و ترا سوگند می دهم بخدائی که دریا از برای بنی اسرائیل بشگافت و فرعون هلاک یافت و توریت از برای موسی عم فرستاده و چنین شرف و کرامتش داده راست بگوئی و براه راست بپوئی از برکت حضرت کلیم در توفیق بر او گشاد و آنچه حق بود بزبان در داد و گفت که حاشا و کلا کسی که بنسبت تو ای نبی خدا این گمان برد و این ظن فاسد کند لیکن قارون مرا بحطام دنیا فریفته تا در حق تو این افترا کنم

که قسم بجلال خدای معبود که منصب خلافت و حکومت بهارون من از خود نداده ام و زبان را من تلقاے نفسی بران نگشاده ام بلکه خداوند تعالی چنین فرموده و رضای ایزدی بران بوده قارون گفت من ترا براین سخن مصدق نمی دارم تا برهانی بنظر نیارم موسی عم رؤسای بنی اسرائیل را فرمود تا هر یکی عصاے آورده و در موضعی معین بزمین فرو برد علی الصباح عصای هارون از میان آن عصاها سبز گردید و شاخ و برگ دمیده بر کشید گویند که آن عصای هارون از چوب بادام بود میوه آن قدر آورد که در تمام بنی اسرائیل قسمت نمود موسی گفت که ای قارون این برهان را دیدی و حقیقت این حال بعین مشاهده در کشیدی قارون گفت امثال این واقعات از تو و از ساحران دیگر همچو تو چه بعید است و مقبوض خاطر گشته از صحبت موسی بر آمده در خانه نشست و چون معاملات موسی عم همه بر طبق فرمان بود لاجرم هیچ امری از امور بقارون تفویض نمی نمود قارون ازین جهت هر روز در تمرد خود را بیشتر می کشید تا رفته رفته کارش بجائی رسید که بنی اسرائیل را از موسی عم متفرق گردانید موسی عم از بهر قرابتی که میان او و قارون بود صبر و شکیبائی را شعار و دثار خود می نمود تا حق تعالی بر موسی عم انزال زکوة فرموده بر مال بنی اسرائیل زکوة واجب گردانید حضرت موسی عم حکم رب العزت را بقارون رسانید کما قال الله تعالی وابتغ فیما آتاک الله الدار الآخرة ولا تنس نصیبک من الدنیا واحسن کما احسن الله الیک یعنی آنچه حق تعالی از غنا و ثروة بتو ارزانی داشته چیزی ازان صرف در آخرت جوئی کن و چنانچه حق تعالی بتو نکوئی کرده است تو با بندگان او نیکوئی کن پس در ایجاب زکوة او از هر چیزی بر هزار یکی صلح کردند و تدارک این آوردند قارون باوجود این تخفیف حساب را چون اندیشید مالی بسیار شد و دادن آن بروی دشوار شد گفت انما اوتیته من علم عندی یعنی این مال را بکسب و دانش خود بدست آورده ام نه از مال قبطیان چون سائر بنی اسرائیل جمع کرده ام پس هیچ یکی را درین مال حقی نیست ای موسی از طلب زکوة ازان مال باز ایست چون مال را بخود نسبت کرد و داخل در فضل و عطای خداوندی نیاورد و کینه موسی عم را در دل خود جا داد و در انهدام قواعد رسالت او گام بر گشاده و هر روز برای ایذای کلیم حیله‌ے انگیخت آن نامستقیم تا روزی بنی اسرائیل را جمع آورد و بطعامهای گوناگون مهمانی کرد بعد از حصول خرمی و نشاط و پس از طی مراسم انبساط سخن براین کرد که موسی در جمیع امور شما را مطیع ساخته و خاطر خود از اطاعت شما پرداخته اکنون طمع در مال شما می کند و چشم ازان می نهد گفتند گر تو سید و بزرگترین مائی ما مطیع تو ایم بهر چه فرمائی گفت اکنون مرا امری

قارون بود در آموخت و چهرهٔ هر یکی را از این عزت بر افروخت قارون آنرا آنچه عیال او می دانست تعلیم می کرد و بکر و شعبده قارون از هارون و یوشع نیز بدست آورد تا در آن علم چنان بکمال رسید که از مس طلای ساخت (هندی تانبا ۱۲) و طلا از ریزه نقره می گردانید تا فراوانی زر و سیم بمرتبه رسید که گنجها را جمع گردانید و بسبب آن بر قوم تفاخر و تفاضل کردن گرفت و قوم را دیدن مرتبهٔ ادمی آورد و در شگفت آورد و در تعیین اجزای ثلثه نیز اختلاف کرده اند محققان بر این دو قول اختصار آورده اند که عمل باقوال دیگر شان موسی مناسبت ندارد که نفی بی نهایت پیش می آرد **قول اول** یکی از آن اجزای ثلثه گیاهی است که بموسی عم منسوب است و در این وجود او مطلوب است دوم مس سیم سیماب است پس طریقش در باب که اول سیماب را در ظرف آهنی انداخته بالای آتش نهند و شیرهٔ آن گیاه را بالای او می ریزند که قرص سرخ می بندد و رفته رفته بنقش متلون شود و این عمل در دو ساعت بکمال میرسد پس جزوی از آن بر سیصد جزو مس اندازند بامر الله کار تمام میشود و طلای جعفری می گردد و صاحب تفسیر مدارک التنزیل بر این وجه آورده و جز ثالث از اجزای ثلثه پنهان کرده که کتمان اسرار نزد اخیار لازم است و هم برهان عازم پس گفته که یاخذ النحاس (مس ۱۲) و الرصاص (فارسی قلعی ۱۲) فجعلها ذهبا نقل است که روزی بزینت تمام بر قوم و خاص و عام جلوه داد و از بهر نمود تفاضل خویش را از خلوت بجلوت گام برکشاد کما قال الله تعالی فخرج علی قومه فی زینته گویند بر استر سفید سوار بود و سرج زرین طلا مرصع بفیروزه و یاقوت ها بروایت عبد الرحمن بن زید با وی هفتاد هزار سوار بود و به بند علوچه درقید با حسن و جمال بهمین منوال و همچنین غلامان با طوقهای زرین در گلوها سیمین طرفه گویان پیش وی دویدند و چهل مرد قوی کلیدهای گنج وی را با وی می کشیدند و اهل صعوبت (معنی مفلس ۱۲) و ارباب جهالت (ضلالت و گمراهی ۱۲) تمنای حالت وی می داشتند و تخم این تمنی در مزرع جان می کاشتند کما قال الله تعالی و قال الذین یریدون الحیوة الدنیا یا لیت لنا مثل ما اوتی قارون انه لذو حظ عظیم و باوجود این جاه و این مکنت او را هیچگونه مدخلی نبود در مملکت که رسالت در میان بنی اسرائیل منصوص بموسی عم بود و خلافت و حکومت بهارون ذی الاکرام و همواره حکومت بنی اسرائیل مأمول خاطرش بود و همیشه از این معنی آتش حسد در باطنش اشتعال می نمود و گاه گاهی بر موسی عم اظهار این معنی می کرد و بی صبری و بی تحملی را بظهور می آورد چنانچه روزی نزد حضرت موسی عم گفت که ای موسی رسالت خود از آن تست و خلافت و حکومت بهارون است و دست مرا خود هیچ منصبی نیست و حال آنکه توریت از شما بهتر می خوانم و چنین و چنانم پیش از این طاقتم طاق شد و ماه اصطبارم در محاق شد موسی صلوات الله و سلامه علیه فرمود

گنج قارون که ایاش بباد داد و غنچهٔ امید دامنش نگشاد و بمسک و بخیل باز گویند و ازین معنی آگهی جویند که امساک و بخل این نتیجه می بخشد و ممسک از جمع آن این حلاوت می چشد تا زر را جمع نسازد و در راه خدا ببازد

قصه

قارون با موسی عم و خسف شدن او با گنجهای عظام مورخان آثار و منهیان اخبار در کتب چنین آورده اند و از تفاوت بدین روش نقل کرده اند که قارون در زمان فرعون از جملهٔ مقربان او بود و در زمرهٔ خاصان خاص خدمتش می نمود با موسی عم قرابت ابن عمگی داشت و به نزدیکی موسی عم علم عزت می افراشت و در حسن صورت و زینت صوت در قرارت توریت که از توریت می خواند بمرتبه که بینندگان و سامعان را طاقت نمی ماند و از همین جهت در بنی اسرائیل ملقب بمنور بود که دیدن صورتش و شنیدن قرارت سورتش سرمایهٔ سرور بود لیکن از جملهٔ اعدای حق بود و چون سامری خود را از جملهٔ مخلصان می نمود کما قال الله تعالی ان قارون کان من قوم موسی فبغی علیهم و سبب بغی او علما را اختلاف است و بیان همه اقوال موجب تکلیف و استنکاف است و سعید ابن جبیر می گوید بر طبق کلام ربانی می پوید که طغیان و بغی وی بجهت کثرت مال و ثروت بود که در میان بنی اسرائیل هیچ یکی را آن مقدار گنج زر و نقره نبود چنانچه خداوند تعالی از آن معنی خبر می دهد و از احوال او آگهی می کند که و آتیناه من الکنوز ما ان مفاتحه لتنوء بالعصبة اولی القوة یعنی او را اموال مدخره چندان داده بودیم که چهل مرد با قوت کلیدهای خزائن او را بزحمت می کشیدند و بقولی هفتاد مرد با قوة حمل آدمی آورده اند و در انجیل آمده که کلید خزائن او شصت اشتر می کشید هر اشتری شش صد من بار بردار بود و هیچ کلید نبود که وزن از یک مثقال زیاده نبود و هر کلیدی چهل گنج گشاده می شد چون با قفال خزائن نهاده می شد و در سبب جمع اموال نیز اختلاف کرده اند بیشتر روی توجه بدان آورده اند که علم کیمیا بدست آورده و در تحصیل آن علم نیز علما اختلاف کرده محققان بر آنند که چون توریت موسی عم نازل شد از نزول از مرتبهٔ اعلی نازل شد حکم حکیم لم یزل و امر جبار بی بدل چنان آمد که اوراق او را با آب زر بنبشت سازد و نقوشش قراطیس صحائف او را با آب زر طراز دهد حضرت موسی عم گفت خداوندا این کتابیست بس بزرگ هزار سورت هر سورتی را هزار آیت هر آیتی چون سورهٔ بقره بلکه بیشتر مرا آن استعداد نیست که کتاب این کتاب بزرگوار را با آب زر نگار کنم حق تعالی التماس موسی بسمع قبول آورد و صنعت کیمیا او را تعلیم کرد حضرت موسی ثلثی از آن بهارون تعلیم کرد و ثلثی دیگر بیوشع ابن نون و را آموزش می آورد و ثلثی بخواهر خود که در نکاح

تعقید و تعقید پیش آرد و باید دانست که هر که بسر او شمه از پندار است رفتن این راه بر او بس دشوار است و هر گاه لطف آله یار شد او را از روشش بر افگند و عنایت ازلی دستگیر او شود بحکم سبقت له العنایة لم تغریه الجنایة هرچه از و صادر شود معفو عنه بود که از توابع آن سر بود و داخل آنکس خواران و طفیلان او شود که در شان ایشان ورود یافته و آفتاب دار از مطلع افضال بر ایشان تافته لقد غفر لک الله ما تقدم من ذنبک و ما تاخر پس عاشقان آله و الهان آن درگاه اصناف اند که در صیت بزرگی خویش از قاف تا قاف اندازان سیان صنعی است که مقبول حق است و واله آنه مطلق درین راه هر عقبه که پیش می آید بر او بس سهل می نماید چنانچه در شان مومنان و متقیان مقبول آورده اند که در عرصات قیامت رفته رفته تا بدروازه بهشت رسند و از هیچ عقبه ممنوع نشوند از ملائکه پرسند که چیست ما را که بدوزخ عبور نگردیم و گذر بر او نیاوردیم و حالانکه خداوند تعالی فرموده و لزوم ورود او را نموده کما قال الله تع و ان منکم الا واردها کان علی ربک حتما مقضیا ملائکه گویند که همان گوی سیاه نبود که بر یک کنار او پاے خود ماندید و بر کنار دیگر پاے دیگر از انجا را ندید

وله منه

سر منزل فراغت نتوان ز دست دادن
ای ساربان فروکش کین ره کران ندارد

فراغت آسودگی بود و اینجا کنایه از قناعت است القناعة کنز لا یفنی در شان او شود و معنی بیت چنین باشد تا در خور آفرین باشد که ملک قناعت که سر منزل فراغت است از دست نتوان داد که یوم جدید و رزق جدید درین ملک رخت خویش نهاد ای ساربان شتر فروکش و اینجا پیش مکش که چون از اینجا گذشتی بصحرای حرص افتاده حریص گشتی و آن صحرا نهایتی ندارد اگر چه سالک در سلوک جان بسپارد

وله منه

احوال گنج قارون کایام داد بر باد
با غنچه باز گوئید تا زر نهان ندارد

قارون مردی بود از بنی اسرائیل که بصفت کیمیاگری گنجهای فراوان جمع نموده بود و بسبب نادادن زکوة مال رب العزتش خسف فرمود و قصه اش بحیث خود در تنزیل نموده در قرآن از بهر عبرت بندگان و حضرت خواجه در مقام دیگر نیز این معنی را بعین می سازد و حقیقتش را بتنصیص می طرازد ع گنج قارون که فرو میرود از قهر هنوز خوانده باشی که همه از غیرت درویشان است غنچه گل ناشگفته در مهد خلاف خفته و اینجا کنایه از ممسک و بخیل است که زر نشانی مثل بلبل است و معنی بیت چنین باشد تا در خور صد تحسین باشد که مال

بشریت گفت که شیر بمزاج من موافق نبود تا جرم در وی ورشکم حادث نمود پس ازان در واقعه دید که گویا قیامت قائم شده و غیب بشهادت رو آورده و عرصات آراسته اند و خلق اولین و آخرین برخاسته ندای بگوشش رسید که هوش از نهادش پرید یعنی بایزید شرک را بیارید و درین واو گاه حاضر کنید شیخ عرض کرد که ای در عدل وحید بنده که شرک ورزید خطابی بگوشش آمد که عقل و هوشش بر آمد اذکره لیلة اللبن ای یاد کن شبی را که شیر نوشیدی از چه سخن شنیدی ای عزیز بدان و آگاه باش و باستغفار دائمی بیخ صغائر بخراش که درین ره هر صغیره دریائیست آتشین از دانش و بینش در کمین و دریای آتشین ازین تبر چه بود که هیچ بشری ازان خالی نشود و چون از مخلصی بوجود آید اگرچه صغیره بود جانب شرک گراید و رخمیغنی راقم حروف و شارح دیوان به تتبع مسعود یک غزلی دارد که درین مقام می نگارد

غزل الشارح

سفر کردم بشارستان که خلوتگاه دلدار است
بعجلت کرده پا از سر که سالک را نه در کار است
بدانائی رسیدم من که هوشش برد جان از تن
ولی از وادی ایمن که خلوتگاه جبار است
نه ملاحی سفن رانی نه خس بندی بدان شائی
که اگرم در ته رانی زنم دستی که ناچار است
همه آلستن چو خون دیدم بترسیدم بلرزیدم
ندا از غیب بشنیدم گذر باید که ناچار است
چو عاشق گشتی ای نادان ز جان خود چه ترسانی
ز تو بهتر هزاران جان درین عمان نگونسار است
بخود گفتم که ای شیدا چه گردی گرد هر بیدا
فگن خود را درین دریا که اینت امر دلدار است
به بحر بیخود ای دل فگندم در گو گر فلک
خدا را خود مشو غره دل که این ناے خونخوار است
فتادم من چو در دریا شعورم نیست سر تا پا
ز خود بیخود شدم آنجا که غارتگاه قهار است
چو من بی من شدم آنگه نشانی یافتم زان ره
شدم از حال او آگه که بی او کس نه دیار است
نگارم سوی من دیده عیبم جمله پوشیده
مقال خصم نشنیده بشان من که ستار است
بچشم او ورا دیدم بگوشش قول نشنیدم
بدست او گلشن چیدم که وحدت را سزاوار است
بیا ای غالب شیدا مکن اسرار حق پیدا
که مردان را درین بیدا دل از اندوه افگار است

نام ابی حضور اقدس صلعم از زبان سیاهان کبود و چادر حجر اسود ای قرشی [illegible] عزیز حسن

دمی سزد که حمل سر قلب تمامیم درادای معانی چنان درآیم که هر دریای آتشین شبنمی درین ره باشد که عاشق از عبور آن هیچ نهر سهو اندیشه بخاطر نتراشد افسوس که این سخن سربسته هیچ شرح و بیان ندارد و وهم را

یقرئک السلام و یقول انی مشتاق الیک اجیبنی پس معنی بیت چنین باشد تا شیرین تر از انگبین باشد که از روی تمنی می گوید و از کمال شوق درین ره می پوید که ملک الموت کجاست که پیغام دوست بدوست رساند تا از جان که همچو گل خون گرفته و سرخ شده و بکمال خود رسیده بستاند که اینجان خون گرفته را فدای پیغام دوست که نکهت گیسوی یار کنایه ازوست خواهم کرد و حکم دوست را باجابت خواهم آورد پس این بیت در تمنی موت بود و تلمیح کریمه فتمنوا الموت ان کنتم صادقین ع

وله منه

بیاد چشم تو خود را خراب خواهم ساخت
بنای عهد قدیم استوار خواهم کرد

چشم لقای حضرت ربوبیت است و تجلی صفات صفات الوهیت که هنگام عهد میثاق حاصل شده و هر یکی را فراخور استعداد او بآن وصل شده و از کمال غفلت از خاطر همگنان جسته و تیر آسا باطن ایشان را خسته اما ضمیر دوستان نرفته که جبلت شان بر انداخته عهد قدیم عهد میثاق است که لازم الایقان والاشتیاق است یعنی الست بربکم قالوا بلی از طرفین بوقوع پیوسته و از خاطر ما جسته پس کسی که این عهد را فراموش نکرده و ایام عمر خویش بیاد آن عهد بسر برده خوشان و شادان بامر دوست در خرابی قالب چنانچه اراده است رضا می دهد و بنای عهد قدیم استوار نموده اجابت داعی می کند پس معنی این بیت چنین بود تا یاد از لقای دوست دهد که بیاد لقای تو تن خود را خراب خواهم ساخت و این هستی موهوم را به نیستی خواهم انداخت و در استواری بنای عهد قدیم خواهم پرداخت

غزل آخر

هر شبنمی درین ره دریای آتشین است
دردا که این معما شرح و بیان ندارد

شبنم قطراتی که آخر شب از نم هوا بر زمین می بارد و آن اگرچه ره روان را مانع سلوک نیست لیکن نفعی دارد و اینجا کنایه از گناه صغیره است که بمقتضای بشریت از هر کسی بوقوع می آید اگرچه سالکان طریقت را مانع سلوک نیست تاهم نمی شاید پس ادای معانی چنین آید تا افسوس و ندامت را شاید که هر گناه صغیره که در راه عشق و عرفان بوقوع میرسد گناه کبیره میشود و المخلصون علی خطر عظیم موید این مقال و شاهد این حال است چنانچه از حضرت سلطان العارفین رئیس الموحدین در مقامات عشق سامی بایزید بسطامی منقول است که شبی از شبها قدح شیر نوش کرد و دردی در شکمش آورد و از کثرت شد چون آشفت بمقتضای

از بی نیازی و اظهار بی انبازی و معنی بیت چنین باشد تا بیان سحر مبین باشد که چون نفس مقتضای عادت خویش از راه نصیحت و ملامت پیش آمده منع عشق و محبت می کند و از خطرها پرسش می دهد در جوابش می گوید و اظهار ما فی الضمیر می جوید تو مپندار که محبوب بی نیاز در وجود من اکنون عشق و محبت نهاده است

بلکه عطیه ایست که از روز اول مرا او داده است

غزل آخر

بس تجربه کردیم درین دیر مکافات
با دردکشان هر که درافتاد برافتاد

دیر مکافات عبارت از نشاه دنیاست دُرد شراب ته مانده و دردکشان عبارت از اولیاست چه صاف همه آن سرور انام و صحابه کرام و تابعین عظام خورده که سری از اسرار از ایشان سر برآورده چنانچه مولوی عبدالرحمن جامی گوید و اظهار این معنی بتجربیان جوید نظم حریفان باده ها خوردند و رفتند + تهی خمخانها کردند و رفتند + نه بنیم پخته زین بزم خامی + که باشد بر کفش زان باده جامی + بیا جامی رها کن شرمساری + ز صاف و دُرد پیش آر آنچه داری + کلمه درافتاد اول بمعنی عداوت کرد و ثانی بمعنی خود را در هلاک آورد بر دانشوران آگاه و باخبران روبراه مخفی نماند که درین بیت حضرت خواجه تلمیح بحدیثی کرده که از زبان گهرفشان آن سرور برآورده و هو من عادی لی ولیا فقد اذنته بالحرب ای اعلمته بحرب و معنی بیت چنین باشد تا موجب تسکین باشد که بسیار تجربه کرده ایم درین نشاه دنیا که هلاکت است هر که عداوت کرد با اولیاء خدا درین معنی حریفی گفته و لآلی آبدار با الماس نطق سفته بیت بکین ما کمر بندد

هر آنکو بخت بر گردد + چو وقت مرگ باز آید بگرد رهگذر گردد

غزل آخر

صبا کجاست که این جان خون گرفته چو گل
فدای نکهت گیسوی یار خواهم کرد

صبا بادی است معروف که پیغام طالب بمطلوب رساند بزبان حال باشغال بوجهی که گفته اند و ایصال رایحه طیبه بدو نسبت کنند و اینجا کنایه از ملک الموت نمایند نکهت بوی خوش و اینجا کنایه از پیغام ملک الموت است که از رب جلیل بعبد ذلیل می آرد و بنده مومن جان خود که امانت است بذوق آن پیغام بدو می سپارد و در تعبیر آن پیغام چنین آورده اند و از احادیث رسول روایت کرده اند که چون ملک الموت پیش بنده مومن می آید تا قبض روحش نماید اول دلداریش می کند پس بگوش هوشش می گوید السلام

غزل آخر

از بهر بوسهٔ ز لبش جان همی دهم
اینم نمی ستاند و آنم نمی دهد

بوسه معروف و اینجا کنایه از استعداد قبول کلام معنوی و صوری است که سالکان را مایهٔ بسر ریست لب معروف و اینجا کنایه از کلامی است که صفت جان بخشی دارد و فانی شدگان را از نیستی بهستی آرد و جان دادن عبارتست از فانی گشتن و در مقام نیستی در شدن و معنی بیت چنین باشد تا مایهٔ تحسین باشد که از بهر حصول استعداد و قبول کیفیت کلامی که حیوة بخش است جان همی دهم و خود را بمقام فنا و نیستی می کشم اما آن دوست جان من نمی ستاند و باستعداد و قبول آن کلام نمی رساند که حصول استعداد و قبول بر حصول نیستی و فنا است و آن بر طریق شد و ذو استغناست تا سالک را آن دست ندهد این میسر نشود فافهم

غزل آخر

ساقی اندر قدحم باز می گلگون کرد
در می کهنه و دیرینهٔ ما افیون کرد

ساقی نوشاننده و اینجا کنایه از قضا و قدر است که تدبیر جهانیان به پیشش بباد هدرست می شراب و اینجا کنایه از عشق و محبت است که مایهٔ آتش معروف است و می کهنه گفته و محبت قدیم در زیر آن نهفته افیون شیرهٔ کوکنار است که در ذوق بخشی چون اسرار است و چون افیون را بشراب آمیزند هر دو با متزاج یکدیگر لطیفه انگیزند که چون ساقی بحریفان دهد تحمل آن نکند الا حریفی عامل و ظریفی کامل و اینجا از افیون ذوق عشق مراد است که سرمایهٔ اهل سداد است و معنی بیت چنین باشد تا در خور آفرین باشد که ساقی قضا و قدر بار عشق را تازگی نموده و در عشق دیرینهٔ ما ذوقی و حلاوتی افزوده باید دانست که حضرت خواجه این مقال بر ادر حال بسط فرموده اند و حال خود بمقال باز نموده اند و هر مقالی را حالی است که سالکان بمقتضای آن حال آن مقال سرایند تا همرهان را از آن آگاه گردانند

وله منه

تو مپندار که در ساغر و پیمانهٔ ما
ست سنگین دل ما خون جگر اکنون کرد

ساغر و پیمانه معروف اند که حریفان بدان مشغوف اند و اینجا کنایه از وجود سالک است که متحمل این جهان است سنگین دل صفتی از صفات محبوبست که همواره بدان صفتها منسوب است و اینجا کنایه است

که هنگام استمالت و یگانگی اینچنین گستاخیها را روائی است که موجب عقده کشائی است نه بینی که حضرت عمر رضی الله تعالی عنه با آن سرور و حضرت موسی عم بحضرت ملک علام چه گستاخیها نموده اند و ایشان اظهار هیچ ناخوشی روی نداده **مصراع** هرچه خوبان کنند خوب آید ، و می سرو که چنگ عبارت از اسباب طرب بود و بریدن گیسوی او کنایه از مرفوع ساختن و معطل گذاشتن او شود یعنی چون مرا قبضی پیش آید و دلم بصد وجه ریش آید اسباب طرب از پیشم دور کنید و حریفان مرا ازین معنی آگهی دهید تا درین ماتم بمن شریک شوند و امداد همت کنند شاید تیر دعائی یکی بهدف رسد و کار بستهٔ من کشاده شود

غزل آخر

بعد ازین روی من و دامن آن سرو بلند
که به بالای چمان از بن و بیخم بر کند

در شان این مقال از السنهٔ رجال چنان مسموع است که مقبول خاطر محبوب است یعنی حضرت خواجه با بشانبر او خجند در بدایت حال بود چشم نظارگی بلند چون طاق نقش طاق آمد از سر گذشته در وثاق آمد و این غزل نوشته بدو فرستاد و احوال خوش بیاد داد و فحوای این غزل و مضمون این شعر بی بدل که همین معنی را شعر بود و این سر را مظهر شود لا یخفی علی من له دریة سلیمة و قریحة مستقیمة

غزل آخر

جمال یار ندارد نقاب پرده ولی
غبار ره بنشان تا نظر توانی کرد
ولی تو قالب معشوق و جام میخواهی
طمع مدار که کار دگر توانی کرد

غبار ره عبارت است از هستی این وجود در طلب دریافت معبود چنانچه حضرت خواجه جای دیگر میفرماید و پرده از روی کار این گشاید **بیت** حجاب چهرهٔ جان میشود غبار تنم ، تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز ، باقی لغات بر ظاهر است و معانی هر یک با هر معنی بیت اینچنین ادا باید که آفرین فضلا را شاید یعنی جمال یار حقیقی نقابی و پرده ندارد ولی غبار هستی تو پرده در پیش می برآرد آن غبار را از پیش بنشان یعنی خود را هیچ مدان تا بجمال او نظر کردن توانی و خویش را بمقصود رسانی ولیکن تا تو لب معشوق مجازی و جام صبوری می خواهی طمع ازین معنی آگاهی و چشم مدار که با وجود آن بحقیقت توانی رسید و لذتی و حلاوتی از آن توانی چشید چنانچه در بیت بالا از همین غزل فرموده و پرده از روی کار بر گشوده **بیت** تو کز سرای طبیعت نمیروی بیرون ، کجا بکوی طریقت گذر توانی کرد

غزل آخر

باشد ای دل که درمیکده‌ها بکشایند	گره از کار فروبستهٔ ما بکشایند

باید دانست که سالکان راه را در سلوک قبضی و بسطی و نزولی و عروجی می باشد و سالک در هر مقامی فراخور حال خود مقالی می تراشد پس حضرت خواجه این غزل را در هنگام قبض و نزول فرموده اند و حقیقت احوال بدوستان باز نموده اند و چون این قدر مفهوم شد معنی بیت ارباب دانش را معلوم شد از جهت طوطیه ابیات آیات که درین غزل بود این قدر بیان اهل دانش را بس بود

وله منه

گیسوی چنگ ببرید بمرگ می ناب	تا همه مغبچگان زلف دوتا بکشایند
نامهٔ تعزیت دختر رز بنویسید	تا حریفان همه خون از مژه‌ها بکشایند

چنگ سازی است معروف که مطربان را بود و اینجا کنایه از مرشد است که بیان معارف و حقایق میکند و گیسوی چنگ کنایه از گفتار اوست از معارف حقایق دوست می معروف و اینجا کنایه است از مشاهدات تجلیات و معاینات با برکات که سالک را خوشوقت می سازد و از ورطهٔ تشویش برکنار اندازد و مرگ او کنایه از قطع اوست بگوش هوش نیوش ای دوست و مغبچگان کنایه از سالکان است که هریکی طالب مطلوب خود کودک وار دوان ست و معنی بیت چنین باشد تا بیان سحر مبین باشد که ای همرهان و ای همنشینان چون مرا قبض در گرفت و آنچه شادابی من بود آن دوست از من بگرفت بمرشد عرض کنید و وقعهٔ منش باز گوئید تا از گفتار باز ماند و در معالجهٔ من شوید و درین ماتم زدگی شریک من گردید تا همه سالکان بمقتضای الیس رولیش در ماتم من در آیند و امداد همیشه نمایند تا کار فروبستهٔ من کشایش گیرد و قبض من بسط پذیرد و واقعهٔ قبض من چون نامهٔ تعزیت بسالکان این راه نویسید و ایشان را از حال من آگهی دهید تا همه در گریه و زاری در آیند و دست بدعا بر کشایند باشد که زاری ایشان کارگر شود و تیر دعای شان بهدف مراد من رسد

سوال

اگر سائلی بر آنچه مذکور شد اعتراضی بر ترشد و گوید که بمرشد این چنین گستاخی چگونه روا باشد

جوابش گوییم

لغات این بیت ظاهر است و ترجمه هر یک باهر ادای معانیش آنکه بر روی یار نگاه و ارکان وجود خود را بدان آگاه کن و از دیده ممنون باش و چیزی دیگر بخاطر متراش که دیده این کار را از راه بصیرت و ذوق سرشت کرده که چنان دیدار محبوب بدست آورده که از طفیل او جمیع اعضار التذاذ می گیرند و ذوق می پذیرند

وله منه

مقام اصلی ما گوشهٔ خرابات است
خداش خیر دهاد آنکه این عمارت کرد

خرابات معروف و اینجا کنایت از خرابی و فنای سالک است که متحمل حوادث و مهالک است و معنی بیت چنین باشد تا موجب تصدیق و تحسین باشد که مقام اصلی و نهایت کار ما فانی شدن است و ازین جهان فانی بآن جهان جاودانی رفتن خدا خیر دهد مرشدی را که از ذوق خود حلاوتی بما چشانید و در حال حیوة ما را بمرتبهٔ فنا و نیستی رسانید که والاترین مراتب فناست و بالاترین مناصب هستی و بقا است

وله منه

بهای باده چون لعل چیست جوهر عقل
بیا که سود کسی برد کین تجارت کرد

باده شراب و اینجا کنایت از عشق و محبت است که مطلوب اهل مودت است عقل خرد که از نادانی بدانائی کشد پس برای ادای معانی چنین گوید که زیرکان را بر دل نقش نگین بود یعنی بهای باده چون لعل که در سر خسروی نغز است گوهر خرد مرد است و تا گوهر خرد در بهائش ندهی و از خودی پندار نرهی تیر بهدف نزنی و آن باده را حاصل نکنی بیا که نفع کسی برد که این تجارت کرد یعنی کسیکه گوهر خرد داده بادهٔ عشق خرید از کشاکش دوران وا رهید فافهم

غزل آخر

برید باد صبا دوشم آگهی آورد
که روز محنت و غم رو بکوتهی آورد

در شان مقال این غزل از اساتذهٔ بی بدل چنان مسموع است که مقبول خاطر مجموع است یعنی حضرت خواجه ازانکه از اهل شیراز دل تنگ بود و سکونت بشهری دیگر نمود پادشاه عهد و خلیفهٔ آن عهد که منصور شاه نام داشت و طراز نصرت در نام خود می نگاشت منشور این غزل بر بدیهه نوشته داد و اطاعت حکم او بحکم اطیعوا الله واطیعوا الرسول واولی الامر منکم لازم دانسته باز بشیراز توجه فرمود و از حکم اولی الامر ابا نی نمود چنانچه پیش ازین می گوید و خاطر خلیفه را می جوید بیت همی رویم بشیراز با عنایت دوست + زهی رفیق که بختم بهمرهی آورد

آزار از رهگذر ما نرسد که از ما آزار کسی نپسند و یعنی چنان بزی که بعد از مردن و خاک شدن همگنان تحسین تو گویند و ذکر خیر تو جویند و هیچکس غبار خاطر از تو اظهار ننماید تا غنچهٔ آمال تو برکشاید

وله منه

دریغ قافلهٔ امن کاینچنان رفتند
که گرد ما بهوای دیار ما نرسد

قافلهٔ امن کنایه است از صحابه کرام و تابعین عظام و معنی بیت چنین باشد که گلدستهٔ سخنوران باشد یعنی افسوس از گذشتن زمان صحابه کرام و تابعین عظام که ایشان چنان رفتند که اثر و علامت رفتن ایشان نماند که کسی بتبعیت ایشان خود را بجای تواند رساند یعنی دریغ و افسوس که هنگام امن و امان رفت و ما صحبت ایشان نیافتیم و بجمعیت شان نشتافتیم اکنون در دیار ما فتنه و فساد چندان ظلم و تعدی راند که اثری از افعال و کردار ایشان نماند که کسی تواند خود را بآن رساند و همراهان را بدنبال خود خواند

غزل آخر

بیا که ترک فلک خوان روزه غارت کرد
هلال عید بدور قدح اشارت کرد

ترک قومی که بظلم و تعدی منسوب است و ایشان درین نشاء یغما و الجه مطلوب است هرکه ظلم و تعدی بیش گرد بقوم ترک نسبت پذیرد و ترک فلک مریخ است که ظلم جهانیان از آثار او در جهان پدید آید و از اثر او ظالمان را دست تعدی برگشاید و اینجا کنایت از عشق است که در هر وجودی که نزول آرد از کمال غیرت غیر را در وی نمی گذارد و روزه عبارت است از طعام و شراب و جماع خود را باز داشتن و تا غروب آفتاب خویش را باین ساز داشتن و اینجا کنایت از ایام ورع و پرهیز است که لازمهٔ صلحای شب خیز است هلال ماه نو و اینجا کنایت از جذبهٔ عشق و محبت است که مطلوب اهل مودت است و دور گردش قدح پیاله و اینجا دل سالک است باین حواله که همیشه قدح وار در دور است و دور قدح عبارت از مستی و شور است و معنی بیت چنین باشد تا مایهٔ تمکین باشد که خود را می گوید که بیا داخل عشق باش و دیگر بخاطر خود مترساش که عشق ورع و پرهیزگاری را برهم زده و آن ملک را غارت کرده و اهل خود را بمستی اشاره کرده پس بیا مستانه وار در آن راه در آ

یعنی ستون چوبی که بدان خیمه استاده کنند ۱۲
یعنی زمین
مجموعی حسن ۱۲

وله منه

بروی یار نظر کن ز دیده منت دار
که کار دیده همه از سر بصارت کرد

کُنْتُ کَنْزاً مَخْفِیّاً فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِاُعْرَفَ

غزل آخر

ای شاه حسن چشم بحال گدا فگن
کین گوش بس حکایت شاه و گدا شنید

شاه حسن از معشوق کنایه است و گدا از عاشق روایت راستی این سخن درست است بر اهل درایت و دریافت این دقیقه نکند جز اهل هدایت و معنی بیت آنست که گلدسته جهان است یعنی ای بادشاه حسن توجهی فرما بحال این گدا والتفاتی نما باین محتاج بی نوا که گوش این گدا بس حکایت شاهان و گدایان شنیده و آن حکایات را چون لآلی عدوزر بگوش در کشیده که شاهان بر گدایان همیشه مهربانیها بوده اند و محبوبان بر عاشقان تلطفها فرموده اند و تفقد حال ایشان می نموده اند بدان سبب امید و ارم و آرزوئے دارم که چشم التفات بحال من افگنی و تفقد حال من کنی

غزل آخر

بحسن خلق و وفا کس بیار ما نرسد
ترا درین سخن انکار کار ما نرسد
اگرچه حسن فروشان بجلوه آمده اند
کسے بحسن و ملاحت بیار ما نرسد

حسن فروشان محبوبان و اینجا کنایت است از انبیا و رسل که پیشوایان خلق اند و هادیان سبیل ملاحت نمکینی و یار کنایة از سرور کائنات است که ملاحت خاصه آن فخر موجودات است کما قال علیه الصلوة والسلام آنا ملیح و اخی یوسف صبیح و ادای معانی چنین باشد تا اهل معنی را موجب تمکین باشد که بخوبی اوصاف حمیده و اخلاق پسندیده هیچکس بیار ما نرسد ترا درین گفتگو انکار را نرسد که حق جل و علا در کلام مجید و فرقان حمید در شان او فرموده و او را بدین کریمه ستوده انک لعلی خلق عظیم اگرچه انبیا و رسل جواهر خویش را بجلوه در آورند و حسن فروشی کردند اما هیچکس در خوبی و ملاحت آنسرور نمیرسد و کسرا در نمکینی با او نزاع نمی سزد

وله منه

چنان بزی که اگر خاک ره شوی کس را
غبار خاطر از رهگذار ما نرسد

درین بیت التفاتی بخود نموده و در تحصیل مرتبه تواضع و انکسار و احتراز از جور و آزار حث فرموده و معنی بیت چنین باشد تا باعث تحسین باشد که خود را نصیحت کرده می گوید و دیگرانرا بدین گفتار هدایت می جوید که زندگانی چنان کن که اگر بمیری و گور لحد پذیری و خاک ره شوی و بباد بهر طرف روی هیچکس را از تو بخاطر غبار و بطبیعت

[illegible]

زرین خور از ایشان نهان کردند هلال عید بدر قدح ایشان را اشارت کرد و بمقدمات وصل بشارت آورد یعنی ابواب مشاهدات بر ایشان مکشوف گشت که هر یک بدان مشغوف گشت و فتوری در کار ایشان پدید گشت نه همچو عوام الناس سر از قدم نشناس که همیشه سرگردان وادی هیمان اند و همواره در کار و بار دنیا پریشان یا ساغر زرین کنایه از روح باشد و هلال عید کنایه از شوق و ذوق اهل فتوح باشد و ادای معانی چنین بود که در خور شهرا آفرین شود یعنی همین که روح از قالب عارف بر آید شوقی که در قالب و تن است و ذوقی که در درونش متمکن است بوصال عاید و ادانی اشارت نماید و ذوق و شوق عارف از قوة بفعل آید

وله منه

بیا بمیکده و وضع قرب و جاهم بین | اگرچه چشم بما زاهد از حقارت کرد

میکده کنایه از عالم عشق و مقام جبروت است که بعد از آن مقام لاهوت ست و معنی بیت چنین باشد تا موجب تمکین باشد که بیا در عالم عشق و مقام جبروت تا قرب و منزلت ما را ببینی متحیر ناسوت اگرچه زاهد از ظاهر بینی بما چشم حقارت دارد و ما را از جمله عاصیان و مردودان می شمارد

غزل آخر

رشتهٔ تسبیح اگر بگسست معذورم بدار | دستم اندر ساعد ساقی سیمین ساق بود
سایهٔ معشوق اگر افتاد بر عاشق چه باک | ما باو محتاج بودیم او بما مشتاق بود

تسبیح مهرهای معدود در رشته کشیده و دل زاهدان ظاهر پرست بدان آرمیده و اینجا کنایه از ظاهر پرستی است که مدارش همه پرستی است سایهٔ معشوق کنایه از جلوهٔ اوست از راه دوستی بر دوست بدانکه شان این مقال مقدر نیست بدوستان شریعت اشتغال که هنگام ظاهر پرستی با ایشان بود هم مقال و چون بجذبهٔ عشق رسید از ایشان در شان خود طعنها شنید و ادای معانی چنین باشد تا شافی ترا از انگبین باشد که اگرچه رشتهٔ تسبیح گسسته گردانیدم و از ظاهر پرستی بریدم معذورم دارید و از تعنت عیبجویان باز آرید که اتفاق صحبت من بزیدی افتاد که رخت مستقیم همه بر باد داد و فدیه داد که از تقلید شرایع بالاتر است و مرتبهٔ اش ازین مراتب بالاتر اگر تجلی معشوق بر عاشق شد چه باک است که ما باو محتاج بودیم او بما مشتاق اگرچه فی حد ذاته پاک است و نسبت اشتیاقش بما نمی سزد لیکن اظهار آن از بهر کرامت ما بود احتیاج ما بدو ظاهر است و اشتیاقش بما از روی لطف و بنده نوازی نیز باهر است کما قال الله تعالی بلسان حبیبه و نبیه

و بیان بلیغ کند که در شان ما شیرین تر از حلوا بود چنانچه در بالا فرموده و بعقد این عقده خود بیشتر سر کشوده ۵

۵ آن تلخ وش که صوفی ام الخبائثش خواند اشهی لنا و احلی من قبلة العذارا بهای آن بیان نسزد جز دادن جان اگر آن تلخ بدوزخ باشد پوشیده و پنهان ای سالکان کوی رندان و ای مرشدان زمان در شوید و هر جا که باشید او را جستجو کنید و از طلبش غافل نمانید و علاماتش بالا اظهار نمودم و بهم علامات وارد که دختری شب گرد و تلخ و تیز و گلرنگ و مست بود اگر او را بیابید بخانه حافظ برید که بخیر مقدمش خود را بجان سپاری آرد و چون نه آرد کبی او سر گذارد

غزل آخر

بآب روشن می عارفی طهارت کرد
علی الصباح که میخانه را زیارت کرد

آب روشن می کنایت از عشق و محبت است که مدار اهل مودت است طهارت . پاکی میخانه مقام ام الخبائث دنیا پاکی و اینجا کنایه از دنیاست که مقام حصول سرور اولی و اخری است و معنی بیت چنین باشد تا موجب صد آفرین باشد که روز ازل که عارفان بامر الله توجه بدنیا آوردند بچشمه عشق طهارت تام کردند و خود را بآن آب روشن پاک ساختند آنگاه توجه بدنیا انداختند یعنی طالبان حق را عشق و محبت نه امروز دست داده است که از روز ازل قرعه شان بر این افتاده است و ساقیان قضا و قدر ساغرهای این شراب آن روز در درون شان ریخته بودند و مشک و عنبر و کافور بر نهاد شان پخته اکنون بر منصه ظهور بجلوه در آمد که عاشق درین مقام بسر آمد فافهم

وله منه

همین که ساغر زرین خور نهان کردند
هلال عید بدور قدح اشارت کرد

بر ارباب ذوق و اصحاب شوق مخفی و پوشیده نماند که ساغر زرین خور کنایه از تجلی ذات می راند که در عالم عدم بر ممکنات مشهود بود و همگنان را عیان می نمود چون از عدم بوجود آمدند تجلی خورشید ذات را قدرت کامله پوشید و آن چشمه خورشید باقتضای حکمت بالغه خود پوشید و انسان که از جمیع ممکنات بالا تر بوده و در مرتبه والاتر از علو بسفل رسید و در اسفل سافلین آرسید کما قال الله تعالی لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم ثم رددناه اسفل سافلین هلال عید عبارت است از مشاهدات تجلیات صفات و مکاشفات اسرار ذات و معنی بیت چنین باشد تا مبین سحر مبین باشد که عارفان حق را همان لحظه که از عدم بوجود آوردند ساغر

غزل آخر

بر سر بازار جان بازان منادی بشنوید
بشنوید ای سالکان کوی زندان بشنوید
دختر رز چند روزی هست کز ما گم شده
رفت تا گیرد سر خود هان و هان حاضر شوید

جانبازان و زندان عبارت است از عاشقان و سالکان دختر رز شراب اینجا کنایه از عشق محبت است که سرمایه اش مودت است و باید دانست که ارباب عرفان را گاهی قبض پیش می آید و تا دیری می پاید حضرت خواجه این غزل هم چنین هنگام فرموده اند و ندا کننده کنایه از خود نموده اند و چون این قدر مفهوم شد معنیش ارباب خرد را معلوم شد

وله منه

جامه دارد ز لعل و نیم تاجی از حباب
عقل و دانش میبرد تا ایمن از وی نغنوید

معانی لغات این بیت ظاهر است و بیان هر یک با هر پس ادای معانی چنین باشد تا موجب تسکین باشد که درین بیت از علامات آن دختر نشان می دهد و همسر برای گوید که ای سالکان کوی زندان و ای زمرهٔ عاشقان آن دختر که از ما گم شد علاماتش این بود که جامه سرخ دارد در بر و نیم تاجی از حباب بر سر و رهزن عقل و دانش باشد و درون حریفان را الطلب خود خراشد این نشانه بشما از آن دادم تا ایمن نخوابید و از جستجوی او عنان متابید

وله منه

هر که زان تلخم دهد حلوا بها جانش دهم
ور بود پوشیده پنهان بدوزخ در شوید
دختر شب گرد و تلخ و تیز گلرنگ ست
گر بیابیدش بسوی خانهٔ حافظ برید

آن تلخ اشاره به دختر رز بود و اینجا کنایت از عشق و محبت شود و میم تلخم مفعول کلمه دهد شود و حلوا که بمعنی شیرینی است کما فی المنتخب مفعول ثانی او بود و دوزخ معروف و اینجا عبارت از خم و کنایت است از مقام رنج و اشتلم که بی تحمل شدائد دران مقام رسیدن نتوان و بی ارتکاب بلا بد عروج آن میسر نگردد و در این جار و مجرور متعلق بود بود باقی لغات پر ظاهر است و معنی هر یک با هر ادای معانی این دو بیت چنین باید تا شیرین تر از انگبین آید که هر که از آن تلخ که اشاره بخمر و کنایه از عشق بود مرا حلوائی و شیرینی بخشد بها لشس جان و هم که چیزی از آن شیرین تر نباشد یعنی هر مرشدی که بیان حقائق معارف بکلام فصیح

محل کجاده و در اینجا کنایه از وجود سالک است که رهرو این مسالک است چرخ فیروزه طربخانه ی شاید که چرخ جدا بود و فیروزه طربخانه جدا شود و می شاید که چرخ فیروزه جدا نمایم و طربخانه را جدا آرایم پس معنی بیت چنین باشد تا موجب صد تحسین باشد که ای مرشد بارمن افتاده اندوه رخت هستی در پریشانی نهاد وقت مدد است که مرا امید کرم تو همره سالکان ساخته و دل مرا از توجهات دیگر پرداخته روی خاکی و نم اشک مرا خوار مدار و بنای کار رهم بخواری مسپار که چرخ فیروزه طربخانه بدین روی خاکی و نم اشک کهگل کرده و خاکیان را در بهجت و سرور آورده یعنی عظمت و بلندی افلاک بماست و از وجود ما زیب و زینب شماست که ما را برای عرفان آفریدند و شما را برای مصالح ما برگشیدند پس ما را خوار مدار و بمعارج علیا و مدارج کبری بردار تا آنچه در قوت ماست بفعل آید و هر که در ما بیند بجا گراید این ابیات در مرثیه فرزند است و توجه ما باستعانت مرشد ارجمند است

غزل آخر

بیا که رایت منصور بادشاه رسید — نوید فتح و بشارت بمهر و ماه رسید

بدانکه حضرت خواجه این غزل در هنگام حصول مرشد و استیلا ر دل بر نفس فرموده است و سالکان را باین گفتار هدایت نموده و چون این قدر مفهوم شد معنی بیت ارباب دانش را معلوم شده

ولـه

کجاست صوفی دجال وضع ملحد شکل — بگو بسوز که مهدی دین پناه رسید

صوفی صوف پوش که ظاهر خود را بشعار صوفیان آراید و اینجا کنایه از هوای نفس می نماید مهدی بادشاه معروف که دجال در عهد او ظاهر شود و او بعسکر خویش بر حصاری محاصر گردد و انتظار بقدوم عیسی عم که قاتل اوست بکشد و چون حضرت عیسی عم نزول فرماید دجال بقتل در آید و اسم مهدی بر حضرت علی عم نیز اطلاق کرده اند و بر اثبات آن دلیلها آورده اند و این وجه درین مقام انسب بود و اینجا کنایه از مرشد شود و معنی بیت چنین شود تا بیان سحر مبین باشد که کجاست هوای نفس که خود را باغوای شیطان الهی گو یابند و هر وجود من استیلائی و تسلطی می ورزید گو بحسرت بسوز وافسوس گوناگون اندوز که مرشد دین پناه رسید و مرا ثابت و رشید اکنون خویش را بدو سپرم و از گمراهی رو براه آوردم

خبر فتنه و فساد و حرف شین ضمیر عاید به پیراهن بود و معنی بیت چنین باشد که ایمان و عرفان که از لطف حق بمن دست داده بود لم از تایید آن بیاد حق افتاده ترسم که شیاطین هم از پیش ندرانند و از منش سلب گردانند و می گواند که ضمیر شین عاید بیوسف بود و برادران غیور کنایت از هواهای نفس شود که در آله بودن به باری تعالی شریک کنند و باین اسم هم اریک اند کما قال الله تعالی فی شان بلعم ابن باعورا افریت من اتخذ الله هواه و توجه بالالهیة الی ما کره و پس معنی بیت چنین باشد تا موجب آفرین باشد که ایمان و عرفان که بمن دست داده و ظلم از تایید آن بیاد حق افتاده می ترسم که هواهای نفسی که در اسم الهیت با ایشان شریک اند و برین پایه هم اریک اند برین غالب آیند و از منش سلب نمایند

غزل آخر

بلبلی خون جگر خورد و گلی حاصل کرد	باد غیرت بصدش خار پریشان دل کرد
طوطی را بامید شکری دل خوش بود	ناگهش سیل فنا نقش امل باطل کرد
قرة العین من آن میوه دل یادش باد	که خود آسان بشد و کار مرا مشکل کرد

بلبل طائری است معروف و بعشق گل مشغوف و اینجا کنایه از خود کرده و خویشتن را در گریه و زاری بمرتبه بلبل آورده گل معروف است که بلبل بعشق او مشغوف است و اینجا کنایت از فرزند خود کرده و این شعر در مرثیه اش آورده طوطی نیز طائری است مشهور و بر السنه همگنان مذکور و اینجا نیز کنایت از خویش مینماید که طوطی وار در گفتاری در آید شکر شیرینی است مشهور و بر السنه مذکور و در کتب مسطور و اینجا کنایت از فرزند خود نموده که این غزل را در مرثیه او فرموده قرة العین بمعنی آرام چشم بود و اطلاق آن بهر چیزی که باین معنی سزد و اینجا کنایه از فرزند است که همگنان را دل بند است و چون اینقدر مفهوم گشت معانی ابیات ارباب فضل و دانش را معلوم گشت

وله منه

ساربان رخت من افتاد خدارا مددی	که امید کرمم همره این محمل کرد
روی خاکی و نم اشک مرا خوار مدار	چرخ فیروزه طربخانه ازین کهگل کرد

ساربان شتربان و اینجا کنایه است از مرشد طریق و وادی این فریق که سالکان را بار عشق و محبت چون بختیان سر مست بر پشت انداخته و بیداد عشق می کشد و چون کار ایشان همه با مقصد می برند

بسوی عبد ذلیل یعنی بیت چنین باشد تا موجب تمکین شما که از غیرت آنکه دم واپسین میان طالب و مطلوب ملک الموت واسطه میشود عاشق خود را می کشد که چه باشد که پیش از من از جلوهٔ معشوق دیگرے بهره ور گردد بیت دهقان نبخشید میوهٔ باغ خواهد که برایگان خورد زاغ

غزل آخر

آنانکه خاک را بنظر کیمیا کنند | آیا بود که گوشهٔ چشمی بما کنند

خاک معروف و اینجا کنایه از وجود سالک است که چون خاک حوادث زمان را سالک است کیمیا صفتی است که اعیان ساقطه را باعلی رساند و آن صنعت را خبر اهل کرامت است که تواند و معنی بیت چنان باشد که گلدستهٔ باغ جنان باشد یعنی آن مرشدی که از کمال رسوخ خویش خاک وجود سالکان را زر خالص گرداند آیا بود که توجه عالی خویش بسوی ما راند و ما را نیز بدان مرتبه رساند

غزل آخر

گر نباشد از می لعل تو بوی در شراب | صوفیان از دیده دائم کار خماری کنند

می معروف و اینجا کنایت از وصل است که سرور و سکر اصلی لا اصل است و مشاهدات سالکان چاشنی است از آن شراب معروف و اینجا کنایه از عشق و محبت است که اصلش مودت است خماری شراب کشی و اینجا کنایه است از اشکباری و گریه و زاری پس ادای معانی چنین باشد تا شایان سفتن آن در ثمین باشد که اگر در عشق امید وصل نباشد و مشاهدات تجلیات زمان زمان دلداری نباشد عاشقان همیشه در گریه و زاری باشند و روی شادی اصلا نشناسند و خویش را در اندوه چنان اندازند که هیچگاه بخوشوقتی نپردازند

غزل آخر

پیراهنی که آید ازو بوی یوسفم | ترسم برادران غیورش قبا کنند

پیراهن معروف و اینجا کنایت از ایمان و عرفان است که لباس سالکان است یوسف از حضرت حق جل و علاست که مطلوب اهل صفاست برادران غیور عبارت از زمرهٔ شیاطین است که سالار ایشان لعین است و خلقت آن کرده از بهر عبادت و عرفان همچو خلقت انسان از برآن کما قال الله تعالی و ما خلقت الجن و الانس الا لیعبدون و اشیاء دنیا نیز شریک اند بانسان همچو برادران کما قال الله تعالی و شارکهم فی الاموال و الاولاد که ایشان نیست

ملالت کاہلی خجالت شرمندگی است وحاصل ہر دو اوقات شریف بازندگی است ومعنی بیت چنین باشد تا دفع ملال از کار دین باشد کہ ہر کہ در راہ تو بسبب ملالت داخل نشود بہر کارے کہ در پیوندد آن کار پیشش نرود وعاقبت چون پردہ از روی کار بردارند وگفتگوے درمیان آرند خجالت کشد وشرمندہ گردد

ولہ

ای دلیل رہ گم گشتہ خدارا مددی
کہ غریب ار نبرد رہ بدلالت برود

دلیل راہ نما واینجا مرشد مراد است کہ مدار اہل سداد است غریب از وطن دور افتادہ وشادمانی خود را بباد دادہ باید دانست کہ انسان در دنیا غریبی است از وطن ماندہ ومرکب خویش درین مرحلہ راندہ چنانچہ امام بخاری از عبد اللہ بن عمر رضی اللہ عنہما روایت نمود کہ عبد اللہ گفت بگرفت رسول خدا صلعم دو کتف من وفرمود کن فی الدنیا کانک غریب او عابر سبیل وخذ من صحتک لمرضک ومن حیوتک لموتک ومعنی بیت چنین باشد تا دربیان در ثمین باشد کہ ای مرشد دل گم گشتہ حسبۃ للہ مددی فرما واین گم گشتہ را راہی بنما کہ غریبم راہ گم کردہ واز گم گشتگی رہ بسوی تو آوردہ وغریب چون رہ گم کند بدلالت رہ نمائی بمقصد رسد

غزل آخر

خود را بکشد بلبل ازین غصہ کہ گل را
با باد صبا وقت سحر جلوہ گری بود

بلبل طائری است معروف کہ بعشق گل منسوب است واینجا کنایت از عاشق حقیقی است کہ مقامش ہمہ سالکان را مطلوب است گل معروف واینجا کنایت است از محبوب حقیقی ومطلوب تحقیقی باد صبا بادی است معروف کہ سبب شگفتن گل است وباعث غیرت بلبل واینجا کنایت از ملک الموت است کہ ہمہ را او صدمہ فوت است وقت سحر آخر شب کہ سالکان را ہست وقت طرب واینجا کنایت از دم واپسین است ونفس آخرین چہ دنیا بحکم الناس نیام فاذا ماتوا انتبہوا شبی است کہ ہنگام غفلت ونوم ہست وہر دم را افعال وکردار ورا او موجب ندامت ولوم است افعال حسنہ از ان وجہ کہ چرا بیشتر نکردیم وافعال قبیحہ از ان وجہ کہ چرا بدان رو آوردیم جلوہ گری نمایش آرایش بتماشائیان طالبان کشائش واینجا کنایہ است از پیغام دادن ملکوت در ہنگام فوت از حضرت رب جلیل

که قاطع علائق است از شکر فائق است و افسوس از آن گفته که از سمع آن رقیبان خرسند شوند و از خرسندی شان محبان دل پذیر شوند و معنی بیت چنین باشد تا موجب تمکین باشد که اگر طمع نیم بوسه می کنم افسوس که از دهنش دشنام می بر آید که بر من از شکر فائق است و دلم با هزار خواهش بدو مشائق لیکن چون موجب شادمانی اعدا است باعث افسوس و موجب صد اندوه جان گزا است و اگر بتحقیق در آییم و بوسه عبارت از استعداد قبول کیفیت معنوی باشد و حصول آن بنحو دمی تر شد که کلام صوری حاصل کرده بود و حفظ قرآن بدست آورده و افسوس و تاسف است بر عدم تحمل بسمع و دریافت آن کلام یا تحمل که حس و لیس ا طاقت آن نیست با وجود آن ای طالب طلب آن مالیست و شکر فرو ریختن عبارت است از نطق بی کام و بی زبان و بی آشفتن و بی دهان لب ادای معانی چنین باشد که ترجمان زبان مرغان را شاید یعنی اگر از آن یار وفادار طمع کلام قدسی کنم و دل را بر دریافت آن نهم افسوس هزار افسوس که از دهان بی کام و بی زبان او و بی شفت و بی دندان او کلامی صادر شود که صد صدای از و پیدا بود و هر صدای را هر بن موییم گوش باید تا شنودن آن میسر آید و آن در من نیست و خاطر شیدا نمی گوید که از این آرزو بایست پس درین ضمن استدعای آن حالت نیز میکند تا بکمال رسد

غزل آخر

مانعش غلغل چنگ است و شکر خواب صبوح
ورنه گر بشنود آه سحرم باز آید

چنگ سازیست معروف که اهل شوق بنغمات آیند در ذوق و بسمع آن مشغوف و اینجا کنایه از عارفی است که بیان معارف حقایق نشان اوست و حدیث من عرف الله طال لسانه در شان او و غلغل چنگ کنایه است از گفتگوی عارفان و شکر خواب صبوح عبارت از غفلت غافلان و معنی بیت چنین باشد که گلدسته اهل جنان باشد یعنی مانع ارتفاع حجب از میان طالب و مطلوب دو چیز است بگوش هوش نیوشد هر که از اهل تمیز است یکی غلغل چنگ یعنی گفتگوی عارفان دوم شکر خواب صبوح یعنی غفلت غافلان و گرنه طلب ما البته بجای میرسد و ساز درجه بهم می کشد یعنی مردم دو طائفه اند از انام یکی خواص دوم عوام خواص را گفتگوی شان مانع گشته و عوام را غفلت شان چون حجب ستر اکم سد راه شده

غزل آخر

از سر کوی تو هر کو بملالت برود
نرود کارش و آخر بخجالت برود

محرم نام ماهی است که ابتداء سال ازو گیرند و شهر خدایش نیز گویند و هلال محرم کنایه از ابتداء عشق پذیرند و عشاق شمار بدایت عمر خویش ازو جویند و ساغر راح کنایه از کمال شوق است که سرمایهٔ اهل ذوق است و معنی بیت چنان باشد که گلدستهٔ سخن بیان باشد یعنی از بدایت عشق ساغر کمال شوق بدست آر و در طلب آن خویش را بر گمار که ظهور عشق با کمال شوق موجب امن و امان و سرمایهٔ صلح و صلاح دوستانست

وله منه

دلا تو فارغی از کار خویش مے ترسم
که کس درت نگشاید چو گم کنی مفتاح

کار دل عبارت از مقصودی است که نزول همگنان درین مرحله برای آن است و آن عبارت است از عرفان حق و کمال شوق که هر کس بسوی او دوان است مفتاح کلید و اینجا کنایه از عمر زندگانی است که مایهٔ شادمانی و کامرانی است و عمر سالک مفتاح عرفان حق است که موجب حصول شوق و ذوق مطلق است و معنی بیت چنین باشد تا موجب هزار تسکین باشد که ای دل تو فارغی و از کار و بار خویش عاطل و از اندیشهٔ عاقبت غافل ترسم که ایام عمر و زندگانی تو بسر شود و مقصودی که از جهت آن درین مرحله نزول کرده حاصل نگردد و افسوس خوری و پشیمان شوی و تمنی بازگشت نمائی و بدین گفتار در آئی یا لیتنا نرد فنعمل غیر الذی کنا نعمل و یا لیتنا نرد فنعمل صالحا ترضاه فانا موقنون و کس ترا نگذارد که در جهان دوباره آئی و همواره بهمان مقام و خساره پائی

غزل آخر

دل من در هوای روی فرخ
بود آشفته همچو موی فرخ

فرخ بمعنی مبارک است بر کلمات دیگر بمنزلهٔ تاج و تارک است و نیز نام شخصی که خواجه را از عشق مجازی که قنطرهٔ حقیقت است با او سری و مرکوز گوشهٔ خاطری بود و این غزل تا آخر از اول بنام او فرموده و توجه خود بدو اظهار نموده چون این قدر مفهوم شد ادای معانی معلوم شد

غزل آخر

دگر کنم طمع نیم بوسه صد افسوس
ز حقهٔ دهنت صد شکر فرو ریزد

حقهٔ دهن اضافهٔ بیانی است نه از قبیل جوهر کانی شکر شیرینی معروف است که عالم بذوق او مشغوف است و اینجا کنایه از دشنام محبوب است که محبت را مطلوب است و دشنام معشوق هیئت عاشق

وبه بندگی حق بپیوست یعنی شکر حصول نعمت اخلاص وبندگی وطاعت بجا می آرد وانواع بندگی را در طاعت باجمال می شمارد واشعار بآن می کند که دوگانه از سر اخلاص بجا آوردن بالاتر است از چهل سال عبادت وعبادتی که دران کمی ریا باشد کمتر از بوریا باشد

غزل آخر

الغیاث ای مایهٔ جان الغیاث
کفر برد ایمان زلفت الغیاث

مایهٔ جان کنایه است از محبوب حقیقی ومطلوب تحقیقی چنانچه عارفی گوید وبدین گفتار طالبان را هدایت میجوید

بیت
حق جان جهان است وجهان جمله بدن ، توحید همین است دگرها همه فن ،

زلف موی بناگوش که بر رخسار محبوبان آویخته باشد. وآب وتاب مشک ریخته واینجا کنایه از نشاء دنیاست که مزرعهٔ اخری و اولی است که در اصطلاح صوفیه زلف را عبارت از غیب هویت داشته اند وتخم این نهال دران مزرعه کاشته اند چه در عالم عدم همه هویت بود وشاهد قدسی عیان می شود ودرین نشاء آن هویت بغیبت بپیوست وشاهد حقیقی را در پیش پرده بست وکفر زلف عبارت از لذت دنیاست که موجب غفلت از یاد وصال بوده است وآن وصال که در عالم عدم داشت ایمان را کنایه از آن نگاشت ومعنی بیت چنین باشد تا هر سطری گلدستهٔ اهل یقین شد که فریاد ای مایهٔ جان فریاد می شنو که زلف عبارت از جذبهٔ لطف حق بود وکنایه از کشش وجود مطلق شود چنانچه در مرآة المعانی گوید وسالکان این راه را هدایت جوید ؎

زلف نام جذبهٔ لطف حق است ، دل که قیدش گشت جان مطلق است ،

پس معنی بیت چنین باشد تا موجب هزار تحسین باشد که فریاد ای مایهٔ جان فریاد که جذبهٔ عشقم چنان دامن گیر شد که باد وصالت از ضمیر شد

غزل آخر

سزد که از همهٔ دلبران ستانی باج
که بر سر همه خوبان عالمے سرتاج

باید دانست که مآل این غزل باین مضمون بے بدل در نعت سید کائنات وخلاصهٔ موجودات است وصاحب دانش چون اینقدر داند معنی بیت بر او مخفی نماند وحاجت بیان ندارد

غزل آخر

بدین هلال محرم بخواه ساغر راح
که ماه امن وامان است وسال زهد وصلاح

اشیا را منسوب می دارند و الا حاشا و کلا که اعمال و کردار شان بدین نهج بود مخالف فلاح و چون اصطلاح ایشان چنین جاری شد فلا مشاحة فی الاصطلاح و معنی بیت چنین باشد تا موجب صد آفرین باشد که ای زاهد تو و تسبیح و مصلا و راه زهد و صلاح معلی که همه علامات هستی و از خدا دوری است من و میخانه و زنار و راه دیر و کنشت که علامات یکرنگی و مستوری است و یکرنگی مقام فناست و تا بفنا نرسند بخدا نه پیوندند چنانچه در بیت بالا می فرماید و این عقده خودی کشاید بیت یک جو از خرمن هستی نتواند بر داشت ∴ هر که از راه فنا در ره حق دانه نکشت ∴ و طاعت باید بهشت آرزوی همگنان بود نه از اهل عرفان سزد که خدای بهشت را بهر ما آفریده و ما را از بهر عشق و عرفان از جمله جهانیان برگزیده و کریمه انا عرضنا الامانة علی السموات والارض والجبال فابین ان یحملنها واشفقن منها وحملها الانسان انه کان ظلوما جهولا شاهد این معنی بود پس هر بلند همتی که طاعت از بهر حق کند با مید نعیم بهشت از آن او شود ∴

غزل آخر

هر آن خجسته نظر کز پی سعادت رفت ‌ ‌ ‌ بکنج میکده و خانه ارادت رفت
برطل نیم شبی کشف کرد سالک راه ‌ ‌ ‌ ز نور غیب که در عالم شهادت رفت

میکده معروف و اینجا کنایه از عشق و محبت است که اصلش مودت است رطل پیمانه نیم شبی کنایه از مشاهده نیم شب است که هنگام مشاهدات تجلیات ربانیست عالم شهادت عبارت از نشاه دنیاست که مقام عرفان و محل شناسائی خداست و معنی بیت چنین باشد تا موجب تمکین باشد که هر مبارک نظری که از پی سعادتی و نیک بختی شتافت و از کمال اخلاص بخدمت مرشد عشق توفیق کمربندی یافت او را این مرتبه حاصل شد که هر چه در عالم شهادت جاری گشت او را مشاهده نیم شبی طاری گشت

وله

هزار شکر که حافظ ز راه میکده دوش ‌ ‌ ‌ بکنج زاویه طاعت و عبادت رفت

راه میکده راه عشق و محبت است که عبارت از کمال اخلاص و اختصاص است و آن در عشق مجاز محبوب مجاز است و در حقیقت بالفعل مرشد طریقت است که حقیقت را ساز است و زاویه گوشه که سالک را مقام حصول توشه است و معنی بیت را چنین ادا باشد که موجب تحسین فضلا باشد یعنی هزار شکر که حافظ از راه محبت و اخلاص از طریق دوستی و اختصاص دوش بکنج گوشه طاعت و عبادت نشست

از ثقات منقول است و در کلام امیر خسرو همچنان معمول است چنانچه در موید الفضلا می آرد اما احتمال اول هم نمی گذرد گوییم که بمعنی جان است و از امر حق سبحان است پس معنی بیت چنین باشد تا بیان سحر مبین باشد که اگر عاشق مفلس تو چه دل را هیچ نیرزد حنت و همگی همت مصروف تو ساختن عیبش مکن که بر نقد جان قادر نیست که آنرا فدای تو سازد و خود را بر نیستی اندازد که آن نیست جز در قبضهٔ قدرت ایزد تعالی هر آنچه قادر بود نثار تو کرد قبولش فرما

وله

از روان بخشی عیسی نزنم پیش تو دم	زانکه در روح فزای چو لبت ماهر نیست

بدانکه مصراع ثانی علت مصراع اول است و معنی بیت بدین وجه اول است از روان بخشی عیسی عم و زنده ساختن او مرده را الکلام پیش تو دم نیز نم و سخن از آن نمی کنم که عیسی عم اگرچه مرده را زنده می ساخت و جان بخشی می فرمود لیکن در روح افزائی هیچ قادر نبود که روح افزائی صفت خاصهٔ تست و این جامه ترا بر قامت درست بدانکه مآل این مقال نمی سزد در نعت رسول ایزد متعال م

غزل آخر

تو و تسبیح و مصلا و ره زهد و صلاح	من و میخانه و زنار و ره دیر و کنشت

میخانه معروف و اینجا کنایه از عالم عشق و محبت است که مدارش بر مودت است زنار معروف و اینجا علامت از یکرنگی ست که آن بی نامی و بی ننگی ست دیر و کنشت هر دو معبد کفارست و اینجا عبارت از عالم جبروت ست که تجلیات شاهدات را مدارست

سوال

اگر سائلی گوید که مشاهدات تجلیات در عالم ملکوت نیز روی آرد پس تخصیص بجبروت چه معنی دارد

جوابش گوییم

که اگرچه ملکوت هم مشاهدات تجلیات نمودار است اما نزد عرفا آن تجلیات بی اعتبار است که سرمایه آزمایش و ابتلاست نه سالک را هادی و رهنماست بر ضمیر سالک چیزی مخفی و پوشیده نماند که میخانه و زنار و دیر و کنشت همه از لازمات کفر است و هر یکی ازین اشیا نسبت خود را بکفر میدانند و کافر حق پوش را گویند و سالکان نسبت این معنی را بخود از آن می جویند که این گروه مستور اسرار اند لاجرم خود را باین

تا بیان سحر مبین باشد که من همان دم که وضو از چشمهٔ عشق ساختم بفنای ماسوی پرداختم یعنی از آن که بخوناب دل طهارت کردم و بمرشد عشق انابت آوردم نقوش ماسوی و خطرات غیر از لوح دل شستم و از التفات بدان فراغ جستم چنانچه حضرت خواجه خود می فرماید و عقد این عقده خود می گشاید بیت نماز در خم آن ابروان محرابی +
کسی کند که بخوناب دل طهارت کرد +

غزل آخر

عاشق مفلس اگر قلب دلت کرد نثار ‌ ‌ مکنش عیب که بر نقد روان قادر نیست

بر ارباب بصیرت و اصحاب سریرت مخفی و پوشیده نماند که در کلمهٔ قلب دلت اضافت از باب جرد قطیفه و اخلاق ثیاب رو نموده که در اصل موصوف و صفت بوده پس صفت را اضافت کردند و موصوف را مضاف الیه آوردند و این در کلام فصحاء و بلغاء کثیر الوقوع است و جریان آن شیوع و نحویان هرگاه که اضافت صفت بموصوف جائز نداشته اند و در قواعد نحو ننگاشته اند و چون بعضی کلمات را ازین قسم یافته اند لاجرم بتوجیه و تاویل آن شتافته اند پس گویند که چون جرد قطیفه و اخلاق ثیاب است که در اصل قطیفه جرد و ثیاب اخلاق بود و پس در استعمال چنان رو نمود که قطیفه و ثیاب که موصوف است حذف کردند و جرد و اخلاق را تنها در استعمال آوردند گویا اسم اند نه صفت و چون دران ابهامی بود قصد تخصیص نموده باز اضافتش کردند و بسوی جنسی که بدان تخصیص یابد رو آوردند تا ابهام مرتفع شود و اظهار ما فی الضمیر متجلی گردد پس جرد قطیفه و اخلاق ثیاب گفتند و بالماس نطقش چون در سفتند اگر روان را بالفتح را روان خوانیم بمعنی جاری و رایج بود و ادای معانی چنین سزد که عاشق مفلس اگر دل قلب را فدای تو کرد عیبش مکن که بر نقد رایج قادر نیست بلطف خود قبولش بکن و در قبول آن مالیست پس بگوش هوش بنیوش ای صاحب عرفان که سالک تا در منزل ناسوت است دلش قلب است و همیشه حالی بحالی گردان و در عالم ملکوتش رواج نیست ای سالک از جستجوی التفاتش مالیست و گرداننده او را طلب کن و چون گرداننده را یافتی طرب کن که دلت در عالم ملکوت تمکین یافت و برواج خود شتافت و می سزد که قلب دل بمعنی توجه دل و سراو بود که قلب القلب عبارت از آن است نه قلب صنوبری که مضغهٔ جانب یسار انسان است و حیوان با انسان دران شریک اند و بران پایه هم اریک اند و اگر روان را ملبند ترک گیریم و بارتفاع رفعتش باید دانست که در کلمهٔ روان که بمعنی جان است اختلاف اعراب اسکان است مشهور رفع اول است و آن بر استعمال و در محاورات معمول است و نصبش از

اگر سایلی گوید وکشف این سر جوید که اکثر صوفیه واهل عرفان باین قول اند قایل واز صدق تمام باین معنی مایل که بیت غیرتت غیر در جهان نگذاشت ؛ لاجرم عین جمله آشیا شد پس انچه بالا بیان شد خلاف این بود

جوابش گویم

که مقلدان از مقال ما خارج اند که از شرع محمدی خارج اند اما درین راه عرفا سه طایفه اند اعلی ۱ و اوسط ۲ وادنی ۳ آنان که مبتدیان اند و احکام شرع بر ایشان غالب این قسم مقال از ایشان بر ملائی افتد که همواره اند اتباع شرع را طالب و آنان که برزخ اند و توسط حال است مقام ایشان هم حفظ مراتب ایشان را است لازم شان و آنان که بمرتبهٔ علو رسیده و غلبهٔ عرفان ایشان را از ایشان بر کشیده اگر هنگام جذبه وآوان استیلا و غلبه چیزی صدور یابد معذور اند نه مقرور مغرور که باز چون در مقام صحو آید استغفار نمایند چنانچه سلطان العارفین رئیس الموحدین در هنگام استیلا عرفان سبحانی ما اعظم شانی می فرمود و چون در مقام صحو می آمد و خادمی اظهار این معنی می کرد استغفار می نمود و می گفت لو قلت سبحانی ما اعظم شانی فانا مجوسی فاقطع زناری واقول اشهد ان لا اله الا الله غالبا قایل این قول در آن وقت دیگری بود که این گفتار را سزد

وله منه

در بزم دل از روی تو صد شمع برافروخت
واین طرفه که خود روی تو در بسته نقاب است

بزم دل اضافت بیانی است شمع معروف واینجا کنایه از مشاهده که حضرت سبحانی ست و معنی بیت چنین باشد که مایهٔ تمکین شد یعنی در عالم دل از روی تو صد وجه مشاهدهٔ ظهور کرد و سالک را بسر در آورد و این طرفه که هنوز روی تو در حجاب است و در پیش خود در بسته نقاب است سلطان العارفین رئیس الموحدین شیخ بایزید بسطامی میفرماید و سالکان را این عقدهٔ مشکل از پیش می کشاید که خدای را سی سال در عبودیت و سی سال در الوهیة و سی سال در معرفت پرستیدم چون نیکو نگریستم همه من بودم هرچه دیدم

غزل آخر

من همانم که وضو ساختم از چشمهٔ عشق
چار تکبیر زدم یکسره بر هرچه که هست

چشمهٔ عشق عبارت از دل عاشق ست که موج خونین در بدایت عشق از سر بر میزند واز مجرا و منفذ دل بچشم روان میشود و چار تکبیر زدن عبارت است از فانی ساختن و بنا بود پرداختن و معنی بیت چنین باشد

تو بر می خیزد و نقوشش جهانیان را می ریزد مبادا این نقش که در تو ثبت شد زائل گرداند و بمنزلش رساند

وله

معشوقه عیان می گذرد بر تو ولیکن
اغیار همی بیند از آن بسته نقاب است

معشوقه محبوبه را گویند و چون حرف سرایان حقیقت پوینده مشکلی فراپیش می آید که اهل ادب را جان و دل می گزاید یعنی این نسبت بآن جناب کردن از ادب دور است و بی ادب همیشه از آن جناب مهجور است اگرچه در تذکیر و تانیث تجلی او یکسان است و هر دو را در آن درگاه مکان است لیکن ادب را کار باید فرمود و بی ادبی را رها باید نمود ٭

سوال

اگر سائلی گوید و حل این عقده جوید که چنانچه نسبت تانیث بآن جناب مهجور است نسبت تذکیر نیز از ادب دور است که آن جناب از هر دو مبرا است که او همیشه بیچون و بیچگون بی همتا است

جوابش گوییم

که نسبت تانیث بآنجناب نه در سنت است و نه در کتاب نه در اقوال مشایخ ذوی الالباب پس بآن نسبت نمودن بی ادبی تمام است بخلاف تذکیر که هم در کتاب و هم در احادیث رسول صلعم موجود است پس آنجناب را بآن نسبت نمودن سوی ادب را مدخلی نبود که آن فعلی است که اتباع سنت و کتاب را می سزد و بر دانشوران آگاه و باخبران رو براه مخفی و پوشیده نماند که معشوقه در اینجا کنایه از حقیقت حق سبحانه که هر دم تجلیش مطلق بود از هر اسمی اسمی دیگری نگارد و از هر صفتی صفتی دیگر بظهور می آرد مانند احدیت و وحدیت و حقیقت و ربوبیت که باختلاف هر مکانی و هر زمانی حقیقت را ظهوری است بهر نشانی کما قال الله تعالی کل یوم هو فی شان یعنی از واقعات و حقایق کونیه و آلهیه هر دم حقیقتی دیگر بر اهل سلوک تجلی می کند و سالک را فراترکی می کشد بیت حقیقت را بهر دوری ظهوری است ٭ ز اسمی بر جهان افکنده شوری است ٭ عیان آشکار نقاب پرده و معنی این بیت باین ادا چنین که آورده که محبوبه آشکار است و ظاهر و بر دیده بصیرت طالبان باهر لیکن چون اغیار می بیند میخواهد که گلی این گلزار چیند نقابی پیش خود انداخته و خود را پنهان ساخته تا از اغیار محجوب بود که محبوبان را همیشه پرده مطلوب بود

سوال

روحان حلّا بدنا

سوال

اگر سایلی گوید و حل عقدی جوید که مجنون رامی بالیست چنین گفت نحن روح واحد حل فی بدنان یعنی ما یک روحیم در دو بدن حلول کرده و هر دو را بهم آورده ·

جوابش گویم

که غرض مجنون این نیست ای طالب ازین معنی بالیست که هریکی را بخود کار است حالت دیگرست پیدایش چه اعتبار است پس می گوید و بدو گفتن اظهار این معنی جوید که همین مجنون است که در وهم روح مجنون حرام کرده و هم روح لیلی آرام آورده و این در حالتی گفته که یگانگی و اتحاد دستش گرفته

وله

افسوس که شد دلبر و در دیدهٔ گریان
تحریر خیال خط او نقش بر آب است
بیدار شو ای دیده که ایمن نتوان بود
از سیل دمادم که درین منزل خواب است

خیال نیز اینجا بالفتح خاست بمعنی صور خیالیه که در خواب نمایان گردد نه بکسر خا که بمعنی قوتی است که از قوای انسان بود و اگر بکسر خا جلوه نماید آن نیز مستحسن آید اما وقتی که خیال فاعل تحریر بود و اضافت تحریر بجانب فاعل شود و نقش بر آب کنایه از سرعت زوال است که طالب را موجب وبال و مایهٔ انفعال است سیل آب باران که از صحرا جمع شده می آید و اینجا کنایه از حوادث می نماید منزل خواب بحکم الناس نیام فاذا ماتوا انتبهوا عبارت از نشاء اولی است و کنایه از مرحلهٔ دنیا و معنی بیت چنین باشد تا بیان سحر مبین باشد که افسوس که مشاهدات تجلیات غائب شد و خاطر بسوی او آئب و در دیدهٔ گریان آن صورتها است نقش بسته و دلم را بتیر محبت خود خسته و نقشی که بر آب می باشد سریع الزوال بود و طالب را موجب وبال و مایهٔ انفعال شود می ترسم که آن صور خیال او بود که بر دیدهٔ گریان من جای گیرد و از سیل دمادم حوادث زوال پذیرد ای دیده بیدار باش که ایمن نتوان بود و بر بستر بیخبری نتوان غنود از حوادث دم بدم که در دنیا حادث میشود و جانیان را می بر دمیاد این نقش از تو زایل گرداند و ترا بندامت رساند و می شتر که سیل عبارت از جریان و موج شود و منزل خواب کنایه از دیده بود و معنی بیت چنین سزد که بیدار شو ای دیده که ایمن نتوان بود و بر بستر بیخبری بغفلت نتوان غنود از آن آب خیزی که از اطراف و جوانب

ترانه و چنگ و صبوح از تلازمات اهل ساز است و اینجا کنایه است از زهادت و تقوی و ورع که شعار اهل مجاز است و معنی بیت چنین باشد تا هر سطری گلدستهٔ اهل یقین باشد که اگرچه محبت مجازی حاصل نساختهام و بزهد و تقوی و ورع نیز پرداخته‌ام فردا قیامت درد آلود آه من باشد عذرخواه من چنانچه در احوال مجنون سالار اهل جنون محرر اوراق و شارح دیوان گوید و در میدان اظهار این معنی پوید

غزل الشارح

مجنون چو ازین سرای فانی + زد خیمه بملک جاودانی + آمد ز حقش ندا که ویحا + ما حبّت به فصاح صبحا + پس گفت که ای خدای بیچون + لیلی بنمودی آن بمجنون + کش سوی دگر نگاه بودی + فرق از سر و پای خود نمودی + وز درد و غمش دمی رهیدی + چشمش بدگر کسی رسیدی + باز آمدش این ندا ز بیچون + کای قیس ز عشق گشته مجنون + در صورت لیلیم چه دیدی + کز جمله خلائقش گزیدی + گفتا که درو ندیدم الا + اسرار تو ای البسر دانا +
نیرنگی عشق غالبا بین رنگینست در دو درا غمگین +

غزل آخر

ما را ز خیال تو چه پروای شراب است	خم گو سر خود گیر که خمخانه خراب است

خیال بالفتح بمعنی صوری است که در خواب نمایان شود چنانچه در مهذب می آرد و بکسر خا بمعنی قوتی است از قوای انسان که بشره را چاره نیست ازان و اینجا بمعنی اول آورده و کنایه از وصل دائمی کرده که در مقام مستی حاصل آید و اهل معنی همه سوی او گرایند شراب معروف و اینجا کنایه از عشق و محبت است که سرمایه اهل مودت است خم نیز معروف است و اینجا کنایه از مرشد است که از حقائق و معارف مشحون بود و پر از اسرار وحدت چون صدف در مکنون بود و معنی بیت چنین باشد تا مایهٔ صد تمکین باشد که حضرت خواجه اشارت بحصول مرتبه می کند که سالک ازان مرتبه از محبت درگذشته بکمال نیستی میرسد و در کمال نیستی وصالش دست می دهد که مرتبهٔ عشق و محبت لب ابتدا از آنکه محبت دلاله ایست میان طالب و مطلوب و حقیقت است ما بین نسبت منسوب درین معنی شارح گوید و اظهار ما فی الضمیر جوید بیت شد سا بخی بیان آتش عشقت ۵ مره + تابش شمع کجا سوزش پروانه کجا + چون دلاله طالب را بمطلوب رساند طالب را بدلاله حاجت نماند درین وقت طالب و مطلوب یکی شود و خیال معشوق در عاشق جلوه کند مجنون عامری درین دست گفته و شعری درین معنی چون سلک در سفته شعر انا لیلا و لیلا انا + نحن

ازهمان اعمال وکردار بود یا عبارت از هستی او ستیز یعنی ای سالک در سلوک عشق اعمال وکردار با هستی موهوم مستعار منظور بصر وبصیرت خود مساز چشم بر هستی خود مبند از که آن جلوه گاه حق ومنظر وجود مطلق است وکری را در آنجا آوردن وچشم باو برکردن شرک است ومی شاید که شارح باین روش در آید که ساربان عبارت از وصال محبوب ودریافت طالب بمطلوب بود که قائد مهار سالکان است وآن امید موجب زندگانی ایشان چنانچه جامی دیگرے فرماید وحل این معمای نماید بیت گر نباشد از می لعل تو بوئے از شراب صوفیان از دیده والم کارخماری کنند+ ورخت عبارت از موج شادمانی بود که هنگام وصال محبوب ریخته میشود ومانع رویت محبوب می گردد ودروازه عبارت از چشم ستیز یعنی ای وصال رخت شادمانی بدروازه دیده ما منه که آن منزل گاه دلدار من است دیده بالش جان وتن است وچون رخت خود از غایت شادمانی دران مالی منزل گاه دلدار تنگ گردد ومانع وحاجب دیدار شود یعنی هنگام وصال دوستان دیده را از گریه محفوظ دار اگرچه از شادمانی است که چون مانع رویت دلدار است سربسر مایه ندامت وپریشانی است

وله منه

باغبان همچو نسیم زدر باغ مران | کاب گلزار تو از اشک چو گلنار منست

باغبان صاحب باغ است ومربی آن واینجا کنایه است از صانع عالم وعالمیان وحرف ندا مقدر است که بر باغبان مصدر است گلزار معروف ومشهور است واینجا کنایه از حضرت نور است ومعنی بیت چنین باشد تا موجب تسکین شما باشد که ای باغبان وای صانع عالم وعالمیان مارا نسیم وار از باغ وجود بی بهره مدار که ربوبیت وصانعیت تو بمن پیدا است چنانچه وجود مرا از تو نشو ونما است وچنانچه من در وجود بتو محتاج بودم تو در وجودم آوردی پس از آنکه نبودم تو نیز در ربوبیت وصانعیت خود بمن محتاجی اگرچه در وجود تاریکم سراجی که اگر مصنوع ومربوب وجود نگیرد رب وصانع ظهور نپذیرد واز نسبت این معنی ذات باری تعالی پاک است اگرچه همواره جراحت هموم ونیش غموم مرهم وتریاک است چنانچه مذهب شیخ محی الدین ابن عربی واتباع اوست بلکه صوفیه باجمعها هم مظهر این معنی نیکوست وخواجه چون از زمره ایشان بوده لاجرم این عقده را گره کشوده

غزل آخر

گرم ترانه چنگ وصبوح نیست چه باک | نوای من بسحر آه عذرخواه من است

ومعنی بیت چنین باشد تا موجب تحسین باشد که سالک چون بمرتبهٔ کمال تخلق باخلاق الله رسد وجود او درین مقام طبلهٔ عطر گل ودرج عبیر افشان شود واین حالت با آن سرور بود واتباع او را بالطفیل او سزد پس حضرت خواجه میفرماید که وجود سالک درین مقام طبلهٔ عطر گل گشتن ودرج عبیر افشان شدن فیضی است از فیوض حضرت حق وقیدی است از قیود آن مطلق که درین مقام او را کرامت شود ومایهٔ استغنائش گردد پس سالک چون درینجا آید چندان ابواب فیوض بر او کشاید که وجود او را باین مرتبه رسیدن فیضی از فیوض آن عطار نماید وشمهٔ از ریاحین آن گلزار شاید ومی شاید که شارح باین پرسش در آید وعقدهٔ خاطر باین گفتار بر گشاید که گل بمعنی خود بود وعبیر نیز بمعنی خویش سزد وادای معانی چنان بود که نفحات آن باهل جنان رسد یعنی طبلهٔ عطر گل ودرج عبیر فشان گل که بهیات طبلهٔ عطر ودرج عبیر است فیض یک شمه از بوی خوش آن عطار خیر است یعنی هر خوبی که در عالم موجود است از آثار حسن خدائی است که مایهٔ دلربائی است وچون عطار عبارت از آن سرور بود ومعنی بیت چنین سزد که طبلهٔ عطر گل ودرج عبیر افشان از فیض یک شمه از بوی خوش آن سرور است که دلربا وجان پرور است وازین گفتار تلمیح می کند واشعار می نماید بدان معنی

که آفرینش گل از عرق آن سرور است لاجرم بویش چنین جان پرور است

وله

ساربان رخت بدروازه مبر کان سر کوی
شاه راهیست که منزلگه دلدار منست

درین مقام می سزد که ساربان عبارت از قضا وقدر بود که تدبیر مدبران پیش او هبا وهدر شود چه سلف وجود سالک را باشتر تعبیر کرده اند وشعرا آنرا بالشعور آورده اند ؎ اشترم من بناخوشی سر بنهم اگر کشی + ای که مهار می کشی عفو کنی چو عف کنند + رخت کنایه از هستی سالک باشد آنرا بدانش خود وجودی متیسر باشد یا عبارت از اعمال وکردار بود پس معنی بیت چنین سزد که ای کشندهٔ مهار من وای قابض زمام اختیار من هستی موهوم با نمایش اعمال وکردار شوم در بصرم مبند از منظور بصیرتم ساز که هر دو مقام تجلیات دلدار است وگر بیاور آن مقام چه کار است چنانچه خواجه خود می فرماید وعقدهٔ این مشکل خود می گشاید ؎ دل سرا پردهٔ محبت اوست + دیده آئینه دار طلعت اوست + ومی تواند که شارح قلم باین روش داند که ساربان عبارت از سالک باشد که متحمل بار این مهالک باشد که او نیز کشندهٔ مهار خود است که کارگزار باختیار خود از آن روش که فاعل مختارش ساخته اند واو را باختیارش پرداخته اند ورخت عبارت

وعادت البلغای یعنی چون مرا از لذت مجاز برآورده حلاوت الطاف خود داده آید و فوق من از اسفل بعلو نهاده آید از چاشنی قند و شکر سخن مرانید و مرا بدان مبتلا گردانید و از علو بسفلم مرانید چنانچه پادشاهان از بهر آزمایش مقربان نثار بر تاب کنند تا حقیقت هر یک را بدانند هر که صادق العقیده باشد خود را از مخلصان تبرا شد هرگز به نثار ببه میل ننماید و آنکه میل کند در زمرهٔ مخلصان نشاید کما تعوذ رسول الله صلی الله علیه وسلم بعد دخوله بمعرفة الاشیاء فی الغور فقال اللهم انی اعوذ بک من الحور بعد الکور پس ادای معانی چنین باشد تا مبین سحر مبین باشد که از حلاوت قند و شکر مگوئید که مرا با حلاوت الطاف تو کام هست و دران حلاوتم آرام است که مظهر اسرار و فائض انوار است و ارباب مکاشفه را قوت روح و سرمایهٔ فتوح است وحی تواند بود که لب شیرین عبارت از کلام بیواسطه بود و کنایه از وحی خفی سنزد چنانچه در اصطلاحات صوفیه مسطورست و اهل سعادت را منظورست پس معنی بیت چنین باشد تا موجب آفرین باشد که از چاشنی قند و شکر وسائر حظوظ ماحضر مگوئید و توجهم بدان مجوئید که مقصود من بکلام بیواسطه که عبارت از کلام قدسی است منحصر گردیده و ذوق من بدان آرمیده اگر ازین ادا خاطرت را نشود شفا بشرح این بیت درآ که گفته بیت

کز دولت کرده وظیفهٔ مرا ۔ اگر ادا نکنی قرض دار من باشی

وله منه

از ننگ چه پری که مرا نام زننگ است
وز نام چه گوئی که مرا ننگ ز نام است

ننگ عار نام بزرگی و اشتهار پس معنی بیت را ادا چنان بود که گلدستهٔ باغ جنان شود یعنی از عار چه پرسی که مرا بزرگی و اشتهار با وست و از بزرگی و اشتهار چه پرسی که مرا عار از وست بمارب ذوی الالباب مخفی و پوشیده نیست که هرچه نزد عقلا عارست نزد عشاق سرمایهٔ بزرگی و اشتهارست و آنچه نزد عقلا بزرگی و اشتهارست نزد عشاق عارست

غزل آخر

طبلهٔ عطر گل و درج عبیر افشانش
فیض یک شمه ز بوی خوش عطار منست

گل معروف و اینجا کنایه از سالک است که رهرو این مسالک است طبلهٔ عطر گل کنایت است از وجود او و درج عبیر افشان نیز بهمین معنی بود و ضمیر شین عائد بگل است که از عرق جبین آن گل است عطار عطر فروش و اینجا کنایه از حضرت حق است که او وجود مطلق است یا عبارت از سرور کائنات است که خلاصهٔ جمیع موجودات است

ناگشوده گل نقاب آهنگ رحلت می کند
ناله کن بلبل که فریاد دل افگاران خوش است

گل معروف و اینجا کنایه از مرشد است که آنها بهار سترشد است بلبل طایریست معروف و بعشق گل مشغوف و اینجا کنایه از سالک ست که از جذبات عشق در هلاکت است بدانکه این شعر حضرت خواجه بهنگام بیماری مرشد و احتضار او انشا نموده و تاسف بر عدم وصول خود بمقصد نموده پس معنی بیت را چنین ادا باید تا گلدستهٔ یاران باصفا آید که هنوز مرشد از پیش ما نقاب حجاب نکشوده اراده رحلت آن جهان نموده بنال ای سالک دل افگار و دست تضرع و زاری بر آر که فریاد دل افگاران کارگر شود و ناله و زاری افتادگان موجب شفا گردد

غزل آخر

گوشم همه بر قول نی و چنگ و رباب است
چشمم همه بر لعل لب و گردش جام است

نی و چنگ و رباب هر سه سرود را سازند و اینجا کنایه از مرشد باختلاف احوال او و از لعل لب و گردش جام کنایه از مرشد مشاهدات است که سالک را در تجلیات است و معنی بیت چنین باشد تا موجب تحسین باشد که گوش من همه بر تلقین مرشد و بیان معارف حقایق اوست و چشم همه بر مشاهدات تجلیات حضرت دوست درین معنی عارفی گوید در اظهار ما فی الضمیر جدید نظم بر سر چارسوی شهر هرے + کردم امروز هر طرف نظرے + کافرم گر بجز خدا دیدم + کے در آید بچشم من دگرے

وله

از چاشنی قند مگوئید و ز شکر
زان رو که مرا با لب شیرین تو کام است

قند و شکر هر دو شیرینها معروف و مشهوراند و در کتب همگنان مسطور و اینجا کنایه از لذات دنیا که مزرعه اوے و اخروی است لب شیرین کنایه از جوی لطف الهی است که سالک از آن در فیوض نامتناهی است چنانچه صاحب **مرآة المعانی** گوید و از مجاز بحقیقت پوید ٥ لب شیرین جوئی از لطف خدا است + باغ جان را از آب او نشو و نما ست + و لب شیرین را چون کنایه از جوی لطف الهی نموده از جهت تناسب آن بچاشنی قند و شکر تعبیر نموده و آنکه در مصراع اول بجمع آورده و در مصراع ثانی بوحدت تحریر کرده جهت اظهار التفات و نمودار توجه بمطلوب ذی الصفات است که از بیگانگی بیگانگی آید و از کثرت بوحدت گراید و درین ضمن اظهار حال خود نماید و در ضمن عرض حال بدعا در آید کما هو داب الفصحاء

بجاے رسد او + چنان دان که ثعبان بازی گر است

دهم آنکه مراد از وی خوارق عادت برسم کرامت بر سبیل استدراج بود و از راه شعبده چون نیرنگی ظهور کند و مردم آنرا چون سبزهٔ خاکدان در ظاهر نیک پندارند اما چون از منشا حقانی نیست اهل دل آنرا پسندیده ندارند درین معنی حقانی گوید و خلق را ازین گفتار هدایت جوید رباعی به تزویر خود را درین پای دارد + به نیرنگ غیری نمودار ماند + عزاست بر آنکس که از بے تمیزی + طلسم و نمایش کرامت شمارند بر دانشوران هوشش گراے و فصحا و بلغاے سخن سراے مخفی و پوشیده نیست که کلمات حکمت شعار و نکات معرفت دثار که بر زبان سحربیان اهل الله جاری گشته از ان گنج نامتناهی الهی است که زیر عرش حضرت رب العزت مدفون است و آن جواهر دران درج مخزون و درخشان از زبان گهر فشان سرور عالم و سرور نبی آدم ورود یافته و چون نیر اعظم از شرف آن اشرف موجودات تافته و باقبال آن گروه شتافته وهو ان لله تعالے کنوز تحت العرش مفاتیحها السنة الشعراء

غزل آخر

صحن بستان ذوق بخش و صحبت یاران خوش است ‌ ‌ وقت گل خوش باد کزوی وقت میخواران خوش است

صحن بستان پیشگاه باغ و اینجا کنایه از دنیاست که مزرعهٔ اولی و اخری است ذوق کنایه از مشاهدات تجلیات عشق و محبت است که مایه بخش اهل مودت است یاران مصاحبان و اینجا کنایه از نفس و جسد است که درمیان طالب و مطلوب سبب است گل معروف و اینجا کنایه از مرشد است که محبوب و مطلوب مسترشد است می خواران شراب خواران و در جستجوی آن کامل عیاران و اینجا کنایه از خلق است که هر یک را سرمایه دقائق است معنی مجازیش ظاهرست و اهل معنی را باهر و معنی حقیقت آنکه دنیا مقامی است که طالب از طفیل آن به بستان عشق رسیده و ذوق وصال محبوب چشیده یعنی روح اگرچه در ملک عدم بوصل حق مستغرق بود اما قدرش نمی یافت و ذوق نمی نمود چون بدنیا رسید و مرارهٔ فراق چشید بحکم آنکه الاشیاء تتبین باضدادها والنعمة اذا فقدت عرفت قدر وصل دریافت و بسوی آن بشتافت آن حاصلش نشد الا بوساطت دنیا که مزرعه ایست برای حصول مراتب اولی و اخری پس دنیا ذوق بخش است بطفیل مرشد وقت وقت مرشد خوش باد که از طفیل وی اند مسترشدان خوشوقت.

وله منه

سوم آنکه خضرا دمن کلمهٔ نفاق باشد که از خباثت نفس و وقاحت نفاق بر خاسته و خویش را بپیراسته اگرچه در ظاهر چون سبزهٔ خاکدان زیبا می نماید فی الحقیقت سم قاتلی زاهد درین معنی حریفی میفرماید **بیت**

گفت دشمن را ببین شیرین و چرب + زهر باشد نیز در حلوای خوش

چهارم آنکه مراد از و مال حرام بود که از مظلومان و یتیمان حاصل شود که آن نیز چون سبزهٔ دمن خوش می نماید اما چون از منشا خبث است اهل معنی را مبغوض می آید در همین شاعری میفرماید **بیت** لوث مال حرام

در شکست + همه اعمال را بباد دهد +

پنجم پند احمق و نصیحت نادان که آن نیز بود همچو سبزهٔ خاکدان اگرچه خوش می نماید اما چون از غیر موقع می آید عاقبت بزشتی می گراید ملیحی می فرماید **بیت** دشمن دانا که پی جان بود + بهتر از آن دوست که نادان بود +

ششم عطای لئیم سفله و احسان ناکس مراد بود که آن نیز چون سبزهٔ خاکدان از غیر موقع می زاید وازین رو که عطا و احسان است در ظاهر خوش می نماید آخر بمن و اذا می گراید درین معنی فصیحی فرماید **بیت**

ناامیدی بود از آن بهتر + کت زنا جا خدا امید دهد +

هفتم پارسائی ریا و صلاح تزویر مراد باشد که آن نیز چون سبزهٔ خاکدان اگرچه زیبا می نماید اما منشا بد می بر آید لاجرم نتائج اخروی را نمی شاید درین معنی بزرگی می فرماید **بیت** صلاح ریائی فلاحی ندارد +

که خضرا دمن را قراری نباشد

هشتم مراد از خضرا دمن صفت کیمیا باشد که بظاهر اگرچه چون سبزهٔ خاکدان خوش مینماید و مردم را بالطبع مطبوع می آید عاقبت جز نااستواری و قلب کاری نتیجه نمی بخشد و راقم حروف از تجربه کاران چنین شنفت که شله شل العنقا یسمع ولا یری لیس راست گفت آنکه گفت **قطعه** هر کجا در جهان فلک زده ایست + یا فرو مانده ایست از تدبیر + فن او فلسفه است و یا تنجیم + کار او شعبده است یا اکسیر + و هم درین معنی تجربه کاری درست فعلی و راست گفتاری بعد تجرب بسیار و وداد و بی شمار چون از حقیقتش آگاه گشت و آن آگهیش مانع این راه گشت گفته در شعری چون سلک در سفت **بیت**

بسوی کیمیاگران مشتاب + که کذب کلهم کذاب

نهم آنکه مراد از و آرایش سیمیا باشد که چون سبزهٔ خاکدان اگرچه خوش و زیبا می نماید اما چون اصلی ندارد دیر نپاید و دلبستگی را نشاید رحم الله من قال و من تبعه بالمعنی و ترک المقال **بیت** اگر سیمیای

امروز چون جمال تو بی پرده ظاهر است ✦ در حیرتم که وعدهٔ فردا برای چیست

وله منه

وفا مجوی ز دشمن که پرتوی ندهد | چو شمع صومعه افروزی از چراغ کنشت

دشمن کنایه از دنیا و اهل اوست از دوستی اینان بگریز که اینت بس نیکوست صومعه عبادتگاه اهل اسلام است اگرچه حقیقته بمعنی عبادتگاه زهاد و نصاری و عباد ترسا ر زوی الاثام است اما اینجا چون مقابل کنشت افتاده و شعرا در کلام خود استعمال او علی العموم داده پس بمعنی عبادتگاه اهل اسلام شد و کنشت عبادتگاه کفار ذوی الآثام بود و معنی بیت چنین باشد تا چون سالک ره بین باشد که از دنیا و اهل آن وفا مجو بتوجه بسوی او و بسوی و با قبال او مغرور مباش و خاطر از محبت او مخراش که در حالت عرفان بدو توجه نمودن و از دوست گذشته با او بودن شمع صومعه بچراغ کنشت افروختن است و هم و غم اندوختن یعنی دلے که شایسته ذکر و فکر حضرت مولی بود و در خور درجات علیا شد چون آنرا بحظوظ دنیا بر دوزی بدان ماند که شمع صومعه بچراغ کنشت افروزی بر ضمیر منیر اصحاب ذکا و ارباب هدی مخفی و پوشیده نماند که این بیت حضرت خواجه بجوامع الکلم مے ماند که از سرور عالم و سرور بنی آدم ورود یافته و آفتاب وار از آن مطلع هدے برتافته و هو ایاکم و خضراء الدمن یعنی پرهیزید از سبزهای گلخن و خاکدان و خضراء نباتات آن و این حدیث را در بعضی کتب بهزار وجه موجه ساخته اند و در بیان هر یکی پرداخته اند از آن جمله این اقل عباد طالب سداد و رشاد بده وجه اختصار می نماید و قناع اختفا از این وجوه عشره بر می کشاید پس هر صاحب ادراک سلیم و ذهن مستقیم که برین وجوه عشره مطلع گردد بکشادن قناع اختفا از وجوه دیگر قادر شود یعنی هر حبه را

بوجوه کشد تا هر مطلبی باندک تغیری بمطالب کثیره رسد

یکی آنکه از خضراء دمن زن خوبروے صاحب جمال که از اصل ناشایسته و قبیله بدخصال چون سبزه خاکدان بوجود آمده باشد اگرچه در منظر خوب و در نمودار مرغوب بود عاقبت به اصل خود گراید و فرزندان ناشایسته زاید در ین معنی بزرگی فرماید **بیت** کجا خوی خوش آید از اصل زشت مبین شکل او رو نگر کن سرشت

دوم آنکه مراد از خضراء دمن دنیا بود از آنکه دنیا و آرایش او اگرچه زیبا مے نماید از آنجا که بے مدار است از سستی بیخ و بر نپاید در ین معنے ظریفے فرماید **بیت** حاصل دنیا ز کهن تا بنو ✦ چون گذرنده است

نیرزد بجو

وسرف و منادمش لعقب می ماند و این نصوص در شان او می خواند ان الله لا یحب المسرفین و ان المبذرین کانوا اخوان الشیاطین بر دو زهم باقتضای همت بلند خویش بدون همتی و بیت فطرتی مطعون می ساخت و صدد وجه باعتراضش می پرداخت غرض که اصحاب ظواهر و اهل عرفان را همین معامله در پیش است و هر یکی از تعنت دیگری دل ریش است

غزل آخر

همین حکایت اردی بهشت می گوید
نه عاقل است که نسیه خرید و نقد بهشت

چمن باغ و اینجا کنایه از مرشد کرده و از بهار ارشاد اهل معنی این معنی را باظهار آورده که وجود مرشد چمنی است از حقایق الهی و باغیست از معارف نامتناهی اردی بهشت نام ماهی است از ماههای بهار که کوه و دشت همه لاله زار گردد و باغ و زاغ همه گل زار شود نسیه آنچه بمدت خرند نقد آنچه بمدتش گیرند معنی او بر ظاهر است و بر اهل بصر و بصیرت پس ظاهر است و معنی حقیقت چنان باشد تا بیان سحر مبین باشد که مرشد می فرماید ظهور حق همه جا ست هستی تو حجاب تماست چنانچه حضرت خواجه خود می فرماید و ازین معنی هدایتی بخلق می نماید ؎ حجاب چهره جان می شود غبار تنم ۔ تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز ۔ درین معنی شیخ حسین منصور حلاج میفرماید قناع غفلت از بصر و بصیرت می کشاید و راه بوحدت می نماید اهل هدایت بدریافت این معنی شاید دیگر آنرا جز نقوش سیاه بنظر نمی در آید **نظم** لو انت ام انا هذا العین فی العین ۔ حاشای حاشای عن اثبات اثنین ۔ هویة لک فی لهیبی ابد ۔ کل علی الکل تلبیس بوجهین ۔ فاین ذاتک عنی حیث کنت ارے ۔ فقد تبین ذاتی حیث لا اینی ۔ واین وجهک مقصود بناظرتی ۔ فی باطن القلب ام فی باطن العین ۔ بینی وبینک اینی ینازعنی ۔ فارفع بلطفک اینی من البین ۔ پس بنیستی در آو چشم عبرت برکشا تا دیده واکردی ای رشید **النظم** بی نشان شو از همه نام و نشان ۔ تا ببینی روی جانان در عیان ۔ از خمار ما و من هر گو برست ۔ با شراب وصل جانان گشت مست ۔ پس عاقل نیست که از روی نقد درگذرد و بر دیت نسیه در افتد یعنی عارفان را تجلی حق همین جاست و اصحاب ظاهر را امید بفرداست ای عاقل ازین امید فردا آو فتراک اصحاب تجلیات از دست مکن رها که هر که بامید فردا تجلیات حالی از دست داد از شهادت بغیبت افتاد و ضل و حید من کان فی هذه اعمی فهو فی الآخرة اعمی و اضل سبیلا شد و ابد الآباد از گروه خسر خسرانا مبینا شد و سبکه بیت آن مرشد سخن از مشاهدات تجلیات می کند و مسترشدان را بدان آگهی میدهد پس عاقل نیست که از مشاهدات حالی درگذرد و بوعدهٔ فردا در افتد می باید چنین و افتان و خیزان بیار باید رسید

صاف کنایه از نیک و بد جهان ست که عالم را قوام بدان ست ساقی معروف راینجا کنایه از قضا و قدر است که تدبیر جهانیان پیش آن هبا و هدر است پس ادای معانی چنین بود تا بیان سحر مبین شود کنون که در بدن سالک حیات ست و قدرت نفاذ تصرفات است و از هر طرف خوش آمدگویان بصد زبان می ستایند و خوش آمدش را می سرایند چون حال چنین داری و قدم صحرای عشق می بر آری باید که کتب حقایق پیش نهاد همت خود سازی و گوشه گزینی پیش اندازی هنگام انصاف است چه وقت درس گوئی و چه وقت بحث کشف کشاف است که از آن حال در گذشته و در مقام اعلا تمکن گشته پس از مقام اعلی نزول کرده با سفلی خرسند بودن سوی پس مانده توجه نمودن دون همتی و پست فطرتی است و چون عاشق شده با ظهار بد و نیک درون خود محرمش که با ظهار آن ترا حکم نیست دم مخور و می بخشش که هر چه قضا و قدر کرد عین الطاف است و محض انصاف و بیان بد و نیک کار علماست که هر یکی با اهل ظاهر پیشوا است و تو از انجا علاقه بریده و بصحرای عشق رسیده پس در آنجا دم بخود و لابد بود و خون دل باید بود

وله

حدیث مدعیان و خیال همکاران
همان حکایت زردوز و بوریاباف است

مدعیان و همکاران عبارت از ظاهر پرستان است که این گروه نیز در حق طلبی همکار عاشقان است و مدعی دعوای دار و ارشان زردوز شخصی که زردوزی کند بوریاباف شخصی که بوریابافی بافد و معنی بیت چنین باشد که گفتار دعوی داران و خیال همکاران تو با تو آن حکایت زردوز و بوریاباف می ماند در تمثیل بمعنا نیش رنجش می دواند که هر دو باهم مصاحب بودند و بر یک دیگر اعتراض می نمودند پس همچنان مصاحبت تو با ایشان نمی زیبد که ترا آن مصاحبت از ره می فریبد که ایشان باستعمال علایق ترا از مرتبه ظاهر پرستی که ببوریاباف می ماند بریده و ترا مرتبه عشق که بزردوزی می ماند بر کشیده پس از مرتبه اعلا باسفل توجه نمودن و با سفلیان مختلط بودن دون همتی و پست فطرتی است و قصه ایشان چنین بود که زردوزی و بوریابافی باهم یار بودند و با یک دیگر مصاحبت می نمودند زردوز فراخور حصول خود همتی بلند داشت و در وسعت عیشی علم می افراشت بوریاباف را از کم حاصلی حوصله تنگ بود و بصد جهد بر وسعت عیشی او اعتراض می نمود و گاهی از ملاحظه وسعت عیشی او که فراخور استعداد اوش نبود دلتنگی می نمود و بمقتضای حوصله تنگی که حوصله داشت وسعت عیشی او را گران می پنداشت و اسراف و تبذیری می انگاشت

معنی را بدین مقال هدایت جوید انصار با دنیا خاکدانیست که عاقلان در گذشت کنند نه سیدانیست که جاهلان در گذشت کنند و زبدة المتاخرین محبوب قلوب اهل التمکین شاه ابو المعالی در مقدمات سلوک متعالی همدرین معانی می فرماید و اهل معانی را قناع از دنیی برمی کشاید دنیا چیست ای شیدا مجازے است حقیقت نمائی حقیقے است مجاز نما راقم حروف و شارح دیوان هم تتبع این عزیزان و پس روے ایشان همدرین معنی گوید و قبول از درگاه حق جوید لراقمه رباعی غالب چه بود مثال دنیا ٭ زهریست درون طعام حلوا ٭ ور نیک نگه کنیش بینے ٭ شهدیست بنحل خانه گویا ٭ بر اصحاب بصیرت و ارباب سریرت مخفی و پوشیده نماند که راقم حروف درین رباعی بمضمون حدیث حفت الجنة بالمکاره و حفت النار بالشهوات می خواند که دنیا بنسبت جهال حفت النار بالشهوات و بنسبت عقلا حفت الجنة بالمکاره و الآفات است رحم الله من انصف این نکته اگرچه پیش ازین نیز بتقریری ایراد یافته بود درین مقام نیز بحکم من احب شیئا اکثر ذکره ایراد نمود

غزل آخر

کنون که در کف گل جام باده صاف است ‌ ‌ ‌ بصد هزار زبان بلبلش در اوصاف است
بخواه دفتر اشعار و راه صحرا گیر ‌ ‌ ‌ چه وقت مدرسه و بحث کشف کشاف است
بدرد و صاف ترا حکم نیست درکش دم ‌ ‌ ‌ که هرچه ساقی ما ریخت عین الطاف است

گل معروف و اینجا کنایه از سالک است که رهبر و این سالک است جام باده کنایه از حیات مستعار است که مردم را سبب وقار است بلبل دوستان خوش آمد گو درین هنر با خوش الحان چو اشعار کلامی موزون که خواننده و شنونده را خوش وقت گرداند و در بهجت و سرور رساند و اینجا کنایه از حقایق است که شامل گوناگون دقایق است و دفتر اشعار کنایه از کتب است که بیان معارف حقائق دارد و احوال عارفان را می شمارد و صحرا عبارت از عالم عشق و محبت است که سبب حصول آن مودت است راه صحرا گرفتن عبارت است از گوشه گزینی و خلوت نشینی مدرسه جای درس و بحث بمعنی کافتن و گفت و گو انداختن کشف کشاف نام کتابی است که شرح تفسیر کشاف است که زبان فضلا و علما در وصف آن وصاف است و مصنفش جار الله زمخشری است و عالم عالمش مشتری اگرچه مذهب اعتزال دارد با وجود آن در مولویت آن اعتدال دارد که مقتدای عالمیان و پیشوای مفسران است دردو

از همه کس ظهور محبوب حقیقی در نظر بصیرتش آید و از هر فعلی فاعل حقیقیش و نماید بیتی چند در کمال شوریدگی

از راقم حروف و شارح دیوان افتاده و بطون خویش از ظهور اینمعنی جا داده

غزل شارح

خیز دلا کز آب حسب آئینه سکندری + تا تو دران صفای خوش صفو خویش بنگری + عشق دو اسپه در رسید عقل بگوشه در خزید + زانکه بخویشتن ندید قدرت در برابری + عشق زمین و آسمان کرد مهر خود نشان + کین دو مرات آشیان منزلتم ازان پری + عشق ز روز اولین ساخت مرا بخود قرین + ما و سرود عشق همین خاک بچرخ چنبری + عشق چو علم برکشید وقت عزای شد پدید + ای دل ازین چه برمزید نفس مجوع پروری + عشق چه بود کیمیا کز عملش وجود ما + بود اگرچه کم بها گشت چو زر جعفری + عشق به پوست و گوشت دلی کرد اثر چو داغ سکے + داغ بداغ پی به پی ساخت بمن نشان گرمی + عشق بچشمه حیات چو سحاب باب چون نبات + پرورشی نمود تات زان ثمرات برخوری + عشق ز نغمهاے خویش ساخت دلم تمام ریش + تا کندم بجان چو پیش زین نغمات آوری + عشق چو دید این نکات سر بقدم مرصفات مد برخ نمود و قبه بات برسند ات سنجری + عشق لعشق بیشتر زد و سه گام بیشتر + جانب غالب از هنر شعر چو دید در روے

وله منه

باغ فردوس لطیف است ولیکن زنهار	تو غنیمت شمر این سایه بید و لکشت
گر نهادست همه اینست زهی نیک نهاد	در سرشتت همه اینست زهی نیک سرشت

فردوس بهشت است که آدمش بهشت ست زنهار البته سرشت آفرینش و نهاد نیکو تسناش ای سرمایه سداو دمنی بیت چنین باشد که مایه هزار آفرین باشد یعنی باغ فردوس اگرچه لطافت دارد و بجنب خود مقامے دیگر را نمی شمارد ولیکن تو البته حیات دنیا را غنیمت شمار و تمتعی ازو بردار که مقام حصول مراد است و موجب قرب من لا زوال ولا فساد است هرچند بهشت خوشتر اگر نهاد تو همه اینست که حیات دنیا از جهت آن نخواهی که موجب وصال ایزد متعال است و سبب قرب من لایزال زهی نیک نهاد و اگر سرشتم همه اینست که حیات دنیا را از بهر آن می خواهی که بالا مذکور شد زهی سرشتی نیک بر کران از فساد و بدانکه این مقال در منقبت دنیای سریع الزوال از جهت حصول قرب بمن لایزال درین معنی حضرت عبد الله انصاری گوید و ارباب

عارف از خندهٔ می در طمع خام افتاد

وله منه

سنگ وگل را کند از یمن نظر لعل وعقیق   هرکه قدر نفس باد یمانی دانست

لعل جوهریست معروف ومشهور برزبان خاص وعام مذکور یمان یمن وآن شهریست ودرکتب مسطور ونزد اهل حق منظور بادیمانی بادی است که از جانب یمن خیزد ومایهٔ سور وسرور براهل مدینه ریزد واینجا کنایه از انفاس اویس قرنی است که مقبول حضرت صمدیت بوده وهم در مقام قرن آسوده ومآل این مقام اشاره بحدیثی است که از مشکوة صدر سرور عالم وسرور بنی آدم صدور یافته وبرجهانیان چون نیّر اعظم برتافته وهو لاجد نفس الرحمن من جانب الیمن واراد به اویس القرن ومعنی بیت چنین باشد تا موجب آفرین باشد یعنی هرکه قدر مقبولان درگاه حق بداند وباحترام تمام توجه خویش بایشان راند حضرت رب العزت اورا عزتی کرامت فرماید که از یمن نظر او سنگ وگل بلعلی وعقیقی گراید ومی سزد که از یمن وجود انسان مراد بود واز بادیمانی انفاسی که دولیت ایزدی است درنهاد او بود ومعنی بیت چنین شود تا نفیسی باشد که باد وار از جانب یمن بوزد یعنی هرکه انفاس خویش را قدر وقیمت دانسته رایگان وضایع نساخت وهیچ نفس از یاد حق غافل گشته بغیر نپرداخت اورا این کرامت حاصل آید که از یمن نظر او سنگ وگل بلعلی وعقیقی گراید یعنی انسان ناقص که بمنزلهٔ سنگ وگل بود از یمن نظر او بحد کمال رسد

وله منه

دلبر آسایش ما مصلحت وقت ندید   ورنه از جانب ما دل نگرانی دانست

آسایش آسودگی واینجا کنایه از وصال است که مایهٔ سرور مطلق است ومعنی بیت چنین باشد تا بیان سحر مبین باشد که حق جل وعلا بمصلحتی در دنیا وصال خود بما کرامت نفرمود واگرنه نگرانی دل واشتیاق تمام و توجه مالا کلام از ما معلوم فرموده بود

غزل آخر

همه کس طالب یارند چه هشیار چه مست   همه جا خانهٔ عشق ست چه مسجد چه کنشت

مسجد سجده گاه اسلام کنشت معبد کفار ذوی الآلام بدانکه مآل این مقال اشاره بمرتبه ایست از مراتب محبت ومنزلی از منازل مودت که چون سالک بدان مقام رسد فنای مطلقش حاصل گردد ودر همه جا

نباید کرد و دوم وا ایچنین را باد باید آورد که این سخن بر وجه مثل باد که بردارند تخت سلیمان را سلیمان باید گفت و نقش تو که بروارنده وجود تست از و نیز همچنان باید شنفت

غزل آخر

ساقی ام خضر است و می آب حیات
توبه از می چون کنم هیهات هات

ساقی معروف و اینجا کنایت از مرشد طریق ست که هادی این فریق ست می معروف و اینجا کنایت و عبارت از مستی است که واقع هستی است هیهات اسم فعل بمعنی چه دور است همچنان در ترجمه قرآن مسطور است و این معنی کلمه مشهور است و هات مختصر هیهات است که از جهت رعایت وزن شعری اختصار کرده شده است و معنی بیت چنین باشد تا آفرین آفرین باشد که ساقی من خضر ست و می در شان من آب حیات هرگاه که معامله من چنین بود توبه از می چون کنم هیهات هیهات ای چه دورست چه دورست توبه من از مستی تو و ری من الهی ای مستی و اگر هات بمعنی بیار بود هم درین مقام سزاوار بود که بساقی خطاب می کند و مامول خود ازو می طلبد

غزل آخر

عارف از پرتو می راز نهانی دانست
گوهر هر کس ازین لعل توانی دانست

عارف شناسنده حق و مکاشف هستی مطلق و اینجا کنایت از حسین منصور ست که در تجلیات فنای خود معذور است می معروف و اینجا از عشق مراد است که سالک را موجب رشاد و سداد است پرتو می کنایه از تجلیات حق است که کتمان آن موجب رضای خدا و ثمر شهادت مطلق ست کما قال علیه الصلوة والسلام من عشق و کتم فمات مات شهیدا و اوجب علی ربه الاکرام گوهر اصل هر شئ را گویند و حقیقت هر چیز را ابد و جوینده لعل جوهر یست سرخ و درفشان که عبارت از می سرخ انگوری آرند و کنایه از عشق و محبت دارند و معنی بیت چنین باشد تا سرمایه تحسین باشد که از تجلی عشق حسین منصور عشق کماهی دانست و حوصله او کتمان آن که موجب رضای حق است نتوانست چون از آن عارف عدم رضای حق بوجود آمد مقام تعجب رو نمود آمد و از آن جهت دفع تعجب می گوید و طالبان راه بدان هدایت می جوید مصرع گوهر هر کس ازین لعل توانی دانست، یعنی این لعل که عبارت از می سرخ و مظهر هر نابود و بود است و در وجود هر که افتاد حقیقتش را بالظهور عیار خود ظاهر نمود چنانچه حضرت خواجه در شان همین عارف جای دیگر خود می فرماید و این عقده را از پیش خلق می گشاید بیت عکس روی تو که در آئینه جام افتاد

شوے ﻩ و حضرت خواجه نیز بهمین مضمون جاے دیگر فرموده و بیان استغنی نموده

هر کرا خوابگه آخر بدو مشتی خاکست گو چه حاجت که بر افلاک کشی ایوان را

غزل آخر

شنیده‌ام سخن خوش که پیر کنعان گفت فراق یار نه آن می کند که بتوان گفت
حدیث هول قیامت که گفت واعظ شهر کنایتیست که از روزگار هجران گفت
نشان یار سفر کرده از که پرسم باز که هرچه گفت برید صبا پریشان گفت

یار سفر کرده عبارت از حق بود که هستی مطلق سفرد یعنی در عالم عدم علی الاطلاق او شاهد بود و در حال صبا و رضاع نیز قدری می نمود و هرچند در شعور بیشتر آمدیم در غیب بیشتر آمدیم برید صبا عبارت از علما و فضلا ست و تشبیه علما بالصبا از ان وجه بود که چنانچه صبا موجب کمال و سبب شگفتگی ریاحین ست علما موجب کمال و سبب شگفتگی طالبان دین ست و معنی بیت چنین بود که درخور صد آفرین شود یعنی نشان حضرت صمدیت جل و علا از که پرسم که هرچه صبا و علما فرموده اند و در کتب تحریر نموده اند مختلف ست و قول یکے بدیگرے نمی ماند که هر یکے مرکب مقال خویش بطرفی می راند و اگر یار سفر کرده عبارت از سرور کائنات و مفخر موجودات شود برید صبا عبارت از علما و فضلا بود

وله منه

گره بباد مزن گرچه بر مراد وزد که این سخن بمثل باد با سلیمان گفت
فغان که آن مه نامهربان دشمن دوست بترک صحبت یاران خود چه آسان گفت
غم کهن بمی سال خورده دفع کنید که تخم خوشدلی اینست پیر دهقان گفت
بیار باده بخور زانکه پیر میکده دوش بمی حدیث ز عفو رحیم و رحمان گفت
بعشوه که سپهرت دهد ز راه مرو ترا که گفت که این زال ترک دستان گفت
من و مقام رضا بعد ازین که جور رقیب که دل بدرد تو خو کرد ترک درمان گفت

گره بباد زدن عبارت از تکیه بر نفس کردن است که فرو رفتن مد حیات است و بر آمدن او مفرح ذات و بر مراد رفتن او عبارت از خوش و قوت ساختن ست و بصحت و عافیت پرداختن پس ادای معانی چنین باشد که موجب آفرین باشد نفس که ودیعت حق است چون بصحت و عافیت می رود و کام بخش میشود بران تکیه

فرموده تا موجب صد آفرین باشد ای مرشد بیا که یار از رخ پرده گرفت و مشاهدات تجلیات که روزی چند منقطع شده بود باز از سر جلوه برگرفت و انقطاع آن که موجب بیخودی و بی شعوری بود از لطف ایزدی باز تری و تازگی رو نمود و وقت است از راه کرم بیا و از بیان معارف و حقایق مددی فرما تا بذوق آن در سلوک در آییم و قطع بادیهٔ عشق نماییم

وله منه

آن شمع سرگرفته دگر چهره برفروخت
وان پیر سالخورده جوانی ز سر گرفت

آن شمع سرگرفته اشاره بروی یار است که عبارت از مشاهدات تجلیات اسرار است آن پیر سالخورده اشارت لعشق و محبت است که در حالت قبض راهش مسدود بود بر اهل مودت است و معنی بیت چنین باشد تا موجب تمکین یاران شد که آن مشاهدات تجلیات که اوایل بحال ما پرداخت و ما را خوش وقت می ساخت و پس از آن شمع آسا تیرگی گرفته بود باز از سر سوخت و چهرهٔ خویش را برافروخت و روشن و تابان نمود و سلوک عشق که از سبب عشق مسدود شده بود در راهش باز گشود و عشق از سر نوتری و تازگی یافت و آفتاب وار برتافت یعنی ابواب مشاهدات که مسدود شده بودند باز مکشوف گشتند و عشق و محبت از سر نوجوان شدند

وله منه

بار غمی که خاطر ما خسته کرده بود
عیسی دمی خدا بفرستاد و برگرفت

بار غم عبارت از حال قبض است و آوردن آن عیسی دمی عبارت است از مرشد زمان و معنی بیت چنین باشد تا موجب تسکین باشد که حالت قبض که ابواب مشاهدات بر ما مسدود ساخته بود و خاطر خستهٔ ما را که در هیچ نمی آسود لطف ایزدی مرشدی فرستاد که ابواب مشاهدات را باز برگشاد و خاطر خسته و پریشان بجمعیت در افتاد

غزل آخر

با بال و پر مرو از ره که تیر پرتابی
هوا گرفت زمانی ولی بخاک نشست

بال و پر کنایه از مال و جاه است که هر دو سالک را سد راه است و تیر معروف که تازی سهمش گویند پرتاب بقدر انداختن است که راهیان در آن مقصودی جویند و معنی بیت چنین باشد تا بیان سحر مبین باشد که باسباب دنیوی که عبارت از مال و جاه است و طالب را سد راه است از دست مرو و معجب و متکبر مباش و خویشتن را چیزی مترایش که تیر به در پر هر چند مقدار پرتابی هوا برگرفت باز بخاک سر در گرفت یعنی هر آنکه او را بخاک نشستن است باسباب مستعارش از ره چه رفتن است بیت ای برادر چو عاقبت خاکی خاک شو پیش از آنکه خاک

گفتم ای مسند جم جام جهان بینت بگو
گفت افسوس که آن دولت بیدار بخفت

یعنی آن انسان مومن را که از مقام محبوبیت بمقام محبیت در آمده بود و ابواب نامرادی بها بروی خودی کشود گفتم که ترا چه پیش آمد که دولت بصد وجه از پیش آمد گفت که آن دولت بیدار محبوبیت بخفت دلبر آمد و نکبت محبیت از در در آمد و سوز و گداز چون محبان از پس حضرت خواجه بمناسبت آن مقام می گوید و هم سران را عبرت می جوید

وله منه

سخن عشق نه آنست که آید بزبان
ساقیا می ده و کوتاه کن این گفت و شنفت
اشک حافظ خرد و صبر بدریا انداخت
چه کند سوز غم عشق نیارست نهفت

یعنی سخن عشق آن نیست که بگفتار در آید یا سالک را گفتن آن شاید پس ای مرشد گفت و شنفت را کوتاه کرده در توجه باطنی در آ و دستگیری واماندگان نموده بر معارج علیا بر آ که سیل اشک حافظ رخت خرد و دانش و متاع صبر و توانش را بدریا انداخت چه کند که سوز عشق را نهفتن نتوانست علاج دیگر غیر ازین کردن ندانست

غزل آخر

ساقیا آمدن عید مبارک بادت
وان مواعید که کردی مرواد از یادت

ساقی معروف و اینجا کنایه از مرشد کرده و از مجاز بحقیقت پی برده عید روز شادمانی از جریان عیش و کامرانی و اینجا کنایه از هنگامی هست که سالک را از اسرار عشق جلوه کردن گیرد تا بدان خاطر سالک سور و سرور پذیرد مواعید وعدها از خاطرت نرود ای برنا و معنی بیت چنین باشد که تا در بیان سحر مبین باشد که ای مرشد آن هنگام اشعات تجلیات و ظهور بروق محبت مبارکت باد و آن مواعید را که در بدایت حال می فرمودی از یاد مرواد و در رسمی است که عارفان عامل و مرشدان کامل مسترشدان خویش را در بدایت حال ریاضات که تربیت می کنند از مقامات آینده آگهی میدهند و بشارتها می فرمایند تا بدان قوت مردوار در سلوک در آیند

غزل آخر

ساقی بیا که یار ز رخ پرده برگرفت
کار چراغ خلوتیان باز در گرفت

ساقی نوشاننده و اینجا کنایت از مرشد کرده که از بیان معارف و حقایق مسترشدان را در ذوق در آورده چراغ معروف و اینجا کنایه از دل سالک ست که رونده این مسالک ست کار چراغ روشنی است و اینجا کنایه از تجلیات عشق است که از دل سالک سر بر آرد و در شاهد نقش آرد باید دانست که حضرت خواجه این شعر را در حالت بسط بعد از قبض

در مقام محبوبیت است و بر بساط ناز بر رسم سابق قدم نهاده از شراب محبوبیت جام گرفت حکمت بالغه چنین تقاضا کرد و حکیم صاحب کردار رو برین آورد که او را از میخانهٔ محبت ذوق محبیت چشانند و از مقام محبوبیت در مقام محبیت نشانند چنین خطابش کرد و از بهر برداشت او باین ندا عتابش کرد تا از مقام خود بالاتر که بر آید که رکوتش باین مقام نشاید کما قال الله تعالی فی کتابه المنزل علی رسوله المرسل یا ایها الذین آمنوا من یرتد منکم عن دینه فسوف یاتی الله بقوم یحبهم و یحبونه یعنی اگر شما را ذوق آن باشد که از جام محبت حلاوتی برگیرید و خواهید که بر رسم سابق در مقام محبوبیت رکون پذیرید حکمت بالغهٔ ما چنین تقاضا می کند و توجه بر آن می نهد که قومی دیگر پیدا کنیم و حلاوت نشائتین در کام شان نهیم و او ازین معنی آگاه شود که هنوز در مقام اول رو براه بود و ازین سبب

ولہ منہ

گل بخندید که از راست نرنجیم ولی
هیچ عاشق سخن تلخ بمعشوق نگفت

یعنی بزبان استغفار گل بخندید و این گونه خنده کردن اشاره به ظفر باید دانست که گویا گل دیگر شگفته اند چنانچه بار از زبان محبت در مقام محبوبیت می گوید و اظهار ما فی الضمیر می جوید

ولہ منہ

گر طمع داری ازین جام مرصع می لعل
دُر یاقوت بنوک مژه ات باید سفت
تا ابد بوی محبت بمشامش نرسد
هر که خاک در میخانه برخسار نرفت

یعنی ای محبوب حالا مقام محبوبیت بگذار و در مقام محبیت خویش را در آر تا بکمال خود رسی و ازین اراده تو را آید بکسی حلاوت نشائتین که محبوبیت و محبیت باشد بکام در آری و خود را بمعارج علیا و مراتب کبری بر آری و بعد وقوع این واقعه و پس از سنوح این سانحه آن محبوب را که در مقام محبیت در آمد و در سوز و گداز چون محبان صادق بهم بر آمد می گوید و محبان واثق را هدایت می جوید

ولہ منہ

در گلستان ارم دوش چو از لطف هوا
زلف سنبل ز نسیم سحری می آشفت

یعنی آن انسان مومن را که از مقام محبوبیت بر آمده در مقام محبیت جای گرفت و در گوناگون آلام ماوای گرفت

ولہ منہ

وہمو فطرت بمرتبۂ سر القلب تا سر السر رسیدیم از دل و عشق که لطیفه ازان خیزد و تعلق خویش ہم بریدیم پس بحکم حسنات الابرار سیئات المقربین در ہنگامی که سالک از مرتبۂ دل و عشق بالاتر ک برآید با زید و توجه نمودن حرامش آید پس براین تقدیر ابیات بالا و رہ بدایت حال گفته و این بیت در بیان نهایت حال خود ہم سالک و سفته و باید دانست که درماند و بود حریفان آن زر قلبی که ہیچ جا رواج نگیرد و در قمارخانه و شرابخانه صرف پذیرد شاه قاسم انوار گوید و عاشقان را بدایت جوید بیت سر وحدت را توان گفتن به نزدیکان راه + در میان صحبت ما گر نبودی جز مگس + برآر باب ذوی الالباب و اصحاب ذوی الاکتساب مخفی و خوشیده و پنهان و پوشیده نماند که عارفان آگاه و سالکان رو براه در سلوک طریق اسرار بر ملا ننیند ازند و شهادت خود را باطل نسازند و آنچه از عجائبات عشق و آسرار آن می بینند و لآلی یواقیت آن می چینند پنهان می کنند که مجاز بگفتن آن نیند چنانچه عرفای ظرفای گفته اند و لآلی آبدار بالماس نطق سفته اند ہ می بین و مگو مذاہب انیست + می جست و بجو که مشرب انیست + و اگر احیانا در حالت محو و مستی سری از یکی بر ملا افتد از حالت صحو و ہستی باستغفار تدارک آن کنند چنانچه شارح گوید و اظهار مافی الضمیر جوید نظم نه حسنت را بجز من گرم بازار + نه عشقم را بجز تو کس خریدار + من و تو ہر دو با ہم عشق بازیم + گہی معشوق گاہے عاشق زار + چو نیکو بنگرم در حال ہر چیز + نہ بینم ہیچکس جز تو پدیدار + لعمرک کس درین دیر سپنجی + بجز ذات و صفاتت نیست دیار + زلیخا خود توئی یوسف تو باشی + توئی لیلی توئی مجنون خونخوار + گہے سر از گریبان سلیمان + برآری کس نیابد بر درت بار + گہے در بر لباس الفقر الناس + بپوشی تا بگردی در بدر خوار + گہے زاہد شوی و اہل تقوے + گہے در بر لباس کفر و زنار + گہے باشد محمد محمدت جوی + گہے گردی ابوجہل نگونسار + گہے دری بدست آئے ببوئی + گہے در زیر کوب آن شوی خوار + توئی ہم عاشق و معشوق و ہم عشق + زچه لی و چگونے جمله بیزار + خدایا قادرا حقا ملیکا + چه باشد راز در تحویل اسرار + همه نیرنگے عشق است غالب + تماشا بین و استغفر زگفتار +

غزل آخر

صبحدم مرغ چمن با گل نوخاسته گفت ناز کم کن که درین باغ بسی چون تو شگفت

مرغ چمن بلبل ست که عاشق گل ست و اینجا کنایه از واجب الوجود و رب معبود در حالت محبیت بود و گل کنایه از انسان مومن در حالت محبوبیت شد و یعنی واجب الوجود و رب معبود چون از حالت محبیت بر آمده

عزت بسوی ازان اند که پایه معراج طریقت و وسیله دریافت حقیقت است و سلوک بادیه طریقت بی او میسر نمیشود و بی رعایت او سالک براه عشق نمی رود دیا وقت عزیز ازان گفته که اوقات حیات فی حد ذاته جوهر گران بهاست و اضاعت او موجب ندامت و پشیمانی عمرهاست چنانچه شاعری گوید و اظهار این معنی جوید بیت هر یک نفس که میرود از عمر گوهریست ٭ کان را خراج ملک دو عالم بود بها ٭ و می شاید که شارح باین طریق در آید و عقدهٔ خاطر خود را بر گشاید و در او همچنین سرآید که صوفی در بدایت حال چو آن در سلوک طریقت رود در زهد و تقوی درزد تا بدان تصفیه و تجلیه حالش شود تو شایستهٔ عشق و محبت گردد پس معنی بیت چنین باشد تا موجب آفرین باشد که ای مرشد بیان عشق و محبت فرما و ما را از ظاهر پا که ایام ظاهر پرستی که ناموس و نام و ران دامن گیر می شد و اسم و رسوم جهان در تدبیری باشد بگذشت تو برق عشق و محبت در درفشیدن برآمد و ظلام تعلقات جهانیان در درخشیدن در آمد وقت عزیز به بطالت گذشت آنرا حرمت نداشتیم و بغرتش نشناختیم بیا تا آن مقدار عمر که بی حضور مرشد ببطالت گذشته قضا کنیم و تلافی آن نمائیم

وله منه

آن نقد دل که بود مرا صرف باده شد ٭ قلب سیاه بود ازان در حرام رفت

نقد دل اضافت بیانی ست نه از قبیل جوهر کانی قلب ناسری حرام ناروا ای عزیز اگر عاقلی از هر دو برآ و معنی بیت چنین باشد تا در او چون در تخمین باشد که نقد دل من در راه عشق مصروف شده و عشقبازی موصوف شد نقدی ناسره بود تباه از تابش آتش سیاه در بازار شریعت رواجی نمی گرفت کسش بچیزی نمی ستاند و در هیچ مقامش نمی نشاند لاجرم ببازار عشق شتافت آنجا رواج یافت چنانچه شیخ فخر الدین عراقی گوید و طالبان را هدایت جوید بیت بطواف کعبه رفتم بحرم رهم ندادند ٭ که برون در چه کردی که درون خانه آئی ٭ در دیر میزدم من ز درون ندا بر آمد ٭ که بیا بیا عراقی که ز خاصگان مائی ٭ یعنی چون در راه عشق در آمدم نقود دل را صرف آن کردم دلم چون قلب بود باعتبار ناسرگی خود در راه حرام رفت و چون قلابان بظهور قلبی از احترام رفت و هر زری که قلب ست از تابش آتش سیاه برآمد پس عشق آتشی ست که عیار دلها را می نماید کما قالوا العشق جمرة من جمرات النیران و عشق را حرام ازان گفته که عشق سببی است که طالب را بمطلوب می رساند بعد ازانکه طالب بمطلوب رسید گنجایش نماند که چون طالب بمطلوب رسید از جملهٔ مقربان حضرت گردید و چون سالک درین مقام متحیر شود کسی نزول توجه نمودنش حرام بود یعنی چون از علو همت

جوابش گویم

که مراد از حیا درین مقام حیای عزیزی است که در شرع مذموم است و صاحبش مشئوم که از اکتساب خیر و اعمال مانع بود و ورد الحیاء تمنع الرزق و در شانش سر زده حیای کسبی و عملی که از اعاظم شعب ایمان است و ورد الحیاء من الایمان و در شان است کما اورده صاحب المواهب اللدنیه فی حیائه صلعم ناقلا عن القرطبی و قال الحیاء المکتسب هو الذی جعله الشارع من الایمان و هو المکلف به دون الغریزی پس سبکه معانی بیت این بود و او الیش چنین سزد که گفتگو کم نما و از نصیحت گوئی باز آ که مردم چشم من حیای عزیزی که محجوب کننده صاحب خود است رفع ساخته و بی حجابانه بسلوک عشق پرداخته و گفتگوی خلق پس انداخته و آنچه شیخ شرف الدین بخاری در منظومه خود که مشهور بنام حق است گوی هدایت از میدان ربوده مبنی ازین معنی و مظهر این شانی است بیت

در طلب کردن حقیقت کار هم از خدا شرم دار و شرم مدار

سوال

اگر سائلی گوید که سوختن بشکرانه مناسبت داشت که هر دو را بیک مقام نگاشت

جوابش گویم

که شکر عام است از آنکه بزبان بود یا بجنان یا بارکان شود چنانچه در کتب معانی مسطور است علی الخصوص در مطول مذکور است پس اگر عزیزی در منزل عزیزی نزول کند و صاحب منزلش برعایت عزتش مفرش فاخر بگسترد و عطریات در مجلس بسوزد و مشعلهای افروزد و در هنگام ملاقات از جهت دفع عین الکمال و چشم زخم حسودان و بداندیشان بدخیال اسپند بسوزد شکر قدوم وی کرده باشد و حرمتش بجا آورده باشد

فافهم یا اخی و کن بنا وفی

غزل آخر

ساقی بیار باده که ماه صیام رفت
در ده قدح که موسم ناموس و نام رفت
وقت عزیز بود و بیا تا قضا کنیم
عمری که بی حضور صراحی و جام رفت

ساقی معروف و اینجا کنایه از مرشد کرده و توجه خویش را با اقبال او آورده ماه صیام ماه رمضان که در آن ماه روزه داشتن فرض عین است و بر همه لازم همچون دین است و این جا کنایه از مدتی است که در آن آوان اتباع رسم و رسیده و آن معرفت الله بوئی بمشام دلش نرسیده و اتباع رسمی او وقت عزیز از آن خوانده و سفال بدین

عزیز

ورنه تشریف تو بربالای کس کوتاه نیست ⁂ و باید دانست که این معنی اگرچه فضلای این فن اداعی کنند و گوی حسن ادا بجای نکاه می کشند اما خالی از تعسف و تکلف نیست و از قواعد عقل و نقل بطرفیست چه لزوم نفی در نفی مثل این چنین کلام در هیچ کتاب از کتب عربیه که مخرج این قول است بنظر نه در آمده اگرچه دیده بجستجوی آن بسر آمده و آنچه در کتب واقعست مانند قوله تعالی است لا یزال بنیانهم الذی بنوا ریبة و قول نحویان ست ما زال زید عالما و در فارسی چنانچه گویند در قول کریم نیست و چنانچه در شعر حضرت خواجه بیت روشن از پرتو رویت نظری نیست که نیست ⁂ منت خاک درت بر بصری نیست که نیست ⁂ و چنانچه در شعر شمس تبریز بیت لاالارنم لاالارنم لابر سر الارنم ⁂ من هیچ لا را بر کنم چون آرم از الا نفس ⁂ یعنی کلمه باشد که متضمن نفی بود دبار چون نفی بر سرش در آید معنی اثبات جلوه نماید زانکه دو نفی دلیل دیگری شود چنانچه درین بیت یکی فعل شرط بود و دیگری جزای آن شود کما قالوا الحمیة للمریض ومن لا مرض له لا حمیة علیه هیچ احدی در صور نفی در نفی را اثبات نمی گوید و راه براستی درستی آن می پوید
بمعنے پرہیز ۱۲

فلله در من انصف واتبع الهدی و ترک التکلف بالمرے

غزل آخر

ماجری کم کن و باز آ که مرا مردم چشم	خرقه از سر بدر آورد و بشکرانه بسوخت

ماجرا گفتگو و اینجا کنایه از نصایح و مواعظ است که مردم را از بدی به نیکی واعظ است مردم چشم انسان العین شود خرقه لباسی که مرقع بود و لباس چشم را دانایان بحیا تعبیر کرده اند و در ادا بدین روش پی برده پس معنی بیت چنین بود تا شنایان اهل یقین شود که گفتگو کم نما و از نصیحت گوئی باز آ و مرا از سلوک عشق حاجب و مانع مباش و خاطر خویش را ازین اندیشه مخراش که مردم چشم من خرقهٔ خویش که عبارت از حیاست در شکرانه حصول محبت سوخته اند و باقبال مطلوب دیده بر دوخته اند و درین مضمون راقم حروف و شارح دیوان گوید و آئین مقال اظهار این معنی جوید بیت در شکر آنکه شد ز میان عقل حیله ور ⁂ چشمم بسوخت خرقهٔ ناموس و نام و ننگ ⁂ و ماجرا کم کن می تواند که خطاب عام باشد یا خاص خطابی بنفس خود می تراشد چنانچه خواجه در آخر این غزل خود می فرماید و این مشکل ما را می کشاید بیت

ترک افسانه بگو حافظ و می نوش دمی ⁂ که نخفتیم بشب شمع بافسانه بسوخت

سوال

اگر سایلی گوید که حیا از حمیده حماید صفات مومن بود پس دوری آن چرا بخود نسبت فرمود

مزرعه ایست از گیاه آگنده ذکر و فکر زرع آن مزرعه خطرات فاسده علف آن شده و تا زرع را از علف پاک نداری هنگام درو چه حاصل برداری پس همواره باستغفار بیخ آن علف را برکن و برگ و شاخش بشکن و در اوقات مرجوع بذکر و فکر مشغول شو تا حاصلی بدست آری هنگام درو

وله منه

صاحب دیوان ما گویا نمی داند حساب | کاندرین طغرا نشان حسبة لله نیست

دیوان جای نشستن دبیران و اینجا کنایه از مرتبه عشق و محبت ست که مقام اهل مودت ست صاحب دیوان عبارت از محبوب ست که همه را مطلوب ست و این طغرا اشارت ست بعشق بازی و جان پردازی حسبة لله عبارت از مهربانی ست و شفقت رعیت که شیوه شبانی ست الراقمه ؎ بکن در شعر حافظ آن آوائی ∴ که آید آفرینت را صدائی ∴ یعنی معشوق ما گویا حساب نمی داند که در دیوان عشق و مسند معشوقی بعاشقان و مشتاقان التفات نمی راند و عشاق را بشفقت و مهربانی نمی خواند و حال آنکه اهل حساب و صاحب دیوان را رسمی ست که رعایت خاطر رعایا و زیردستان نموده چیزی از حساب فروگذارند و حسبة لله و استمالة للقلوب هم چنین کنند پس این بیت بدین معنی به بیت بالا موافق باشد و سیاق با سباق متفق گردد که گفت بیت این چه استغناست یارب وین چه نادر حکمت است ∴ کین همه درد نهان ست و مجال آه نیست

سوال

اگر سائلی گوید که نسبت عدم علم بمعشوق حقیقی از سوء ادب است و سوء ادب از اولیا عجب است

جوابش گویم

که این قسم گستاخیها هنگام استمالت از خواص بسیار بوقوع می آید و هم از ایشان می شاید چنانچه حضرت خواجه در مقام دیگر میفرماید و عقده این عقده می کشاید بیت جز این قدر نتوان گفت در جمال تو عیب ∴ که خال مهر و وفا نیست روی زیبا را ∴ و می تواند که باقتضای النفی فی النفی اثبات معنی چنین باشد و ادایش این تراشد که صاحب دیوان ما که قضا و قدر باشد گویا حساب می داند و باقتضای عدل قلم می راند که درین طغرا که عبارت از ملک باشد نشان حسبة لله است و سعت رحمت او را همه جا راه است یعنی جریان امور همه بر حسب عدالتی ست که سر موی تفاوت و تجاوز که نمودار است بحسب دریافت ماست که بس بی مدار است چنانچه پیش ازین خود میفرماید بوجهی که ما را شاید بیت هرچه هست از قامت ناساز بی اندام ماست ∴

راست و جستجو شاه نیز مهرهٔ شطرنج ست که بزرگترین مهرها اوست و اینجا عبارت از اهل خودی و پندار ست که شاهان را در جستجو ست و معنی چنین باشد که شیرین تر از انگبین باشد یعنی در طریقهٔ رندان سعی و تردد بی پندار و خودی خواهم نمود و عقدهٔ امل خود خواهم برگشود تا چه بازی رو نماید و از پردهٔ غیب چه عقده برگشاید که با خودی و [illegible] درین راه راه نیست و بر عرصهٔ شطرنج رندان مجال شاه نیست و باید دانست که بازی و رخ و بیدق و عرصهٔ شطرنج و شاه از جملهٔ تلازمات شعری ست ای سالک آگاه

ولہ منہ

در طریقت هر چه پیش سالک آید خیر اوست
بر صراط مستقیم ای دل کسی گمراه نیست

طریقت منزلی ست از منازل اربعهٔ مشهوره که سالکان راه سلوک مدار ست و در آن تحیر نمودن ناچار است یکی شریعت دوم طریقت سوم حقیقت چهارم معرفت و حفظ هر چهار لازم ست هر سالکی را که دران مسالک عازم ست چنانچه گفته اند مصرع گر حفظ مراتب نکنی زندیقی و صراط مستقیم عبارت است از کیش احمدی و شرع محمدی صلعم بکذا فی التفاسیر ای طالب خوش در گیر ای رقمه بشعر حافظ آن معنی ادا کن که شاید آفرین را از سر و تن ٭ یعنی ای دل در طریقت هر چه پیش سالک آید از خیر و شر و آدر ارد نماید در ان نفع و ضرر همه خیر سالک ست باید که صراط مستقیم و دین قویم که شرع مطهر محمدی ست از دست ندهد که شرع محمدی شارع راه است روندهٔ آن هیچگه گمراه نشود و در بعضی نسخ بر صراط مستقیم دل مرقوم ست بی اداة ندا باضافت صراط مستقیم بسوی دل ای طالب دانا پس معنی چنین سزد که ادایش این بود که در طریقت سالک را یعنی عرفان ای ۱۲ هر چه پیش سے آید و دلش پیر باید از خیر و شر و نفع و ضرر همه خیر سالک ست اگرچه راهش بر مهالک هست که بر صراط مستقیم قلبی هیچکس گمراه نیست و بهتر از پیش راه نیست یعنی خطرات سالک ابر دو وجه پیش می آید خطرات قلبی که لمة الملک انبعاث او را سبب است و خطرات نفسی که لمة الشیطانش در طلب ست کما ورد فی الحدیث من رسول الملک المنان ان فی قلب ابن آدم لمتان لمة من الملک و لمة من الشیطان و لمه بضم لام و در لغت یعنی همزاد است چنانچه در مهذب اللغات افتاده است پس سالک را باید که صاحب تمیز بود و در خطرات قلبی و نفسی که از لمة الملک و لمة الشیطان حادث می شود و دلش را بنجو می کشد بعلاماتی که مسطور ست در مصنفات سلف و مولفات خلف و سالک چون شریعت را مستحکم کرده در طریقت متحیر شود صراط مستقیم از همین دلش بود و غور در الحدیث استفت قلبک و لو افتاک المفتون ای برادر بهوش باش و خاطر خود را از وساوس مخراش که خاطر بنده

بوده مفعول و معنی بیت چنین باشد تا بیان سحر مبین باشد که در شب معراج حضرت جل و علا حبیب خود را احمد مصطفی بالوف اسرار عشق جلوه گر شد و تصنوف شیون آن پرده در شد اسرار عشق را ملاحظه کن که هیچ خوبی در باطنش آرام یافت که اصلا بظهور نشتافت یا رب محمد مصطفی و احمد مجتبی چه کاری عجیبه کرد که چه بوالعجبی پیش آورد که با وجود فصاحت و بلاغت سری از اسرار که در دلش تمکن یافته بود و آفتاب وار بر دلش تافته آشکارا نساخت و بظهور آن نپرداخت فافهم

وله ایضاً

گفتم که حسن چهرهٔ او را صفت کنم   او روی خود نمود و در گفتگو ببست

در لغات این بیت خفائی نیست و در دریافت معانی ظاهرش خفائی نی لیکن حضرت خواجه چون درین بیت مضمون حدیثی که از سرور عالم و سرور بنی آدم وارد و یافته تلمیح فرموده و سالکان را هدایت نموده و هو لا احصی ثناء علیک انت کما اثنیت علی نفسک و اهل الله نیز در هنگام کمال چون بمشاهدهٔ ذاتی رسند از مشاهدات سابق گردند و از آنچه گفته باشند پشیمان شوند ناچار بیان آن باید نمود و نقاب از چهره میباید کشود پس ادای معانی بیت چنین بود تا بیان سحر مبین شود که بخاطر آوردم که خوبی چهرهٔ محبوب را صفت کنم و در بیانش آرم او روی خود نمود و دهان مرا از گفتگو بسته ساخت و از کمال خجالت توجهم بهیچ نپرداخت که از آنچه گفته بودم و می خواستم که بگویم نادم گشتم و پشیمان شدم که بطوری که اوست نمی توانم بیان نمود بوجهی که او خود را ستوده نمی توانمش ستود

وله ایضاً

دانا که دید تفرج این چرخ حقه باز   هنگامه در نوشت و در هاء و هو ببست

هنگامه مجمع بازیگران در نوشتن بمعنی پیچیدن آن را تمه ادا در شعر حافظ آن چنان کن که گویند آفرین است حضرت کن یعنی دانا و عاقل که تفرج این حقه باز را دید که بی بقا و بی مدار است مجمع خود در پیچید و دهان خود را از گفتگو ببست و در مقام سکوت نشست کما ورد فی الحدیث من رسول الله المجتبی من سکت سلم و من سلم نجی

غزل آخر

تا چه بازی رخ نماید بیدقی خواهیم راند   عرصهٔ شطرنج رندان را مجال شاه نیست

بیدق پیادهٔ شطرنج که فروترین است از مهرهای او و اینجا کنایه از سعی و ترددات در حالت بیخودی که رندان

ظرف شراب حریفانش همه مست و خراب و آنجا کنایه از مقامی است که سالک دران مقام چون تحیر پذیرد آثار آن مقام که فتوحات غیبی ست بر دلش ریختن گیرد یا کنایه از باطن عارف ست که دانای معارف است و این کلمهٔ صراحی مفعول سحر کرد است نه فاعل او و فاعلش همان ساقی است از بالایش چون خمون خم شراب سرخ انگوری است که سرمایه بهجت و سروری است و اینجا کنایه از عشق و محبت ست که مایهٔ شهودت ست نغمه آواز سرود خواه از حنجره باشد و خواه از رود و آنجا کنایه از بیان حقایق و معارف است که سرمایهٔ عارف ست قلقل صدائی که هنگام ریختن شراب از گلوی صراحی خیزد و آنجا کنایه از فصاحت و بلاغت است که مقابل مرشد ازدیش بطور اول لراقمه ؎ ادای شعر حافظ آنچنان کن ٭ که آید آفرین از حضرت کن ٭ یعنی قضا و قدر عشق رنگارنگ در دنیا از کثرت و بسیاری تنگاتنگ آشکارا ساخت این مصنوعات رنگارنگ که بچه خوبی زیر فلک پرداخت یا رب قضا و قدر چه سحر کرد و چه بوالعجبی پیش آورد که سالک با وجود فصاحت و بلاغت و انواع زبان آوری و صنوف سخن پروری چون بمرتبهٔ عرفان رسید گنگ گردید و این تلمیح از مضمون من عرف الله کل لسانه می کند که عارف را در عرفان می سزد و بطور دوم لراقمه ؎ ادا کن معانی بیت آنچنان ٭ که تحسین کنندت زمین و زمان ٭ یعنی عشق انواع شیون رنگارنگ با الوان مشاهدات تنگاتنگ در دل سالک نقش بست که دلش با الوان شیون بزیب و زینت پیوست این نقوش و مشاهدات را به بین شگفت که بچه خوبی در وجود سالک تمکن گرفت و انجام شد چه سحر نمود و چه اعجوبه اظهار فرمود که سالک چون درین مقام رسید و اسرار غیب و فتوحات لاریب بر دلش وارد گردید با وجود فصاحت و بلاغت سری از اسرار گفتن نداد و درج دهانش را قفل نهاد و می شاید که شارح بدین روش در آید و بار خاطر خود بگشاید پس چنین ادا نماید که این بیت تلمیح از قصهٔ معراج آنسرور باشد و بیان واقعه لیلة المعراج می تراشد که دران شب معراج حضرت رب جل و علا الوف آلاف مسائل گفتنی و صنوف اصناف اسرار نهفتنی بحبیب خود القا فرمود و باطن او را بدان مشحون نمود و امر فرمود که گفتنیها را بگو و نهفتنیها را ستر جو پس ساقی عبارت از حضرت حق بود که قادر مطلق بود چنانچه در مرآة المعانی گفته و لآلی مجاز را با الماس حقیقت سفته و می بچندین رنگ عبارت از اسرار بود و پیاله و کدو و صراحی عبارت از باطن آنسرور شود باعتبار اختلاف احوال و حصول آمال و سحر کردن عبارت از اظهار نمودن چیزی است که بصر از دیدن آن تعجب نماید و در بصیرت عجیب آید پس بدین تقریر رمزین و محمول کلمه صراحی فاعل سحر کرد

وله منه

زلفت ہزار دل بیکی تار مو ببست راه ہزار چاره گر از چار سو ببست

زلف موی بنا گوش که حاجب رخسار محبوبان ست و سد راه طالبان و اینجا عبارت از غیب ہویت است و دریافت این معنی ارباب را از قوتی قویه است چنانچه در اصطلاحات صوفیه گفته و جواهر مجاز را بالماس حقیقت سفته و آن کنایه از دنیا ست که حاجب را مشاهده عقبی است چاره گر عبارت از عقل ست و این سخن از اساتذه نقل ست لراقمه ۵ ادای شعر حافظ آنچنان کن ✣ که گوید آفرینت حضرت کن ✣ یعنی دنیا ہزار صاحب دل را بنعمتی از نعیم خود بسته و پر و بال شان شکسته یعنی شیفته خود گردانیده و حاجبی در راه شان ہر یک شکسته از خود گذشتن نمی دهد یعنی ابنای عالم دیده از روی شفقت و تاسف می گوید که افسوس ہزار افسوس که ہزار عالم و عامل و عاقل و فاضل که شیفته دنیای دنی گشته اند و از مجاز بحقیقت پی نمی برند

وله منه

ساقی بچند رنگ می اندر پیاله ریخت این نقشها نگر که چه خوش در کدو ببست
یارب چه سحر کرد صراحی که خون خم با نغمہای قلقلش اندر گلو ببست

ساقی نوشاننده و اینجا عبارت از قضا و قدر ست که تدبیر مدبران بمخالفت آن ہبا و هدر ست و در اصطلاحات صوفیه گفت که ساقی واسطه را گویند که در میان طالب و مطلوب شود و عاشر که مرشد راه بود یا تجلی محبت که باعث مزید عشق گردد و بهر سو که جاری سازی آبدار ست بلکه از لآلی شهوار ست می شراب و اینجا از عشق مراد است که سالکان را مدار سدا واست پیاله معروف و اینجا کنایه از دنیا ست که مزرعه اولی و اخری است یا کنایه است از دل عارف کامل اعمال عرفان را عامل نقشها کنایه از مصنوعات سرمدی یا از مشاهدات تجلیات بود کدو ظرف شراب و اینجا افلاک مراد است که عشق و محبت را مقام سدا وست یعنی ہمین خم نیلگون فلک که اہل عشق را در خود گرفته است و جہانیان حکمش پذیرفته و اہل ذوق را شراب ذوق در دست و ارباب شوق را نشاه شوق از وحله مقام سدا وست که اگر درین نشاه نمی آرامیدند ہرگز باین دولت نمی رسیدند و یا کنایه از وجود سالک المقبل این مهالک ست و کلمه یارب در مقام تعجب گویند و دفع آن از حق جویند صراحی

وله منه

دولت بوصل گل ای بلبل سحر خوش باد	که در چمن همه گلبانگ عاشقانهٔ تست

گل معروف و اینجا کنایه است از محبوب حقیقی و مطلوب تصدیقی ست بلبل طائریست بعشق گل مشغوف و اینجا کنایه از مرشد کامل ست که مراتب سلوک را شامل ست چمن معروف و اینجا عبارت از دنیا ست و یا کنایت از وجود سالک بود که از مشاهدات تجلیات چمن دل وی شگفته و همه گلزار می گردد لراقمه ؎ معانی را ادا آن سان نمائی ؎ که گیرد روح **حافظ** آشنائی ؎ یعنی ای بلبل سحر و ای مرشد با خبر دولت بوصل محبوب خوش باد که همواره بارشاد طالبانی شاد که در دنیا همه گلبانگ عاشقانه تست و حقایق و معارف گوئی ترانهٔ تست که سالکان از ان گفتار مستفیض اند و مستفید و کاملان را آن گفتار مفید باد در وجود سالک هم گلبانگ عاشقانهٔ تست که هر نکته می فرمائی در دل ایشان اثر می کند و چون دل را گرفت جمیع اعضا را می برد کما ورد فی الحدیث ان فی جسد ابن آدم لمضغة اذا صلحت صلح الجسد کله واذا فسدت فسد الجسد کله الا وهی القلب

وله منه

علاج ضعف دل ما بلب حوالت کن	که این مفرح یاقوت در خزانهٔ تست

لب یعنی شفت است و اینجا کنایه از جوی لطف الهی ست که اهل الله را بدان آگاهی ست چنانچه در **مرآة المعانی** گوید و از مجاز بحقیقت پوید **نظم** لب که شیرین جوی از لطف خداست ؎ باغ جان را ز آب او نشو و نماست ؎ هست جوی لطف از رب ودود ؎ تازه از آبش نباتات وجود ؎ مفرح یاقوت مفرحیست که حکمای ولایت می سازند و در ترکیب اجزای او جمیع جواهر از یاقوت رمانی و یاقوت زرد و یاقوت کبود و لعل و فیروزه و زمرد و زبرجد و یشم و عقیق و حجر لاجورد و مروارید ناسفته اندازند و بدفع خفقان و وسواس دهند و خورندگان آن از علل بسیار رهند که خوردن آن دل را قوت دهد و نشاط آرد و رنگ روی را برافروزد و اینجا کنایه از گفتار مرشد ست که این همه اوصاف در دست مرشد حقیقی حقیقت است مجاز یادگار اوست لراقمه ؎ چنین کن ادای معانی چنین ؎ که **حافظ** کند آفرین آفرین ؎ یعنی علاج دفع علل دل من بلب خود حواله کن و از خوان اکرام خود وظیفه من بی نوا کن که این مفرح یاقوت در خزانه پادشاهان کامگار و امرایان نامدار پیدا نشد یعنی اسرار عشق و حقایق و معارف آغاز تکلم فرما و مارا از ما برهان که علاج ضعف دل همین است و تسکین دل بدین

غزل آخر

آنجا که کار صومعه را جلوه می دهند
ناقوس دیر راهب و نام صلیب هست

صومعه معبد اهل صفا از زهاد نصاری و عباد ترسا ناقوس شاخی که راهبان در موقت طاعت خویش بجای بانگ نماز می نوازند و اینجا کنایت از گفتگوی اهل الله است که بایکدیگر بدان می سازند و در معبد راهبان که از آبادانی برآمده مقامی از بهر تعبد می سازند و در میقات تعبد ناقوس می نوازند و اینجا کنایه از عشق و محبت است که مآل اهل مودت است صلیب شکلی ست مشهور ساخته مغرور که بر اقتضای دانش خویش نشسته حضرت عیسی عم را مطلوب دانسته شکل او در گرفته و آنرا می پرستند الراقمه ه معانی کن ادا بر درجه تمکین ٭ که عالم عالمین گویند تحسین یعنی در هر دلی که اسلام تمکن گرفته عشق را البته مدخلی ست و در هر خاطری که دین الله آرام یافته عشق را در درونش محلی ست که تا محبت حق در درونش جا نگیرد حق جل و علا طاعتش را نپذیرد ای نشیمنی هست ١٢

غزل آخر

قصر فردوس که رضوانش بدربانی رفت
منظرش از چمن نزهت درویشان است

قصر کوشک فردوس بهشت ست که آدمش بهشت ست رضوان نام فرشته ایست که نگهبان اوست و بامر حق دربان او منظر محل نظاره نزهت بمعنی تازگی ست که در گلستان عشق بدان باید زیست الراقمه ه ادای معانی چنین کن چنین ٭ که حافظ کند بر تو صد آفرین ٭ یعنی چمن نزهتگاه درویشان چندان مشاهدات دارد که در قصر بهشت که رضوان خازن اوست نظرگاهی از آن باغ ست که بدرویشان وآرد

غزل آخر

بزلف و خال و خط از عاشقان ربودی دل
لطیفهای عجب زیر دام و دانه تست

زلف و خال و خط معروفند و اینجا کنایه از مصنوعات صانع ست و یا کنایت از جذبات عشق و مشاهدات تجلیات بود لطیفه چیزی خوب بطبع انسان مرغوب الراقمه ه چنان کن ادای معانی که آن ٭ شود موجب آفرین در جهان ٭ یعنی دل عاشقان بمصنوعات خود ربودی و ایشان را از خود بمجاز پرده کشادی لطفهای عجب زیر دام و دانه تست و عشاق را باشیای عجیبه فریفتن بهانه تست و اینچنین حیل در انباز که سالکان را پای بند می سازند و مانع سلوک می شوند دل طالبان را بخود می ربائی آنگاه بی نیازی خود بحکم و الله غنی عن العالمین بمشتاقان می نمائی

شاه ابو المعالی گوید وازین گفتن هدایت بخلق جوید دنیا چیست ای شیدا مجازی ست حقیقت نمانی حقیقی ست مجاز نما همدرین معنی راقم حروف و شارح دیوان گوید وخویش را از همدمی آگاهی جوید رباعی غالب چه بود مثال دنیا ÷ زهریست درون طعم حلوا ÷ و نیک نگه کنیش یابی ÷ شهدیست بنخل خانه گویا ÷ بر ارباب دانش و بینش پوشیده نماند که راقم حروف در بیت اول مضمون حدیث حفت النار بالشهوات می خواند و در بیت ثانی قلم بمضمون حدیث حفت الجنة بالمکاره می راند ولله در من انصف ولا تعسف

وله منه

از خیال لب نسرین تو ای چشمه نوش | غرق آب عرق اکنون شکری نیست که نیست

لب معروف واینجا کنایت از جوی لطیف ایزدی ست که همگنان را امید وامید سرمدی ست چنانچه در مراة المعانی گفته و در مجاز را در رشته حقیقت سفته بیت لب که شیرین جوی از لطف خداست ÷ باغ جان را از آب او نشو و نماست ÷ شکر معروف واینجا کنایه از خوبان مجاز است که در زیبائی و رعنائی خویش هیچکه باساز هست لراقمه ع بشعر حافظ آن معنی ادا کن ÷ که شاید آفرین را از سر و بن ÷ یعنی هیچ محبوبی و خوبی نیست که غرق عرق در جستجوی مطلوبی نیست یعنی محبوبان مجاز اگرچه هستند بر مثال شکر و عالمیان را برایشان نظر هیچ یکی از ایشان نیست که توجه بلطف تو نداشته باشد و این نهال در باغ جان بکاشته باشد

غزل آخر

واعظ شحنه شناس این عظمت گو مفروش | زانکه منزلگه سلطان دل مسکین منست

واعظ نصیحت گو واینجا کنایه از نفس کرده واز بهر عظمت سعادت مندان در نظمش آورده چنانچه صاحب قصیده برده می گوید وازین گفتار نصیحت بخلق می جوید شعر وخالف النفس والشیطان واعصهما ÷ وان هما محضاک النصح فاتهم ÷ شحنه حاکم واینجا از عقل معاش کنایت ست که در وجود انسان جریان حکمتش بی نهایت ست سلطان بادشاه واینجا کنایه از خلافت ست که بادشاه علی الاطلاق ست لراقمه ع بکن در شعر حافظ آن ادای ÷ که آید آفرینت از خدای ÷ یعنی ای نفس نصیحت گو ترا عقل می شناسد و منزلت می دهد و می گوید که نفس را بوجود حقیقی ست که مرکب اوست از پرورش او غافل مباش ای دوست بشناخت او مغرور مشو و بدین گفتگوی از راه مرد و عظمت خویشتن مفروش و از راه سرزنش بمن مخروش که دل مسکین من منزلگاه سلطان ست آری شحنه آشنائی و مرا بسلطان ست تسلطت را بمن چه جاه نصیحت مرا چه رهنما

[illegible] ۱۲ مولوی محمد عزیز حسین مرحوم

نباشد و هیچکس خاطر خود از این اندیشه نخراشد کما قال الله تعالی یا عبادی الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعا در بود عیب چه شد ذاتی که بی عیبست خداوند پاکست و بنده بر تقصیر که خلقتش از خاکست بر ضمیر منیر فاضلان چیزی پوشیده و مخفی نماند که انجا این داعی در تقریر معانی پیرایند در نسخهای ولایت که بخط اکثرمن بود بنظر در آمده که توجیهش به بر در آمده اما در اکثر نسخهای انجائی این چنین یافت این شیدائی ه در بود عیب چه شد مردم بی عیب کجاست : پس بدین قول تقدیر احتیاج توجیه نیست که خود کلامی با صفات

غزل آخر

تا دم از شام سر زلف تو هر جا نزند | با صبا گفت و شنودم سحری نیست که نیست

شام هنگام غروب آفتاب و آوان در آمد آسایش و خواب و اینجا کنایتست از هنگام وجدان فنا و نیستی در جستجوی آن هستی تا دوام دران هستی ایستی زلف معروف و اینجا کنایت از جذبه لطف حقست چنانچه در مرآة المعانی گفته و لآلی مجاز را بالماس حقیقت سفته یا کنایت از غیب هویت بود که درین مقام بمناسبت سحر چنانچه در اصطلاحات صوفیه می گویند و از مجاز بحقیقت می پویند و غیب هویت عبارت از نشاهٔ دنیاست که مزرعهٔ اولی و آخری است چه هویت حق در عالم عدم شاهد بود و چون بدین نشاهٔ رسیدیم غیبت ره نمود صبا بادیست که شگفتگی گلها بدو منسوبست و اینجا کنایت از مرشدست که هدایت خلق را مطلوب هست پس اگر زلف بمعنی جذبه بود ادای معانی چنین شود که از کمال غیرت بسالکانی که در مرتبهٔ ارشاد رسیده اند گفته و آنرا بشعری همچو سالک در سفته و بقرطاسی نگاشته بحضرت محبوب عرض داشته که چون جذبه لطف ترا در مشاهده دیدم و بذوق آن رسیدم از کمال غیرت هیچ سحرگه نیست که گفتگوی من با مرشد آگه نیست تا دم از خوبی جذبات هر جا نزند عوام زاهدان اسرار آگه نکند که موجب انعقاد و باعث فسادست و اگر زلف بمعنی غیب هویت شود ادای معانی چنین بود که چون بحقیقت نشاهٔ دنیا در رسیدم و خوبی آنرا بالعین معاینه دیدم هیچ سحر نیست که گفت و گوی من با مرشد با خبر نیست که دم از خوبی این نشاهٔ نزند و جهان این اسرار فاش نکند که ایشان خود بآن مرکون اند بوجهی که نمی شاید و بطوری که نمی باید چون تحسین آن از زبان مرشد شنوند و ستایش آنرا بسمع جا دهند رکون ایشان بدان بیشتر گردد و موجب وبال شود چنانچه در تحسین این مظهر برای اعلام اهل الله با آخر حضرت خواجه عبد الله انصاری فرموده و کشت این مزرعه را بدرس تحسین در ده انصاریا دنیا خاکدانیست که عاقلان در وی کشت نکنند نه میدانیست که جاهلان در وی گشت کنند درین معنی

پنبهٔ غفلت نه بهر دم خویش را در یافته رطل گران در کش ٭ چه خوش گفت آنکه گفت این هم نخستین پا بنه بر خود ٭ پس آنگه پای دیگر در طریق جان جان در کش ٭ الا ای غالب شیدا چه بینی گرد هر بیدا ٭ که سرش کس نبیداند رجعت و جو عنان درکش ٭

وله منه

چه شود گر من و تو یک دو قدح باده خوریم
باده از خون رزان ست نه از خون شما

رزان درخت انگور که خمر از آن خیزد و همه ناشایستگی از و ریزد خون شما کنایت است از غیبت اخوان صفا که در جمیع مذاهب حرام ست و خونخواری نسبتش تمام ست کما قال الله تعالی أیحب أحدکم أن یأکل لحم أخیه میتا فکرهتموه و معنی بیت چنین باشد تا در خور آفرین باشد که ظاهر پرست را که بغیبت گوئی و آزار جوئی و عیب شماری و مردم آزاری عادت گرفته است خطاب کرده می گوید و در راه هدایتش می پوید که چه شود اگر من و تو یک دو قدح باده خوریم و مرتکب آن عمل شویم که نزدیک تو بدترین اعمال ست و حالتی بدست آریم که خوشترین احوال است و زمانی مدهوش گشته از مردم آزاری برآئیم و جستجوی عیوب خود نمائیم که باده نبود مگر از خون انگور نه از خون شما ای مایه غرور و شما خونخواری خویش را که غیبت اخوان کرام ست و در جمیع مذاهب حرام بهترین آن پنداشته و همواره خویش را بر آن می رانید

وله منه

این نه عیب ست کزان عیب خلل خواهد بود
ور بود عیب چه شد مردم بی عیب خدا ست

مردم آدمی و آدمی یک معنی ست در ذات انسان و آن صفتی ست از صفات آن چنانچه حضرت مولوی عبد الرحمن جامی گوید و اهل دانش را هدایت جوید ست ؎ آدمی آنست که دینی درست ٭ هر چه گمان کرده یقینی درست ٭ ور بود این پیکر گل آدمی ٭ زر در و دیوار ندارد کمی ٭ پس آدمی لازم ست و ذات ملزوم و بلاغت ذکر لازم و ذات اراده ملزوم از کتب معانی ست معلوم و در کلام فصحا و بلغا کثیر الوقوع ست و فصحا را بایراد آن رجوع ست پس درین مقام عبارت از ذات عامل ست که واجب و ممکن را شامل ست لراقمه ؎ ادای شعر حافظ آنچنان کن ٭ که گوید آفرینت حضرت کن ٭ یعنی این آن عیب و گنه نیست که حق عبد بدو تعلق داشته باشد و راه عفوش انباشته و از و خللی پدید آید که عفو را نشاید پدید آید حق الله است که امید عفو در آن بیشتر ست و در جای عفو آن عاصیان را اقدم بیشتر لانه ارحم الراحمین و اکرم الاکرمین پس عیب

دبی نوائی که جهت تصفیه باطن درکار بود بسر آمد و آوان مشاهدات و تجلیات از در درآمد لها خرم و شاد گشت و ملک وجودم آباد گشت فواره عشق و محبت از دلم جوش زد و آواز بلند خروش زد و مرشدی باید جست و طالبش باید شد بصدق درست که ایام زهد فروشان ریائی بر آمد و وقت شادمانی رندان در آمد و معنی غریبی گوید و اظهار این معنی بنظم جوید قطعه رند مشرب شو که گردی پر آئی چون صدف ٭ از برون شو سخت و درشت و از درون تابان و صاف ٭ نی چو زاهد ریائی تا که باشی همچو مار ٭ از درون زهر هلاهل و ز برون نرم و شفاف ٭

وله منه

فرض ایزد بگزاریم و بکس بد نکنیم ٭ وانچه گویند روا نیست نگوئیم که رواست

معنی این بیت ظاهر است و ظهور آن بر همگنان باهر است اما چون اشعار لطیفه دارد و این داعی بیان آن از لطایف شمارد بنا بران می گوید که این بیت از منقبت اهل طریقت تلمیحے جوید پس فرض خداوندی بر ذمه سالکان این راه و طالبان آگاه حفظ مراتب است که اگر رعایت آن نکنند در مذهب اهل طریقت عاصی شوند چنانچه محققان گفته اند و در رشته تحریر در سفته اند مصرع گر حفظ مراتب نکنی زندیقی ٭ پس باید که سالک در سلوک عشق اسرار آنرا برملا نیندازد و شهادت خود را باطل نسازد که قول من عرف الله کل لسانه ازین معنی آگهی میدهد و از افشای اسرار سالک را منع می کند پس باید که سالک طریقت در شریعت غرا ثابت القدم باشد و سر موی خلاف آن نسپرا شد چنانچه خواجه جامی دیگری فرماید و این عقده را چو گره می کشاید سه دانی که چنگ و عود چه تقریر می کنند ٭ پنهان خورید باده که تکفیر می کنند ٭ پس ادای معنی حقیقی آن نه این بود بلکه آن نگارش چنان که حفظ مراتب لازم سالکان آگاه است و محافظت آن بر ذمه ایشان فرض آمده است یکجا می آرم و همگی خویش را وادای آن می سپارم درین معنی اقل عباد و طالب مراد و تراب اقدام صوفیان فی الکرام سید صادق علی نام لکهنو مقام غزلی دارد که در معرض بیان می آرد غزل شراب و پاک و صاف شرع احمد و عیان درکش ٭ هویدا چون شود سر شریعت در میان درکش ٭ چو طوری دیگر آید پیشت از عقل و خرد برتر ٭ ببین در شیب و بالا خویشتن را از میان درکش ٭ بود آن طور والا جذبه لطف خداوندی ٭ بکمال خویش آن دانسته رخت ازین و آن درکش ٭ چو ساقی ورد به رطل گران از لطف سبحانی ٭ شراب بیخودی کاسا کاسا در نهان درکش ٭ ز لطف حق چو سر او شود مکشوف ای سالک ٭ ببین اسرار حق در حق ز گفت و گو زبان درکش ٭ عنایت رهبر را هست در خود خفته باشد ٭ کند بیدار جاهش داده گوید کای فلان درکش ٭ ز گوش هوش ای طالب برون کش

وله منه

بی گفتگوی زلف تو دل را همی کشد | با زلف دلکش تو کرا روی گفتگوست

زلف معروف و اینجا کنایه از جذبهٔ لطف الهی ست که الطافش نامتناهی ست الراقم رسه معانی را ادا آن انسان ثانی ؛ که گیرد روح حافظ آشنائی ؛ یعنی جذبهٔ لطف تو بی قیل و قال دل را می کشد با جذبهٔ لطف تو کرا قیل و قال میرسد هر کرا در رباید بجا صحگانش در آید لا مانع لما اعطیت شاهد حال ست و موید این مقال چنانچه صاحب مراة المعانی گوید و از مجاز بحقیقت پوید نظم زلف نام جذبهٔ لطف حق ست ؛ دل که قیدش گشت جان مطلق است ؛ هر که آن زلف پیچان بر کشید ؛ نیست شک آنجا که او بر دو رسید ؛ جذبه کو آید از روی صفات ؛ می کشد مجذوب را در عین ذات ؛ هر دلی کو در کمندش او فتاد ؛ ملک آزادی به بندش او فتاد ؛ و می شاید که شارح درین روش در آید و گوید که زلف عبارت از غیب هویت باشد چنانچه صاحب اصطلاحات صوفیه تقریر شد غیب هویت کنایت از نشأه دنیاست که مزرعهٔ اولی و اخری است الراقمه رسه چون ادا این بود معانی را ؛ نسخ دان فیض آسمانی را ؛ که بی گفتگوی دنیا همه را بسوی خود می کشد مگر کسی که بحفظ حق شامل حالش بود با دنیای دلکش تو کاردی گفتگوست و ما عوامی از و گرا آرزوست چنانچه خواجه نظامی گوید و طالبان راه هدایت جویید رسه درین بوم فرشته ز ره میرود ؛ کآید یکی دیو و ده میرود ؛ یعنی طمع شوم که دیو ست درین بوم چون کسی را در گیرد ده خصال حمیده از ور میدگی در پذیرد

غزل آخر

روزه یکسو شد و عید آمد و دلها برخاست | می ز میخانه بجوش آمد و می باید خواست
نوبت زهد فروشان ریائی بگذشت | وقت شادی و طرب کردن رندان برخاست

روزه عبارت از وقتی ست که اهل سلوک در بدایت حال جهت تصفیه و تخلیهٔ باطن بزهد و پارسائی مشغول شوند و خویش را از بشریت بملکیت بر کشند عید آن مشاهدات است که سالک را بدان دریافت تجلی صفات است و سالک چون درین وقت در آید بذوق و شوق گراید می معروف و اینجا کنایه از عشق و محبت است که مطلوب اهل مودت ست رندان گروهی که در نکوهش خلق سر برآرند و کمال خویش را چون غوره پنهان دارند که از برون سخت و درشت می نماید و اندرون نرم و سفید می بر آید یعنی بزرگی گوید در تمثیل رندان بدین وجه چو یک بیت

وضع رندان جهان را طالب هر روزه باش ؛ از برون شو سخت و درشت و اندرون چون غوره باش الراقمه رسه چنین کن ادای معانی چنین ؛ که حافظ کند آفرین آفرین ؛ یعنی ایام زهادت و پارسائی و پرهیزگاری

باسمی و نامی است خیرات را سعی و اگر فساد زمان را ملاحظه نموده در اموری که ازین کار بر آید و فتنهای که ازین امر زاید نظر کنیم اسمی ست بی مسمی و نامی است بر خلاف فحوای چنانچه کور را البصیر نامند و زنگی را کافور خوانند درین معنی از قلم راقم آثم عربی تراویده چون حسب مرام دیده درین مقام از بهر عبرت انام درج نموده که بر صفحه روزگار نقش بر سم یادگار بماند و اهل عبرت زبان خویش را بفاتحه خیر زبان رانند

غزل الشارح

ای کارهای شر که نامند نام خیر ٭ هست از قبیل تسمیة الشی باسم غیر ٭ گر سنت رسول بازان نیست نیت ٭
شر است سر بسر که درو نیست هیچ خیر ٭ در سنت رسول بود نیت ازان ٭ انکار آن کسی نکند غیر شخص غیر ٭ لیکن
مدار کار بود بر مجاز که ٭ فانظر چه گفت صاحب احیا در ان زبیر ٭ فارجع الیه واطلب من ذلک الکتاب ٭
ما قال الانام معنی بالفتح والضمیر ٭ در هیچ نیتی نبود در دولت ازان ٭ جز شوق شهوتی که بود مقتضای پیر ٭ آدم نگویمت
که ز حیوان فروتری ٭ فرق از تو چیست یا اخی از جنس وحش و طیر ٭ بس نیتی که شانت بود درست ٭ هذا الذی
نوی به ولیس فیه غیر ٭ این پند گوش کن تو ز غالب و کار بند ٭ گر باشدت هوس که درآیی بکار خیر ٭

غزل آخر

دانم که بگذرد ز سر جرم من که دوست
گرچه پری وش ست ولیکن فرشته خوست

پری نوعیست از شرفای جن که در حسن و خوبی مشهور ست و عالم بحسن او مشغوف ست اما هر گرار و نماید موجب خرابی او زاید و آینجا کنایت ست از صفت قهاری و جباری حضرت باری فرشته معروف و اینجا کنایت از رحمت است که واقع همه رحمت است ؎ چنان کن ادای معانی که آن ٭ شود موجب آفرین در جهان ٭ یعنی می دانم که از سر جرم من می گذرد و آخر کاری بخشد که اگرچه صفت قهاری و جباری دارد لیکن کریم و رحیم ست و همه را برحمت می در آرد که خود بلسان حبیب خود می فرماید در مواضع کثیره سبقت رحمتی علی غضبی و باز از رحمت خود می آراید و آین تلمیح ست از اجماع صوفیه که طائفه ایست علیه و در کار و بار خود مرضیه که ابنای آدم بلکه اصناف عالم بیرنگی هر دم خلق جدید دارد اگرچه عالم و عالمیان را دانش آن در شگفت و تعجب می آرد چنانچه در فصوص الحکم شیخ ابن عربی می فرماید و در لمعات شیخ فخر عراقی ازین معنی اشعار می نماید یعنی هر نفس عالمیان را صفات جلالی در عدم می آرد و صفات جمالی باز در خلق جدید می بر آرد و الله غالب علی امره یفعل ما یشاء و هو القوی العزیز فافهم یا اخی فانک انت من ذوی العقل والتمیز

درحضرت دوست افغان غریاد از بهر جستن دلولر اتمه بیت ادای معانی چنین کن چنین چه که حافظ کند بر توصد آفرین چه یعنی ازان جهت که مرا با نیستی وابستگی است اورا هست چون گویم که مرا از خود خبر نیست وازان وجه که مرا بلهستی تعلق است اورا نیست چون گویم که چشم مرا بی جمال او نیست چون او در انجمن مشتاقان بر آمد شمع دل شان فروغ یافت اے به نیستی در آمد شور و شغب از نظر یاران بر آمد چون او بغیبت در آمد از جهت محرومی ازان حلاوت ودوری ازان طراوت فافهم

غزل اخر

ما را بمنع عقل مترسان و می بیار
کان شحنه در ولایت ما هیچ کاره نیست

عقل خرد که مدار معاش و معاد است عاشق از هر دو دور افتاده است و معنی این بیت بدین دو وجه مستوست که هر دو مطبوع طبع مجموع ست یکی آنکه اضافت منع بعقل اضافت مصدر بسوی مفعول باشد و آن در علم نحو معمول است کما یقال ضرب الغلام اهانة المولی بخاطرش دارای طالب رشید اس معنی بیت چنین سنود تا در خور تحسین باشد که مرا از عاشقی مترسان که عقل ممنوع خواهد گشت و تن مصروع که مرا با ه رجوعی نمانده است که او شحنه ایست که از ملک وجود من معزول گشته درانده است دوم اضافت منع بعقل اضافت مصدر بسوی فاعل باشد و آن در رنگ جعل جاعل باشد کما قال الله تعالی ولولا دفع الله الناس بعضهم ببعض وصنع الله وخلق الله از ین مثال اضافت مصدر بفاعل ست بی اشتباه پس ادای معانی چنین سنود تا موجب تمکین بود که مرا از عشقبازی مترسان که محل روزگار ست و عقل آبی و مانع این کار ست که شحنه وجود من بود اکنون سلطانش معزول نمود پس اورا برمن تسلط نماند رخت شحنگی خود از وجود بیرون رانده

وله

هر دم که دل بعشق دهی خوش دمی بود
در کار خیر حاجت هیچ استخاره نیست

در لغات این بیت اشکالی نیست و در ظاهر معانیش محالی نی لیکن ادای معانی او برین وجه نمایند تا فضلاء تحسین گرایند یعنی هر نفسی که دل را بعشق سپاری نفسی نیکوست در کاری که مثمر صلاح و خیر بود استخاره کردن و نکردن و طلب خیر نمودن در چه حاجت است ای دوست می باید که بلا توقف در آید و از قرآن بسر آید و چون تزویج و کدخدائی را کار خیر نامند و نامش بدین کلمه خوانند ازان بابت بود که استخاره را در و گنجایش نیست و ازان وجه که مثمر خیرات ست از اتباع سنت و حفظ نفس از وقوع در زنا و طلب لد صالح و غیر ذلک انتهی ا

نکند تا آنکه بلطف ایزدیش کریمه وعلمک مالم تکن تعلم بگوش هوشش فرو خوانند و معلم وقت که مطلع گردد بر اسرار کلیات و جزئیات که در حصر نگنجد و فهمش آنرا نسنجد چون اطلاع تمام او را دست دید بر آنچه ندیده و نشنیده باشد بحکم و کل جدید لذیذ از ان دیدنیها و شنیدنیها محفوظ گشته از انجا بر آید چون مستان و شادان و خوشان بپیمانهٔ وجود پر از شراب شهود و نکات وحدت سر آید و چون آن عالم از ذوق او آگاه شود و از شوق او مطلع گردد گوید ع ای روشنی طبع تو بر من بلا شدی و در فریاد شود با آواز بلند ندا کند العلم حجاب الله الاکبر عظم ای کاشکی جاهل بودمی ای کاشکی عامی آسودمی محمد مصطفی صلعم امی بود رسید بدانچه رسید و موسی چون موصوف بصفت علم بود در یک سوال حق را چار جواب نمود در انجا که از حضرت حق ندا رسید ما تلک بیمینک یا موسی قال هی عصای اتوکؤ علیها و اهش بها علی غنمی و لی فیها مآرب اخری لاجرم بخطاب لن ترانی مخاطب گردید ای برادر زنهار ازین گفتار در شان علماء کبار ظن فاسد نبری و عالم را کم از عامی تصور نکنی که مرتبهٔ علم بالاتر از ولایت ست ازین مقدمه انکار نکند هر که از اهل هدایت ست چنانچه حضرت شیخ فرید الدین عطار در تذکرة الاولیاء ثبت نموده پس آنچه شیخ شبلی فرموده هم در شان بدایت علم و آنچ در شان نهایت آن که علم چون در نهاد عالم متمکن شود صفتی از صفات او گردد و صدق کذب را باهم بودن گنجایش نماند که صدق محض شود و کذب رخت خود بیک سو اند کما وقع فی کتب العلمیة الاخبار بعد العلم اوصاف والاوصاف قبل العلم اخبار مع هذا اگرچه عالم یگانه باشد و عامی بیگانه کار بعنایت ست باقی بهانه آنرا که خواستند اگرچه خفته باشد بیدارش گردانند و آنرا که نخواستند اگرچه بر در رسیده باشد مگس وارش برانند پس عالم را چون عنایت ازلی دست گیر شود و سروش غیبش بشیر گردد لوح دلش که نشو و ربا بانواع الوان و شیون و نقوش گوناگون منقش ساخته ظاهرش را تنبر کن پرداخته با آب الطاف بشویند و تفصیل کرامتش بجویند جلا و صفایش طرازند پس آئینه وار انجلای ضمیرش را بصیقل عنایت مصقل سازند و بطراز جلا و صفایش طرازند تا صورت حق حقیقة بر او متجلی شود و بجای علم کسبی علم لدنی ثبت گردد و عالم چون بدین مرتبه رسد علمی چه در برابر او شود والله غالب علی امره یفعل الله ما یشاء و هو القوی العزیز

غزل آخر

آخر بچه گویم هست از خود خبرم چون نیست
وز بهر چه گویم نیست با او نظرم چون نیست

شمع دل مشتاقان بنشست چو او برخاست
افغان ز نظربازان برخاست چو او بنشست

مشتاقان آرزومندان و جویای دلبندان نشستن شمع عبارت از فرو خوابیدن اوست از نور افشانی

وحی تواند که لام العلم عهدی شود و مراد ازان علم حقایق و کلام بود که عالم علم حقایق و کلام چون بمشاهدهٔ حق مشرف گردد و مسائل علم حقایق و کلام بر خاطرش خطور کند و در تحقیق آن مسائل افتد و از ذوق شهود باز ماند تا آنکه آن وقت از و در گذارد و موجب ندامتش گردد که تیر از کمال جسته و وقت از دست رفته باز نمی کند و این صفت خاصهٔ علم حقایق ست و کلام بهوش گوش نیوش ای علام صرف و نحو و منطق و معانی و سائر علوم را دران دخلی نیست و هیچ یک ازین علوم عالم را دران مقام نمی گوید که بایست و لهذا فقها ازین هر دو عالم نهی فرموده اند و بعضی مسائل کلامی که لازمهٔ ایمان ست داخل فقه نموده و در حکایات مشهوره است و در کتب اهل اشارة مذکور ست که شبی تاریک لیلی در بر مجنون با همه مراد وست و بود و هیچ وجه ابائی نمی نمود مجنون را صفت قد و خال و حسن و جمال چنان دامن گیر شد که دستش از تدبیر مجنون را شهود لیلی بجای رساند که از ذوق و اعتناق و التصاق بعضها بعض محروم ماند اکنون در رفع رایت نصب در آئیم و او را بجزمی بیان نمائیم که کسر رؤس علمای ظاهر شود و هر یکی بصفت خفض در ماند و سکون وقف و بود و کلمهٔ اعظم را رفع ازان بود که صفت حجاب شود و از گفتار اهل تحقیق ست که قول ایشان باعث تصدیق ست کل ما شغلک عن الله فهو صنمک و امام محمد باقر رضی الله عنه در تفسیر کریمه فمن یکفر بالطاغوت می فرماید و فرموده ایشان تصدیق رای ما شاید کل ما شغلک عن مطالعة الحق فهو طاغوتک و در قدسیات چنین می آرد که سامعش بر صحیفهٔ جان نگارد و لو یعلم المشتغلون بذکر الله ما فاتهم عن قربی لیبکون غرماً و لو علم المشتغلون بقربی ما فاتهم عنی لتقطعت اوداجهم و آن همین قول لا اله الا الله ست که نفی و اثبات بود و هر دو مانع انس مذکور شود و انس و شاغل از قرب و قرب و باز دارنده از وصل ای خداوند بصیرت و ای اصحاب سریرت چه می گوئی علم حجاب باشد یا نه و علما را این وهم زبان باشد یا نه از ایضاح این معنی تمثیلی تصویر نموده می آید تا حجاب از چشم همگنان بگشاید دو شخص فرض باید کرد که بر یک روش و یک مقام و بیک حال و یک خرام در سیر در آیند و طیور همت شان در طیر در آیند و هر دو بجای رسند که بینها الله و بینهما نماند جز حجابی لطیف تنگی شرفی یکی ازایشان مرد عالم و دانا بود که بمهندس قضایا و اشکال علمیه و استدلالات عقلیه و فکریه ورای ان حجاب باشند بیک بیک بایقان بدانند اگر چه مقصود بدیهیه باشد و ندانند کما قال علی کرم الله وجهه لو کشف الغطاء ما ازددت یقینا دوم عامی که از دقایق علوم غافل بود و استدلال عقلی و فکری او را دست ندهد پس مرد عالم را که باستدلال علم یقینی حاصل کرده باشد همانجا مانند که پیش رفتن او تحصیل حاصل دانند و عامی بضرورت پیشش برند تا از ورای حجاب اطلاعش دهند پس هرچه پیشش آید چون مخالف مالوفش بود هیچ درک

نماند کما قال علی کرم الله وجهه لو کشف الغطاء ما ازددت یقینا پس عالم چون بدین مرتبه رسد می خواهد که این حجاب رقیق شفاف را از پیش خود دور کند و بی حجابانه شود لاجرم حجاب الله الاکبر در شان او درست بود و در اسمار الاسرار قدوة الابرار صاحب الاسرار سید محمد گیسو دراز این قول را بایند که تعبیر شیخ شبلی نسبت کرده و عروس معنی را از پرده بدین وجه بیرون آورده که شبلی گوید العلم خبر والخبر جحود والعلم حجاب الله الاعظم ومعنی کلام چنین باشد تا عالم براو شمار دانش باشد که علم خبر است خواه این علم را از انواع سماع دان و خواه علم عیانش و خواه علم یا لهمش پیر زبان ران بای وجه کان مرجع همه علم بخبر آمد و خبر جحود است که مدارش بر زبان بود است زیرا که احتمال صدق و کذب دارد پس یک جانب او جحود شود فالعلم بای نوع کان من انواعه حجاب اعظم باشد کلمه اعظم دو اعراب را احتمال دارد یکی رفع ست دوم نصب دارد اول علم کسره امرفوع سازیم و بیانش را بوجهی محروم طرازیم که قلوب ذوی الالباب را سکوتی حاصل آید و آرامی رو نماید کسره کلمه اعظم از آن جهت باشد که صفت الله است و الله مضاف الیه حجاب که خبر علم است و از این معنی عالم آگاه است پس معنی چنین بود تا در خور تحسین شود یعنی او که اعظم من کل الوجوه است و شاهد همه اشیا و حجاب بوجه من الوجوه بر نیست صورت نما علما را دانش شان حجاب او شد هر چند که دانائی شان درست و جو شد و قوله تعالی ختم الله علی قلوبهم و علی سمعهم الآیت کلبی از ابن عباس همین معنے دارد و او این نقش بر صحیفه می نگارد که نزول این آیت در شان یهود است که توحید شان در خلاف یهود ست یعنی حوالان مسائل حقیقه حقیقت را در قلوب اهل تحقیق خاتم قلوب ایشان گشت و زنگ وار بر آئینه ضمیر شان نشست تا آنکه از لذت شهود و ذوق مشاهده معبود و دریافت سر وجود ایشان را باز داشت و دانائی ایشان علم یهود شان نیفراشت پس علم ایشان حجاب الله الاعظم بود و دانائی ایشان رنگ مراة ضمیر شان سزد درین معنی شارح دیوان گوید و از اهل انصاف تحسین جوید

غزل الشارح

علم گر زوی هر دو عالم انور ست — طرفه کان هم رهزن هم رهبر ست
همچو مشت خاک از دست رسول — دوستان و دشمنان را در خور ست
کحل بینائی شد اندر چشم دوست — خاک اعمائی بچشم اعور ست
رمز این اسرار و سر بو العجب — داند آن مردی که عقلش در سر است
بو العجب رمزی ست سری لیس گر — غالبا می این مگو کین بهتر ست

می دهند و اگر کیف ما اتفق نقب زده درون در آمد و با بزرگان آنحضرت همسر آمد پیش از انکه ملفوف عنایت شده و منظور نگشته محافظان حصارش بدر آورده گوشمالش کرده تشهیرش کنند و چنانش بپستی اندازند که چند فرسخ ازان دورتر آید و در غضب دستخط بهم برآید و اگر ملفوف عنایت گشت و بصدر بارگاه نشست کسش مزاحم حال نشود بهر حال که سیر و دو بعد تلفیف عنایت اگر بکاری نامزد شد و قرب او از یکی بصدر شد آن نقب دریچه وی ست که غیر او دیگری را راه ندهند چون دریچهای دیگرش محفوظ دارند و اگر باوجود نامردی جلالی و عظمتی بهم رساند یکان دو یکان را با خود بردن تواند لیس باوجود چندین شد تنها و مخنثها خود را از شارع راه کشیدن از خرد دور است و بیشه اهل هلاک دیوار است مصرع عاقل آنست که اندیشه کند پایان را + و قیل لا اسم الام العهد و بعض العلماء فیه بالعهد فالمراد به شجرة العلم لا الوصف الذی به کمال الانسان و هو صفة من صفات الرحمن و باید دانست که در وسط فردوس درختیست که شجرة العلم نام دارد و در زیر سایهٔ خویش صد بلبیس و هزار با عجام دارد و او را شجرة العلم ازان خوانند که جامع الوان لطیفه و طعوم طیبه باشد داشتند و هر که از وی چیزی تناول کند علم مکاشفه بر او مکشوف شود که نیک از بد تمیز کردن تواند لیکن غایت کار خداوند کما قال بعض المفسرین فی قوله تعالی ولا تقربا هذه الشجرة فتکونا من الظالمین بکذا فی تفسیر جواهر التفسیر و آدم را قرب آن درخت و تناول بار آن از قرب سولی باز داشت و تخم وساوس در نهاد او کاشت که آن درخت پیش از خلقت آدم مسکن ابلیس نمود و همیشه درمیش با ملائکه در زیر آن بصد تلبیس بود و آدم را ایزد تعالی از قرب آن درخت ازان نهی فرمود که خلقتش را می دانست که ثمر وساوس بود لاجرم ابلیس و آدم را از قرب سولی راندند و مدتها در دوری ماندند ابلیس چون قرنها در زیر آن تمکن داشت لاجرم داغ مردودی و ملعونی بر جبین خود نگاشت و آدم باغوای شیطان بمجرد قرب او بدان پایه رسیدگی نمی توانست دید از لطف ایزدی بقبول توبه ملفوف عنایت گردید و بعضی فضلا از قول مذکور را بدین وجه توجیه نموده اند و گوی دانش از میدان ربوده اند که سلمنا العلم حجاب الله الاکبر لیکن بر دو قسم ست و هر یکی را فراخور حالت او قسم ست حجابیست غلیظ کثیف سیاه ملک ظلمانی که دل را از وگرفتگی حاصل آید و نفس و را آن قراری و آرامی ننماید لاجرم خواهد که آنرا شگافته پیش رود و از پیش نظرش دور کند از بس که از و دل تنگ شود و حجابیست صاف شفاف لطیف فریبنده که نفس را در وشانی و دل را اطمینانی بود لاجرم می خواهد که با و در سازد و از پیش نظرش دور نه اندازد و آن حجاب شفاف فریبندهٔ علم بود و العلم حجاب الله الاکبر در شان او درست شود زیرا که عالم چون مقامات علم را طی نموده بکمال رسید هیچ حجابی میان او و میان حق نماند مگر حجابی رقیق شفاف که هرچه ورای اوست بر عالم مکشوف شود بی خلاف

می‌رسد و منتهی می‌شود بهمان علمی که میان او و میان حق بسبب عجب و تکبر پرده بود بطریق بار تکبر از گردنش انداخته میان او و میان شیطان حیلوله می‌شود و دست تسلط او بگردنش می‌بندد چون از زبان گهر فشان آن پیر روشن ضمیر این تقریر بگوشش این حقیر رسید فی الحال بشعرش در رشید لراقمه بحالة الوجد رباعی تا که از علم بمعلوم نگشتی واصل * علم تو پردهٔ بود در تو و در رب اجل * ور پس از کسب کمالات بمعلوم رسی * باشد آن علم حجاب تو و شیطان اضل * باز فرمود که علم چه در بدایت و چه در نهایت بالاترین مراتب و والاترین مناصب است لیکن از فسادش نگاه بایدش داشت و ثلمهای فسادش را باید انباشت نه بینی که سرور کائنات و مفخر موجودات در رویا شیر را بالعلم تعبیر فرموده اند و معبران نیز اتفاق بران نموده اند و شیر تا در حالت شیری خود است لطیف و شیرین است ای دوست اما از و مسکه حاصل گردد که لب اوست تا او را بجوشانند و بسیار دنگردانند و قدری رایب در و انداخته و ششش نگاه داشته چک نزنند و اگر در عین جوششش قطرهٔ رایب در و افتد از هم بپاشد و تباه شود همچنان علم اگر در حالت علمی خود است موجب هدایت و منتهی سعادت شود لیکن اگر در عین جوشش و غلیان نکتهٔ از حقایق عرفان در و راه یابد که آن بمنزله رایب است تمامی فاسد گردد و عالم را از هدایت بضلالت کشد و از مقصود اصلی باز دارد و بعد حصول این مرام و پس از دریافت این دولت نیک انجام روزی ملازمت بزرگی که خود را بالشعار ملامت آراسته بود اتفاق افتاد بنده بتقریبی این سخن را در میان نهاد و آنچه گذشته بود یک بیک را دا نمود و آنچه گفتنی بود گفت و آن سخن را بالماس نطق بسفت آن عزیز فرمود که چون حال چنین است و دشمن ترین دشمنان در کمین است سور علم که سدی است میان طالب و مطلوب تا بکی بچشم خود دیده شود و یاجوج وار لیسیده شود و می بایدش شکست و برهم ساخت و نوای دیگر باید نواخت در آن هنگام نیک انجام سخن آن عزیز الوجود بسمع قبول پذیری نمود بعد از ان شبی از شبها بدان مرشد غیبی و هادی لاریبی اتفاق قدمبوس افتاد از ین معنی سخن باز در میان نهاد فرمود که چه افتاده است که راه راست گذاشته براه چپ میروی و چون بازیگران بزور سر می دوی سور علم سد یاجوج نیست که احتیاج لیسیدن داشته باشد یا سزاوار شکستن بود بشنو بشنو که حق جل و علا حصار علم را بر امم سابقه بیش از یکدر نمی‌گشاد و چون نوبت باین امت مرحومه رسید چار در و چند دریچه جهت وصول این بخود کشاد و آن دریچه‌ها را همواره موکلان و نگهبانان محفوظ تمامی دارند و بغیر خواص عشاق دیگری را نمی‌گذارند و چهار در همیشه بر همگنان مکشوف است و این معنی بجمیع طوایف مشهور و معروف است اگر شخصی بمقتضای جذبهٔ الهی شوق آن حصار کند و خواهش نقب آن دارد حافظان حصارش دزد کرده می‌گیرند و گوشمالش

میدهند

علم ارچه که آله هدایت باشد
در علم چو قیل و قال آرند بسی
بگذار بجا ملالش برگ و جود
چون علم حجاب شد حجاب اکبر
غالب تو بروز و شب چون پروانه ی

برآکه مکان و منه مطلب المطلب
حیرت زدهٔ نشین و نجذب الملب
شهید دار سر نور باش اسلک الشب
باالله احول و من حجابه اجرب
شمسا قمرا ما سوی الله ما المطلب

بر دانشوران آگاه و آگاهان رو براه مخفی و پوشیده نماند که این حقیر تقصیر را در ذیل نهر کور و بیان مسطور که العلم حجاب الله الاکبر باشد خاطر متفرق و بال متفرق بود و هرگز از پریشانی نمی آسود که اهل ایشد را در آن قول اقوال مختلفه و گفتار نامربوط بود که هیچ یکی با دیگری موافقت و موافقت نمی نمود شرعان می گفتند هر که علم آموخت چراغ هدایت فرا راه خود فروخت حجاب خدای محیط او شد و میان او و شیطان وسطاو شد و آنانکه خویش را الشعار ملامت آراسته بودند و از گفت و شنفت مردم برخاسته می گفتند هر که علم آموخت رخت هدایت خود را سوخت حجاب خدای سر راه او گشت و از بارگاه قرب و حضوری بگذشت و در مقام بعد و دوری در آمد و در هجران دور و سر فرو بسر آمد عجب تکبر دامن گیر او شد و مایهٔ انانیت و خودبینی در خمیر او شد این حقیر نام چون از طایفتین معنیین می شنید و تناقض یک دیگر را بچشم مشاهده و معاینه می دید خار خاری بخاطر فاتر راه می یافت و همواره بدین تردد می تافت ناگاه عنایت لم یزلی چراغ هدایت فرا راهم داشت و پیه چراغ پایه بلند افراشت که شبی از شبهای ملازمت پیری روشن ضمیری که مرشد غیبی و هادی لاریبی ای دوره باشد اتفاق افتاد و آن خارخا با آن پیر صاحب وقار این خاکسار زاویهٔ پریشانی طالب خدا را نی در میان نهاد فرمود که این قول مرتضی علی ست و درین معنی بیان جلی ست لا اخفاء الا احد من الکهدة الا للطغاة والبغاة و در ادای معانیش فرمود که بنگر و چشم توجه آور پس هر دو انگشت که سبابه و وسطی باشد بر زمینش رسید و پرکار وار دایره بر کشید و گفت که این نقطه که در میان واقع شده گویا نقطهٔ احدیت ست و این دایره که مجموع پیوسته صفات صمدیت و هر یکی از صفات دایره و از محیط نقطهٔ ذات شده و علم که از همه صفات بالا ترست و از همه اوصاف والاتر سور وار گرد آن نقطه بر آمده و حصار آن نقطه شده فعلی هذا کلا المعنیین والتوفیق بینهما یکیست

دیوار قلعه ۱۲

چه اهل ملامت سخن از بدایت می رانند و اهل شرع از نهایت می خوانند والحق هدایت علم همین حال دارد و درین علم بمقصد خویشش همین مآل دارد نه بینی که علم ملکوت چون بر کنز هدایت بود علمش چه هدایت نمود لیکن در علم کارش بجا رسید که طوق لعنت بگردنش رسید و بعد از آنکه بجان مبتدی اینهایت ازلی کسب کمال نموده بمرتبهٔ نهایت

فراخور مکان شان پس بدین گفتار اظهار تقصیر خود می کند و از نارسیدن بکمال وجدان که اظهار آن بود شعار اهل عرفان کما قال سید الانام علیه الصلوة والسلام ما عرفناک حق معرفتک اگرچه این حدیث نزد فقها بصحت نه پیوسته و درستی آن از روایات رواة شان بر جسته که نزد ایشان عرفان حضرت حق منحصر در شناخت آنکه مسلوب است صفات ایجابی و سلبی به بینش و دانش قلبی چنانچه در کتب فقه مسطور است و بالسنهٔ فقها مذکور است لیکن اهل عرفان و اصحاب وجدان این حدیث را مسلم داشته اند و تخم این ثمر را در باغ جان کاشته چنانچه حضرت مولوی عبد الرحمن جامی در **نفحات الانس** در احوال شمس تبریزی آورده و اهل ذوق و وجدان را مسرور کرده که روزی مولوی روم در حلقهٔ تلامذهٔ خویش اشتر سواره براهی می گذشت و منکرات را می شکست ناگاه شمس تبریز فرا پیش آمد و عنان اشترش را بگرفت بطوری که مولوی آمد در شگفت و گفت که مرتبهٔ محمد عربی بالاتر یا مرتبهٔ بایزید مولوی را از استماع این سخن غضب چنان مستولی شد که دود دماغش تا باب تا عرش رسید و ساعتی در بیخودی پیچید چون بخود آمد گفت چه گوئی یا عبد الصمد بایزید خاک پای محمد چه جای یک بایزید شمسش گفت اگر حال چنین است یا فلانی محمد صلعم چون گوید ما عرفناک حق معرفتک و بایزید چون گوید سبحانی ما اعظم شانی مولوی گفت بایزید بود ناتمام و نیست احمد سبوی خام چند قطره دریای وحدت که در وی افتاد از هم پاشیدن گرفت و در مقام دیگر پاشیدن و محمد عربی مستسقی بود لاجرم سیرابیش نمی آمد هر چند پیمانها از آن دریا نوشید متغیر نگردید شمس نعره زده بیهوش افتاد و همگی شعور خویش بباد داد بیشتر قصه بر وجه تفصیل و تمیز در آن کتاب مسطور است که نزد جهانیان مشهور است الملازه سیر یامدن و التعلم دانش و دانستن او جهت در معانی چه این ادا آید بصورت حسنت از ملک شاید که من تنها از بی عملی و بی کرداری خویش نه سیر آمده تنگدل گشته ام و من یگانه درین کار و بار نه سیر آمده بر خاک مذلت نشسته ام که علمای بی عمل از علمی که دارند و بر آن عمل نمی کنند سیر آمده تنگدل اند و الحق حدیث ان علم شمه عجب و تحیر و سرمایه خود بینی و تکبر است جز قیل و قال بیش نیست و غیر لم و لا در پیش نیست نه چون ورود این احوال در علم نخست آید فالعلم حجاب الله الاکبر در شان او درست آید در معنی راقم حروف شارح این دیوان گوید و در راه هدایت جوید فهم

غزل الشارح

در رفع حجب کوشش نه در جمع کتب	مقصود ز علم نیست جز رفع حجب
در جمع کتب حجابت افزون گردد	و السته منیفت من سبیل فی حجب

سفینه غزل کنایه از کتب حقائق و معارف که از مصنفات سلف و خلف باشد که مطالعهٔ آن اهل الله را موجب سرور و سرمایهٔ شرف باشد لراقمه ؎ چنان باشد ای حبادای سخن ٭ که احسنت آید ز نو تا کهن ٭ یعنی درین زمانه پر فساد یاری که درو غش و غل نبود و در صحبت او خلل را مدخل نشود قرآن حمید و فرقان مجید بهتر که از صحبت او دم بدم ذوق توان ربود و از خوض معانی او عقدهٔ جان و دل توان کشود و کتب حقایق و معارف بود که از سلف و خلف وا کنند و مطالعهٔ او زمان زمان ذوق بخش بود و سرمایهٔ شرف شود **رباعی** بهتر ز کتاب در جهان یاری نیست ٭ در غمکدهٔ زمانه غمخواری نیست ٭ هر لحظه از و بصفحهٔ خاطر تو ٭ صد فرحت و راحت ست و آزاری نیست

و له منه

جریده رو که گذرگاه عافیت تنگ ست
پیاله گیر که عمر عزیز بی بدل ست

جریده رفتن عبارت از اختیار تجرید و تفرید ست که سالک بدین صفت در زمانه وحید ست پیاله معروف و اینجا کنایه از جذبهٔ عشق و محبت ست که سرمایهٔ اهل مودت ست لراقمه ؎ در معانیش این هوا باید ٭ کافرینت ز آسمان آید ٭ یعنی تجرید و تفرید کن و از ماسوای دوست گذشته دلبستگی بد و اعتبار کن که راه عشق بس تنگ ست و پر از خار و سنگ ست بی قطع علایق گذار دران راه دشوار پس جذبهٔ عشق زود تر بدست آر که عمر عزیز بدلی و عوضی ندارد که سالک دران قضای ما فات گذارد

و له منه

نه من ز بی عملی در جهان ملولم و بس
ملالت علما هم ز علم بی عمل ست

بی عملی کنایه از نا رسیدن بکمال عبادت ست و اظهار تقصیر از وصول بکمال سعادت کما قال سید الانام علیه الصلوة و السلام ما عبدناک حق عبادتک نه عبارت از ترک نماز و روزه و سائر فروض آلهی ست که پیشهٔ زنادقه و ملاحده سائر اهل ملاهی ست چنانچه حضرت خواجه میفرماید و این عقدهٔ مشکل را خود می کشاید ؎ فرض ایزد بگذاریم و بکس بد نکنیم ٭ و آنچه گویند روا نیست نگوئیم که رواست ٭ و حلال خدا را حلال دانستن و حرام را حرام پنداشتن و ادای نماز و روزه از سائر فروض و واجبات ست که لازمهٔ ابرار ذوی المقامات ست مقربان را این قدر بکفایت نمی ماند و سالکان را بمنزل نمی رساند کما قال سید المرسلین حسنات الابرار سیات المقربین و می تواند که بی عملی عبارت از نا رسیدن بکمال عرفان باشد و کنایه از نا یافت حضرت سبحان بود که عرفان نیز از جملهٔ عبادات ست بلکه مدار ایمان چه جای طاعت ست ظاهر پرستان را آنقدر امکان عرفان و باطنیان را

غزل آخر

من که سر در نیاورم بدو کون　　گردنم زیر طوق منت اوست

در لغات این بیت خفائی نیست و نافهمیدگی را روائی نیست و معانیش بدان نهج مأول ست که مصراع ثانی علت مصراع اول ست پس داشش چنین بود تا در خور تحسین شود من که بدنیا و عقبی نمی پردازم و به تموهات نظر نمی اندازم ازان که گردن من ستند زیر طوق منت دوست و همگی توجهم بسوی اوست یعنی طالب پروردگارم و هر که طالب صانع بود توجهش بمصنوع نمی سزد و در هر گردنی که طوق بود بهیچ طرف نظرش نمی رسد بالجمله الحال ما بحیثیت علت و معلول نپردازیم بعالمهای معانی چنین بنوازیم که ما که بدنیا و عقبی نمی پردازیم و با دولی و آخری نمی سازیم و منت دار آفریدگار خودیم که از عدم بوجودم آورد و از نابود بودم کرد و همتم را بجای رساند که توجهم بدنیا و عقبی نماند و بدین صورت منتهای آفریدگار خود می شمارد و حمد مولی بجا می آرد

وله منه

راز درون پرده چه داند فلک خموش　　ای مدعی نزاع تو با پرده دار چیست

مدعی دعوی دار و اینجا کنایه از فلاسفه است که نیرات مقامات شان پس مکاشفه است پرده دار کنایه است از فلک دوار پس باید دانست که مآل این مقال نباشد مگر در رد مذهب فلاسفه ضال که ایشان به نیرات مقصات مکاشفه خیر و شر را بافلاک نسبت کنند و بکواکب منسوب گردانند لاجرم چنان کمراهای معانی بیت گه یعنی آن خواجه گوید و بیت ÷ یعنی ای مدعی فلک را چه منزلت می نهی که قضا و قدر ست که حکمتش بیش شان بباو بدرست او را چه منزلت که در اسرار نهانی بحکم حضرت سبحانی دخل نماید و از درج اسرار قفل بر گشاید ای مدعی نزاع تو با فلک چیست و فلک را چه منزلت و او کیست که خیر و شر بدو نسبت نمائی و با او تعرض می درآئی که

اے فلک چنین و چنان کردی و هیچ مرادم بر نیاوردی

غزل آخر

درین زمانه رفیقی که خالی از خلل ست　　صراحی می ناب و سفینهٔ غزل ست

صراحی ظرفی ست از ظروف شراب حریفانش همه مست و خراب و این کنایه از ظرفی ست که ما فی بطنه موجب سور و سرور بود و اصحاب و را اقبال آن موجب بهجت شود غزل بیتی چند خوشنما موافق قاعدهٔ شعرا و اینجا کنایت از کلامی ست که آگهی بخشش بود و از سر وجود بهره دوستان عرفا صراحی کنایه از کلام مجید و فرقان حمید تواند بود و

آب زندگی آب حیات ست که منبعش در ظلمات ست روضهٔ ارم بهشت ست که آدمش بهشت ست طرف گوش و کنار بگوش هوش دار باید دانست که درین بیت لف و نشر غیر مرتب ترتیب داده اند و عقده که خاطرش را باین طرز کشاده اند چه طرف جویبار بروضهٔ ارم در خواست و حی از آب زندگی بهتر ست خصوصاً که مراد از عشق بود که موجب زندگی جاوید شود راقمه ادای معانی چنان بایدت ٭ که عالم بزیر نگین آیدت ٭ یعنی مقصود الحیات و معنی بهشت غیر محبت احمدی و عشق احمدی که موجب سرور سرمدی چیست ای لبشناس که مطلب چیست و طالب کیست و این بیت موید بیت بالاست که بیت باغ چون نگرش سهل است

وله منه

سهو و خطای بنده گرش نیست اعتبار
معنی عفو و رحمت آمرزگار چیست

سهو فراموشی خطا بمعنی غلط و هر دو از قبیل ترحست و سقط الراقمه معانی چنان باید این بیت را ٭ که نارد کسی با تو چون و چرا ٭ یعنی اگر سهو و خطای بنده در عفو معتبر نیست و هر یکی را در بازپرسی مقامی ست پس معنی عفو و رحمت آمرزگار چیست و مراد از این صفات و در خور اجرای این کرامات کیست و باید دانست که درین بیت تلمیح بمضمون حدیثی ست که از سرور عالم و سرور نبی آدم در دریافته و آفتاب وار در تخفیف رطوبات معاصی این امت مرحومه تافته و راوی آن ابن عباس ست که ابن عم آن خیر الناس ست رضی الله عنهما و هو ان الله تجاوز عن امتی الخطاء والنسیان و اشارت برد مذهبی ست که این معنی را قبول ندارند و از سهو و خطای خویش بعقب گرفتار اند

وله منه

مستور و مست هر دو چو از یک قبیله اند
ما دل بعشوهٔ که دهیم اختیار چیست

مستور عبارت از عابد و زاهد ست که در لباس شرع محبت حق را عابد است مست عبارت از رندیست که بظاهر و باطن در عشق مستانه معیشت دارد و خود را از ورطهٔ تصویر بدر نمی آرد راقمه چنان بایدت که معنی ادا ٭ کاولی و آخری شوندت فدا ٭ یعنی زاهد و عابد و عاشق و رند همه طالب حق اند و جویای وجود مطلق در عاقبت همه سهیم و سفینه هر یک دریم ما طالب که باشیم و سینه را بحبت کدام کس خراشیم و بسوی که آییم و کرا اختیار نماییم و باید دانست که این غزل را حضرت خواجه در بدایت حال فرموده در آن وقت که حیرت روی نموده در رو نمودن حیرت مر سالک را دو وقت باشد یکی وقتی که باقتضای مرتبه حیرت می‌رسد یکی بدایت است دوم نهایت ع ونزدیکان را بیش بود حیرانی ٭ قولیست از اهل ولایت

او خل باشد که خواجه را از عنایت ازلی چون مقصود اصلی دست داد غنچهٔ مرادش برگشاد عرض می کند حضرت دوست را از روی خوش آمد که همگنان را درنمود از نیکوست بلکه اظهار آن شکر نعمت لسان و اتباعا بمضمون الکریمة من القرآن ﴿و اما بنعمة ربک فحدث﴾ بر زبان میراند حضرتش می خواند که آن وقت گذشت که میان من و تو واسطه بود که عرض حال خود بدو می کردم و بار منتش بسر می بردم اکنون که از عنایت بی‌غایت تو غنچهٔ مرادم بگشاد و مقام حضور دست داد بعرض حال خود می پویم و جواب آنرا بخود می جویم پس می گویم ؎ ای پادشاه حسن خدا را بسوختیم ۞ آخر دمی بپرس که ما را چه حاجت است ۞ ارباب حاجتیم و زبان سوال نیست ۞ در حضرت کریم تقاضا چه حاجت است و آداب مرشد را مقامات است که در هنگام حضور گنجایش آن نماند و هر مقامی در آن وقت سلام و داعی خواند کما قال سید الانام علیه الصلوة والسلام لی مع الله وقت لا یسعنی فیه ملک مقرب و لا نبی مرسل جبرئیل که مرشد وقت شان بود دران هنگام گنجایش او نبود و نمی تواند که ازین مقام بالا ترک جسته و در مقام حضور پیوسته ملاح کنایه از مرشد عشق دارم و گوهر عبارت از وصل یار است و موجب حصول کمال پس معنی بیت چنین بود تا آفرین ذوی الانصاف قرین شود که آن وقت که بعشق توسل می نمودیم و میانجی را بصد تحسین می ستودیم گذشت و وقت دیگر دست داد که سرمایهٔ رشاد باشد و سداد و چون از کمال نیستیم وصل جانانا بخود خواند بعشق که ولایت بیش نیست احتیاج نماند چنانچه خواجه خود میفرماید و عقد این عقدهٔ مشکل خود می گشاید ؎ ما را ز خیال تو چه پروای شراب است ۞ خم گو سر خود گیر که خمخانه خراب است

غزل آخر

خوشتر ز عیش و صحبت باغ و بهار چیست ۞ ساقی کجاست گو سبب انتظار چیست

عیش زندگانی با شادمانی و اینجا کنایه از مشاهدات تجلیات ذات مطلق است که ثمرهٔ عشق و نتیجهٔ محبت حق است باغ و بهار سرو فضای برنا و اینجا کنایه از دنیا که در و اشجار گوناگون سر بهوا کشیده اند و گلهای بس موزون و اثمار از حد افزون در رسیده ساقی نوشاننده و اینجا کنایه از مرشد کرده و از مجازی بحقیقت برده لراقمه ؎ بس ادای معانی این بیت ۞ این بود گذر کیت و ذیت ۞ که ما را نزول دنیا بهر عشق و محبت خوشتر از دریافت مراتب مودت چیست مرشدگی گو سبب انتظار موجب اعتذار چیست

وله منه

معنی آب زندگی و روضهٔ ارم ۞ جز طرف جویبار و می خوشگوار چیست

ازروی معنی بما مطلوب ست اگرچه بعید از درگاه ماست همیشه در نظر خاطر مرفه ماست که نگاه داشت آن همگنان را لازم ست و در مراعات او بر همه عازم اگر بالی حافظ دری زند که ترا در آن عمده دربانی ست و آن معنی سالکان را مایهٔ پریشانی بگشاد نقش همیاکه سالها ست که متوجه درگاه ماست و مشتاق روی ما چون مه ماست و این مصرع نیز داخل مقوله کلمه گوست که در مصراع اول وقوع یافته و این پنج مصراع در جست جوست

غزل آخر

آن شد که بار منت ملاح بردمی
گوهر چو دست داد بدریا چه حاجت ست

ای بادشاه حسن خدا را بسوختیم
آخر دمی بپرس که ما را چه حاجت ست

ملاح کشتیبان و اینجا کنایه از مرشدی ست که مسترشد را براه حق می خواند و قوالب سالکان را که مثل کشتی اند و روح و نفس را بلب آن دریای عشق میراند گوهر کنایه از عرفانی ست که سالک در طلب آن سلوک می کند و گوناگون شداید را متحمل می شود و در عبارت از عشق ست که سالکان را هر دم از دو بدو عشق ست لراقمه سه اگر شوی طالب وای ملیح بشنو از من بیان بوجه صحیح که آن وقت گذشت که بار منت ملاح می کشیم و در خود می جوشیدم وحی گفتم جانا بحاجتی که تراهست با خدا آخر دمی بپرس که ما را چه حاجت ست و چون گوهر عرفان بدست آمد و ماهی مراد بشست آمد بدریای عشق حاجت نماند که سالک جمازه خویش را بعرصه خشک راند و باید دانست که عشق سببی ست که طالب را بمطلوب میرساند و عاشق را بمعشوق میرساند و چون طالب بمطلوب میرسد از سبب چه باک پس سالک را چون بدریا کار نماند ملاح گو سفینهٔ خویش بخشکی راند

سوال

اگر سایلی گوید و در جستجوی جواب این اشکال پوید که هیچکس از سلف و خلف بمرشد این قسم بی التفاتی ننموده و همیشه در حضرت او بادب بود چنانچه سرور کائنات و فخر موجودات در مراعات خاطر آن پیرزنی فرموده که میان ام المومنین خدیجه رض و میان آنسرور ترجیح واسطه بوده انها کانت تاتینا ایام خدیجه پس از خواجه حافظ که تبع تابعین ست و جویای آداب آن سید المرسلین این نوع گستاخی چه سان باشد که داخل

من لم یشکر الناس لم یشکر الله شد پس بی احتیاج بیان باشد

جوابش گویم

که این کلام بمرشد نیست که سوء ادب را در آن مدخل باشد بلکه بمحبوب حقیقی عرض می کند تا در استمالت

خمی که ابروی شوخ تو در کمان انداخت
بقصد جان من خسته ناتوان انداخت
نبود آدم خاکے که نقش روے تو بود
زمانه طرح محبت نه این زمان انداخت

خم کسری معروف ست که بلسان عرفش حاجب گویند و آن محرابیست که مردم دیده مشاهده جمال دوست در و جویند و اینجا کنایه از سری ست که حاجب میان طالب و مطلوب ست و این رمزی است که زیرکان را مرغوب ست چنانکه حاجب در میان نباشد طالب و مطلوب را زبان باشد که هر دو یکی شود و طالبیت و مطلوبیت مرتفع گردد که طالب بمنزله پیشانی و مطلوب بمنزله رخ بود و اگر ابرو در میان نباشد هر آئینه پیشانی و رخ یک شود چنانچه در مرآة المعانی گفته و این معانی را چون لآلی در رشته نظم در سفته شوخی صفت ابروست و کمان تصویر صورت اوست لراقمه ع چون ادا این بود معانی را ۞ فتح دان فیض آسمانی را ۞ یعنی کسری که ابروی شوخ تو در کمان انداخته و خود را چون قوس حلقه وار ساخته و در میان ما و تو حجابی پرداخته آن کسری دران کمان بقصد جان من خسته و ناتوان انداخته که تا از هستی بر ندم و با تو نه پیوندم که آن ابرو حاجب ست تا جان از ثبوت می ستانند و قائمی گرداند و طالب را بمطلوب نمی رساند آدم خاکی هنوز موجود نبود که نقش روی تو جلوه گری می نمود زمانه طرح عشق و محبت نه این زمان انداخته است بلکه طرح محبت پیش حلقت آدم و عالم ساخته است لیکن وجود نبود که شاید باشد بدان مشهود کما قال ملک العلام بلسان نبیه علیه الصلوٰة والسلام کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف

غزل آخر

بحاجب در خلوت سرای خویش بگو
فلان ز گوشه نشینان خاک درگه ماست
بصورت از نظر ما اگرچه محجوب است
همیشه در نظر خاطر مرفه ماست
اگر بسائلی حافظ درت زند بگشای
چه سالهاست که مشتاق روی چون مه ماست

حاجب پوشنده و دربانی در منع دخول خرد شنده و اینجا کنایه از ابلیس ست که در حیل خویش تلبیس ست مرفه آسان کرده شده و برعایت آورده شده بکذا فی المهذب در تا ای دری که تو حاجب آنی و آن در را نگاهبانی و در را شیطان ازان نسبت نموده که او حاجب آن در بوده لراقمه ع این ادای ملیح را بشنو ۞ کافرین گوید تحسین تا تو ۞ که با ابلیس عرما که نگهبان در وحدانیت ست و مانع و حاجب سالکان احدیت که فلانی را اگرچه رو هیچو کاه است از گوشه نشینان این درگاه است اگرچه بصورت از نظر ما محجوب ست که

عصا آمده در انجمن ✤ گر نبود باورت سوی شفلتو بنگر ✤ کز پی نظارگی چشم شدش همچو تن ✤ بر همه نظارگے نابر کرم هر زمان ✤ از ره طبع کریم بار هم سلو او من ✤ غالب از این شعر تر کز تو بر آورد سر ✤ میدهم از سر زبان طیبت تشکل عن ✤

غزل آخر

آسوده بر کنار چو پرگار می‌شدم
دوران چو نقطه عاقبتم در میان گرفت

لغات این بیت ظاهرست و معانی هر یک باهر و چون در ادای معانی قدری لطافت داشت بنابران داعی نگاشت ترجمه ✤ معنی بیت این چنین باشد ✤ که بدل نقش چون نگین باشد ✤ یعنی بر کنار عالم پرگار وار می‌گشتم و بهیچ محنت مبتلا نمی‌گشتم صاحب دوران که واجب الوجود است و رب معبود مرا کشش عشق خویش و جذبهٔ محبت بیش از بیش همچو نقطه در دائره انداخت و بعشق خویش مبتلا ساخت ✤

وله منه

میخواست گل که دم زند از رنگ و بوی دوست
از غیرتش صبا نفسش در دهان گرفت

گل معروف و اینجا کنایه از عارف ست که دانای معارف و حقایق ست غیرت بمعنی رشک باشد که همواره خاطر را میخراشد و ضمیر شین که ضمیر مفعول ست عائد بگل ست که عبارت از عارف حقایق جز و کل ست ترجمه ✤ معانی بدان خوش ادائی سرا ✤ که آید از مستمع در ثنا ✤ یعنی گل هنگام شگفتن چون جمال با کمال خود را مشاهده کرد و رنگ و بوی خویش را در معاینه آورد می خواست که از رنگ و بوی دوست دم زند و در حال گویا سخن کند بطریق اقرانه علینا النطق عیسی ع م فی المهد صبیا صبا از غیرت و رشک آن گل را نفس در دهان گرفت و مجال گفتنش نداد و در زمرهٔ صبا معانیش نهاد که سر موی از سر نگشاد و چون در حقیقه در آئیم ادای معانی چنان نمائیم که سالک عارف چون تجلی ذات در خود مشاهده کرد و خود را عین او دید و معاینه آورد خواست که منصور وار خود را او گوید و انا الحق گفته در خود نگرد و ببوسد آنگاه او را پوید از کمال غیرت عشقش مانع گشته در جست گفتنش نداد و او صم بکم عمی گشته سری از اسرار نگشاده و در بعضی نسخه‌ها از غیرتش صبا نفسش در دهان گرفت مرقوم است پس تقریر در ترکیب این نسخه چنان مفهوم ست که شین اول راجع بدوست شود و شین ثانی راجع بگل بود و معنی بیت چنین گردد که از غیرت دوست نفس صبا نفس گل را در دهان گرفت و مجال گفتنش نداد لاجرم سری از وی ظهور نیافت لیکن انتشار ضمائر لازم می‌آید که در کلام فصحا [illegible]

غزل آخر

فی الاموال والاولاد پس هرکه بچیزی از اسباب دنیا وابستگی دارد او را پیش رفتن نمی گذارد که فلان چیز که تو باخود داری مرا با تو دران شرکتی هست از درگاه حضرت باری چنانچه منقول ست از حضرت عیسی ع‌م وقتی که بآسمان میرفت در جناب ملک علام سوزنی باخود داشت برگ درختان را دوخته ملبس عورت می گماشت شیطان راه پیش گرفته حرکتی پیش آورد و بدان سوزنش مخاصمت کرد عیسی ع‌م فی الحال آن سوزن را انداخت و در راه مقصد تیز تاخت سپر نینداز مرا ای آزادی خود را مستحکم سازم لراقمه سخن را معانی ادا کن چنان که آید تیرا آفرین ز آسمان یعنی چون شیطان که دشمن ست بجنس انسان فرا راه من آید و بمن مخاصمت نماید من سپر نیندازم و خود را در آزادی مستحکم سازم و هرچه مطالبه کند در بازم و عیسی وار راه مقصد پیش گیرم تا آن مطلوب در کنار خویش گیرم که مرا با اشیاء دنیا کاری نیست و کار یار او را نزد من اعتباری نیست و بجز گره آه مرا در کاری نیست

غزل آخر

ای صبا اشبم مدد فرما
که سحر گه شکفتنم هوس ست

صبا بادی که بوزیدن آن غنچها در شگفتن آیند و ایصال رائحه طیبه بدو نسبت نمایند و رسالت دوست بدوست که دیگری بدان راه نبرد خاصه اوست چنانچه حضرت خواجه خود می فرماید و باین معنی راه می نماید بیت صبا اگر گذری افتدت بکشور دوست ❊ بیار نفحه از گیسو معنبر دوست ❊ و اینجا کنایه از مرشد می نماید که از تاثیر نفس او دل مسترشد غنچه وار در شگفتن آید امشب عبارت است از حالت هستی و زندگانی دنیا و سحرگه کنایه از آوان دریافت نیستی و فنا و توجه بعقبی چه دنیا حقیقةً شب تاریک ست که روشنی دمی با آفتاب و ماهتاب و سراج و امثال آن هم تاریک ست لراقمه چنان باید ترک معنی ادا ❊ که احسن کنندت زمین و سما ❊ یعنی ای مرشد در حالت هستی مرا بیان معارف حقایق فرما و از کشاکش حوادث بدان جانیم راه نما که چون بحالت موت و نیستی رو آرم دران وقت ذوق شگفتن دارم یعنی چون بحالت هستی معارف حقایق حق شنفته باشم هنگام موت بعالم نیستی شگفته باشم بدانکه انسان در باغ جهان بمنزله گل ست میوه او از معرفت الله بس فراخ و سایر موجودات بمنزله برگ و شاخ درین معنی راقم حروف و شارح دیوان گوید و از بادی لاریب هدایت جوید نظم ما بهم گوشه نشینیم بلبل شیرین سخن ❊ بهر تماشای گل کرده بگلشن وطن ❊ بلبل بیچاره کیست تا که زند دم زما ❊ ما همه تازه گلیم بر سر شاخ سخن ❊ بسته شد از رشک ما در جگر لاله خون ❊ ریخت ز خجلت عرق وقت سحر یاسمن ❊ بهر تماشای ما این همه گلها بباغ ❊ کرده سر از خاک بر بهر همه خندان دهن ❊ گرچه بنفشه کبود جامه بد فکور نشست ❊ کرده زر نرگس

کردم ازوی زسر مہر سوال * کہ مگر عاشقی ای شیفتہ زار * کہ بدین گونہ شدی لاغر و زرد * گفت آری بسرم شور بسی ست * کس چو من عاشق و رنجوری نیست * گفتمش یار تبو نزدیک ست * یا چو شب روزت ازو تاریک ست * گفت در خانۂ اویم ہمہ عمر * خاک کاشانۂ اویم ہمہ عمر * گفتمش یک دل و یکرو ست تبو * یا ستمگار جفاجو ست تبو * گفت ہستیم بہم شام و سحر * ہم آمیختہ چون شیر و شکر * گفتمش یار ستودہ تو فرزانہ * با تو ہموارہ بود ہمخانہ * سازگار تو بود در ہمہ کار * بر مراد تو بود کار گذار * لاغر و زرد شدہ بہر چہ * سر بسر زرد شدہ بہر چہ * گفت رو رو کہ عجب بیخبری * بہ کزین گونہ سخن درگذری * محنت قرب زبعد افزون ست * جگر از ہیبت قربم خون ست * ہست در قرب ہمہ بیم زوال * نیست در بعد جز امید وصال * آتش بیم دل و جان سوزد * شمع امید روان افروزد *

ولہ منہ

وقت آن شیرین قلندر خوش کہ در اطوار سیر ذکر تسبیح ملک در حلقۂ زنار داشت

قلندر سالک کامل ست کہ در تجرد علایق سر آمدہ باشد و از رسم و عادات بر آمدہ تسبیح معروف و اینجا کنایہ است از اتباع شرائع و انقطاع از تالف طبائع زنار ریسمانی کہ کفار در بر کنند یا در کمرش بندند و بدانش خویش از اہل منقبت شوند و در اصطلاح صوفیہ چیزی را گویند کہ علامت یکرنگی داشتہ باشد و نشان یکجہتی بر داشتہ لاقسمہ ٥ ادا باید کرد معنی چنان * کاحسنت آید از اہل جہان * یعنی وقت آن سالک کامل خوش باشد کہ حقیقت را شعار خود سازد و شریعت را دثار خود انگارد یعنی خویش را در وحدت بازد و نقش یکرنگی بر خود طرازد و آنچہ در شریعت ست سوای فرائض و واجبات بنوعی بجا آرد کہ کس بر آن وقوف نیارد و از ریا محفوظ و مصئون دارد و نیز از اساتذۂ کبار و صوفیۂ نامدار چنان مسموع ست کہ مقبول خاطر مجموع ست یعنی درین بیت قصۂ صنعان را بترجیح می آراید و احوال ایشان می نماید کہ بعشق ترسا بچہ زنار پوشیدہ در ہر رنگی معشوق کوشیدہ بود و در حلقۂ زنار ذکر عشق تکرار می نمود

غزل آخر

عدو چو تیغ زند من سپر بیندازم کہ کار من بجز از نالہ و آہی نیست

عدو دشمن و اینجا کنایہ از ابلیس ست کہ در اغوای انسان پر تلبیس ست و تیغ زدن کنایہ است از اغوا بآدم و حوا کہ در دنیا یاور و شریک اند و درین مملکت بادی ہمراہ یک کما قال اللہ تعالی فی کتابہ بتقبیلہ لاحبابہ شکرہم

مور مورچه اخس دواب ست و اضعف حیوانات تراب ست و اینجا کنایه است از نفس لوامهٔ انسان و آصف ب نام وزیر حضرت سلیمان که در فنون علم اعلم و افضل بود و در دعوت اسماء عظام اکمل و اعمل کما قال الله تعالی شانه و قال رجل عنده علم من الکتاب انا آتیک قبل ان ترتد الیک طرفک و اینجا کنایه از روح انسانی ست که او از امر حق سبحانی ست کما قال الله تعالی قل الروح من امر ربی و خواجه نیز عبارت از آصف بود که کنایه از روح انسان سزد و جم نام حضرت سلیمان ست و اینجا کنایه از حضرت حق سبحانه ست و خاتم جم عبارت از معرفة الله بود که بدین نام می سزد و معنی بیت بود تا موجب تسکین شود که زبان ملامت نفس لوامه بر روح چرا دراز گشت که روح در قالب از کمال غفلت معرفة الله را که سرمایه او بود گم کرد و از سر او باز گشت و باوجود قدرت از جستجوی او آواره شد و مطیع نفس اماره شد و قصه نگین سلیمان و یاوه گشتن آن در شرح این بیت که نوری ست ما از ان شجره زیت گفته شود و در سلک بیان چون در سفته شود

ع من آن نگین سلیمان بهیچ نستانم ٭ که گاه گاه برو دست اهرمن باشد ٭

غزل آخر

بلبلی برگ گل خوش رنگ در منقار داشت ٭ و اندران برگ و نوا خوش نالهای زار داشت

گفتمش در عین وصل این ناله و فریاد چیست ٭ گفت ما را جلوه محبوب درین کار داشت

بلبل کنجشکی ست معروف و بعشق گل مشغوف که آوازی خوش دارد و اهل باغ را بنغمات خویش در خروش می آرد و اینجا کنایه است از سالک کامل ست که احوال و مقامات سلوک را شامل ست ع معانی چنان باید ای اوستاد ٭ که طبع لبیبان شود از تو شاد ٭ یعنی مرشد کامل بعبارت دل آویز و کلام آتش انگیز دقایق توحید را بیان می فرمود و دلهای طالبان را می ربود و در ان میان زار زاری گریست گفتمش تو در عین وصلی این همه ناله فریاد چیست گفت جلوه معشوق مرا درین کار انداخته و مرا از ماسوی بیگانه ساخته که محنت قرب از بعد افزون ست ع دلم ز هیبت قرب خون ست چنانچه مولانا عبدالرحمن جامی در در سبحة الابرار آورده و از جوان سوخته روان با ذوالنون مصری قصه ادا کرده

حکایت

والی مصر ولایت ذوالنون ٭ آگه با سرار حقیقت مشحون ٭ گفت در مکه مجاور بودم ٭ در حرم حاضر و ناظر بودم ٭ ناگه آشفته جوانی دیدم ٭ نه جوان سوخته جانی دیدم ٭ لاغر و زرد شده همچو هلال ٭

که هر سالکی راز دو عالم از نقوش دل خود تجلیات عشق که بران منقش می شود خوانده ست رموزات جام جم از نقوش خاکره دانسته از دلش رانده است و التفات بدان نیارد و همت بر آن نگمارد که از علو بسفل آمدن و از عروج بنزول ملتفت شدن دون همتی او ست فطرتی ست اللهم انی اعوذ بک من الحور بعد الکور حدیث سرور عالی عشرت ست

وله منه

دلم ز نرگس ساقی امان نخست بجان
چرا که شیوه آن ترک دل سیه دانست

ساقی نوشاننده و اینجا عبارت از محبوب حقیقی کرده و کنایه از محب تحقیقی آورده نرگس ساقی یعنی چشم ساقی و اینجا کنایه از دنیاست که در ظاهر همچو نرگس شهلاست شیوه بمعنی پیشه ترک قومی ست که بحسن و خوبی مشهور آفاق اند و در ظلم و تعدی و دل سیهی در جهان طاق پس اگر آن ترک اشارت بساقی باشد که درینجا کنایه از محبوب ست و دریافت او همگنان را مطلوب ست دل سیهی را نسبت باو از آن جهت باشد که سنگدلی و دل سیهی اوصاف اند که محبوبان را بدان نسبت می کنند و هر چند محبوب در شوخی و تعدی بیشتر کمال عاشق بیشتر پس این اوصاف نیز از اوصاف کمال باشد نه از اوصاف نقص و زوال و اگر آن اشاره به نرگس باشد که کنایه از دنیای دون ست و قمارش سر در نشیب و نگون خود بمعنی ظاهر ست و بر همگنان باهر که دل من از دنیا امان بجان خواستن نتوانست که پیشه محبوب خود می دانست که در دنیا با هستی او هستی دیگری نمی گنجد که در حضور او غیر چیزی نمی سنجد که او خواهان نیستی غیر ست و هر که نیست شد بدو پیوست

وله منه

بلند مرتبه شاهی که نه رواق سپهر
نمونهٔ ز خم نفس بارگه دانست

لغات این بیت ظاهر ست و معانی هر یک باهر و ادای معانی چنین بود تا درخور تسکین بود یعنی حضرت خواجه می فرماید و دریچه عرفان بر همگنان می گشاید که بحکم کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیته هر یک از شما بادشاهی ست که صاحب تاجی و کلاهی ست پس هر که بتقضای خدا راضی گشت و کلبه گدائی و بی نوائی را بارگاه بادشاهی دانست آنرا استقاضی گشت او بلند مرتبه بادشاهی ست که با کمال توانست رواق نه سپهر را نمونه از خم طاق بارگاه خود دانست

بمعنی طاقت و توانائی ۱۲

غزل آخر

زبان مور به آصف دراز گشت چرا
که خواجه خاتم جم یاده کرده باز نجست

له این حدیث
ست و بعضی سبب
اهل سنت از احاد
اهل سنت [illegible] ست
[illegible] صحیح
[illegible] معنی [illegible]
[illegible]
[illegible] سوال کرده
[illegible] ۱۲
[illegible] حسن
[illegible]
مرحوم

بهمین عشق ست موجب وصول مدارج علیا و سبب دریافت کبری و در بعضی نسخ از عاقلی برای غیر منقوطه که مختصر اگر ست بنظر در آمده و ادای معانی چنین انور در امده که در پای توبه شکسته اند و ارکانت را بضعف و ناتوانی شکسته اند حالیا عشق و رندی کن و کارهای دیگر و زری کن توبه وقت گل موسم از می خوردن و عشق ورزی کردن اگر عاشقی گنه گاری ست و الا موجب نجات و رستگاری ست

غزل آخر

درای طاعت و دیوانگان زما مطلب	اکه شیخ مذهب ما عاقلی گنه دانست

دیوانه معروف و اینجا عبارت از عاشق کامل ست که مقامات جنون را شامل ست و طاعت دیوانگان عبارت ست از طاعت بی ریا و فرمان پذیری با صفا که مجنون را در عبارت ریا منظور نیست و عابدان عبادت در عقبی امیدوری که ریا فیلسوفی عقل ست و ایراد این معنی از نقل ست پس مضمون این بیت چنین باشد و ادای معانیش این باشد که بغیر طاعت خالص که بری از شائبه تکلف و ریا ست از من مطلب که بدانش شیخ مذهب ما فیلسوف مجهول ما عقل و حیل و سر بسر گناه و خطا ست یعنی عقل معاش را در راه عشق در آمدنی نیست پس ای سالک از همه تشبث بالیست که تمام بیگانگی دارد و همواره تخم عداوت و بیگانگی دران مزرعه می کارد و من ازان گاه که در عشق در آمدم از عاقلان بیزار آمدم و بار عقل از سر انداختم و همگی خویش را با عشق در باختم و دران راه پای از سر ساختم و باید دانست که درین بیت اشاره بقول حسنات الابرار سیئات المقربین ست و این سخن بس واضح ست پیش هر که حقایق بین ست

وله ایضاً

هر آنکه راز دو عالم ز خط ساغر خواند	رموز جام جم از نقش خاکره دانست

ساغر پیاله و اینجا کنایه از مرشد آورده یا کنایه از دل خویش کرده خط ساغر عبارت از تلقین مرشد کرده نشره و از دلش به ثبت آورده جام جم جامی که جمشید شاه ساخته بود و اسرار گیتی در وی می نمود پس اگر ساغر کنایت از مرشد بود ادای معانی چنین سزد که هر که از مرشد تلقین عشق یافت ره از مقاصد دیگر بر تافت و اسرار دو عالم چون از تلقین مرشدش هویدا گشت و او از جان و دل بر وشیدا گشت او رموزات گیتی را از خاک راه مرشد دانست که از صفات خویش بصفات حق رسیدن توانست یعنی کسی که از رموزات عشق آگهی یافت دانستن اسرار گیتی پس سهل دانسته رو از و بر تافت و اگر ساغر عبارت از دل سالک بود خط ساغر کنایه از تجلیات عشق بود که بر دل سالک نقش می بندد و غنچه وار دلش ازان می خندد پس معنی بیت چنین باشد تا موجب هزار آفرین باشد

وله منه

جمال شخص نه چشم ست و زلف و عارض و خال
هزار نکته درین کار و بار دلداری ست

چشم و زلف و عارض و خال معروف و مشهور اند و در کتب مسطور و بر السنه مذکور اند و اینجا کنایه از ظاهر آرائی ست و زهد نمائی و اظهار پارسائی ست نکته چیزی که از تفکر زاید و حسن و خوبی را شاید دلداری معروف و اینجا کنایه است از رعایت آداب قرب مولی و حفظ مراتب در اولی و اخری ست و معنی بیت چنین باشد که چشم هزار آفرین باشد یعنی خوبی چشم شاهد نه همین چشم و زلف و عارض و خال ست که موجب افزایش جمال ست بلکه اشیای دیگر بسیار ست که در جمال افزائی در کار ست اما دلداری به مرتبه است که برابر هزار نتوانند نشست و چون به بحر حقیقت فکرت خویش را بغواصی در آریم جواهر معانی چنان بر آریم که خوبی سالک نه همین ظاهر آرائی ست و زهد نمائی و اظهار پارسائی ست مع هذا مراتب بسیار ست که رعایت آن نیز در کار ست ای طالب از حفظ آن بایست که رهرویت جز این نیست که هر چند قرب و منزلت بیشتر حفظ مراتب بیشتر فافهم

وله منه

نه بسته اند در توبه حالیا می نوشش
که توبه وقت گل از عاشقی گنهگاری ست

می شراب و اینجا کنایه از عشق و محبت ست گل معروف و آنجا کنایه از مرشد اهل مودت ست که دلش غنچه وار شگفته و معانیش را نهفته و گلشن را بوی گل سرشته بلکه همگی تنش گل گشته یا کنایه از بهار عمر و جوانی سالک باشد که ضعف و ناتوانیش را هالک باشد و معنی بیت چنین بود تا موجب صد تحسین شود که درهای توبه نه بسته اند و دلهای ما را باین جراحت نخسته اند حالیا عشق ورزی کن و کار و بار دیگر را وزری کن که باز آمدن از عاشقی هنگامی که خود را بمرشد رسانی یا بهنگام بهار و موسم جوانی گنهگاری و تبه کاری ست و توبه درین هنگام کسی کند که از دانش عاری ست یعنی بی حرارت عشق درون عاشق مشتعل نمیشود و اخلاق ذمیمه و ردیه سوخته نمیگردد تا اخلاق ذمیمه و ردیه نمیرود اخلاق حمیده تمکن نگیرد و تا اخلاق حمیده تمکن نگیرد حقیقتش محبی و محبوبی نپذیرد که تجلی صفات مقدم ست بر تجلی ذات و تجلی صفات موقوف ست بر تخلق باخلاق و تخلق اخلاق عبارت ست از تمکن حمیده صفات و مکارم اخلاق پس همین عشق سببی ست که سبب وصول حق ست و دریافت وجود مطلق از و تقاعد نباید ورزید خود را در سافلیان نباید کشید که

نیست که آن سلسله ایست آویخته و خون صد هزاران دزد بیاویخته یعنی کسی که از کشتن خود بی باک و در جان بازی چست و چالاک بود کار اوست نه کار هر بی مغز چه پوست و می تواند که قلم را باین روش دوانم و گویم که زلف عبارت از غیب هویه بهر دو کنایه از نشأه دنیا بود که بمقام درایت اولی و آخری شود چنانکه در اصطلاح صوفیه گفته و گوهر مجاز را بالماس حقیقت سفته و معنی بیت چنین باشد تا هر سطرش سلک در ثمین باشد که خیال نشأه دنیا پختن و خود را تبرا زوی عدل نمای ساختن و آنرا مزرعه آخرت پنداشتن و ازان تمتعی برداشتن کار خامان نیست پس ای طالب بوالهوس از جستجوی آن باز ایست که آن سلسله ایست آویخته و خون صد هزاران دزد آن ریخته بر سلسله فقر پیچیدن کار عیاری ست که مدارش بر تحمل شدائد و بردباری ست نقل ست از اهل اسلام از حضرت سلیمان ع م که چون بر تخت داودی نشستنش آمد و دین و دنیا ازوی موهبت بدستش آمد هر گاه که بحقیقت دنیا مطلع شد دلش از توجه بدو منقطع شد خطوط دنیا را اعتبار نموده زنبیل بافی اختیار فرموده و از انجا که شفقت بر خلق خداییش بود در دعای خود بحق عالمیان چنان فرمود که رب هب لی ملکا لا ینبغی لاحد من بعدی نه از روی تلذذ ملکیت که داب فراعین و خداوندگان رب العالمین ست یعنی پروردگارا اگرچه دنیا را از روی موهبت بمن عطا فرموده و ملکیت آنرا بمن کرامت نموده که دران باز پرسیدنی نیست و بهر وجه که خروج کنم ترسیدنی نیست کما قلت لی هذا عطاؤنا فامنن او امسک بغیر حساب اما چون حقیقتش دریافتم که پا لغزی ست روا زو بر تافتم و زنبیل بافی اختیار کردم و خود را از خطوط آن بکنار آوردم از روی شفقت بر جهانیان و سبکساری زندانیان بحضرتت عرض می کنم و سر خود را بصحرای افکنم که این ملک بدیگری مده و در معجزات خاصه منش بنه که دیگری البته انجا نخواهد رفت که در ظاهر شیرین ست و فی الحقیقت زفت مغلط ایست قوی و حیله ایست سوی

وله منه

لطیفه ایست نهانی که عشق ازو خیزد | که نام آن نه لب لعل و خط زنگاری ست

لطیفه شیئی نازک که هر بدیهه کش یافتن نتوانند و چون یافته شود در یابنده را خوش وقت گرداند و معنی بیت چنین باشد که سبب توجه خلق عالمین باشد یعنی در دل عشاق لطیفه ایست نهانی و سر ایست پنهانی که عشق ازان پیدا گردد عاشق بدان شیدا شود نه از حسن دلربائی محبوبان و خال و خط ایشان که عشق بمنزله آتش ست همه فروزش آن زلف و لب ست و خال و خط دلربایان همه موجب افروختگی ست و افزایش آتش ست نه مخرج آن

دم زدن نافهای تاتاری ست و چه احتیاج نالیدن بزاری ست و باین گفتن اشاره بوصول مقامی می کند که سالک چون دران مقام رسد تمام وجودش مشک اذفر گردد و از وصول این مقام سید انام از نسیم نام شد واتش را باتباع او جای تمام شد کما قال رسول الله صلعم فی شان اویس القرنی وجدت نفس الرحمن من جانب الیمن

وله منه

بیار باده که رنگین کنیم جامهٔ دلق
که مست جام غروریم و نام هشیاری ست

باده شراب و اینجا کنایه از عشق و محبت ست که موجب سرور و سرور اهل مودت ست جامهٔ دلق کنایه است از هستی مستعار و وجود بی مدار و معنی بیت چنین باشد تا موجب تمکین باشد که بیار بادهٔ محبت و شراب مودت که این وجود بی مدار و هستی مستعار را رنگین کنیم یعنی این هستی را بنیستی بدل گردانم تا که ازان نیستی آن بدست آید که هستی ابد را شاید خوش گفت انکه گفت و جواهر ابدار بالماس نطق بر سفت ع چو ممکن گرد امکان بر فشاند بجز واجب دگر چیزی نماند

وله منه

قلندران طریقت به نیم جو نخرند
قبای اطلس آنکس که از هنر عاری ست

قلندران عبارت ست از بی تعلقان و وارستگان قبا پوششی ست معروف که در سرما پوشند تا از سرمای دی نخروشند و اینجا عبارت از جاه و جلال دنیاست که سرمایهٔ هوس و هواست و معنی بیت چنین باشد تا موجب آفرین باشد که بی تعلقان طریقت و وارستگان حقیقت به نیم جو نخرند جاه و جلال آن کسی که از هنر و معنی عاریست و همتش برهمین جاه و جلال جاری ست یعنی آن کسی که در ظاهر آرائی خود را مزین ساخته و بحقیقت هیچ نپرداخته و دید خلق بصیرتش را پوشیده و از معرفت الله جلا و علا نچشیده مراتب او را قلندران طریقت به نیم جو نخرند و بر جاه و جلال وی نگاهی نکنند

وله منه

خیال زلف تو پختن نه کار خامان ست
بزیر سلسله رفتن طریق عیاری ست

زلف معروف و اینجا کنایه است از جذبهٔ لطف الهی و کشش فیض نامتناهی چنانچه صاحب مرآت المعانی گوید و هدایت طالبان این راه جوید سلسله زنجیر و ریسمان که در کشتنگاه دزدان آویزند و آنجا خون شان ریزند عیار بالفتح و التشدید مردی دلیر که بشب بگردد و پایش از هراس نلرزد و معنی بیت چنین باشد تا گلدستهٔ اهل الیقین باشد که خیال جذبهٔ لطیف تو پختن کار هر خامی نیست و تحمل شداید آن تاب هر ناسزائی می

بیت چنین باشد تا بیان سحر سبین باشد که از آب خضر تا آب ما تفاوتی ست بنگر که موضع آب خضر ظلمات ست و منبع آب ما الله اکبر یعنی ظاهر پرستان آراستگی ایمان از وجود دل بندد و تخم تعبد در آن مزرعه می کارند و وجود عنصری ظلمات ست که مجرای آب حیات است و ما که گرده عاشقانیم بآراستگی باطن پردازیم و کار و بار را بحکم عشق می اندازیم که منبع عشق دل ست نه قالب آب و گل ست و آن کنایه است از لطیفه ربانی که خروج آواز دل ست پنهانی چنانچه حضرت خواجه خود می فرماید و عقد این عقده خود می کشاید **بیت** لطیفه ایست نهانی که عشق از و خیزد * که نام آن نه لب لعل و خط زنگاری ست * و می شاید که بعشاق دیگر پرداخته باشد و تفصیل خویش را اظهار ساخته باشد پس معانی بیت آنکه عشق من بعشق دیگران قیاس مکن و در ماجرای من میار سخن که عشقم از من بها رسیده است و بمدارج علیا رسیده درین معنی راقم حروف گوید و اظهار این معنی بشعری جوید **بیت** ز درد من دگری کی نفس برون آرد * که من بریش نمک دارم و لم تکلف آرد * ایضا منه فی معناه **بیت** بر دیگری قیاس مکن درد من که او * دارد نمک بدست و مرا شد بعضو ریش

غزل آخر

بنال بلبل اگر با منت سر یاریست	که ما دو عاشق زاریم و کار ما زاریست
در آن زمین که نسیمی وزد ز طرهٔ دوست	چه جای دم زدن نافهای تا تاریست

بلبل طائریست بعشق گل منسوب و از سائر ریاحین گلشن مطلوب درین مقام می شود که همین طائر مراد بود یا عاشق مجاز از راه کنایت مستفاد شود زمین عبارت از ماوای سالک ست که از عنصر خاک آفرینش دارد و از پرورش نسیمات آن در جمیع مقامات نیش آرد و نسیم باد خوشبو طره موی پیش رو و در گشته دستار را نیز طره خوانند که در پیچش باطرافش سیر انند و اینجا کنایه است از جذبهٔ الوهیت و کشش ربوبیه نافه ناف آهوی که در آن مشک می بندد تا تار نام ولائیست که مشک آنجا بر مشکهای دیگر می خندد و معنی بیت چنین باشد تا موجب تسکین باشد که ای بلبل در شوریدگی یکسال و ای عاشق مجاز بنال که من و تو در اسم عاشقی شریکیم درین مملکت هم از یکیم کار ما عین زاری ست و بیود ما در تحمل و بردباری ست باز در بیت دوم خود را از بلبل بالاتر کرده و اظهار این معنی کند و خود را از نزول بعروج می کشد پس می گوید که در آن زمین که نسیم طرهٔ یار وزد در دلی که جذبهٔ الوهیت جاگیر شود نفس رحمانی از و سر بر زند چه جای

دی وعده داد وصلم و در سر شراب داشت
امروز تا چه گوید و بازش چه در سرست

دی روز گذشته و اینجا کنایه از روز میثاق ست شراب معروف و آنجا کنایه از مستی عشاق ست کما قال الله تعالی بلسان حبیبه سید الانام محمد علیه الصلوة والسلام کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف یعنی قول لاعرف وعدهٔ وصل ست و اطربا لاهل الوصل و حزنا و یاسا لاهل الفصل امروز عبارت از نشاهٔ عنصری و دار دنیا ست که مقام آلام و ابتلا ست معنی ظاهری ظاهرست و باطنش باهر و معنی حقیقی آنکه روز الست چون کلمهٔ بلی از ما بصدور پیوست همگنان را وعدهٔ وصل فرمود و مدار دنیا روان نمود امروز که نشاه عنصری ست و مقام خودبینی و خودنگری ست تا چه فرماید و در شان ما چه حکم آید بر قول بلی ثبوت بخشد یا انحراف و بر آن عهد که بسته ایم انکار دهد یا اعتراف ع همیشه
بر تن خود همچو بیدی لرزم ٭ که تا کدام طریق ست ره به پایانم

ولہ منہ

شیراز و آب رکنی و این باد خوش نسیم
عیبش مکن که خال رخ هفت کشورست

شیراز نام شهریست معروف که مولد خواجه بود و اینجا کنایه از وجود خود نمود و آب رکنی جوییست که در شیراز رود و باد خوش نسیم بادی که در شیراز بود و آب رکنی اینجا کنایه از عشق جان بخش ست و باد خوش نسیم عبارت از انفاس این نفس ست و معنی بیت چنین باشد تا درخور هزار آفرین باشد که وجود من که جوی عشق و محبت ست در و جاری و باد خوش نسیم انفاس در و ساری عیبش مکن که اگرچه محقر ست زینت بخش هفت کشورست

ولہ منہ

فرق ست ز آب خضر که ظلمات جای اوست
تا آب ما که منبعش الله اکبرست

آب خضر آب حیات که خضر عم نوشیده بود و لباس زندگی پوشیده و اینجا کنایه از عشق ست که زندگی بخش جاوید ست و همه طالبان را ازین امید ست چنانچه خواجه خود می فرماید و عقد این عقده خود می کشاید بیت هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد بعشق ٭ ثبت ست بر جریدهٔ عالم دوام ما ٭ ظلمات مقام تاریکی که آب حیات در انجاست و حضرت سکندر را بدان رهنماست الله اکبر نام کوهی ست در شیراز که هر که بر آن بر آید بی اختیار الله اکبر از زبان سراید و ازان کوه چشمهٔ لطیف خیزد و آب او در جوی رکنی ریزد و معنی

وله منه

ای نازنین پسر تو چه مذهب گرفته
کت خون ما حلال تر از شیر مادرست

نازنین پسر کنایه از ناصحی ست که از راه نصیحت منع عشقش میکرد و خون دلش را می ارجیت بصد طرز و چون در عهد قدیم در دوستیش بود مستقیم نازنینش گفت و از بهر دلداری سرش بنهفت و چون این قدر مفهوم شد آدای معانی باذکیا معلوم شد

وله منه

چون نقش غم ز دور ببینی شراب خواه
تشخیص کرده ایم مداوا مقرر است

غم اندوه و اینجا عبارت باعتبار ذکر عام و اراده خاص مراد اندوه دنیاست علی الاختصاص یا علی العمومش مراد داشته که باغبان قضا و قدر تخم غم درین مزرعه کاشته و نقش عبارت از آثار اوست که نتیجه اعمال و کردار اوست شراب معروف و اینجا کنایه از عشق و محبت ست که سرشت گیتی از بهر مودت ست و کریمه وما خلقت الجن و الانس الا لیعبدون موید این حال ست و شاهد این مقال مداوا علاج ست که سرمایه ابتهاج ست و معنی بیت چنین باشد تا موجب آفرین باشد که چون آثار اندوه از دور دریابی در انداز خود را در مستی و خرابی تا از ذوق آن مستی آثار اندوه درنیابی و از حوادث گیتی فارغ البال گشته بمقصد دلی بشتابی

وله منه

یک قصه بیش نیست غم عشق وین عجب
از هر کسی که می شنوم نامکرر است

در لغات این بیت اشکال نیست و بسوی مجازش مآلی نیست پس معنیش چنین باشد تا بشاد گراید هر که غمگین باشد که افسانه عشق از یکی بیش نیست که معشوقش را جز وحدانیت و یگانگی پیشش نیست اما این عجب کار هر عاشقی که افسانه عشقش می شنوم و ماجرای او بگوشش می افگنم نامکرر ست و تکرار متقرر یعنی مطلوب خود گوشه نشینان در گوشه یافته و صحرا گردان در سیر و اهل صومعه در صومعه و دیریان در دیر و هر یکی بدریافت خود در طیر و هر مردی دریافته خود را ترجیح داده افسانه می خواند و بر هیچ دیگر سخن می راند و خود را بر صواب می داند

وله منه

باغ مرا چه حاجت سرو و صنوبرست ✢ شمشاد سایه پرور ما از که کمترست

باغ معروف واینجا کنایه از وجود خود کرده که در نوبهار مستی و جوانی همه گلها برآورده سرو و صنوبر هر دو درختان معروف و مشهور اند که قد محبوبان را شعرا بقامت شان نسبت می دهند واینجا کنایه از مرشدان مجاز نموده و شمشاد نیز نام درختیست مشهور و در بزرگی مذکور وازین کنایه از مرشد عشق نموده و معنی بیت چنین باشد تا در حو ربیان در چمن باشد که وجود مرا چه حاجت ست که بمرشدان مجاز پیوندد و در اکتساب مدارج علیا اگر بخدمت شان برسند مرشد من از که کمترست که او را گذاشته باو گرایم و بارگاه مرشد خود گذاشته دوکان وی را بیرایم

سوال

اگر سایلی گوید که ازین کلام مفهوم میشود که طریقه سوای حقیقه است و فی حد ذاته حقیقه بمراحل بالاتر از طریقت ست و بحکم کل حزب بما لدیهم فرحون ترجیح مذهب خویش هر یکی را لازم ست و هر فرقه بترجیح مذهب خویش عازم چه جای آنکه فی الحقیقت ترجیح داشته باشد و تخم سعادت در هر منزل کاشته و نزد ارباب ذوی الباب و فضلای مرجع الاکتساب مقررست که چون حقیقه دست دارد در طریقه باز ماندن و از عروج بنزول خویش را باز رساندن دون همتی ست و پست فطرتی ست اللهم انی اعوذ بک من الجور بعد الکون درین معنی راقم حروف و شارح دیوان گوید و طالبان را هدایت جوید قطعه چو آفتاب حقیقه ز مطلع حق تافت ✢ چو پرتوی بود انجا بماهتاب مجاز ✢ ببین که بیت مقدس بود بدان عظمت

نماز را نه سزد چون ظهور کرد حجاز

جوابش گویم

که این مقال از حضرت خواجه صدور نیافته مگر در بدایت حال هنگام استیلای معاندان و نصح ناصحان کما علم الله تعالی حبیبه علیه السلام عند غلبة الخصام بقوله تعالی وان یکذبوک فقل لی عملی و لکم عملکم انتم بریئون مما اعمل و انا بری مما تعملون و قوله تعالی قل یا ایها الکافرون لا اعبد ما تعبدون الخ هر چند در جنب اسلام کفر را هیچ منزلت نبود اما باقتضای حکمت بالغه حبیب خود را چنین تعلیم فرمود که الحال چنین بگو و خویشتن را از سنزشان ربائی جو بعد ازان انچه حکمت بالغه ما فرماید بران عمل می باید پس

هنگام کمال آیت فاقتلوهم نازل گشت و این آیت منسوخ و نازل گشت

خود کم اعتبار ۱۲

[illegible]

که خداوند تعالی انرا از هیچ آفریده است یعنی در ما هیچ استحقاقی نبوده محض از تفضیل و کرم خویش عطا فرموده و آن دقیقه ایست که هیچ آفریده نگشاده است و در گشادن پی نبرده و قدم دران راه نفشرده

غزل آخر

نزدیک شد آن دم که رقیب تو بگوید
دور از درت آن خسته و مهجور نماندست

رقیب نگهبان و اینجا کنایه است از شیطان که مانع ست از سلوک سالکان معنی مجازی چنین شود که محب بمحبوب عرض میکند که مراد بمفارقت و مهاجرت نزدیک ست که آن وقت در آید که رقیب بحضرتت در آمده عرض نماید که در دوری درت و در مهاجرت فلان خسته و مهجور بمرد و جان بجان آفرین سپرد و معنی حقیقی چنان باشد که موجب صد آفرین و هزار تحسین باشد که آن وقت نزدیک رسید و علامات مبینات آن گشت پدید که در هجر و جدائی تو بمیرم و کنج تنهائی گیرم و شیطان از کمال بهجت و شادمانی با خود خویش گوید یا در عالم عالمیان این ندا در دهد که فلان در هجران مرد و جان بجان آفرین سپرد و بس کوشید اما بمقصود نرسید و شیطان را دیدنی ست که در مناقب و مقامات انسانش تاب نیست و قوت بزرگان عارفست و ارتحال عارفان شادمانی خود داند و از روی بهجت و سرور این کلمات بر زبان می راند که ایشان ذی النفس اند و پیشوای این جنس اند و باید دانست که تا خطاب که کلمهٔ درت افتاده است تنها از مقوله رقیب بر نهاده است بلکه حضرت خواجه از روی استمالت بحضرت صمدیت عرض کرده می گوید و در این میان ما مول خود می جوید و مقوله رقیب از ضمن این کلام افهام می توان نمود بعبارتی که در ادای معانی بالا مذکور بود

وله منه

وصل تو اجل از سر من دور همی داشت
از دولت هجر تو کنون دور نماند است

اجل مرگ ست و هجر جدائی که کس را نیست بران تاب شکیبائی پس نیکو بنیوش ای دوست که اجل اینجا مفعول کلمه دور داشت واقع شده که وصل فاعل اوست پس معنی بیت چنین باشد تا موجب تسکین باشد که در ملک عدم بعالم ارواح وصلی که با تو داشتم و تخم امانی و امان بمزرع قرب بحضرت ذی الجلال می کاشتم اجل را از سر من دور میداشت و در پیرامن منش نمی گذاشت اکنون که بدین نشاء رسیدم و بهجران آرمیدم اجل همیشه در قفای من پوید و الرحیل الرحیل می گوید

غزل آخر

الرضا خشنود شدن و پسندیدن و الاختیار برگزیدن و معنی بیت چنین باشد تا موجب تمکین باشد که خشنودی و پسندیدگی بداده حق بده و گره از جبین خود بگشا و بیک سویش نه و بیش طلبی مکن که قضا بمن و تو در اختیار نگشاده است و زمام انرا بدست من و تو نداده است

سوال

اگر سایلی گوید که تقلد قلاده اختیار مدار اهل حق ست از صغار و کبار و حضرت خواجه از زمرهٔ ایشان بود پس مخالفت ایشان چون نموده ازان رو که فرموده که بر من و تو در اختیار نگشاده است و زمام انرا بدست من و تو نداده

جوابش گوییم

که اهل حق بنده را اختیار مطلق نساخته اند و مطلق العنانیش نپرداخته اند بلکه مختارش کرده اند در اعمال و کردار نه در عطیات و موهبات پروردگار و اینجا حضرت خواجه شق ثانی را بیان مے فرماید پس هیچ محذور لازم نمی آید

وله منه

برو بکار خود ای واعظ این چه فریادست
مرا فتاد دل از ره ترا چه افتادست

واعظ بمعنی نصیحت گو است ای شید او فریاد بمعنی غوغا و معنی بیت چنین باشد تا موجب تمکین باشد که ای نصیحت گو بکار خویشتن مشغول باش و در مزرع عقل تخم نصیحت می پاش و خاطر خود را در نصیحت گوئی بمن مخراش که من از مرتبهٔ عقل در گذشته بعشق در آمده ام نصیحت تو در گوش من اثری نکند بخاطر من در نمیشود این چه غوغاست که بنیاد نهادهٔ و نقد آرام خویش را بباد دادهٔ مرا خود دل از راه رفته است ترا چه افتادست که بیهوده غوغائی میکنی و در شوره زار تخم گندم می افکنی عقلا گفته اند و این مضمون را ابن المبارک شعر سفته اند شعر الا لتلفت قولا لیعرف قولنا ولا تبذر السمرا فی ارض عمیاء

وله منه

میان او که خدا آفریده است از هیچ
دقیقه ایست که هیچ آفرید نگشادست

میان کمر و آن در اصطلاح ایشان عبارت از سری و رابطه سر که میان طالب و مطلوب بود دقیقه ایست باریک که دریافت آن بس دشوار شود و دریافت آن از موهبت پروردگار بود پس ادای معانی چنین باشد که عقده کشائی دنیا و دین باشد یعنی رابطه محبوب که مارا از ما بریده بسوی خود کشیده است عطیه ایست

[illegible]

مشاهدهٔ محبوب حقیقی ست که جلوهٔ او همه را مطلوب تحقیقی ست و خطای اول بمعنی گناه سرزد و خطای ثانی اگر بفتح خا بود نیز بهمان معنی شود و راه برین تقدیر بمعنی سبب سرزد و در محاورات راه بر سبب اطلاق می کنند چنانچه می گویند که فلان واقعه از فلان رهگذر بما پیش آمد که جان و دل بر پیش آمد و اگر باشد بکسر خا بمعنی ملکی مشهور بود در ملک بالا و اینجا کنایت از ملک باشد که قسیم ملکوت ست یعنی در دنیا که عبارت از ناسوت ست و در اصطلاح صوفیه هر جا که نام شهری یا ولایتی مذکور شود دنیا یا آخرت مراد بود چنانچه حضرت خواجه خود می فرماید و این عقده را خود می کشاید بیت ؎ اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دل ما را ❊ بخال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را یعنی بیت چنین بود که بموجب تمکین شو یعنی آن مشاهدات تجلیات که دوش از سر معارفت آیا چه خطا دید که از سبب آن خطا رفت و اگر بکسر خا بود معنی چنین شود آیا چه گناه که لقای که نشاره دنیا ما را میسر می شد منقطع گردید باید دانست که سالکان راه عشق را گاهی قبض پیش می آید و گاهی بسط روی نماید چون ابواب مشاهدات بر ایشان مکشوف می شود از حرارت و مرارت آن اطلاع نا یافته سلوک بایشان آسان می گردد و خوش و خندان و شادان قطع آن بادیه سلوک می کنند و این حال را بسط می نامند و چون ابواب مشاهدات مسدود می گردد بسبب دشواری پیش می آید و جهان روشن بر چشم ایشان تنگ و تار می شود و واویلا آغاز می کنند و این حال را قبض می نامند پس این غزل از حضرت خواجه هنگام قبض صدور یافت که نیر اقبال از ایشان روی برتافته فافهم هذا اما الهمنی ربی بالبال و لعل قد یطلع ثانی الحال

غزل آخر

ترا از کنگرهٔ عرش می زنند صفیر ❊ ندانمت که درین دامگه چه افتادست

صفیر بانگ گوش را گویند و بیان این لغت از مهذب جوینده دامگه کنایه است از دنیا بگوش هوش نیوش ای رشید او این بیت تلمیح ست از مضمون کریمه کلام ملک علام والله یدعوا الی دار السلام و معنی بیت چنین باشد که بموجب آفرین باشد یعنی خالق مطلق و آفریدگار برحق ترا آواز بلند بسوی اعمال و کردار که وصول الی دار السلام اند میخواهد اگر از اهل ظاهری با اعمال ظاهر و اگر از اهل باطنی با اعمال اهل باطن بهر وجه با هم نمیدانم که ترا درین دامگاه چه افتاده است که چنانکه غرور و فساد

وله منه

رضا بداده بده وز جبین گره بگشا ❊ که بر من و تو در اختیار نکشادست

آن کتاب را از کتب خانهٔ ما بیارید که من هم توانم درس گفت و جواهر مسائل آنرا بالماس نطق می توانم سفت چون از جمعیت کتب نقصانی نداشت کتاب مذکور در مجلس در آمد اتفاقاً بمجرد کشیدن این مسئله بر آمد که آن المرأة الفارة لا ترث من زوجها چون نصاب صبیان در خردی خوانده بود معنی لغوی بخاطر خود بر نشانده در بیان معانی این مسئله گفت که مادهٔ موش را از موش میراث نمیرسد علی ہذا مسائل دیگر نیز تقریر کرد که بیان آن نمی سزد این سخن بسمع سیاحتم باز رسانند ایشان ہمین بیت خواجه را باندک تغییر بزبان راندند

غزل آخر

آن پیک نامه بر که رسید از دیار دوست ۔ آورد حرز جان خط مشکبار دوست
خوش میدهد نشان جمال و جلال یار ۔ خوش می کند حکایت عز و وقار دوست

پیک نامه بر قاصدے را گویند که خطی و کتابتی از شهری بشهری می رساند و اینجا کنایه از جبرئیل عم ست که خبر خدا را بمکلفین میرساند و خط مشکبار کنایه است از قرآن مجید و کلام حمید حضرت منان و معنی بیت چنین باشد که موجب تمکین باشد یعنی جبرئیل عم که از درگاه حضرت صمدیه نزول کرد حرز جان و تعویذ امان از مکر شیطان که عبارت ست از قرآن آورد از جلال و جمال حضرت ملک ذی الجلال نشان خوش می دهد و حکایت عز و وقار دوست بوجه دلکش می کند باید دانست که آن پیک نامه بر که اشاره است بجبرئیل عم مبتدا و موصوفه است و رسید از دیار دوست صفت اوست لا کلام فیه و مصراع ثانی خبر مبتدا بود و بیت ثانی صفت حرز شود پس بدین تقدیر نشان دهنده و حکایت کننده که در بیت ثانی ست قرآن مجید بود که اسلام را بانی ست و ممکن است که آن پیک نامه بر که اشاره بجبرئیل ست مبتدا و موصوفه بود و مصراع ثانی صفت بعد صفت شود و بیت ثانی خبر مبتدا شود برین تقدیر نشان دهنده و حکایت کنندهٔ جبرئیل بود و این ادا درین نکته بی قیل و قال بود فافهم

غزل آخر

آن ترک پری چهره که دوش از بر ما رفت ۔ آیا چه خطا دید که از راه خطا رفت

ترک پری چهره کنایه از محبوب ست که ہمگنان را مطلوب ست محبوب را بترک از آن نسبت کرده که در قسمت ازلی تمام حسن به ترکان غالب آورد چنانچه حضرت شیخ سعدی می فرماید و این عقده را پیش خلق می کشاید **مصراع** سعدیا روز ازل حسن به ترکان دادند ٭ و اینجا ترک پری چهره کنایت از

عدو که منطق حافظ جمع کند در شعر
همان حدیث همای و طریق خطافست

عدو دشمن منطق گویائی که طالع هنروش از مطلع سخن وری تافته همان لفظی ست مرکب از لفظ هم و آن ترکیب
یافته همای مرغیست سعید المنظر مبارک المحضر بهر دیاری که نزول کند از قدوم او فرخندگی گوناگون پدید
شود و هر که سایه او افتد بادشاه گردد خطاف نیز مرغیست معروف و مشهور سیاه رنگ که قدری و منزلتی
ندارد نزد دیگر طیور وقتی از کمالات همای دم زدن آغاز کرد و این ترانه را بنام خود ساز کرد چون بدانمرتبه
نرسید ظریفان را مثلی گشت پدید در شان این مقال این غزل حضرت استادی بدل چنان فرمایند و جواهر سخن را
در سلک تحریر چنان آرایند که حضرت خواجه را محبوبی بود مرغوب و بغایت مطلوب شخصی از اعدای خواجه نیز بدو
سری داشت و نقش صورت او در دل می نگاشت چون توجه محبوب بحضرت خواجه از جهت لطافت شعر و
ظرافت سخن دید خویشتن را در سلک شاعران در کشید و شعر گوئی و سخن آوری بنیاد نهاد و بدانش
خود داد سخن در داد آن محبوب ازین ممر قدری توجه از خواجه کم نمود و در ایشان افزود حضرت خواجه بر این معنی
آگاه گشته این غزل را نوشته بدو فرستاد و ختم غزل بران بیت نهاد

حکایت

بر ظرفای زمان و فضلای دوران مخفی نماند که بهمین مضمون واقعه در هند نیز گذشته که از شنیدن آن بوالعجب
سامع را از تعجب سرگشته یعنے در اول خلافت خدایگان جهان وارث ملک سلیمان رافع رایات
المجاهدات والمغازے ابوالمظفر نصیر الدین همایون بادشاه غازی میان حاتم سنبهلے که یکے
از اجله مشاهیر علما و جماهیر فضلا بود و هر فاضلے خود را بشاگردی ایشان می ستود و آن ذات
شریف عنصر لطیف فی حد ذاته بس نجیب بود و ایشان در بلده سنبهل سکونت داشتند و تخم سعادت
دران نواحی می کاشتند و بدرس علوم دین از فروع و اصول بکمال جمعیت مشغول و در تمام
ملک هند بمولویت مشهور و معروف حکام و امرا بخدمت ایشان مشغوف اتفاقاً در سنبهل
قاضی بود اجهل الناس بلکه سر تا قدم نسناس با اسم و رسم پدران قاضی شده بود و جلالے
و عظمتی می نمود از سبب رجوع مکارم و امرا رگ حسدش بجنبید و با ایشان القاضی پیش کشید روزے
در مجلس او از درس میان حاتم سخن افتاد گفت از کمال خباثت و فساد که کدام کتاب را درس میگویند
و در میان کدام علم می اچید شخصی گفت که امروز بمدرس ایشان رسیدم سبق فلان در میان دیدم گفت

وله منه

تا مطربان ز حال منت آگهی دهند
قول غزل بساز و نوای فرستمت

یعنی ثبت این شعر آراسته که باریکتر است از شعر بخاسته ازان وجه است که سالکان رونده را پیشوای بصیرت بود و شاعران آینده را پیش نهاد همت شود و تکرار این غزل از ما ترا یاد دهند و پس روان را ارشاد دهند والله اعلم بالصواب والیه المرجع والماب

وله منه

در روی خود تفرج صنع خدا بکن
کائینه خدای نما میفرستمت

باید دانست که محبوبان را دیدنیست که دیگری را طاقت دید نیست و ازین که هر حال خود مفتون باشند هر ساعت با آئینه توجه کنند و روی خود را بنگرند از بهر اظهار این معنی می گوید و در ضمن این بیت تشبیه میجوید پس آئینه خدای نما اظهار این معنی باشد که بر خاطرش می باشد وانچه بالای این بیت فرموده و باین عنوان ایرادش نموده که تا مطربان ز حال منتش آگهی دهند قول غزل بساز و نوای فرستمت یعنی اظهار مضمون این بیت که نوری ست ازان شجرهٔ زیبا از بهر آنست که تا مطربان در قول خود این غزل را تکرار کنند و از منت یاد دهند پس اگر این غزل را حضرت خواجه بعنوان مکتوب نوشته باشد این ادا درین بیت انسب بود فافهم و تامل

غزل آخر

ای شاهد قدسی که کشد بند نقابت
وای مرغ بهشتی که دهد دانه د آبت

در مقال این غزل از اوستادی بدل چنان مسموع است یعنی منکوحهٔ حضرت ایشان بتقریبی آزرده خاطر گشت و بخانهٔ پدر نشست حضرت خواجه بعد از چندگاهی از صفائی خاطر خود صفای خاطرش را دریافت و باستمالت خاطرش بشتافت پس این شعر بر کاغذی مرقوم نموده باو فرستاده و او را طلب فرموده چنانچه در مصراع اخیر از تخلص می فرماید و از انجا این مضمون بفهم می آید مصراع ع لطفی کن و باز آ که خرابم ز عتابت ٭٭ و چون آن عفیفه معتقد بود بمجرد رسیدن این شعر خاطر خود را چون شعر زنان شانه کرده صفی نموده بسوی ایشان توجه فرمود والله اعلم بالصواب

غزل آخر

نهاد و او را پادشاه طیور ساخته منشوری بدستش داد و به بلقیس باز فرستاد چون منشور به بلقیس رسید از هیبت اسم اعظم که دران منشور بود مطیع و مسخر گردید پس با اعیان مملکت توجه نمود و بهر همه را فرمود یا ایها الملاء انی القی الی کتاب کریم انه من سلیمان وانه بسم الله الرحمن الرحیم الا تعلوا علی واتونی مسلمین از ان روز که هدهد از حضرت سلیمان باین عنایت موهوب گشت در عالم و عالمیان بنامه بری منسوب گشت صبا بادیست معروف که ریاح ریاحین دیار دوست گرفته بدوست بوید و اخبار دوست بزبان حال یا مقال بدوست باز گوید و اضافت هدهد بصبا اضافتی ست بیانی نه از قبیل جوهر کافی کلمهٔ از انجا کنایه از دیار خود کرده و آشیان وفا از راه کنایه پی بدیار دوست آورده و دیار دوست را آشیان وفا از ان گفته که مرجع وفای عشاق ست و مجمع اهل وفاق و معنی بیت چنین باشد تا موجب حسد تحسین باشد که ای باد صبا ترا پیغامی داده بملک یار سفیریم و از نزول بعروج می کشم حیف ست همچو طائری که پادشاه طیورانی و در خاکدان هم می مانی ترا ازین خاکدان غم که دیار عاشقان ست بآشیان وفا که دیار معشوقان ست می فرستم و در شان مقال این غزل از فضلای بی بدل چنان مسموع ست یعنی حضرت خواجه را دوستی از دوستان که مراحل و منازل بسیار بود از وفا بایشان این غزل بعنوان مکتوب جانب او نوشته اند و تخم محبت بجان و دل کشته اند و ابیات دیگر منقول قول مقدر ست که بران ابیات مصدر ست یعنی ای صبا بدیار دوست برو و از زبان منش بگو که اگرچه در تحت اقدام بودن و رسیدن نمی توانستم هر صباح قافله دعای خیر مصحوب صبا و شمال می فرستم و مضمون دیگر ابیات نیز بهمین سمات جاری ست و از تکلف و تصنیع عاریست و اگر از مجاز بحقیقت پردازیم نوای سخن براین نمط سازیم که صبا کنایه از واردی از واردات الهی بود و خاکدان غم کنایه از دنیا یا از وجود خودش سر دو آشیان وفا عبارت از عالم قدس شود و ادای معانی چنین بود که ای وارد غیبی و ای مشاهدهٔ لاریبی که از عالم قدس بمقام انس ورود و اجلال نموده و درین مرحله نزول فرموده ترا باز بعالم قدس میفرستم و پیغامی بتو می دهم که حیف ست همچو طائری شریفی که در خاکدان هم بود و در ماتم کدهٔ غم شود بعالم قدس و مقام انس باز رفته معروض دار بزبان حال یا مقال بحضرت یار که هیچ وقت از شما غافل نیستم و همواره در یاد شما می نشینیم و می استیم یعنی آنجا همه یکرنگی ست نه فراخی نه تنگی ست در راه عشق مرحله قرب و بعد نیست نه مقام نشست و نه جای ایست ترا همه وقت عیان میدانیم و همواره ترا دعا می گوییم و ثنا میفرستیم و معروض خود باین ادا می فرستیم فافهم و تامل فاحفظ و تفکر

زجاج شیشه عنب انگور همچنانست در کتب مسطور و هر دو مراد مرشد کامل ست که احوال منازل و مقامات را شامل ست و معنی بیت چنین باشد تا شایستهٔ اهل یقین باشد که چون دیده بصیرتم از لطف دوست کشود دلم با جمال عشق چنان فریفتگی نمود که جمال عشق که در باطن مرشد کامل جا دارد و از انجا سر زده ظهور می آرد مگر نور چشم ماست که دیدهٔ بصیرتم از و بیناست و می سزد که دختر رز عبارت از عشق شود جمال دختر رز کنایه از لطیفه بود که عشق از و خیزد و انوار مشاهدات بر سالک ریزد و آن در پردهٔ دل ست پوشیده عشق درون نهان و خوشیده و مشاهدات تجلیات ثمرهٔ اوست و او مخزن دوست زجاج کنایه از دل سالک بود که زجاج وار در حوادث مهالک بود و معنی بیت چنین باشد تا موجب هزار آفرین باشد که مشاهدات تجلیات که از درون دلم پرده بصحرا انداخته مرا چنان شیفته و مشغوف خود ساخته که گویا نور چشم ماست و آن بینائی را القرة العین سزا است که اگر یک لحه نباشد جهان رنگون بر ما تنگ و تار گردد و گلزار جهان خس و خار شود

غزل آخر

ای هدهد صبا بسبا می فرستمت — بنگر که از کجا بکجا می فرستمت
حیف ست طائری چو تو در خاکدان غم — زانیجا بآشیان وفا میفرستمت
در راه عشق مرحلهٔ قرب و بعد نیست — می بینمت عیان و دعا میفرستمت
ای غائب از نظر که شدی همنشین دل — می گویمت دعا و ثنا میفرستمت

هدهد طائرست مشهور در قرآن مذکور و بر السنه مذکور که روزی چند از خدمت حضرت سلیمان غائب شده بود و مقام خدمتش خالی می نمود و چون حضرت سلیمان جای او خالی دید از احوال وی پرسید ارکان دولت و اعیان حشمت بغیبت او شهادت دادند پس حضرت سلیمان در سیاست او یکی ازین سه امر بتعیین و شهادت و این سخن را بخاص و عام در داد که لاعذبنه عذابا شدیدا او لاذبحنه او لیاتینی بسلطان مبین چون هدهد ازین معنی اگاهی یافت شق ثالث را اختیار نموده تجسس احوال ممالک بشتافت رفته رفته بملک سبا رسید و احوال بلقیس که ملکهٔ آن دیار بود دید که بدین کفر منسوب ست و از اطاعت حضرت سلیمان مرهوب احوال وی یک بیک معلوم نموده باز آمد و در حضرت سلیمان باین ساز آمد که احطت بما لم تحط به و جئتک من سبا بنبا یقین انی وجدت امرأة تملکهم و اوتیت من کل شئ و لها عرش عظیم وجدتها و قومها یسجدون للشمس من دون الله حضرت سلیمان بسیر عنایت آمد که بخدمت هدهد بسر ایستاده پس اندر وی بنوازش تاج بادشاهی بر فرقش

که اله برحق را گذاشته هوای نفس را اله داشته اند

وله منه

دوای درد خود اکنون ازان مفرح جو
که در صراحی چینی و شیشهٔ حلبی است

صراحی چینی و شیشه حلبی هر دو مشهور و معروف اند که حریفان در جستجوی آن مشغوف اند و اینجا کنایه از مردان روحانی و عارفان سبحانی ست که خویشتن را از کدورت اخلاق ذمیمه و صفات بهیمه پاک ساخته بصفای باطن پرداخته باشند و معنی بیت چنین باشد تا در خور صد آفرین و هزار تحسین باشد که چون از محبت و عشق تو ما ایذا پذیرفت و درد درونم جا گرفت باید که بهر دوا بهر سو نپویم و علاج خود ازان مفرح جویم که نزد مردان روحانی و عارفان سبحانی ست و ظاهر پرستان را سعد و بر دارم و توجه بانها نیارم که مرا از دوا طلبی گزیر نیست و درد من از ینها علاج پذیر نیست که اینها بیطاران حیوان اند نه اطبای انسان هر که بمرتبه حیوانیست تداوی خود از بیطار جوید و بهر دوای بسوی او پوید و هر که بمنزله روحانی رسید و انسانی گزید تداوی خود از مردان روحانی و اطبای انسانی جوید و سوی بیطار بهر علاج نپوید فافهم و تامل فاحفظ و تفکر

وله منه

به نیم جو نخرم طاق خانقاه و رباط
مرا که مصطبه ایوان و پای خم طنبی ست

خانقاه و رباط هر دو معروف اند که اهل شریعت بدان مشغوف اند مصطبه بلغت بغدادی ست یعنی جایگاه غریبان و خوابگاه مسکینان چنانچه در مهذب مسطور ست و بر السنهٔ فضلا نیز مذکور ست و اینجا کنایه از مقام محبت ست که آرامگاه اهل مودت ست خم معروف و اینجا کنایه از مرشد کامل ست که اسرار عشق را شامل ست طنب بنای رفیع و پناه منیع و معنی بیت چنین باشد که موجب تمکین باشد که چون دیدهٔ بصیرتم از نور هدایت گشت بینا و چشم بصر مصفا طاق خانقاه و رباط که مقام تعبد عابدان ظاهر پرست ست و جای تزهد زاهدان محراب نشست به نیم جو نخرم و پی بدان نبرم که مقام عشق و محبت مرا ایوان طرب ست و زیر پای مرشد طریقه طنب ست ای بنای رفیع من ست و پناه منیع جان و تن ست

وله منه

جمال دختر رز نور چشم ماست مگر
که در نقاب زجاجی و پردهٔ عنبی ست

دختر رز شیرهٔ انگور ست که مایه سرور و سرور ست و اینجا کنایه از عشق و محبت ست سرمایه اهل مودت ست

عربی عبارت از اسرار عشق و محبت شود که عرض آن پیش یا لب ادبی ست یعنی محمود نبوده گر گوید و اظهار این معنی بشعر می جوید بیت محمود نشود منکر خاموشی ما + طومار سخن زبان خاموشی من ست سوال و خلاصهٔ این مضمون لطافت مشحون باین طرز بخاطر گذشت مقرون که در قبر و هم در غیر قبر سوال نکیرین برحق ست و در حدیث شریف بصحیح ترین وجوه اشاره رفته که هر گاه ملائکه پیش میتی می آیند اول سوال ایشان باین تارک دنیا همین باشد که من ربک یعنی کدام پروردگار تو هست و این مسئول هم بزبان عربی جواب می دهد و الا فرق همین قدر ست که اگر مومن ست می گوید انا عبد الله یعنی من بندهٔ خدا ام و اگر منافق یا کافر و غیره است دید از هیبت روی و چشم اوشان که بغایت خوفناک واقع شده است طایر حواس او از آشیانهٔ دماغ پرواز می کند و هیچ کلمه از زبان او بر می آید بجز آه آه یا ها ها که اکثر در وقت دهشت دیده شد بلکه کل آلهٔ نطق او معطل و بیکار می گردد لهذا اشاره حافظ شیراز بلطافت و انداز همین معنی کرده که در قبر یا غیر قبر که مراد از سوال نکیرین ست زبان هر کس بعد مردن عربی می شود زیرا که ملائکه زبان عربی دارند و سوای زبان عربی نمی فهمند ازین جهت در حدیث شریف هم واقع شده که الدعاء فی لسان العربی اسرع اجابة و برهمین ست اتفاق جمهور علمای کرام فافهم هذا ما الهمنی ربی فی البال و لعل الله یطلعنی بثانی الحال

و له منه

پری نهفته رخ و دیو در کرشمه و ناز
بسوخت دیده ز حیرت که این چه بوالعجبی ست

پری معروف ست و اینجا کنایه است از محبوب که طالب در طلب او مشغوف ست دیو نیز معروف بود و اینجا کنایه از هوای نفس ست که مطرود درگاه در پرستش او سرگرم بود کما قال الله تعالی افرایت من اتخذ الهه هواه و آنکه مقبول درگاه بود هرگز بدان سو نرود کما قال الله تعالی ان عبادی لیس لک علیهم سلطان و معنی بیت چنین باشد که موجب آفرین باشد یعنی از کمال غفلت دیدهٔ بصیرت مردم کور گشته و حق بینی و حق پرستی را در نوشته و هوای نفس را آله خود ساخته و همگی همت بدو پرداخته پس کسی که عنایت ازلی چراغ هدایت فرا راهش داشته و تخم سعادت در مزرع دل کاشته از دیدن این معامله دیده بر پشت پای خجالت میدوزد و از حیرت و غیرت دلش میسوزد که باوجود کمال ظهور حضرت شاهد و رچه کور چشمی پیش گرفته اند و وجه بد مستی پذیرفته اند

عروج یافت و سائر السنه نازل گشت و بر ضمیر منیر ارباب تخئیل و تصویر پنهان و پوشیده نماند که راقم حروف و شارح دیوان در انکشاف معنی این بیت که نوری ست ازان شجره زیت یعنی از معدن اسرار و طور تجلی انوار شمس الملة والدین حافظ شیرازی سرزده و بموسایان دانش توجه کرده عمرها متردد بود و تخئیلها و تصویرهای نمود آخر از خدمت مرشدی و پیری آداب آشنائیش نوعی شنفت که خاطر فاتر اطمینانی و انکشافی پذیرفت خواستم که در قید کتابتش درآرم و ارباب طلب را نقشی بنگارم تا از خاطر نرمد و ثمر فواید عواید شود و موجب تحسین و آفرین گردد چنانچه ظرفا گفته اند و جواهر و زواهر را بالماس نطق برسفته اند ع سخن را نبود گر علم بند کن ٭ که از یاد مردم گریزد سخن ٭ بنا بران سطری چند نگارش نموده می شود که تصویر خاطر را سزد و بر ارباب دانش و بینش مخفی و پوشیده نباشد که آنچه قلم این شکسته می تراشد آنست که حضرت خواجه حافظ درین بیت تعقید معنوی کار فرموده چنانچه فرزدق شاعر درین شعر ایراد نموده شعر و ما مثله فی الناس الا مملکا ٭ ابو امه حی ابوه یقاربه ـ و تحلیل این شعر چنان بود که بمعقولیت و مقبولیت سزد و ما مثله فی الناس حی یقاربه الا مملکا ابو امه ابوه اگرچه دهان پر از عربیست لیکن زبان خموش ست که غرض سخن پیش یار اظهار نمودن و حال راز بیان کردن کمال بی ادبی ست فافهم و تامل فی هذا المقام

سوال

اگر سائلی گوید و این عقده را حل جوید که تعقید معنوی مخل فصاحت ست چنانچه در کتب معانی مسطور ست پس در کلام فصحا و بلغا چون ورود یافت و در اشعار ایشان منظور ست

جوابش گوییم

تعقید معنوی و لفظی و سایر اسباب اخلال فصاحت وقتی کلام را از فصاحت می برآرند که کلام مختصر بود یا در کلام طویل بتکرار واقع شود لیکن بطریق شذوذ و ندور در کلام طویل فصیح ورود کند آن زین کلام و ممد فصاحت شود چنانچه خال بر رخسار محبوب اگرچه فی حد ذاته سیاه و زشت بود لیکن چون در اینجا وقوع یابد هم زین و هم مزین شود می تواند که بی ارتکاب تقدیم و تاخیر که عبارت از تعقید معنوی ست درست شود و ادای معانی چنین بود که اگرچه اظهار فضائل و کمالات پیش یار بی ادبیست و ازهمین علت زبان خموش ست لیکن دهان پر از عربیست یعنی سخنان فصیح و بلیغ در دهان می گردند از جهت بی ادبی بزبان آورده نمیشوند و این معنی از زبان که نشان حضرت معظمی و استادی شنیده و از استادان نیز بسمع رسیده و تحقیق گویند که

نام صحرائیست که دامن کوه طور بود و اینجا کنایه از صحرای سلوک نمود و آتش طور آتشی که حضرت موسی ع‌م بر کوه طور از شجرهٔ زیتون مشاهده نموده بود و موعد دیدار محل وعده یا زمان وعده و این بیت نیز از جملهٔ استفسار ماسبق کرده و معنی بیت چنین باشد تا باعث هزار آفرین باشد یعنی تا ملک الموت در استفسار حی در آید و حال خود بدو بازمی نماید که شب تاریک ست و وادی ایمن که عبارت از سلوک ست در پیش و سالک از غایت طلب رایش آتش طور که حضرت موسی ع‌م بآن سرفراز گشته و سایر سالکان راه فراخور استعداد خواهند نمود با اختلاف زمان و مکان کجاست و محل وعده دیدار و هنگام آن کجاست

وله منه

هر که آمد بجهان نقش خرابی دارد
در خرابات مگویید که هشیار کجاست

خرابی فنای هستی استعار البیان ست و این بیت اشارت بمضمون کریمهٔ کل من علیها فان ست خرابات معروف و اینجا کنایه از دنیاست که محل حصول عشق و هستی فناست و تا فانی شدن بیک بلا مبتلاست یا غم دنیا دارد و یا غم عقبی یا از دل او سر بر کشد اندوه مولی طالب دنیا رنجور ست و طالب عقبی مزدور و از هر دو برتر آمده طالب مولی مسرور و بر تقدیر نسخهٔ دیگر که در آنجا بگویید بایای تحتانیه بنقطهٔ واحده مرقوم ست استفهام انکاری خواهد بود که عاقلان را ادای آن معلوم ست

وله منه

دلم از صومعه و صحبت زاهد بگرفت
یار ترسابچه و خانهٔ خمار کجاست

ترسابچه عبارت از مرد روحانیست که از صفات ذمیمه وارسته و بصفات حمیده پیوسته باشد خمار نیز عبارت از عارف کامل ست که معارف حقایق را شامل ست و معنی بیت چنین باشد تا شمر آفرین باشد که چون جمال حقیقت جلوه گر شد از ظاهر پرستی دلم برخاست مرا نشان دهید از مرد روحانی و عارف سبحانی که کجاست تا بدو متوسل گشته بمطلوب حقیقی رسم و از ماسوای او برم

غزل آخر

اگرچه عرض هنر پیش یار بی ادبی ست
زبان خموش ولیکن دهان پر از عربیست

غرض بمعنی اظهار ست و این کلمه را نزد اهل ادب اعتبار ست عربی از سخنان فصیح و بلیغ کنایه ست چه فصاحت و بلاغت فی حد ذاته لازمهٔ عربیت و از اهل عرب روایت ست که قرآن هم بهمان زبان نازل گشته بلسن زبان عرب

باکمال توجه بیش شان حاضر ولب فصحا و بلغا و شعرا که اهل نطق اند طرز گفتار ازو آموزند و دل اهل قلوب که عالمان اند صفای قلب ازو اندوزند با او ست یعنی هرچه در عالم ست توجه بدو دارد و از طفیل او بدان چه روی آرد والله اعلم بالصواب والیه المرجع والمآب

غزل آخر

تابگیسوی ودست ناسزایان کم رسد
هر دلی در حلقهٔ ذکر یارب یارب ست

گیسوی موی سر و اینجا موانع مشاهدات را بیان ست ناسزایان نااهلان و اینجا کنایه از نفس و شیطان ست و مصراع اول علت مصراع ثانی ست و از جهت ضرورت تقدیم علت را بر معلول یالی ست و معنی بیت چنین باشد تا باعث تحسین باشد که دل هر سالک در ذکر یارب یارب ست از ان مشغول بود تا بر موانع کمالات او نفس و شیطان را دسترس نشود که سد باب مشاهده سالک گردد که از نا امیدی درج سلوک در نوردد والله اعلم بالصواب وعنده ام الکتاب

غزل آخر

ای نسیم سحر آرامگه یار کجاست
منزل آن مه عاشق کش عیار کجاست

نسیم سحر بادی ست معروف که آنرا باد صبا نیز گویند و در نسبت ایصال رائحهٔ حبیبه بسوی او بو بندو این را از جملهٔ بنا تعلقش جو بند و اینجا کنایه از ملک الموت ست که پیغام طالب بمطلوب رساند و مطلوب را طالب می گرداند تا بدان پیغام متحظی و متلذذ گشته خوشان و شادان به مطلوب رسد زهی سعادت مندی که چنین دوستش دست دهد پس گویا آن وقت در تخییل خویش حاضر ساخته استغفار می کند و اولیا را هنگام مکاشفه چون صور ملکوتیه تجلی میکند آنرا اعتبار نموده به بیان می کشد چنانچه در حدیث وارد گشته من احبنی قتلته ومن قتلته فانا دیته زهی سرفرازی که قاتلش او بود زهی مقتولی که دیتش او شود برین توجیه معنی ظاهر ست و بر همگنان باهر احتیاج بیان ندارد که بادنی توجه روی آرد

وله منه

شب تاریک دره وادی ایمن در پیش
آتش طور کجا موعد دیدار کجاست

شب تاریک کنایه ست از دنیا بگوش هوش نیوش ای برتاد دنیا فی حد ذاته شب تاریک ست و روشنائی عارضی دارد که بشمس و قمر و سائر سیارات و برق و آتش و سراج و لیستگی آرد و وادی ایمن

فی فصوص الحکم العالیه کما بینه اهل الله و نزد اهل شریعت غرا بری از شائبه کذب و افترا مرتبه اول شریعت ست و دوم طریقت سوم حقیقت چهارم معرفت که ارباب شرع را رو آرد و بشیر بادیه حق الحقیقت ست که نهایتی ندارد و معنی بیت چنین باشد که سالکان راه کعبه مجاز حقیقت را مایه تمکین باشد که ای حافظ چون در راه عشق رو آوردی و بعضی منازل و مقامات را طی کردی فارغ منشین که راه بسیار ست و منازل و مقامات آن بیشمار پس با منازل دیگر که در پیش ست طی کنیم و بمقصد خویش رسیم که عابر سبیل تا بمقصد نرسد نیارامد الا بقدر ضرورت که مقوی اسلوب بود و معین سلوک شود کما قال رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم

کن فی الدنیا کانک غریب او عابر سبیل

غزل آخر

آن سیه چرده که شیرینی عالم با اوست — چشم میگون لب خندان دل خرم با اوست
گرچه شیرین دهنان پادشهانند ولی — او سلیمان زمان ست که خاتم با اوست

سیه چرده سیه رنگ که کنایه از ملیح ست و آن قسم صبیح ست و این اشاره بمضمون حدیثی ست که از سرور عالم و سرور بنی آدم ورود یافته و آفتاب وار ازان مطلع هدایت تافته و هو انا ملیح و اخی یوسف صبیح چشم میگون لب خندان دل خرم می سزد که کنایت از صفات حمیده او بود و درینجا چیزی تقدیر باید کرد ای شهنشاه را اولی یا آخری مطلوبان و محبوبان شیرین دهنان عبارت ست از محبوبان و درینجا اسم ذکر عام است و اراده خاص که کنایه ست از انبیا از ذوی الاختصاص و معنی بیت چنین باشد تا موجب تحسین باشد که آن ملیحی که خوبیهای عالم با اوست و جامع جمیع خوبیهاست و دیگران از طفیل و تبعیت اوست مطلوب یا محبوب ماست اگرچه انبیا و رسل همه صفات حمیده و خوبیهای پسندیده داشتند و تخم سعادت پادشاهی می کاشتند اما او پادشاهی ست که خاتم با اوست و کونین تابع آفرینش و نتیجه فتوت اوست بلکه ظهور خدائی نیز کما قال الله تعالی اعلی لسان نبیه و حبیبه و صفیه لولاک لما خلقت الافلاک و لولاک لما اظهرت الربوبیة گوش هوش دارای حیث و چالاک و می تواند که مصراع اول مبتدا شود و مصراع ثانی خبر آن مبتدا بود چشم میگون کنایه از چشم محبوبان کنند که همواره میگون و مخمور بوند و لب خندان لب فصحا و بلغا و شعرا اعتبار نمایند و اهل اسلوب دل خرم را بدل اهل قلوب تعبیر فرمایند و معنی بیت چنین باشد تا موجب تحسین باشد که آن سبز رنگ و ملیح که شیرینی عالم و خوبیهای بنی آدم با اوست چشم محبوبان عالم که خلق بنظاره شان ناظر هست

عشق که از ما ظاهر شده و بی اختیار ما از ما سر بر زده و رنگ آن خرقهٔ وجود ما را مصنع گردانیده و در تهمت عالم و عالمیان کشیده با اشک ندامت پشیمانی آن خرقهٔ وجود را بشوییم و خود را از آن تهمت رهائی بازجوییم که موسم ورع ست و روزگار پرهیز افشای راز نمود با شرع محمدی ست یعنی روزگار محکوم شرع گشته و در شرع محمدی چون افشای راز مجوز نیست پس از اظهار اسرار بایست و می تواند که یاد معنی حظوظ نفسانی شود و خرقه همان وجود سالک بود پس معنی بیت چنین سزد تا گلدستهٔ اهل یقین شود که از رنگ حظوظ نفسانی که وجود عنصری را پرورش داده سرخ و سفید ساخته ایم و عمری به تربیتش پرداخته ایم اکنون که موسم ورع است و روزگار پرهیز هنگام مخالفت نفس خود را از ظاهریان برکشیده و در باطنیان آرمیده آن وجود سرخ را از اشک ندامت و پشیمانی بشوییم و من بعد مخالفت بجوییم و نفس را در ریاضت در آورده ضعیف ناتوان سازیم و نقش ظاهر را نابود کرده بتصویر و تعمیر باطنش بپردازیم

وله منه

عراق و فارس گرفتی بشعر خوش حافظ
بیا که نوبت بغداد و وقت تبریز ست

عراق نام ملکی ست مشهور و فارس نیز نام ملکی ست در کتب مذکور و بغداد نام شهریست عظیم الشان مستغنی عن البیان تبریز نیز نام شهریست مشهور و بر السنه مذکور معنی مجازی ظاهر ست و بر همگنان باهر یعنی ای شعر شیرین کلام موزون و بیتهای حافظ عراق و فارس را گرفتی و اهالی آن دیار در تعجب اندازان شگفتگی و شعرت درین ممالک بشهرت افتاد و اهالی آن دیار در تعجب اندازان شگفتگی و شعرت درین ممالک بشهرت افتاد و اهالی آن حوالی مطیع شدند و منقاد بیا که هنگام تسخیر اهل بغداد و اهل تبریز ست که شعرت در بلاغت بغایت لبریز ست یعنی بیش ازین شعر نغز گوی که اهل بغداد و اهل تبریز پسند کنند و منقاد طبع وقاد تو گردند و معنی حقیقی آنکه بر ارباب بصیرت و اصحاب سریرت مخفی و پوشیده نیست که سالکان کعبهٔ مجاز چون در راه خشکی روند اول بملک فارس پس بعراق پس به تبریز پس به بغداد در شوند و از انجا در بادیه در افتند و تقدیم عراق بر فارس و بغداد بر تبریز بهر رعایت شعر ست و درستی وزن ابیات رعایت منازل ست و مقامات پس همچنان سالکان کعبهٔ حقیقه را نیز چهار مرتبه در پیش ست ای سالک دانا مرتبهٔ اول قرب نوافل مرتبهٔ دوم قرب فرائض مرتبهٔ سوم الجمع بینهما مرتبهٔ چهارم التحقیق و التمیز من مراتب الالهیه و الخلقیه من الحقیقه و الحلیه و پیش ازین بادیه ایست هولناک که در آنجا جز حیرت امری دیگر را مجال نیست ای طالب و دانش آن بادیه ایست کذا حقق شیخ محی الدین ابن العربی

وله منه

در آستین مرقع پیاله پنهان کن
که همچو چشم صراحی زمانه خونریزست

مرقع لباس صوفیان ست که او را ژنده می گویند و اینجا کنایه از شرع محمدی می جویند پیاله کنایه از وجود سالک کرده که پیاله وار مرشد در گردش اطوار شش آورده ادای معانی چنین باشد تا موجب تسکین باطن که در لباس شرع محمدی خود را پنهان دار و در اظهار سری از اسرار خود را اسپار یعنی چنان باش که ظاهر لباس لباس شرع محمدی باشد و باطن تو ذائق ذوق سرمدی باشد ای چیزی که شرع محمدی را التفات باید از تو قولا و فعلا بوجود آید که اهل زمانه همچو چشم صراحی خون ریزند و مفتشیان اسرار در ستیزند و بطور شان نمی گذارند که اسرار عشق در افشای در آرند و خونریزی را بزمانه نسبت کردن و اهل زمانه مراد داشتن مجاز عقلی ست که درین باب از مسائل نقلی ست و در کلام فصحا و بلغا کثیر الوقوع ست در علم معانی بیان آن رجوع است

وله منه

صراحی و حریفی گرت بچنگ افتد
بعقل نوش که ایام فتنه انگیزست

صراحی معروف و اینجا از دل سالک مراد ست حریف هم پیشه و اینجا کنایه از مرشد با رشاد ست عقل بمعنی خرد بود و فتنه بمعنی آشوب بود و معنی بیت چنین باشد تا عاقلان را موجب تمکین باشد که اگر شعله عشق از دست بر زند و سالک کامل که بمرتبه ارشاد رسیده باشد در دست افتد و ورزش عشق بدانش و خرد نما و باسترخای عنان در سلوک راه آن میا و در کتمان اسرار کوشش فرما که ایام فتنه انگیز ست و دار منصوریان سر تربیت مبادا در رنگ چنین منصور و مسعود یک اسرار عشق بر تو فاش گردد و مقصودات ضائع شود که سالک را منازل بسیار در پیش ست و همواره سالک در طلب آن در پیش ست و بحالت عبد بانه با دوست پیوستن نزد ذوی الکمال ست منافع شدن واللہ اعلم بالصواب و الیه المرجع و المآب.

وله منه

ز رنگ باده بشوییم خرقه ها از اشک
که موسم ورع و روزگار پرهیزست

باده معروف و اینجا کنایه از عشق و محبت ست که مایه سور و سرور اهل مودت ست ز رنگ باده علامات اوست که عبارت ظهور بعضی اسرار و مقامات اوست خرقه لباس صوفیان و اینجا از وجود سالک کنایت است که سوکش عشق با درایت و معنی بیت چنین باشد تا موجب آفرین باشد که از جهت افشای اسرار

سیاه از حب هوای دنیا در جگر افرأیت من اتخذ الهه هواه در شان ایشان آمده و تبیین احوال ایشان بود و چون ژاله بر رخ لاله افتد لاله نابود شود و آنچه شعرا بودن ژاله در لاله تحسین نموده اند این ژاله است که از هوای بارد و بعد یا همین را در فنا می آرد بلکه قطره شبنم ست که در لاله جمع میشود و از بادوی یخ می بندد و در لاله ژاله می گردد مدام شراب که جریای او سلوک و ملوک و کنایه از عشق ست در اصطلاح اهل سلوک که در حلاوت و مرارت همچو اوست و حریفان را خرمی و خوشی از دوست احباب دوستان و نظارگیان این بوستان و معنی بیت چنین باشد تا گلدسته ریاحین باشد که ژاله بر رخ لاله می چکد و ابنای زمان را سوت طبعی بفنا می کشد ای دوستان تا بفنای طبیعی نرسیده اید بعشق بپردازید که زندگی آید یا سید کما قال الله تعالی و لا تقولوا لمن یقتل فی سبیل الله اموات بل احیاء عند ربهم اگرچه اهل ظاهر که مفسران قران اند از من یقتل فی سبیل الله غزاتی که بدار الحرب کارزار کنند و کشته شوند مراد داشته اند و این تخم در ان مزرعه کاشته اند لیکن اهل تحقیق و گروه باطن و ارباب تصدیق بحکم کریمه لن تنالوا البر حتی تنفقوا مما تحبون قتیلان عشق مراد میدارند و بصفحه خاطر طالبان تفسیرش چنین می نگارند که ما تحبون عبارت از هستی ست که رویش همواره در نیستی ست و از کمال بر فنای این هستی ست و دخول در نیستی ست که همواره بقا در ان نیستی و لهذا بر معروف بلام گشته و اهل عرفان را سند تمام گشت دارد و فی الحدیث

رجعنا من رجعنا من الجهاد الاصغر الی الجهاد الاکبر

غزل آخر

اگرچه باده فرح بخش و باد گل بیزست
ببانگ چنگ مخور می که محتسب تیزست

باده شراب و اینجا کنایه از عشق و محبت ست که مآل اهل مودت ست باد معروف و اینجا کنایه از مرشد ست که موجب آرایش و صفای غنچه دل مسترشد ست چنگ سازی ست معروف و اینجا کنایه از سالک ست بانگ چنگ کنایه از افشای اسرار عشق و محبت ست که از جمله مهالک ست محتسب معروف و اینجا از شرع محمدی کنایه است که سالک را مقام هدایت ست و معنی بیت چنین باشد که باعث تحسین باشد یعنی خود را می گوید و در راه نصیحت خود می پوید که اگرچه عشق و محبت ذوق بخش ست و مرشد در بیان معارف و حقایق تیز رخش ست و موجب ذوق تام ست و باعث سرور مالا کلام ست با وجود آن کاسه محبت را نهان نوش و در افشای راز آن مکوش که شرع محمدی بر همگنان غالب می آید و مفشیان اسرار را زندیق و کافر خوانند ادب می فرماید من یهدی الله فلا مضل له و من یضلل فلا هادی له فافهم

صبح سپیدی که پیش از طلوع آفتاب بر افق ظاهر شود و اینجا کنایه از حالی ست که پیش از طلوع آفتاب حقیقت بر دل سالک ظهور کند و باطن او را از ظلام بشری و کدورات عنصری روشن و مصفا سازد و بشایستگی تجلی آفتاب حقیقتش طرازد و کله بکسر کاف و تشدید لام خیمه خوردی که از جامه تنگ کنند و جهت خوشی عیشی و خرمی و دفع پشه امرا و ملوک بر بلند سپهر زنند و اینجا کنایت از دل سالک ست که قید از هر بلندی استعدادش زنند و مشاهداتی که علامات طلوع آفتاب حقیقی ست از روی آن بظاهر شوند و گیر تنگ که پیش عروس بندند آنرا نیز کله گویند و درین مکان از روی اسعان بمعنی خیمهٔ دلپذیر ست خاطر اهل قلوب را جای گیر یعنی صبح عروس وار از سحاب تنک پرده بر کشاد و در پس آن پرده جلوه گری را بنیاد نهاده و دل طالبان بیاد داده ای یاران بکاسات صبوحات عشق حقیقی در آیند تا ذوق مشاهدات تجلیات معاینه نمائید یعنی علامات بینات آفتاب حقیقی بر آمده از ورای پردهٔ تنک ظلم صبح وار در رسیدن در آمده ای یاران بجام صبوحی و مواهب فتوحی مشغول شوید و غم از دل بر گیرید که حوادث شبینه و مواقعه دیرینه بپایان رسید و صبح حقیقت بر دمید سحاب بمعنی ابر ست و اینجا کنایه از مشاهدات ست که بر دل سالکش تجلیات ست و سحاب وار متراکم گردد و مانع دخول غیر شود و صبوح بفتح صاد چاشت و اینجا باعتبار ذکر محل و اراده فعلی مراد بود که هنگام چاشت واقع شود و آن نزد معاشران جامی را گویند که هنگام طلوع صبح جهت دفع خمار شبینه خورند و معنی بیت چنین باشد تا موجب تسکین باشد که صبح حال و غیر اقبال در رسید و شورش معاشران بپایان رسید ای دوستان جهت دفع خمار شبینه جام صبوحی نوش کنید و منتظر طلوع آفتاب شوید یعنی مشاهدات تجلیات را تماشا کنید و شورشهای سلوک از خاطر بدر شوید و منتظر صاحب تجلی شوید و درین امر اندیشه را دخل ندهید و الا بجز دست تاسف مالیدن هیچ نفعی حاصل نخواهد شد

و له منه

می چکد ژاله بر رخ لاله | المدام المدام یا احباب

ژاله قطرات مطرات ست که از سردی یخ بسته چون سنگریزها سفیدی افتد و موجب بر هم زدگی نباتات و ریاحین ربیعی میشود و چون افتادن ژاله موجب تلفی ریاحین ربیعی ست اینجا کنایه از [illegible] طبیعی ست لاله گلی ست سرخ که داغ سیاه در جگر دارد در اول بهار سبزی آرد و کوه و دشت بالای ما افروزد و نظارگ از تفرج آن شادمانی می اندوزند و اینجا کنایه از اهل دنیا ست که تنعمات مجازی را فروغی دارند همیشه جگر داغ

توجه فرمای گفت ازین تکلیفات مارا معذور دار و این گستاخیها پیش میار که من بحسب ذات از همه بی نیازم و بهیچ کس نمی پردازم الآن کما کان ذاتی بحتی دارم لاجرم بکس توجه نمی آرم که ناز پرورده و تار بر صدره ثاب غم غریبان ندارد که با نها احتیاجش نیست لاجرم توجه نمی آرد و نازنینی که بر بستر شاهی خفته باشد و خود را باستار بلالی نهفته او را چه غم از غریبی که از خار بستر سازد و از خاره بالین طرازد و

وله منه

گفتم ای شام غریبان طرهٔ شب رنگ تو   در سحرگاهان حذر کن چون بنالد این غریب
گفت حافظ آشنایان در مقام حیرتند   دور نبود گر نشیند خسته و غمگین غریب

شب ابتدای شبانگاه که پرده پوش عالمیان و زمان تسکین و آرام همگنان کما قال الله تعالی و جعلنا اللیل لباسا طره موی پیشانی و آنجا کنایت ست از جذبه لطف سبحانی شب رنگ صفت طره است که ادهم چند سیاه تر خوشنماتر و شیدائیان بران شیدا سحرگاهان وقت سحر که آخر شب ست و ابتدای روز و اینجا کنایه است از حالت انطماس جذبه و ظهور صبح و سالک بودن که سالک دران وقت واویلا آغاز کند بجدی که بهلاک قریب شود و حذر را صاحب لغت بمعنی ترس می آرد و ترسیدن دو وجه دارد یکی آنکه از مضرت خویش هراسد دوم از مضرت دیگری بترسد و این را عاقل ادهم و شفقت شناسد و اینجا است مراد ثانی بگوش هوش درای مخلص جانی آشنایان می تواند که عبارت از کسانی بود که هنوز در مکمن عدم اند و در مهد وجود که مقام عبرت ست تا نهاده قدم اند یا عبارت آنها باشد که از عالم غریب آراسته بعالم قریب پیوسته باشد یا کنایه از و کرده بدین عبارتش آورده و معنی بیت چنین باشد تا باعث آفرین باشد که گفتم محبوب حقیقی را که ای طره شب رنگ تو شام غریبان و ای موی سیاه تو آرامگاه مسکینان در سحرگاهان که جذبهٔ عشق به پایان رسد و سودائیان را رود بد و واویلا بنیاد نهند و وجد قلق آغاز کنند حذر کن از قوت شان بناکامی و ضایع گشتن شان بحالت ناتمامی جواب فرمود که ای حافظا آشنایان که در جوار قرب ملجا دارند در مقام حیرت اند و حیرانی پیش می آرند و غریب اگر غریب خسته دل نشیند و غمگینی خاطر گزیند

غزل آخر

می دمد صبح کله بسته سحاب   الصبوح الصبوح یا احباب

هرسوی ؛ باشد کم از انکه قطرهٔ از عمان غالب منها گو گفت گوئی بمیان ؛ و باید دانست که بر تقدیر این تقریر
بیت که پائین این بیت ست بی نظیر

وله منه

شاهد و ساقی بدست افشان و مطرب پای کوب   غمزهٔ ساقی چشم می پرستان برده خواب

می باید که بالاترک باشد زیر بیت اول یا دوم از غزل و لیکن چون ترتیب دیوان از حضرت خواجه نیز آمده دیر فاضلی فراخورش آمد خود ترتیبی داده نسخه ساخته است لاجرم اختلاف بسیار در نسخ در آمده ؛

غزل آخر

گفتمش بگذر ز مانی گفت معذورم بدار   خانه پروردی چه تاب آرد غم چندین غریب
خفته بر سنجاب شاهی نازنینی را چه غم   گر ز خار و خاره سازد بستر و بالین غریب

خانه پرورد عبارت از نازپرورد است که گرم و سرد جهان ندیده باشد و تلخ و شور عالم نچشیده خار معروفست خاره سنگ سخت که پای مسافران را کند لحت لحت معنی ظاهری پر ظاهر است و بر همگنان باهر و معنی باطنی قدری صعوبت دارد که ملائمی بطبع ارباب ظاهر نیارد و آن چنانست که حق جل و علا من حیث الصفات کردانش دارد و بهر اظهار آن صفات بمظاهر باحتیاج تمام رو آرد که خالق بی مخلوق و جهانگیر و رازق بی مرزوق صورت نبندد و علی هذا القیاس سائر صفاته و هو غنی بحسب صفاته کما قال عز تعالی کتابه المنزل علی نبیه المرسل والله غنی عن العالمین چنانچه شیخ محی الدین بن عربی و امثال و اتباع او در مصنفات خویش مبین و مبرهن ساخته اند و بیان سوفار آن پرداخته اند و صوفیه باجمعهم برین مذهب مصر اند و این عمل را متفرد حضرت خواجه نیز از زمرهٔ ایشان بود لاجرم عقد این عقده بر کشود و ما فی الضمیر خود را از انموذج این مبین تقدیر حضرت خواجه باقتضای بشریت ذات و صفات را متحد دانسته و هر یکی را عین دیگری مانسته کما قال بعضهم صفات عین ذاته از صفات و ذات درخواست این معنی نموده و جواب آن من حضرت الذات شنوده تا تنبیه باین معنی باشد و طالب چیزی دیگر بخاطر نتراشد که حضرت حق من حیث صفاته بمخلوق احتیاج دارد و من حیث ذاته بی نیاز است و بهیچ کسش احتیاج نیست و بکس توجه نمی آرد چنانچه حضرت موسی صلوات الله و سلامه علیه رب ارنی انظر الیک بزبان آورده جواب لن ترانی شنید پس معنی این دو بیت چنین باشد تا موجب تسکین باشد که گفتم محبوب حقیقی را که زمانی بر من گذر کن و بسوی ما

شاعری بسزوند اگرچه در تزئین وجود معانی قدم افشرده‌اند آن فاضل گفت که عنایت فرمایید و بیان نمایید تا مستفید شویم و بخاطرش در فهم خواجه فرمود که اراده شاعر در ایراد این شعر در آن هنگام آن بود که چون شاهد بیت بالا در طلب وصال و حصول آمال فرموده و اظهار جمعیت آن نموده هم غیبی بر سرش این ندا داد و دل از درونش از زبان محبوب این صدا برآمد و در بیان محبت این لباس عبارتش پوشانده و در مورد بیان دایر گشت رسانده یعنی تا مطلوب طالب را بخویش نخواند طالب بمطلوب رسیدن نتواند بیت تا که از جانب معشوق نباشد کششی کوشش عاشق بیچاره بجائی نرسد ✣ بیت جویای تو ماییم و تو خود دانی ✣ از عجلت خویشتن بسنجی مانی و بیان روشن تر مدعای این شعر چنان بود که خیال لفظاً از روی تسامح بمعنی قصد و اراده شود و می که بمعنی عشق است کنایه از ذات آله سند و مشاطه چالاک طبع اضافت بیانی بود از استعداد سالک شود و گل کنایه از دل سالک است و برگ گل کنایه از مقامی از مقامات آن بود و از گلاب تمنی سالک مراد باشد که بخاطرش خود می تر شده و باید دانست که دل سالک غنچه وار و قهار تو بتو دار و استعدادش هنگام شگفتن هر ورقی را در جلوه در آرد درین معنی راقم حروف و شارح دیوان گوید و باین گفتن اظهار این معنی جوید بیت دل عاشق چو گل ورق ورق است ✣ خاطرش را بهر ورق سبق است ✣ پس معنی بیت چنین باشد تا سحر بیان مبین باشد که اراده لطف لطیف است که استعداد سالک را می جنبانند تا آن استعداد بمستی عشق در درونش مضمر می گردانند و ینبوع وارش می جوشانند و فواره وارش بسحر و شانند تا سالک از کمال شوق سفینه شکسته خویش را در دریای احدیت کار سیر اند یعنی خواهش و اراده ما ترا باین راه در آورده و کشش ما ترا شایسته این کرده و الا هیهات هیهات ما للتراب و رب الارباب باش تا وقت در رسد که ما بتو از تو مشتاق تریم و همواره بسوی تو می نگریم درین معنی راقم حروف و شارح دیوان گوید و اظهار این معنی بطالبان جوید

مثنوی

بی صبری ما بلای جانم گشته ✣ آفات همه تاب و توانم گشته ✣ آن دوست لطیف تر ز آبست مرا ✣
مستغرقی ز بام و بابست مرا ✣ مشتاق تر از من است از روی کرم ✣ آورد از آن برون کز کتم عدم ✣
هر روز بمن نمود محبت پایند ✣ هر دم غلطی بمهرها انداز ده ✣ گاهی کندم لیلی و گاهی مجنون ✣ گاهی کندم فارغ و
گاهی محزون ✣ نزدیک تر از من است از روی کرم ✣ مشکل تر کار این که من از دور ترم ✣ که بر فلکی تو خویشتن
راز نهان ✣ بینی همه جاش در همه حال عیان ✣ گر بر تن من زبان شود هر موئی ✣ لطفش کرمش بطاق کند

حضرت خواجه فرمود باری چنین عیشی باید نمود و این عقده را باید گشود پس ساعتی تامل نموده فرمود که می تواند که لطف عبارت از خوش عیشی هر دو جهان و خرمی جاودان بود و مغلطه چالاک طبع کنایه از قضا و قدر شود ضمیر به معنی خود شود و گل کنایه از وجود آن سرور بود و برگ گل کنایه از مومن صادق شود و گلاب کنایه از استعانت گردد پس معنی بیت چنین باشد تا مایه تمکین باشد که از خیال خوش عیشی و خرمی که بنده مومن کرامت شود قضا و قدر در خاطر مومن افگند که تمنای خوش عیشی و خرمی را استعانت از حق جوید و در راه مسالت آن پوید و در احادیث وارد است که مومن هر چه تمنا کرده از درگاه حق مسالت می جوید اجابت حق البته بسوی او می پوید خواه آن مقصود در عاجل بدستش بدهند و خواه در آجل ذخیره اش کنند و بر دانشوران آگاه و بیدار خبران روبراه مخفی نماند که جهان یکسر باغی ست پر از ثمرات و جهانیان اشجار و نباتات و ذوات پاک آن سرداران باغ وردی ست جان پرور لاجرم ورد بجاری عرق جبینش گشت که در وی عزت و حرمت و وقعت و آبروی نضارت و تازگی رنگ لطافت و جوشش گشت

سوال

اگر سایلی گوید و تشفی خاطر جوید که تخصیص مومن صادق به تمثیل برگ گل چه باشد و ممثل ازین تمثیل چه تواند شد که هر فردی برگیست ازان گل و جزویست ازان گل

جوابش گویم

که فاسد را اعتبار نکنند و انرا در شمار ننهند حضرت خواجه فرمود که بارک الله خوب عیشی دیگر باید فرمود و عقد این عقده از عیش باید گشود که گوهری بکف آید که مراد شاعر را شاید ساعتی متفکر نمود پس فرمود که می شاید از راه تعمیه در آیم و از ضمیر مترادف او که سر است گرایم پس گل عبارت از آن سرور داریم و برگ گل کنایه از سالکان طریق او آریم و گلاب را بالتحلیل گیریم یک جز و جزوی حرف کاف مسمی که بمادر کار است انگاریم و در سالکش در آریم و ایراد گلاب از جهت درستی وزن این شعر خوش آب است که المسار لطافت می بگلاب است پس معنی بیت چنین باشد تا گلدسته اهل یقین باشد که از خیال لطافت عشق قضا و قدر کاف را در سر سالک مضمر می گرداند و سر سخن را بشکر می راند تا از حرارت عشق و مرارت آن مطلع نگشته بختی خوشش را در آن راه دواند و تحمل بار عشق که بر جهانیان گران آید و ازین جهت بر سالکی سبک نماید و خوش شان و شادان در آن راه در آید و در آن راه مجاهدات افزاید بار حضرت خواجه فرمود که بارک الله و لیکن هنوز بار ادا

حقیقیش رو نماید تا ابش انوار تجلی از روی او ظاهر و باهر آید کما فی حدیث ثابت بن موسی الزاهد عن شیخه و من کثر صلوته باللیل حسن وجهه بالنهار و باید دانست که هرگاه صلوة که لازمهٔ محبت است این نتیجه می بخشد محبت که ملزوم است چه گوید

سوال

اگر سایلی گوید که آنچه موید خود از روی وجهای مدعای خود بران کردی حدیث نیست بلکه قول محدثیست که در اثنای تحدیث بر زبان رانده و از بهر ترغیب سامعان بالصلوة بگوش هوش شان رسانده کما قال صاحب الخلاصة فی کتابه ان شیخا یحدث جماعة فدخل رجل حسن الوجه فقال الشیخ فی اثنای حدیثه من کثر صلوته باللیل حسن وجهه بالنهار فوقع لثابت بن موسی الزاهد انه من الحدیث عن رسول الله المصطفی فروی عنه فلا یصح لتایید المدعی

جوابش گویم

که بر تقدیر تسلیم که حدیث نباشد هم تایید مدعای ما را کافیست و علاوه معاندان را روایتی شافی هست ای بعض و موید اقال الله تعالی فی کتابه الکریم اعوذ بالله من الشیطان الرجیم سیماهم فی وجوههم من اثر السجود
آثار طاعت مطیعان ظاهر و باهر است از جبهتشان فافهم یا اخی وکن نبادفی

سوم آنکه از مشاطه چالاک طبع مرشد کامل مراد دارد و از ضمیر برگ گل وجود مرشد بکنایت می آید و از گلاب مشاهدات تجلیات می شمارد و معنی بیت چنین باشد تا موجب تسکین باشد که از جهت صفا و لطافت عشق مرشد کامل را می سزد تا مشاهدات تجلیات را در وجود مسترشد خود راه دهد یعنی سالک چون در راه عشق می در آید مرشد کامل ابواب مشاهداتش می گشاید تا بذوق آن مشاهدات از حرارت عشق دم لمهت
آن مطلع نگردد و خوشان و شادان در آن راه قدم پیش نهد

حکایت

منقولست عن الرواة و مرویست عن الثقات آورده اند که حضرت خواجه از بس که از اهل شیراز دل تنگ بود وقتی میل شهر دیگر فرمود بکوچه عبور نمود که فاضلی از فضلاء زمان علم نظم درسی بنیاد نهاده و همین غزل خواجه در میان افتاده بود چون در ادای معانی این بیت رسید حضرت خواجه استراق سمع فرموده تقریر وی را می شنید چون هر سه وجوه ما تقدم ادای نمود سکوت فرمود و حضرت خواجه درین میان سر بر آورده گفت جواهر سخن با الماس نطق بر سفتی که مخدوما وجوهی که در ادای معانی این بیت فرمودید همه بوجه خوش نمالو ولیکن انچه اراده شاعر هنگام ایراد این شعر بود مودی نگشت مخدوم سکوت نموده در پیمای اداد نوشت هیچ وجه دیگری اظهار نماید که البته شاعر را سزد گفت اگر وجهی نمایم شاید که این عقده بر گشایم

موجب شگفتگی دل شود و معنی این بیت از بزرگان روزگار و اساتذهٔ کبار این ذرهٔ حقیر پر تقصیر تراب اقدام علمای کرام اعلی دتوی سید **صادق علی** رضوی بچند وجه مسموع دارد و بر وجهی ازین وجوه مطبوع خاطر می آرد

یکی آنکه از جهت حصول صورتی از صور خیال که لطافت می است بی قیل و قال مشاطه چالاک طبع که طبیعت نبات است و آرایش دهندهٔ وی و مورث حیات ست در ضمیر برگ گل متعارف گلاب را خوش پنهان میکند و ساقی شیرین کار را دید نیست که می را بگلاب اختلاط داده می دهد تا از گرمی فرو نشیند و حد اعتدال گزیند که محرور المزاج را از ان مضرتی نرسد و عیش بوجه اعتدال دهد چنانچه حضرت خواجه خود می فرماید و عقد این عقده می کشاید ۔ شراب ارغوانی را گلاب اندر قدح ریزیم ✤ نسیم عطر گردان را شکر در مجمر اندازیم ✤ بعضے از روی ادعا می گویند و کشف این سر می جویند که گلاب از گل متعارف که طبیعت نباتی منضم می گرداند خیالش جز این نیست که می را بحد اعتدال سازند و ازینجا بحقیقت شتافتن و از ظاهر بباطن پرداختن نزد ارباب بصیرت و اصحاب سریرت استبعادی ندارد یعنی گل عبارت از سرور کائنات ست و برگ گل عبارت از اتباع آن سرور بود که مرشد آن دین و هادی شرع متین دی اند و گلاب عبارت از محبت آن سرور بود و می کنایه از محبت حقیقی آن خالق جان پرور شود چه محبت حقیقی اگرچه پیش از بعثت ایشان بحرم انس جلوه داشت بر کمال لیکن تجلی او از راه جلال بود نه از راه جمال و چون آن سرور را بوجود آوردند و محبت ایشان در دل اتباع شان متمکن کردند محبت حقیقی را جلوهٔ جمال گردید و بحد اعتدال رسید و ازینجاست عارفان این امت مرحومه را تجلیات ذاتی بچشم سر شهود که هرگز با امم سابقه میسر نبود ۔ موسی ز هوش رفت بیک پرتو صفات ✤ تو عین ذات
می نگری در تبسمی ✤

دوم ۔ آنکه از خیالات و نیز نکات لطافت می ست که مشاطه چالاک طبع که طبیعت انسانی ست و آرایش دهندهٔ وی ست در ضمیر برگ گل که کنایه از رخسارهٔ محبوب می سرخ گلاب را خوش پنهان می کند یعنی بعد از خوردن می سرخی بر رخسارهٔ محبوبان بظهور می آید از خیالات و نیز نکات لطافت می زاید چنانچه حضرت خواجه خود می فرماید و عقد این عقده می کشاید ۔ می نماید عکس می در رنگ و بوی مهوشت ✤ همچو برگ ارغوان بر صفحهٔ نسرین غریب ✤ و نزد ارباب سریرت و اصحاب بصیرت ازینجا بحقیقت شتافتن و روی از مجاز بر تافتن نیز استبعادی ندارد و بادنی تامل و می آرد در نهاد هر که محبت حقیقی جلوه گر شود و محبوب

می بیند می گوید و ناطق لسان هو است و مرتبهٔ سیم نهایت ست و آن مرتبهٔ کمال الکمال ست و درین مقام ماسوی سکوت نزد جهال ست هر چه می بینند از نا گفتنی خاموشی می گزینند و این احقر انام از خواص و عوام روزی از درویشی اعتباری پرسید که الفقرا کنفس واحدة قولیست در همگنان جاری ست پس این خصوصیتها که مشهور است میان اعزه برخلاف آن قول ست یا نی که انکردن آن فاعل از لباس فقر ست عاری جواب شافی گفت که آنرا بگوش دل باید شنفت و آنچنان ست که فقرا را مرتبهاست و مرتبهٔ ایشان را پایها است در مرتبهٔ اول حکم کنفس واحدة دارند و هیچ مخالفتی و مخاصمتی با یکدیگر نمی آرند و چون این مقام بالا ترک بر آیند و در قرب جوار مولی در آیند دران وقت هر که بامور هدایت طالبان بود او پادشاهی سیر پادشاهی را لا از ذات خود در کار ست از جریان غیرت که صفتی از صفات کردگار ست

وله منه

از پی تفریح طبع و زیور حسن و طرب
خوش بود ترکیب زرین جام با لعل مذاب

تفریح گشادن و اندوه بیرون دادن هکذا فی المهذب اللغات من المصنفات الثقات زرین جام کنایه از دل سالک نمایند لعل مذاب عبارت از شراب سرخ انگوری ست که حریفان بجانب او گرایند و اینجا کنایت از بیان اسرار عشق است که مرشد بمسترشدان می فرماید و ابواب سور و سرور بر ایشان می گشاید یعنی بیت چنین باشند تا طبع طالبان را موجب تسکین باشند که از برای گشادگی طبع و دور ساختن اندوه و بستن زیور حسن و طرب بر دل پر شکوه خوش بود پیوستن دل سالک باسرار عشق که استفاد قول مرشد باشد و همگی خطرات را از ساحت دل بتراشد

وله منه

از خیال لطف می مشاطهٔ چالاک طبع
در ضمیر برگ گل خوش می کند پنهان گلاب

خیال درین مقام بفتح خاست بمعنی صور خوابی و خیالی ست ای راحت جانی نه بکسر خا که بمعنی قوتی ست از قوای انسانی و اگر از راه تسامح در شبستان مجاز در آیم و کسر خا بیار آیم پس زیبا آید و بچشم بصر و بصیرت مستحسن نماید مشاطه آرایش دهنده عروس را در کمال زیبائیست از پرده نماینده و چالاک می توانند بکسر کاف باضافت بیانیه باشد و می سزد که تمام یک کلمه مرکب بود و عبارت از باد صبا شود که موجب شگفتگی گل ست و باعث شادمانی بلبل و در کمال زیبائی سزد کنایه از مرشد کامل بود که سالک را

بیند

است ساقی بر زبان رانده و باعتبار دلداری و بشارت آری مطرب خوانده چه مرشد کامل چون سالک را بیان معارف و حقایق می فرماید ذوقی و شوقی در نهاد وی پدید می آید و از کثرت ذوق و جذبه و قلقی در نهادش می خیزد که خود بخود می گسترد و چون مرشد معلوم کند که از ظهور این معنی باطنش می ریزد بشارت و دلداری را بر زبان می راند و شادانش می گرداند و این بمنزلهٔ ساغر صبوحی بود که برای خمار شکنی می دهند تا حریفان از شورش خمار شبینه وا رهند بدانه ترانه که بهندی چنگل گویند و این عبارتست از حقایق و معارف بر وجه اجمال که مسترشدان می جویند و سیم بخشش عبارت از دریافت مشاهدات و جود دور ساغر از بیان مرشد نیز و عهد شباب عبارتست از هنگام دریافت سالک آن مشاهدات تجلیات را دران مسالک و معنی بیت چنین باشد تا بیان سحر مبین باشد که گویا مسئولات ما تقدم بحصولات آمده اظهار وقتی و حالتی که دست داده است می کنند که بحکم آیه و اما بنعمة ربک فحدث بیان شکر آن بود و با ابنای جنس خود ترغیبی می نماید و در راه نصیحت شان می در آید پس این مضمون را در شعر می گوید و بدایت از حق می جوید که درین وقت که بی تعلقی دست داده و سر رشتهٔ مراد بدست افتاده که مرشد با گشته بیان معانی حقایق میکند و جمیع حوالتش من بدان متوجه می شود و چون چنین دولت داده باشد اینوقت عیش و عشرت ساغر و عهد شباب بود که ابواب مشاهدات مکشوف ست و همگی همتم بدان مصروف و از پی معنی افصدق قایلان از حضرت سلیمان خبر میدهد و طالبان را بان سر آگهی می کنند که گفت یا ایها الناس علمنا منطق الطیر و اوتینا العلم من کل شئی ان هذا لهو الفضل المبین

سوال

اگر سائلی گوید و درین معنی حجتی و دلیلی جوید که خواجه را بحضرت سلیمان چه مناسبت ست و او را با ایشان چه مقاسمت که او پیغمبر بود و او را اظهار معجزه شرط نمود و خواجه حافظ اگرچه بیشتر مقامش باشد از ولی بیش نباشد

جوابش گویم

که یارا در ولی عام که مومن ست سخنی نیست ای طالب زگفت و گوی او با لیست اما ولی خاص که عارف است رتبه دارد و هست مرتبه تجم عرفان بوجه دیگری کار دو مرتبه اول بدایت ست درین مقام هر چه می بیند بر زبان می آرد مرتبهٔ دوم وسط است درین مرتبه او را حکم من عرف الله طال لسانه است درین مقام هر چه

احتیاج تقدیر نیست و تصدیق آن هیچ بایست و معنی چنین باشد که لایق تحسین باشد یعنی دو چشم من همه شب جویبار باغ بهشت ست خیال نرگس مست ترا در خواب می بیند و این ادائیست موخر که بخاطر زود ترک می شنیدند و دانشوران آگاه و باخبران سوراه چنین می آرند که این رمزیست بآنکه نرگس اگر در جوی آب می کارند که عکس گلهای او در آب نمایان شود و نظارگیان را سرمایه سرور و سرور گردد و نیز رمزیست بآنکه گل نرگس را مخمور می گویند و بخواب نسبتش کنند و در بعضی نسخ بجای دو چشم چو چشم مرقوم ست پس بدین تقدیر ضمیر بیند راجع بجویبار باغ بهشت بود و معنی چنین شود که همچو چشم من جویبار باغ بهشت خیال نرگس چشم ترا در خواب می بیند الی جو سرشت

غزل آخر

صبح دولت می دمد کو جام همچون آفتاب
فرصتی زین به کجا باشد بده جام شراب

صبح دولت کنایه از وقت و حال ست که نصیب سالکان باکمال ست چون این حال بایشان رو آید ایشان را صبح وار از ظلمت غفلت می برآرد و در کشف حقایق هر یکی بقدر استعداد می در آید و جام همچو آفتاب کنایه از دل سالک شود که شایان این وقت بود یا کنایه از مرشد ست ای دوستی که مشاهده تجلیات مسترشدان از شعاع اوست جام شراب کنایه از حقایق معارف بود که مسترشدان را از مرشد آن شود و معنی بیت چنین باشد تا بیان سحر بین باشد که آن وقت و حال که اقتضای مشاهدات تجلیات می کند صبح وار می دمد کجاست دلی که قابل این دولت بود یا کجاست مرشدی که این دولت بطفیل او میسر شود پس گویا آن دل یا آن مرشد حاضر وقت یافته بعرض حال خود شتافته و گفته که وقتی بهتر ازین بکجا خواهی یافت که بسوی او خواهی شتافت فیوضات سبحانی که در تو ودیعت نهاده اند ظاهر گردان و اتباع خود را فیض رسان تا جمیع اعضای فیض یابنده در دریافت معاملات در آیند یا بیان معارف حقایق فرما که در درک آن در آییم و خوش وقت گشته طی منازل نمائیم

وله منه

خانه بی تشویش و مطرب یار و ساقی بذله گو
موسم عیش ست و دور ساغر و عهد شباب

خانه بی تشویش عبارت از بی تعلقی وجود ست بکار و بار دنیا ساقی معروف و اینجا عبارت ست از مرشد بی همتا همچنان مطرب نیز باعتبار اختلاف الاحوال و الاوضاع عبارت از مرشد بود که شخص واحد را باعتبار اختلاف اوصاف اسامی متعدد می شود پس مرشد را باعتبار بیان اسرار که موجب سرور مر

آفتاب از روی او شد در حجاب
ذره را باشد حجاب از آفتاب

آفتاب اولی کنایت از محبوب مجازی ست ای صدیق تصدیقی ولفظا او اشارت ست بمحبوب حقیقی همچنان ذره وسایه باعتبار اختلاف المحققین عبارت از مجازی محبوب ست وآفتاب ثانی بمعنی خود شود وایراد آن بر وجه تمثیل سزد ومعنی بیت چنین باشد تا باعث تسکین باشد که مجاز از ظهور حقیقه در حجاب آمد آفتاب وار در زیر سحاب آمد که او بمنزله سایه یا ذره می شاید وذره را از آفتاب حجاب می بایست یعنی چون آفتاب حقیقه روی نماید مجاز که بمنزله سایه است یا ذره ناپدید آید

غزل آخر

ز باغ وصل تو یابد ریاض رضوان آب
ز تاب هجر تو دارد شراره دوزخ تاب

ریاض رضوان عبارت از جنت بهشت می آرد که خازن آن ملکی ست که رضوان نام دارد ومعنی بیت چنین باشد تا گلدسته امال المتقین باشد یعنی طلب یا ریاض رضوان نه از بهر حور ست وقصور وسائر اسباب سرور بلکه از بهر لقای تست ای دوست که ریاض رضوان آب ازان دوست کما قال اهل الحق ان لقاء الله تعالی للمؤمنین فی الجنة حق وکذا ثبت فی الاحادیث الصحاح کما قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ستترون ربکم کما ترون القمر لیلة البدر وچون دوزخ را از هجر تو تابیست استعاذه ما از دوزخ هجران ست نه از دوزخ داران نیران

وله منه

دو چشم من همه شب جویبار باغ بهشت
خیال نرگس چشم تو بیند اندر خواب

انچه این قلیل البضاعة از معظمی واوستادی شنیده وانچه از اساتذه کبار بسمعش رسیده آنست که دو چشم مبتدا موصوف ست وجویبار باغ بهشت صفت او وبتقدیر حرف رابطه در مصراع ثانی خبرش گو پس معنی چنین باشد تا موجب صد تحسین باشد که دو چشم من از کثرت سیلان دموع جویبار باغ بهشت ست همه شب خیال نرگس مست ترا در خواب می بیند گویا اطرافش نرگس نشست ست وخیال درین مقام بفتح خاست که بمعنی صور خوابی وخیال بشری ست نه بکسر خا که بمعنی قوتی از قوای بشری ست وکمی تواند که این مبتدا وخبری بود پس جویبار باغ بهشت خبر اولی شود ومصراع ثانی خبر ثانی گردد بدین صورت

خواهد چشید چنانکه حضرت خواجه خود می فرماید و عقد این عقده می کشاید بیت هر کآمد بجهان نقش خرابی دارد ٭ در خرابات بگوئید که هشیار کجاست ٭ و در اصطلاح صوفیه آورده که قره حجاب سالک است از دیدن تقصیر و اعمال که موجب هلاک سالک ست باین صورت نیز عبارت نشاهٔ دنیا می شود که مقام باریدن باران غفلت بود و سالک را از سلوک باز میدارد و دیدن تقصیرات را منع می آرد و معنی بیت چنین باشد که در بیان و تحسین باشد که قره سیاه تو که عبارت از نشاهٔ دنیاست از سبب ظلمت غفلت و کثرت آلام اگر جانب خون ما اشارت کرد و فنای ما را قرار داد بحکم ملک علام یعنی هر که درین مرحله رسید البته فانی خواهد گردید کما قال الله تعالی کل من علیها فان و کل شیء هالک الا وجهه پس بهتر است که به تیغ عشق و حربه محبت کشته شویم که زندگی ابد یابیم که کشته عشق بقای ابد یابد هر که عاقل و سعادت مند ست ازان روی بر نتابد کما قال الله تعالی ولا تقولوا لمن یقتل فی سبیل الله اموات بل احیاء عند ربهم یرزقون فرحین بما آتاهم الله من فضله پس از فریب او بیندیش مبادا که همچو سائر ناس بمیراند و شربت موت طبع چشاند و غلطی مکن نگارا و بقای ابد کرامتم فرمای یعنی به محبتم کشته گردان و مرا از من برهان

و له منه

همه شب درین امیدم که نسیم صبحگاهی ٭ به پیام آشنایان بنوازد آشنا را

شب عبارت از نشاهٔ دنیا که بحکم الناس نیام فاذا ماتوا انتبهوا محل خواب و غفلت ست آه ای شیدا و همه شب کنایه از ایام حیات است که عاقبتش ممات ست نسیم صبحگاهی بادیست که شگفتن گلها بدو منسوب ست و طبع طالبان را مرغوب ست و اینجا کنایت از ملک الموت ست که موکل فوت ست و پیغام طالب بمطلوب رساند و ارباب محبت را شگفته گرداند آشنا لفظی ست معروف المعنی و مشهور الفحوی و اینجا آشنای ثانی کنایه از نفس خود کرده و اطلاق لفظ آشنا بجانب حق و برای مطلق آمده است چنانچه حضرت خواجه قطب الدین بختیار اوشی می فرماید و عقد این عقده می کشاید بیت من بچندین آشنائی میخورم خون جگر ٭ آشنا را حال اینست وای بر بیگانه ٭ و معنی بیت چنین باشد تا شم تحسین باشد که در تمام عمر منتظر این امیدم که ملک الموت کی رساند نویدم و کی پیغام محبوب حقیقی بیارد و نوازش و کرامت نموده ازین کشاکش بر دارد

غزل آخر

کامل عیار گرانیجا بمعنی وسط مراد است که خیر الامور اوسطها معین سداد است و اگر بمعنی بیار بود هم درین مقام سزاوار بود و صبوح شراب صبحی که از جهت خمارشکنی می دهند ساقیان حیوا بشتابید سکارا بمعنی مستان معنی بیت چنین باشد تا موجب تسکین باشد که در حلقهٔ سالکان طریقت و واصلان حقیقت که از کاسات تجلیات عشق مست و مدهوش گشته و مانده بود عقلا را در رشته رخت و دانش بر کنار نهاده بودند در شوریدگی بکار عشق افتاده خوش گفت شب گذشته مرشد کامل اعمال و کردار عشق را عامل که بیا ای صبوح با بیار ای ساقی سیمین عذار و گویا حاضر گشت پس بعد حصول این مرام مستان در داد کلام تمام و گفت که بشتابید ای مستان و قدم در پیش نهید ای شوریدگان که علاج شورش شما حاضر گشت بگیرید تا از تناول آن ازین شورش وارهید و از عقبات طریقت در گذشته بمقام حقیقت رسید

وله منه

ز رقیب دیوسیرت بخدا همین پناهم ‌ ‌ مگر آن شهاب ثاقب مددی کند خدا را

رقیب دیوسیرت کنایه از نفس اماره خود کرده که صفات ابلیس دارد و همه وقت همچو ابلیس ما پیش می آرد بلکه پیش‌ترو از دست رحمت خدا رشاعری را که این بیت از وست * بیت * بیک صغیره مرا پیشوا شده ابلیس * ببعد کبیره کنون پیشوای شیطانم * و همی پناهم بمعنی پناه می جویم شهاب نام ستاره ثاقب روشن این لغت از ترجمة القرآن می گوییم و شهاب ثاقب درین مقام کنایه از مرشد کامل است که اعمال عشق را عامل است و معنی بیت چنین بود که از دریافت آن نفس اماره منحنی شود یعنی از نفس اماره بخدا پناه همی جوییم و همواره بمرشد می گوییم مگر آن ستاره روشن و مرشد کامل دو تن مددی کند برای خدا و از شر آن نگاه دارد مرا و اگر نسخه دگر را و را اعتبار در آریم بجای کلمه خدا شهارا انگاریم که ستاره دخترولیست که داخل بنات النعش بود و کنایه از وجود قابل مرشد پس معنی بیت چنین باشد که مگر آن مرشد کامل مددی کند این غریب بیکس را و از شر او رهائی دهد مرا

وله منه

طره سیاهت ار کرد بر خون ما اشارت ‌ ‌ ز فریب او بیندیش غلطی مکن نگارا

طره سیاه عبارت است از دنیای دون باعتبار ظلمت و آلام گوناگون یعنی هر که در دنیا رسید شربت فنا

بالفتح و بکسر هم آمده ۱۲

بریزد و تباه شود و تن ایشان که رنجورست از تناول آن مجورست که هنوز مقابل تناول آن نشده و هنوز دار
آن نگشته که ایشان بیمار طبع اند و عشق بمنزلهٔ قند درین معنی شیخ سعدی گوید و طالبان این معنی را هدایت
جوید بیت وبالست دادن برنجور قند + که داروی تلخش بود سودمند + پس شعری چند درین معنی راقم حروف
و شارح دیوان نیز گوید و در راه هدایت جوید

غزل عربی

الله ربی لیس شیئا مثاله + فی الملک والملکوت جل جلاله + قد حار فی اوصافه کل واصف + ومن
خاض فی الاوصاف کل مقاله + فالناس مرضی والحقایق سکرا + وعطار حلو للمریض وباله + من یدعی
هذا المقام بنطقه + عند الاناس وثق بکذب حاله + کالطبل دل جدا ده تجویفه + فکذا یدل علی الخلو مقاله +
سئل الدلیل عن النهایة الذی + قد کان فی سیر الطریق مجاله + قال الرجوع علی الهدایة یا اخی + قد صار
الغالب فی هذا الطریق کماله + یا رب عن ذنبی تجاوز واهدنی + الی من یوافق بالجنان مقاله + وارفع
عن اهل غفلة + ویرجع الی کل خیر وتبه آله + وحضرت عیسی صلوات الله وسلامه علیه می فرماید و عقدها عن عقده
می کشاید لن یلج ملکوت السموات من لم یولد مرتین مرة من بطن امه ومرة من بطن الطبایع و بنده تا از نهاد
طبیعت در نگذرد قابل عشق و محبت نگردد پس عشق و محبت در شان ظاهر پرستان ام الخبایث ست
از احادیث صحاحش برخوان بخلاف ما که از لطف ایزدی نفس اماره را در بوتهٔ فقر و فنا گداخته ایم و
کدورات ردیه آنرا بر طرف ساخته ایم در شان ما عشق و محبت که سرمایه سور ست و سرور
و کنایت از شراب انگور مرغوب تر و شیرین تر است از بوسه دوشیزگان که همه کس راغب است و طالب آن

و له منه

در حلقهٔ گل و مل خوش خواند دوش بلبل　　هات الصبوح هبوا یا ایها السکارا

گل معروف است و اینجا کنایت از نورسیدگان حدیقهٔ وحدت ست مل شراب که از عشق و محبت عبارت است
مل گفته و اهل خواسته بتقدیر مضاف یا باعتبار تغلیب آراسته کما قال ان اهل معانی مجاز خوانند چنانچه
زید عدل بر زبان رانند و زید عادل دانند ای بکثرة اعتیاده بالعدل یقال هو عدل یعنی از بس که ترک
عدل عادت گرفته عین عدل خوانده شده بل کنایت از مرشد داناست هات اسم فعل بمعنی
بیا ست که در ترجمهٔ قرآن که میر شریف راست هات معنی ایت و بیاور بیار نیکو بنوش ای

ولہ منہ

اے صاحب کرامت شکرانۂ سلامت — روزی تفقدی کن درویش بے نوا را
سرکش مشو کہ چون شمع از غیرتت بسوزد — دلبر کہ در کف او موم ست سنگ خارا

کرامت بزرگی صاحب کرامت عبارت از یارست کہ در بیت بالا اشارہ باو نست شکرانہ فعلی ست کہ از تعظیم منعم آگہی دہد خواہ بزبان یا بدل یا بجوارح بود تفقد بمعنے تفحص نمودن و معنی بیت چنین بود کہ شمر یقین شود یعنی ای صاحب کرامت وای یار باوقار چہ شہامت از جہت ادای شکر سلامتی خویش بدرگاہ پروردگار روزی درویش بے نوا را تفحص کن و دلش بدست آر در حسن و خوبی خود مغرور گشتہ خود را چیزی شمار و تکبر و عجب مباش کہ اگر چنین باشے دلبر کہ در کف او از ہیبت سنگ خارا موم گردد و در گداز شود ترا از غیرت شمع وار بسوزد و با تشت افروزد یعنی قادر مطلق ذات برحق کہ واجب الوجود ست و رب معبود و صفۃ خاصۂ اوست عظمت و کبریا چون ترا عجب و تکبر ببیند شمع وار از غیرت بسوزد ترا یعنی ظاہر حال تو بر عنائی و محبوبی شمع وار بود و باطنت بداغ عشق ہمچو توئی گرفتار شود و این بیت تلمیح ست بمضمون حدیث قدسی قال اللہ تعالی بلسان حبیبہ فخر نبیہ الفخر شی العظمۃ ازاری والکبریاء ردائے فمن نازعنی فیہما قصمتہ اے کسرتہ۔

ولہ منہ

آن تلخ وش کہ صوفی ام الخبائثش خواند — اشہی لنا و احلی من قبلۃ العذارا

درین بیت آنچہ از زبان حضرت لینعمی استادی بسمع این داعی رسیدہ و قرط دار بگوش ہوشش کشیدہ آن ست کہ آن تلخ وش کنایہ از شراب ست کہ نوشندہ اوست و خراب ست صوفی کنایہ است از سرور انبیاء و برہان الاصفیاء محمد بن المصطفی صلی اللہ علیہ وسلم ام الخبائث مادر پلیدے ہا کہ ہمہ ناشایستگی ہا ازو زایند و ہمہ ناشایستگی ہا ازو بر آید اشہی مرغوب تر احلی شیرین تر قبلہ بوسہ بردی یا لیزہ عذارا جمع عذرا ست بمعنی دوشیزہ و معنی بیت چنین باشد کہ احلی تر از انگبین ست یعنی شراب حقیقی وجہ مجازی در شان ابنای ظاہر و اصحاب مجاز ام الخبائث ست ای محرم راز کہ از زبان در فشان استاد کنیتش چنین بر آید و این لقب و صنا ستغش بسر آمد شراب عرفی ظاہر ست و بر عکس آن باہر و شراب حقیقی از آن جہت کہ ایشان ہنوز از شمہ امہات طبائع نیز آمدہ اند و لقابلیت آن بسر آمدہ اند و ظرف ایشان ہنوز خام ست قابل عشق و محبت نگشتہ و سزاوار آن نشدہ اگر کسے سبوی خام او در آب گشتہ از ہم

از مرشد می کند که در اطوار سیر بکمال رسیده بود و هر مسترشدی را فراخور استعداد او توجه فرماید و بمقصدش رساند یار آشنا کنایت از ذات واجب الوجود است که همه را مقصود است و معنی بیت چنین باشد تا متمم تحسین با که از سودای آشفتگی بمرشد عرض می کند و حال خودش می گوید که وجود ما کشتی ست شکسته عواقب و مآل العبد میکد او را که برخیزد و بمددی غیر ما را از طفیل سعی مبارکت بمقصد رسیم و باعدادن ذریه هم که حق جل و علا ما را از عدم بر سفینه شکسته راکب ساخته و کشتی بار ابد پیمای وحدت انداخته و از دار العدم برآورده بحار الوجود روان کرده تا انجز ایر وجود جواهر مقصود بکف آورده باز مراجعت نمایم باشد که از طفیل همت و سعی عالیت گوهر مراد بکف گرفته در رب معبود پذیرفته و شادان و خوشان بدوستگرامیم در بارگاه وصال درآیم

و له منه

ده روز مهر گردون افسانه ایست و افسون
نیکی بجای یاران فرصت شمار یارا

باید دانست که اقل جمع قلت سه فرد است و اکثر او ده و حضرت خواجه از ده گفتن تعیین عدد نکرده بلکه اکثر مدت ایام حیوة بتعریف آورده و از یاران مصاحبان و مسترشدان مراد داشته و یارا کنایت از مرشد انگاشته و درین بیت نیز همچو بیت بالا تخم نافی الضمیر کاشته بمرشد معروض داشته و معنی بیت چنین باشد تا احلی ترا زانگبین باشد که چند روز مهر گردون افسانه ایست و افسون نیکی در حالت یاران و درویشان مصاحبان و مسترشدان غنیمت باید پنداشت و تخم انکه در مزرع نهاد ایشان تخم بهبود باید کاشت یعنی هر کرا دور گردون نواخته و مرتبه اش بلند ساخته و دست رستش بخیر داده نه همچو دیگران در حضیض پستیش نهاده باید که آن ایام را غنیمت شمارد و نیکی در حق هیچکس دریغ ندارد و بدولت خود غرور نیارد

و له منه

آئینه سکندر جام جم است بنگر
تا بر تو عرض دارد احوال ملک دارا

جام جم عبارت ست از دل عارف دارا کنایه است از عشق ذی المعارف و معنی بیت چنین باشد تا جام جم دار اسرارهای زمان و زمین باشد که آئینه سکندر که باظهار احوال ملک دارا می پرداخت و احوال آن را یک بیک ظاهر می ساخت باطن عارفیت که مرشد ماست بی قیل و قال نحن بنظر عبرت در او نگاهی کن تا اسرار عشق بهر تو مکشوف شود و هیچ چیز از تو نهان نگردد

باقی ست و بشریت با او متلاقی ست و این بیت موید بالاست که گفته و آلی دار برالملس نعلق بر سفنده

در دور باده یک دو قدح درکش و برو   یعنی طمع مدار وصال دوام را

وله منه

در عیش نقد کوش که چون آبخور نماند   آدم بهشت روضهٔ دار السلام را

عیش زندگانی کردن و عمر گرامی بسر بردن و عیش نقد کنایت از عیش حال ست و روضه دار السلام عبارت از بهشت که مومنان را مقام امال ست و معنی بیت چنین باشد که موجب صد آفرین باشد یعنی ای دل در دریافت حال کوش کن و کار امروز بفردا میفگن که چون مدت عمر سپری شود خردمند است چیزی بدست نیفتد دنیا خود جای گذاشتنی ست نه مقام داشتنی آدم چون مدتش سپری شد کاری کرد بهشت که بهشت را از دست بهشت پس باید که هرچه از دست برآید تکاسل را بخود راه ندهی که آن کار نیست پس تهی م هرچه کنی امروز کنی و کار امروز بفردا نیفگنی

غزل آخر

دل میرود ز دستم صاحب دلان خدا را   دردا که راز پنهان خواهد شد آشکارا

صاحب دلان کنایه از مرشدان زمان کرده و دردا یعنی افسوس ست همچنان در موید الفضلا آورده و راز نهان عبارت از عشق ست که کتمان آن موجب شهادت ست و پوشیدن آن مستوجب سعادت کما قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من اکتم فمات شهیدا و معنی بیت چنان باشد. تا شنوم آفرین باشد که دل از دست می رود ای مرشدان زمان افسوس که آشکارا می شود راز نهان که از کتمان آن امید شهادت داشتم و بدان تخم سعادت در مزرع دل می کاشتم حسبة لله توجهی نمائید و همتی فرمائید که آن سعادت از دست نرود و شهادت زایل نشود

وله منه

کشتی شکستگانیم ای باد شرطه برخیز   باشد که باز بینیم آن یار آشنا را

کشتی شکستگان عبارت ست از انسان کریم و خلق الانسان ضعیفا شاهد این حال دو ویم این مقال ست باد شرطه بادیست که موافق کشتی بود و آن بهر یکبار نشود و چه هنگام بوجه بمقصد بادے در کار می شود که موافق کشتی بمقصد بود و هنگام مراجعت بمنزل بادی دیگر در کار می شود و اینجا کنایت

او بود تا توفیق میان اقوال متصور شود و همچنین ابن خلکان نیز در تاریخ خود آورده و در احوال ابوالبقا عبدالله ذکر کرده و از کلام شیخ سعدی شیرازی نیز مفهوم می شود که الحال هم باعتقاد عالم موجود بود که گفت ع چنان پهن خوان کرم گسترد ** که سیمرغ در قاف روزی خورد ** لیکن از دعای نبی صلی الله علیه وسلم شر او از ربع مسکون منقطع گردید و او رفته در کوه قاف خزید و معنی بیت چنین باشد که موجب تمکین باشد یعنی ذات پاک حضرت صمدیه را کسی مشاهده نکرده و این گوهر مراد هیچکس بکف نیاورده از این طمع دل خود را خالص گردان که هیچکس را ظفر نیست بر آن و جمیع عشاق بسوز و گداز ایام خود را بسر بردند و گوهر این مراد بکف نیاوردند و هر چه مشاهده کردند غیر ذات بود و بدانش ایشان عین می نمود سلطان العارفین شیخ بایزید بسطامی رحمة الله فرماید و این عقده از پیش حق گشاید که سی سال در وحدانیت و سی سال در فردانیت تعبد نمودم و دیدم هنوز بمطلوب نرسیدم چون نیک نگاه کردم خود را در تاب آوردم دانستم که آنچه دیده بودم همه من بودم آنگاه این عقده از پیش برگشودم یعنی آنچه دیدم همه از پوست تجلی او نه عین او ست و ذات پاکش از همه منزه دانم و او را از همه مقدس خوانم و دوام چنین عبارات از دوام [illegible] معنی بیت ظاهر گردید

حکایت

جوانی در خدمت ابوتراب نخشبی بود استمرار شادی از خدمت او می نمود روزی ابوتراب با او گفت که این استعدادی که تو داری و این خصائلی که بجا می آری در خدمت بایزید بیایی که خدمت او را سزائی جوان گفت چه خواهم دید بایزید را که خدای بایزید را شستی می بینم و از لقای او گلهای مرادی چینم ابوتراب گفت که اگر بایزید را یک بار بینی به از آنکه خدای تعالی را هفتاد بار بینی جوان گفت کیف یکون ذلک ای [illegible] فذلک ابوتراب گفت که آنچه تو بینی بقدر استعداد خود بینی در بینی و آنچه در بایزید بینی بقدر بایزید بینی چون آن جوان بخدمت بایزید رسید بایزید بقدر استعداد نظری در آن جوان گماشت جوان فی الحال جان بحق تسلیم کرد و بحصول خود از گیتی بر داشت پس می باید که هر چه در مشاهده سالک آید دل بدان نبندد و خلیل وار سنگ افول از عدم قبول بر هر یکی زده بر یافت خود نخندد و نوری لا احب الآفلین زند و قدم در پیش در نهد که هیچ یک از آنچه بیند ثبات نیست و درین راه نهایت تفرجات و مشاهدات نیست و آن مشاهده خاص که همه کس بدان مشغوف ست بدان جهان موقوف ست و او را جز او کس نبیند هر کس که بیند خود را بیند تا عین او نشوی عین او را نه بینی و بدیدن او نرسی و اینجا سالک هر چند پاک شود انانیت و ثنویت

بی

عنقا شکار کس نشود دام باز چین | کانجا همیشه باد بدست است دام را

عنقا مرغیست معروف و اینجا کنایت از ذات پاک رب العباد باد بدست آوردن کنایه است از عدم حصول مراد باید دانست که در وجود عنقا سلف و خلف اقوال ست ای برنا که یسمع بها و لا یری یعنی عنقا را کس ندیده و بجز نامش کسی نشنیده و امام یافعی در تاریخ خود در احوال سنه ست عشر و ستمائه وجود او را باثبات آورده و از کتاب شرح المقامات نقل کرده که در زمین اهل رس که نام جایی ست جبلی بوده که بقدر میلی بر آسمان بلند شده و طیور کثیره در ان جبل مقام گرفته طایری عظیم الخلقت طول العنق که مر او را وجه آدمی بود و در او از هر حیوانی مشابهتی مینمود بعد از سالی در آن جبل ظهور می کرد و طیور آنجا او را التقاط می آرد و اتفاقا یکبار چون رخت اقامت دران جبل راند دران سال گرسنه ماند که طیور آنجا از ان حقیقه آگاهی یافته رمیده بودند و رخت خود بمقام دیگر کشیده پس کودکی را از ان نواحی بر داشته بمقام خود کشید و بیک جاریه نیز در پیچید پس اهل رس شکایت او را بر نبی زمان که نامش بود حنظله بن صفوان آوردند و حقیقه احوال معروض نمودند حنظله بن صفوان دست دعا بیار است و هلاک عنقا از خدا خواست ناگاه صاعقه در رسید و او را سوخته گردانید باز از کتاب ربیع الابرار که از مصنفات زمخشری صاحب تفسیر کشاف است نقلی آورده که زمخشری در آخر ربیع الابرار در باب طیور از ابن عباس رضی الله عنهما روایت کرده که در زمان موسی صلوات الله و سلامه علیه حق جل و علا طایری آفرید در شکل و هیئة خود وحید نامش عنقا مر او را چهار جناح بود و از هر جانبی روئی همچو آدمی می نمود و او را در نمودار از هر حیوانی بهره بود و آفریدها و را ازی مانند او و همتای خود و او را در جستجو وحی فرستاد بموسی که آفریدم من دو طائری عجیبی و رزق آنها در وحوش حوالی بیت المقدس مقرر ساختم بی قال حق قبیل نگاه دار اینان را که جای دیگر نروند و بتمار از جمله فضائل بنی اسرائیل پس همانجا بواند تناسل گرفتند و کثیر النسل شدند همانجا بودند تا موسی بود و چون موسی ازین عالم رحلت نمود از انجا انتقال نموده بکوه نجد و حجاز رسیدند و همیشه وحوش آنجا را می چیدند و طیور آن نواحی را می خوردند و گاه گاهی بسبب نا یافت طیور صبیان را نیز می ازردند چون شکایت شان بسرور کائنات و مفخر موجودات رسید دست دعا بیاراستند و قطع نسل شان از خدا خواستند تا ازین عالم نا پدید شدند و معدوم الوجود گشتند یافعی گوید که من بخاطر آوردم آنچه تمثیل میزنند در عدم وجود بعضی اشیا بالعنقا بانه یسمع بها و لا یری مراد شان بعدم رویة بعد انقراض و قطع نسل

وله منه

در دور باده یک دو قدح نوش کن و برو … یعنی طمع مدار وصال دوام را

دور گردش باده و شراب نوشنده گانش همه مست و خراب وانجا کنایه از عشق و محبت ست که باعث سور و سرور اہل مودت ست و معنی بیت اینست که گلدسته اہل جهان ست یعنی حضرت خواجه بعد از اهتدا اید دوستان قدیمی هدایت می نماید و از روی شفقت و مرحمت می فرماید که ای سالک در سلوک عشق و محبت که دور باده عبارت ست ازان اگر جلوه گری کند مشاهده شهود سبحانی دران یکدو لمحه تفرج نموده قدم پیش بران و مرکوز مباش هرگز بران که یک دو قدح کشیدن عبارت ست ازان یعنی سالک را در سلوک تفرجات بی شمارست و مشاهدات بسیار که از جهة امتحان فرا پیش می آید و سد راه می نماید اگر بدان ملتفت گشت و از سلوک باز ماند غنیم در شان او خسر الدنیا والآخرة باز خوانده و اگر مردانه وار بدان ملتفت نگشته قدم پیش نهاد داخل اولئک لهم الدرجات العلی افتاد و سالک در سلوک الی الله نهایتی ندارد که تجلیات صفاتی لا تتناهی ست آناً فاناً ساعةً فساعةً برنگ دیگر جلوه فرا پیش می آرد و سالک با نجود فریفته می دارد و این همه تجلیات بسبب اختلاف الصفات و اسما که جمله نکوست باید که سالک حوصله فراخ نموده دل بدان ننهد و خلیل وار سنگ افول و عدم قبول بر هر یکی زده و نور لا احب الآفلین برآورده قدم پیش نهد

وله منه

ای دل شباب رفت بچیدی گلی ز عشق … پیرانه سر بکن هنری ننگ و نام را

شباب جوانی و هنگام عیش و کامرانی گل عشق عبارت از محبوب حقیقی ست که ارباب قلوب را مطلوب تحقیقی ست و ننگ بزرگی از جهت تعظیم بود که در شان آدمی سزد کما قال الله تعالی الم تر کیف ضرب الله مثلا کلمة طیبة کشجرة طیبة و معنی بیت چنین باشد که موجب صد آفرین باشد یعنی ای دل هنگام جوانی رفت محبوب حقیقی حاصل نکردی و مطلوب تحقیقی بدست نیاوردی هنگام پیری با هنر ننگ و نام اشعار خود ساز و مطلوب حقیقی را بدست آورده بدو عشق باز و از حق مایوس مباش و از نا امیدی خاطر خود مخراش که حدیث قدسی سبقت رحمتی علی غضبی وارد بوده رسول الله و قال تعالی و لا تیأسوا من روح الله

وله منه

راز درون پرده ز رندان مست پرس
کین حال نیست صوفی عالی مقام را

صوفی صوف پوش و اهل تصفیه که عبارت ست که از اتباع ظاهری آن سرور پیغمبران جا کام عبارت از مرشد کامل از اهل عرفان ست معروف و اینجا کنایه از عشق و محبت ست که موجب شور و سر و راه اهل مودت است و رند شخصی که از آراستگی ظاهر وارسته و به پیغمبر باطن پیوسته باشد مست آنکه مخمور مشاهدات شود و محو در مکاشفات بود که او را درین هنگام مقام من عرف الله طال لسانه سزد و صوفی عالی مقام می تواند که همین صوفی ظاهر پرست بود و مدح او بعالی مقام ازان وجه سزد که او بر مسندی نشسته است که مدار جمیع مقامات بدو بازبسته است و قیل از روی تحکم ست و استهزا کما هو دأب الفصحاء والبلغاء پس معنی این دو بیت چنین باشد که بیان سحر بین باشد یعنی صوفی سالک را که در بدایت حال با او مصاحبت داشته می گوید از روی شفقت در هدایت او می گوید که ای صوفی ظاهر پرست با آرایش در و دیوار چه دل نهاده که در وعید من استوی یوماه فهو مغبون چه افتاده بیا که ضمیر مرشد با صفا ست و صفا بخشنده تا بنگری صفای عشق و محبت که هم سرخ ست و هم سرخ روئی بخشنده ای در طریق مرشد و آن ذوق عشق که از وهنگے دریابی ای برنا و از انکاری که داری باز آئی و از انکار آن نغمه سرائی اسراری که در دل پرده است از رندان مست پرس که این حال صوفی عالی مقام را نیست ای طالب از و یافت این معنی مالیست که او مرشد ظاهریان ست بنقش و نگار در و دیوار خاطر خود نشانده و از اسرار درونی بیخبر مانده و کی تواند که عالی مقام را ست بر است صفت باوجه صوفی بود و ادای معانی چنین چو که اسرار درون پرده از عاشقان مست و مخمور و از عارفان باطن و معمور پرس که ایشان در مقام من عرف الله طال لسانه نشسته اند و زبان اسرار گوئی باز بسته اند بیانی شافی و مقالی وافی خواهند فرمود و تشفی خاطرت خواهند نمود که حالت بیان اسرار درونی صوفی عالی مقام را نیست که او از مقام سکر بصحو آمده با ظاهریان یکے ست اگرچه اسرار درونی می داند لیکن چون مجاز بگفتن آن نیست ازان جهت می پوشاند و او چون در مقام من عرف الله کل لسانه رسیده و حلاوت تمکین کامل چشیده است بیان نخواهد کرد مگر بایماء و اشارت نه بالفاظ و عبارت صریح و جهی که باشد تا آن این مقال ستایش مرشد است با کمال فالوجه الاولی فی اظهار العلوم شده اولی

فافهم فانه احسن قولاً+

گفت که الهی امروز مرا گوشت آدم رغبت ست سلطان چون این حرف بشنید در دل خود هراسید که مگر اشاره بخوردن من می کند و اجازت از درگاه آله می طلبد دست از جان بشست و نهال خوف و خطر در خاطرش رست و درین میان دید که جماعتی مسافران از طرفی نمودار شدند و دزدان که در کمین آنها بودند پدیدار شدند آن گروه از روی مردانگی با دزدان جنگ کردند چندی ازان میان کشته شدند و روبقفا آوردند پس دزدان هزیمت خورده رو بگریز آوردند و مسافران شکر سلامتی بجا آورده بسوی مقصد خود توجه کردند بعد وقوع این واقعه و پس از سنوح این سانحه آن طائر بستان اشارت کرد که ای بایزید ببین که درین جنگ گاه هیچ آدمی کشته شد و روبقفا آورد بایزید بگفته او ترسان و لرزان در جنگ گاه رسید تنی چند را در خاک و خون غلطان دید ازانجا آمده معروض داشت که مردم بسیار کشته افتاده اند و سر بستر خاک و خون سپرده آن طائر بزبان راند که ای بایزید این دیدن بکار نمی آید و مقصود مرا نمی شاید بری از برای من به برو پیش چشم خود عینکی از نهاده روشنی ببند و در کشتگان نگاه کن تا حقیقت هر یکی بتو مکشوف شود و آدمی از غیر آدمی هویدا گردد پس اگر دران میان آدمی یابی بسوی من بشتابی چون بایزید از ورای برای او نگاه کرد هیچ آدمی بنظر نیاورد همه را خرس و خوک دید ازانجا باز آمده حقیقت را بعرض کشید و حدیث نبوی که اللهم ارنا الاشیاء کما هی ازینجاست که حاسه بصر غلط نماست باز آن طائر گفت که ای مرد خدا بار دیگر رفته یگان یگان را ملاحظه نما چون باز دیگر بار دیگر آمده یگان یگان را ملاحظه کرد و فرد فرد را بنظر در آورد دید که در گوشه یک آدمی افتاده هست و جان عزیز بباد داده او آمده معروض نمود پس آن طائرش فرمود که پاره گوشت ازو بریده بیار و هیچ وسوسه بخاطر میار سلطان حکم او را اجابت کرد و قدری از گوشت او آورد و سلطان را از دیدن این معامله عبرتی روی نمود پس عقده خاطر خود پیشش بر کشود و گفت که ای مخلوق خدا و ای برگزیده درگاه کبریا در حقیقت بنده چه باشد تا خود را در صدد آن بپاشد گفت که بایزید درین خیال مباد خویش را پریشان مکن باز این معروض داشت و تخم آن عمل دران مزرعه کاشت گفت که بایزید تو ای حال آهوی هستی که بصحرای عشق بدوی رفته رفته با دست برسی که از درگاه او کسی +

غزل آخر

صوفی بیا که آئینه صافست جام را
تا بنگری صفای می لعل فام را

هنیچه عبارت از مشاهده است که دل سالک را می رباید و میخانه عبارت از عشق و محبت ست که دل سالک دران می گشاید و معنی بیت چنین باشد که موجب آفرین باشد یعنی اگر همچنین جلوه کند مشاهدهٔ تجلیات عشق خویش او در حریمش اندازم و خاک روب در میخانه عشق مژگان چشم خود سازم و پیش در میخانه عشق و محبت از مژگان چشم خود جاروب داده از موانع محبتش پاک گردانم و خار و خسی دران نمانم ؎ بمهمانش نهم جاروب مژگان آب از چشمان + ولی ترسم بماند خاری از مژگان دران میدان ا

وله منه

حافظا می خور و رندی کن و خوش باش ولے
دام تزویر مکن چون دگران قرآن را

می شراب و اینجا کنایه از عشق ست ای کامل عیار رندی عبارت از کتمان اسرار ست در زیر استار خویش بودن عبارت ست از صلح کل گزیدن یعنی از کس نرنجیدن و کسی را نرنجانیدن چنانچه شاعرے گوید و اظهار این معنے جوید ؎ چو خواهی که آسوده گردی ز رنج + کسی را مرنجان و از کس مرنج + تزویر مکر و فریب ست و قرآن کلام الله بی ترتیب ست و معنی بیت چنین باشد تا طالب اسباب تسکین باشد که ای حافظ در زرش عشق و محبت بدست آرد و اسرار آنرا پوشیده دارد از کسی مرنج و کسی را مرنجان و فقرا را دام مکر و حیله مساز چون دگران که ظاهر شان آراسته است بقرآن خوانی و معانی و همواره بغیبت برادران می خورند گوشت اخوان و در آزار ایشان می کوشند و در افشای عیوب ایشان می خروشند کما قال الله تعالی فی شانهم الادنی ایحب احدکم ان یاکل لحم اخیه میتا فکرهتموه واتقوا الله تعالے و از بزرگے مسموع ست که دگران طائری از طیور ست که بر پهای او قرآن مسطور ست و بخوردن گوشت مردم مسرور است ای جانان مباش که ظاهر تو بقرآن خوانی و معانی دانی محلّے و مزین بوده باطن تو بغیبت و مردم آزاری مشغول شود

حکایت

آورده اند که سلطان العارفین و برهان العاشقین قدوهٔ عرفاء الکوفی و الشامی شیخ ابو یزید البسطامی قدس سره در بدایت حال از قافله حجاز دور افتاده بمرغزار رسید جانوران عجیب الشکل غریب الهیئة دید دران میان طائری بود که بر پهای او کلام الله مسطور می نمود و بذکر حق مشغولش یافت سلطان چون حالتش را مشاهده کرد و بنزدیک شتافت ناگاه او در مناجات خود گفت و در سلک آن جواهر این دُر دانه نیز

کمال دوستی درمن اثر کرد + وگرنه من همان تلخم که دانم + کمال همنشین در یافت غالب + که از خوی درشتت ناتوانم +

وله منه

ماه کنعانی من مسند مصر آن تو شد
گاه آنست که بدرود کنی زندان را

ماه کنعانی یوسف علیه السلام ست و اینجا کنایه از دل خود کرده زندان تن بدنجانه را گوینده و درین مقام باعتبار ذکر محل و اراده حال کنایت از اهل زندان جوینده این را مجاز عقلی گویند کما فی قولهم جری النهر وسال المیزاب ای طالب صادقش درباب پس معنی چنین باشد تا موجب تحسین باشد که همگی توجه من بسوی تست که دلم محل مشاهدات روی تست و خاطرم مقام خطرات تو و خیالم جای خیالات تو وقت آنست که عشق حقیقی جلوه کند و محبوب تحقیقی رونما شود و عشق حقیقی بنوعی استیلا نماید که محبوبان مجازی را در دل گنجایش نیاید و عشق حقیقی شعبده پرداز که هم بندیان را آزاد سازد

وله منه

هر کرا خوابگه آخر بدو مشتی خاکست
گو چه حاجت که بر افلاک کشی ایوان را

لغات این بیت و ادای معانی بادنی تامل دست می دهد بآسانی لیکن چون شعر نکته لطیف بود بنابر آن داخل شرح نمود پس باید دانست که رفیع الایوان که دیدن ملک ست موجب طول امل بود و طول امل موجب غفلت شود و غفلت حاجب سلوک است و بحکم کن فی الدنیا کانک غریب او کعابر سبیل هیچ یک را از سلوک طریق چاره نیست و هر که برین نهج نباشد آواره ایست که بی سلوک بمقصد رسیدن نتوانست و باعث بعد و مستوجب امر و کارست و درین هنگام راقم حروف و شارح دیوان غزلی دارد که درین مقام نگارش می آرد

غزل

تازنده تازه بان و بازنده باز + نوشنده نوش صاف باعشوه ناز + برچرخ برافراشته ایوان از کبر + انگاشته خود را بجای افسانه + کردند ها عروس زیبا ز کنار + خفته عروس گور کرده دم ساز + مانند تصرفات گیتی یکسر + محتاج دعا گشته بصد عجز و نیاز + غالب بزبان نکته دان جهان +
آگه چنین سر ز حقیقت بمجاز

وله منه

گر چنین جلوه کند مغبچه باده فروش
خاکروب در میخانه کنم مژگان را

قوم خود از درگاه اله برخواند و چون به نکوهش قوم خود آواز بخت تمام برآورد و خود بدین سبب بختنصر بر آن سرور که هنگام شهادت دندان مبارک خود عیار خویش را بمعرض ظهور نمود و در ملک شام برای قوم خود فرمود اللهم اهد قومی فانهم لا یعلمون پس اهل الله چون اتباع او خویش را می‌پرورند و در اتباع او همگی همت پرداخته و خویش را در اتباع آنسرور انداخته بحمید صفات او متجلی ساخته که عادات ایشان بسبب آن اتباع عبادات گشته که اخلاق گرامی آنسرور در مزرع جان و دل کشته و تخم سعادت در آن مزرعه هشته و بهمگی همت خویش را از عادات بشری در نوشته در شان رعایان شفقت می‌گمارند و بادشاهان جزیه نیکی نمی‌آرند پس صحبت ایشان سر بسر رحمت هست و دوستی ایشان باعث امنیت و دافع زحمت نیز از زبان حضرت مانعی علمای استادی مسبوق الالقاب مسموعست که بقبول خاطر مجموعست که تحمیل این کشتی حقیقه کشتی نوح بود و مراد ازین خاک همان خاک شود که حضرت نوح باشاره جبرئیل با خود در کشتی برده و بگوشه سپرده و از صحبت نوح آن خاک را آن شرافت دست داد که قائم مقام آب وضو و آب غسل ایستاد و برای تیمم مقرر گشت و هرگز غرور و وقار نشست چه با آب طوفان غسل و وضو را نبود که آن غضب بوده گویند که از همان خاک جسد عنصری آنسرور پاک موجود شد که جنس انس را از طفیل او رو به بهبود شد پس معنی بیت چنین باشد که باعث مودت اهل یقین باشد که یا اهل الله باش و خاطر از وسوسه مخراش که از صحبت ایشان بمقصود رسی و از ناکسی در آئی بکسی و آن شرافت یابی که خاک از صحبت نوح یافت و بمرتبه رسید که بمقابله آب وضو تمام طوفان را نمی‌خرید یعنی صحبت اثر دارد و خوشی و ناخوشی از یکی بدیگری رو آرد که از صحبت عطار اگرچه عطر بدست نیاید از بوی خوشش جان بیاساید و از صحبت آهنگر اگرچه جامه نسوزد از دود ناخوش دماغ کاهش اندوزد و از صحبت نیک سوی نیکی توان دید و از پهلوی صاحبدل بدل توان رسید چنانچه مصلح الدین شیخ سعدی می‌فرماید و عقد این عقده می‌کشاید **قطعه** گلی خوشبوی در حمام روزی * رسید از دست محبوبی بدستم * بدو گفتم که مشکی یا عبیری * که از بوی دلاویز تو مستم * بگفتا من گل ناچیز بودم * ولیکن مدتی با گل نشستم * جمال همنشین در من اثر کرد * وگرنه من همان خاکم که هستم * و بهمین معنی راقم حروف و شارح دیوان گوید و تحسین اهل انصاف جوید **قطعه** مربای هلیله دوستی داشت * فگند از دوستی اندر دهانم * بدو گفتم که شهدی یا که قندی * که از طعم خوشت خوش شد روانم * بگفتا من همان تلخ و سیاهم * که می‌خواندی هلیله از زبانم * ولیکن چند روزی یار بودم * بشهد و قند شیرین طعم زانم *

و معنی بیت چنین باشد تا گلدسته یاسمین باشد که ای مرشد وقت چون گذشت گل از بار و چمنها است تفرقت بر یاسمین و چمنها چون چمن باز رسی بجوانان آن خدمت و بندگی برسان یکسانی که سبزند بسبز و گل و ریحان

وله منه

ترسم آن قوم که بر دردکشان می‌خندند	در سر کار خرابات کنند ایمان را

این بیت اشارتی و تلمیحی دارد بمضمون حدیثی که از سرور عالم ورود یافته و شعاعی ازان آفتاب بعالم و عالمیان تافته وهو من عیر اخیه لم یمت حتی وقع فیه یعنی هر بے تمیزی که عیب کند برادر خود را بر چیزے نمیرد تا آنکه دران نیفتد و بدان گرفتار نشود و معنی بیت آنکه ترسم ازان قوم که بر باده خندند یار را در عشق و محبت عیب مے کنند که خود گرفتار آیند و بکمال ان نرسند و در اثنای سلوک بفنای طبعی هلاک شوند

وله منه

یار مردان خدا باش که در کشتی نوح	هست خاکی که بآبی نخرد طوفان را

درین بیت آنچه از زبان گهر فشان حضرت مخدومی استادی مرحوم مسبوق الالقاب شنیده ام و چون گوشواره بگوش هوش در کشیده ام نبشت که مردان خدا عبارت از اهل الله بود و مراد کشتی نوح عبارت از دنیا که دنیا در رنگ کشتی نوح در طوفان حوادث غرق ست بی بلا و بلیات اگر حفظ حفیظ شامل حال نبود بطرفة العین هلاک گردد و خاکی و آبی بیای تنکیر خوانده اند و کشتی هر دو بیک آب رانده اند و خاکی درین مقام عبارت از ذات رسول صلی الله علیه وسلم و اتباع آن سرور پاک ست که آفرینش ایشان از خاک و خاک را که ازشخص انسان کرده اند و شعرا در اشعار خود آورده اند چنانچه جای دیگر خواجه خود می فرماید و عقد این عقده را فرو می کشاید ع اگر شراب خوری جرعه فشان بر خاک ازان گناه که نفعی رسد بغیر چه باک پس آقای معانی چنین باشد تا گلدسته اهل الیقین باشد که یار و مصاحب اهل الله باش و خاطر خود را هیچ اندیشه مخراش که در دنیا ذات آن سرور بود موصوف بصفات حمیده که بآبی طوفان را نخریده و از کمال بردباری بآن طرف نرسیده بخلاف سائر انبیا و رسل که ایشان و چنین آثار قوم نفرین و نکوهش در شان شان کردند و دعا بد بزبان آوردند که آن قوم را موجب هلاک و سبب انهلاک گشت و هر یک درج هستی در نوشت علی الخصوص حضرت نوح که در شان قوم خود گفت رب لا تذر علی الارض من الکافرین دیارا انک ان تذرهم یضلوا عبادک ولا یلدوا الا فاجرا کفارا پس انبیا و رسل را مقام شفاعت نماند که اکثر ایشان در شان قوم دعای بد بر زبان انهلاک

وانقطاع تجلیات و بعضی اوان بسط فرا پیش می آید که عبارت از شگفتگی غنچهٔ دل است و کشایش ابواب مشاهدات پس در هنگام بسط سالک ببلبل وار ناطق اسرار می شود و مستانه از ان حال بحکم کریمهٔ اما بنعمة ربک فحدث خبر میدهد و بر تحصیل آن حال ترغیب می کند و در ذوق و شوق می در آید و بهر غنچهٔ عشق با همان دلکش بلبل وار می سراید و حضرت خواجه در عین قبض بعضی شواهد دلایل رسیدن بسط یافته بخوشوقتی شتافته و این معنی بخاطر ایشان خطور کرده که درین شعر ایراد کرده و می تواند که گفتن عبارت از جلوه محبت حقیقی بود و کنایه از مشاهدات مطلوب تحقیقی شود که پیش ازین حضرت خواجه بمحبت مجازی که قنطرهٔ حقیقه است مبتلا بود و درین وقت از بعضی شواهد دلائل معلوم فرموده که محبت حقیقی در نهادش متمکن می شود و محبوب حقیقیش جلوه گر می گردد چنانچه بیت آینده مبین این حال است و شاهد این مقال که گفت

ماه کنعانی من مسند مصر آن تو شد
گاه آنست که بدرود کنی زندان را

وله منه

ای صبا گر بجوانان چمن باز رسی
خدمت ما برسان سرو و گل و ریحان را

صبا بادیست معروف که موجب شگفتگی گلهاست و اینجا کنایه از سالک کامل از رفقاست که با ایشان همدم و همنفس بوده در مشاهدات بساتین پیش قدمی می شود و چون خواجه را از مجازی بحقیقت برده و مشاهدات آن مقام را بدو سپرده بحکم من لم یشکر الناس لم یشکر الله شکر آن مقام بجا می آرد و سرو و گل و ریحان تحیت و خدمت بدست رفیقی می سپارد که در مجاز ساعی این تفریح بوده و درین تفرج بادی نیک بخت می غنوده که از طفیل تفرج شما بدین تفرج رسیدیم و رخت خود از مجاز بحقیقت کشیدیم و نیز که صبا کنایت از مرشد بود و چمن کنایه از بارگاه حضرت صمدیه شود و جوانان چمن کنایه از باریافتگان آن درگاه سرو خدمت یعنی سلام و تحیت بود سرو و گل و ریحان کنایت از سرور کائنات و مفخر موجودات و صحابهٔ کرام و تابعین عظام بود و ادای معانی چنین شود که ای مرشد وقت چون در هنگام خاص و مقام اختصاص بیار یافتگان آن درگاه و پیوستگان بارگاه الهی درود و سلام من بخواجهٔ کائنات و مفخر موجودات و صحابهٔ کرام و تابعین عظام رسانی و مرا فراموش ننمایی تا در آوری این بیکس را بکسی بحکم اما بنعمة ربک فحدث بیان رسیدگی آن مقام می کند و سالکان را ترغیب می دهد و جوانان چمن عبارت از نظارگیان اند شود و بای حال کان کنایه از مشاهدات است که هر چه در عالم است تجلیات

[illegible]

که ساغر کنایت از دل صافی بود که شایسته مکاشفات سبحانی شود و دلق ازرق فام ای کامل عیار کنایه است از وجود و هستی مستعار پس معنی بیت چنین باشد تا موجب آفرین باشد که ساقی و مرشد را معروض می دارد و تمنای خویش را در معرض ظهور می آرد که ای مرشد ساغر عشق و محبت بر کفم نه یعنی دلم را بشراب محبت مملو نمائی ده که شایسته مکاشفات گردد و لبریز از مشاهدات شود تا این دلق ازرق فام وجود وهمی و هستی مستعار را از سر برکشم و در فنا و نیستی در شوم که موجب هستی ابدیست و باعث سرور سرمد پس در معنی اول تمنای موت بوده و در معنی ثانی آرزوی فنا فی الله می کند و هر دو مطلوب طالب شود

وله منه

صبر کن حافظ بسختی روز و شب　　عاقبت روزی بیابی کام را

صبر تحمل نمودن است بر حوادث دوران سختی بمعنی کشیدن محنت و جفاست از مخالفت هوای نفس و شیطان و باید دانست که این بیت در جواب ابیات بالاست که طلب تمنیات از آن هویداست و معنی بیت چنین باشد تا موجب تمکین باشد ای حافظ کشیدن محنت و جفا بسختی مخالفت نفس و هوا روز و شب تحمل نما ای همه وقت صابر باش و جزع و فزع را بخاطر متراش که عاقبت در آن خرابی روزی گنج مقصود یابی

کما قال الله تعالی واصبر فان العاقبة للمتقین فافهم

غزل نهم

رونق عهد شبابست دگر بستان را　　می رسد مژده گل بلبل خوش الحان را

رونق تازگی و روشنی کما فی المهذب عهد هنگام شباب جوانی است بستان باغ در اینجا کنایه از وجود سالک است که مقام مشاهدات تجلیات سبحانی است گل معروف و اینجا کنایه از محبوب است بلبل طایریست معروف که بعشق گل منسوب است و در موسم بهار که وقت شگفتن گل است نغمهای دلکش می نوازد و اهل بستان را خوشوقت می سازد الحان آواز خوش است که موجب سرود و سرور اهل عیش است پس معنی مجازی آنکه بستان را باز وقت تازگی و شگفتن یا حین که موسم بهار است در رسید خبر خوش می رسد بلبل خوش آواز از شگفتن گل که تند سموم خزان دم در کشیده و معنی حقیقی آنکه وجود سالک را موسم بهار در رسیده و آوان شگفتگی و تازگی باز پس در رسید یعنی هنگام قبض مقبوض شده و آوان بسط که موجب شگفتگی غنچه دل است موجود گشته و باید دانست که سالک را در بعضی احیان قبض پیش می آید که عبارت از بستگی دل است

نقطهٔ روح سر دکه مرکز قلب شده و سویدا نام گرفته و معنی بیت چنین باشد تا صلازنان اهل یقین باشد که تا جمال تو عاشقان و طالبان خود را صلا زده و لضیافت وصال امید وار کرده جان و دل طالبان در طلب آن خال و زلف در بلا فتاده و رخت عیش بباد داده یعنی عشاق همواره بطلب آن مقصود شوق می کنند جذبات عشق با حوادث گیتی و تعلق قلب بقالب ها نمی کند که بمقصد رسند و بمقصود برسند

و له منه

ترک من گر می کند رندی و مستی جان من	ترک مستوری و زهد کرده باید اولا

ترک قومی است که بحسن و خوبی معروفند و عشاق در کلام خود کنایه از محبوب کنند و درینجا کلمهٔ ترک باضافت من تخصیص یافته پس حضرت خواجه ازین گفتن محبوب خود خواسته رندی عبارتست از یکرنگی و وحدت بودن مستی عبارت از نیستی ست مستوری در حجاب غنودن که عبارت ست از تقدس ذات در حجب صفات که ادراک بشری را قدرت دریافت آن نیست الا بکشش جذبات ای طالب از طلب آن تا نیست نه بهیچ پرهیزگاری از منهیات حضرت باری و باید دانست که درین بیت حرف ندا مقدرست که بر کلمهٔ ترک یا بر کلمهٔ جان مقدرست و معنی بیت بطور اول چنین باشد تا شعر آفرین باشد که ای ترک اگر جان من رندی و مستی می کند یعنی طالب یکرنگی و وحدت می شود ترا باید که ترک مستوری و زهد نمائی و بی حجابانه در آئی و بطور دوم معنی چنین سزد که تحسین بود یعنی ترک من اگر رندی و مستی می کند ای جان من ترا ترک مستوری و زهد کردن می سزد و دو شان تو اولی [illegible]

و له منه

ساغری می بر کفم نه تا ز سر	برکشم این دلق ازرق فام را

ساغر پیاله خرد که عاشقان بیان و بعشرت در آیند و اینجا کنایه از پیغام حضرت حق نمایند که ملک الموت با اهل الله میرساند و ایشان را بآنجناب می شتابانند تا خوشان و شادان سعی نمایند و قالب را باکره بمقصد گرایند چنانچه خواجه خود می فرماید و این عقده را خود می کشاید بیت مرحبا ای پیک مشتاقان بده پیغام دوست تا کنم جان از سر رغبت فدای نام دوست ❊ دلق ازرق فام کنایت از قالب عنصری ست که لباس روح بشری است و از آن وجه که حاجب و مانع لقاست با ازرق فام صفتش پس سزاوارست و معنی بیت چنین باشد تا اهل سلوک و تمکین باشد که بمحبوب حقیقی معروض می دارد و تمنی خویش را بالمعروض عرض می دارد که ای نسیم محبت مشتاقان پیغام خود فرست تا از قالب هائی یابم و بمقصد شتابم می شاید که شارح بر وجهی در آید گوید

بکنایه که ابلغ از تصریح ست بیان این معنی از ایشان بتوضیح ست و آن بیان از ایشان بوجهی مفهوم می شود که تسکین خاطر را می سزد چه تقلید شرایع لازمهٔ عشق و محبت ست که کمال اهل مودت ست و نسبت تقلید شرایع با عشق نسبت لازم و ملزوم ست که اهل ادراک را معلوم ست و ذکر لازم و اراده ملزوم در کلام فصحا و بلغا کثیر الوقوع ست و در محاورات عرب بشیوع و اگر چنین باشد سائل را نمیرسد که اعتراضی بر تراشد که باین تفسیر مفسران لازم می آید که جن درین تهمت نیز با الانس شرکت دارد کما فی قوله تعالی و ما خلقت الجن والانس الا لیعبدون و آنچه صاحب مواهب لدنیه گفته گوهر آبدار بالماس نطق در سفته که این آیه را حمل بر سر خلافت باید نمود که تحمل عبارات را جز انسان فرو نمود و سر خلافت نیز بدین معنی مذکور ست که بالا مسطور ست کما لا یخفی علی من له ذوق سلیم و ذهن مستقیم

وله منه

حدیث از مطرب و می گوی و راز دهر کمتر جو | که کس نگشود و نگشاید بحکمت این معما را

باید دانست که این بیت از زبان ساقی در جواب ابیات بالاست بعد اعتراض کردن و ناسزا گفتن بسبب اظهار اسرار که از ارباب عشق ناسزاست در آنجا که گفت ع ز عشق ناتمام ما جمال یار مستغنی است ✻ بآب و رنگ و خال و خط چه حاجت روی زیبا را یعنی ع من از آن حسن روز افزون که یوسف داشت دانستم + که عشق از پردهٔ عصمت برون آرد زلیخا را + و معنی بیت چنین باشد تا موجب تحسین باشد یعنی ساقی می فرماید در جواب ما تقدم بعد از پارهٔ تشنیعی بسبب کشف اسرار عشق که سالک را نمی شاید ترا چه افتاده است که افشای اسرار می کنی و خود را در بلا و عنا می افگنی حدیث از مطرب و می گو یعنی از مرشد گو و از بیان معارف حقائقش سخن آغاز گو و راز دهر کمتر جو که کس نگشود و نگشاید بحکمت این معما را

غزل آخر

تا جمالت عاشقان را زد بوصل خود صلا | جان و دل افتاده اند ز خال و زلفت در بلا

صلا صدای دعوت عام ست و آن عبارت از قول علمای عظام ست که باحادیث صحاح ورود یافته و نور بخش بر دل شان تافته و هو آن لقاء الله تعالی للمؤمنین حق و بقول ارباب مکاشفه پیش از دخول جنت نیز در زین تقشار دنیا کما فی کتبهم و کتبهم مشحونه بها ز بعد معرفت و اینجا کنایه از جذبهٔ عشق ست عاشقان را از جنبهٔ محبت که عبارت از نشاهٔ دنیاست و پیچش حوادث آن چه در عالم عدم هویت ره نمود و خال معروف بود و اینجا کنایه

وله منه

ز عشق ناتمام ما جمال یار مستغنی ست
به آب و رنگ و خال و خط چه حاجت روی زیبا را

لغات این بیت ظاهرست و معانی ظاهرش بر همگنان باهر لیکن چون در ادای آن قدری گرفتگی ست بنابران ادا نموده می آید توجیهی که طالب را می شاید یعنی کسر نفسی نموده می گوید که اظهار ما فی الضمیر می جوید که از عشق ناتمام ما که بمعنی ناقص ست جمال یار مستغنی ست و بی نیاز ست که آن بمنزلهٔ آب و رنگ و خال و خط است که افزایش حسن و خوبی را سازست و نزد ارباب بصیرت و اصحاب سریرت مقرر و محسوب ست که عشق عاشق افزاینده جمال محبوب ست یعنی هر چند عاشق در جمال معشوق تعمق بیشتر کند جمال معشوق جلوهٔ دیگر دهد کما قال الشاعر شعر یزیدک وجهه حسنا + اذا ما زدته نظرا + آن روی زیبا را بدینها احتیاج نیست چنانچه اکحل العینین در حسن و خوبی بکحل محتاج نیست و کریمهٔ الله غنی عن العالمین هوید این حال و شاهد این مقال است و آنچه از زبان گوهر فشان حضرت استادی مولانا شاه سلامت الله صاحب مسبوق الالقاب شنیده شده است و خوبی آن بر دون از حد بیان ست که ناتمام درین مقام بمعنی بی نهایت ست در یابد هر که ادراک ست چه اگر ناتمام را بمعنی ناقص گیریم صورت نمی شود در خور ناقد بصیرت نبود که از جمیع مخلوقات عشق بقسمت انس رسیده است هرگاه عشق انسان ناقص گیریم عشق کدام کس کامل گردد چنانچه حضرت خواجه خود می فرماید و عقد این عقده خود می کشاید
~ در ازل پرتو حسنت ز تجلی دم زد + عشق پیدا شد و آتش بهمه عالم زد + جلوه کرد رخت دید ملک عشق نداشت + عین آتش شد ازین غیرت و بر آدم زد + و نیز حق سبحانه تعالی در کلام مجید خویش میفرماید و گره از کار بسته ما می کشاید انا عرضنا الامانة علی السموات والارض والجبال فابین ان یحملنها و اشفقن منها و حملها الانسان انه کان ظلوما جهولا اگرچه مفسران که اهل ظواهر اند تقلد شرائع داشته اند لیکن اهل باطن صوفیه تخم عشق و محبت درین مزرعه کاشته اند چنانچه در تذکرهٔ جلالی مخدوم جهانیان و سلسلة الذهب مولوی عبد الرحمن جامی قدس سره السامی وغیرهما ذکر نموده اند و شرح فرموده اند و توفیق میان این دو طائفه غریب با حسن وجهی توان داد و هر دو را بکرسی نهاد چه مفسران اگرچه عشق و محبت را بتصریح نگفته اند و جواهر این نکته را بالماس نطق نسفته اند که ایشان را اهل ظاهر بوده اند و بهوا ازین بیشتر می ترسیده اند و از تصریح این معنی ازیشان فسادی در بنای احیای ظاهر بهم پیوست و بنای شریعت درهم می شکست لیکن

با اینهمه آنست که عشاق را دیدنیست که نام معشوقی که بمحبوبی خود طاق بود و حسن و خوبی خویش یگانهٔ آفاقی شود بذکر در آرند و محبوب خود مراد دارند همچنان عاشقی که بر او مفتون باشند ذکر کنند و خود را در میان نهند پس معنی ظاهرست و بر همگنان باهر و چون بحقیقت پردازیم ادای معانی بروشی طرازیم که اهل حقیقت بگوش در آرند و مرغان معنی در ترنمش در آرند یعنی در عالم عدم و ممکن قدم جلوهٔ جمال حقیقی را باختلاف اوصاف چون تماشا کردم بیقین در آوردم که عشق از کمین مبهم و محبوبه از پردهٔ عصمت برا هم دیدهٔ ما را برون خواهد آورد و درین محبس دنیا برای ابتلا محبوس خواهد کرد الا هم بطوریکه آنچه خاطرم خواند فافهم

و له منه

بدم گفتی و خرسندم عفاک الله نکو گفتی		جواب تلخ می زیبد لب لعل شکرخا را

کلمهٔ زیبد دو احتمال دارد از زیبد و بیان هر دو طبع سلیم فرید یا بطریق استفهام انکار بود یا راست بر است سزد و علی کلا التقدیرین معنی چنین شود که مرا بد گفتی و حال آنکه خرسندم و شادم که ضرب الحبیب زبیب مثل عربست مدعا بیادم عفو کند الله تعالی که مومنی را از روی بگفتار ناسزا و جواب تلخ نمی زیبد لب لعل شکرخا را یا جواب تلخ می زیبد از لعل شکرخا می زیبد و آنده می شاید که هر چه خوبان کنند خوب آید و این خطاب بساقی باشد که در ابیات ما تقدم سوالاتی که از روی شیفتگی درخواست کرده و همچو مریض از طلب بعضی مشتهیات خود رد آورده و چون طالب آن مشتهیات نزد طبیب موافق حکمت نباشد و تناول آن مریض بلا بلا باشد طبیب در دادن آن توقف نماید و از تکرار طلب آن بناسزا گفتن گراید همچنان ساقی در جواب سوالات ما تقدم تحماض بعین ضرورة نموده و از تکرار طلب آن اعراض فرموده و بناسزایی زبان بر گشوده پس درین بیت معذرت تکرار طلب می کند و ناسزا گفتن ساقی را مغفرت پس این بیت همچو جواب سوال مقدرست که برین بیت مقدرست و ایما بر آنکه سعادت و مغفرت اظهار نموده معقده ما فی الضمیر خود گشوده پس ساقی خاطرش را تسلی فرموده که بیت آینده می گوید و اظهار تسلی خاطرش می جوید

و له منه

	حدیث از مطرب و می گوی و راز دهر کمتر جو		که کس نگشود و نگشاید بحکمت این معما را	

و این معنی در شرح این بیت بنوعی وضوح پیوسته که عقالهٔ پریشانی از پای خاطرت گسسته چنانچه عنقریب می آید و خاطرت از آن می گشاید

عه عقاله بمعنی رسن مطلق و رسنی که در پای شتر بندند و رشته که بدان پای چرندگان بسته شود ۱۲ عزیز حسن عفا الله رب ذو المنن

ست مے آیند بر میعاد خویش + و نیز یکے از اوستاد وقت تعلم نموده بیت خراباتیان می پرستی کنند + محمد بگوینده و مستی کنند + و می عبارت از اسم انبساط ست که موجب سرور و سرور اہل مودت ست آب رکن آباد نام جوئیست در شیراز که آبش بس لطیف ست و سرو جوانان ظریف و میخوارگان حریف مصلا جای نماز روز عید و مقام جمعیت اہل اسلام بجہت عید و مصلای شیراز جای ظریفان و لطیفان ست که هنگام بہار سیر و گلگشت حریفان ست پس آب رکن آباد و مصلا کنایه از نشاءه دنیاست که محل حصول مقامات ارجمند ست و مقام دریافت معارج بلند و معنی بیت چنین باشد تا اینچنین باشد که ای مرشد اگر از عشق و محبت که موجب سعد است و سرور اہل مودت بیان فرماید ذوق آن در دلم افزا که همین نشاءه دنیا محل حصول مراد ست و مقام دریافتن رشاد و سداد که در جنت کنار آب رکن آباد و گلگشت مصلا که هر دو کنایه ست از دریافت دنیا که مقام افزونی عشق و محبت ست و محل ذوق و شوق اہل مودت ست نخواهی یافت آفتاب حقیقت بی این مطلع بر تو نخواهد تافت

وله منه

فغان کین لولیان شوخ و شیرین کار شهرآشوب
چنان بردند صبر از دل که ترکان خوان یغما را

فغان بمعنے فریاد است که صاحبش جوینده داد ست لولیان مطربان و اینجا کنایه مجازی است از محبوبان یا عبارت بمشاهدات تجلیات ماسوی ملک بنان چون تجلی انوار عناصر و ملائکه و امثال آنها که چون ابالیس اند و امور گبر سالکان ترک قومی ست معروف و مشهور و بر السنه شعرا اند که خوان یغما از رسوم آن قوم است که در سالی روزی معین کرده اند که طعامی وافر از جمیع الوان پخته بصحرا می برند و سالار آن قوم اشارت بغارت مے کنند پس از همه اطراف و جوانب می درایند و همه را تاراج می سازند که غارت قوت روح آن قوم گشته است از بس که خویش ایشان سرشته است و معنے بیت چنین باشد که زیباترین نقش چین باشد یعنی فریاد که محبوبان مجازی با مشاهدات تجلیات بے ساز که تجلی انوار ماسوی الله بود دل ما را بجو دغیان ربوده اند و بے صبری و بے آرامی چنان بجا نموده اند که سلوک عشق ما محال شده در راه وسیع تنگ مجال شده و صبر از دلم چنان بردند که ترکان بچستی و چالاکی در آیند و خوان یغما را تاراج نمایند

وله منه

من از آن حسن روزافزون که یوسف داشت دانستم
که عشق از پرده عصمت برون آرد زلیخا را

آرد بر تقدیری که صفت بود معنی بیت چنین شود که اگر آن محبوبی که منسوب بشیراز است دل ما را بدست آرد و ما را از بار غم و
چنین و چنان کنم و بار الکلام او را بجان کشم تپی اگر مجاز حقیقة جوئیم در بیان چنین گوئیم که محبوب حقیقی را شیرازی از آن گفته
دهن خویش را بدینوجه از آن در نهفته که عشاق را دید نیست که هر گاه که عاشق بمعشوق پیوندد و غنچهٔ دلش در انجا همچون
گل بخندد و انجا را بدو منسوب سازند و از روی تلذذ ذکر آنرا بتکرار اندازند چنانچه صاحب قصیدهٔ برده میفرماید و بنابر
این عقده می کشاید شعر امن تذکر جیران بذی سلم + مزجت دمعا جری من مقلة بدم + و سلم نام درختیست که در زیر آن
درخت طالب بمطلوب پیوسته بود و غنچهٔ دلش بگل سان در آنجا بر گشود و نیز حضرت خواجه دیگر جای می فرماید و عقده این
عقده می کشاید شعر علی وادی الاراک و من علیها + و دار باللوی فوق الرمال + و بر تقدیری که اضافت باشد
تقدیر موصوفی باید کرد و در تقدیر کلام آن موصوف را بظهور باید آورد تا موصوف با صفت مضاف الیه شود
پس تقدیر کلام چنین بود اگر محبوب شخصی که منسوب بشیراز است و شخص شیرازی را از نفس خود کنایه انداز است
یعنی اگر ترک ما دل ما را بدست آرد و بما توجه گمارد چنین و چنان کنم و بار عشقش را بسر برم خال
هندو اضافت بیانیه است و اینجا کنایه از طلب دنیای دنی است چه طالب دنیا در مرض است و طالب
آخرت غرض سمرقند و بخارا شهرهای معروف اند و اینجا کنایه از دین و دنیا کنند بمعنی مجازی ظاهر است
و بر همگنان باهر و بمعنی حقیقی آنکه اگر آن محبوب حقیقی ما را بسوی خویش راه دهد و ما را از ما
بدر آرد همگی همت و تمامی نهمت مصروف او گردانیم و توجه خویش را بدنیا و عقبی نرانیم چنانچه
حضرت رابعهٔ بصریه در مناجات خود گفتی و جواهر اسرار را بلباس نطق خود سفتی الهی دنیا را بدشمنان
خود بده و عقبی را بطالبانش و مرا دوستیت بس و درین معنی راقم حروف و شارح دیوان گوید و طالبان
این معنی را هدایت جوید بیت زرینه زر و سیم است درخور نامردان + قلاده گر ایناغ را بود درخور +

وله

بده ساقی می باقی که در جنت نخواهی یافت کنار آب رکناباد و گلگشت مصلا را ۱۰

ساقی نوبت نماینده و اینجا عبارت از مرشد منزه و یا کنایت از حقیقت نور محمدی بود یا کنایت از ذات
پاک آن حضرت سبحانه و تعالی شود چنانچه صاحب **مرآة المعانی** گوید و از مجاز
بحقیقت جوید **نظم** ساقی اینجا کیست یعنی محض ذات + می رسد بکام ممکنات + چون
درانجا مے پرستی می کنند + باز اینجا نیستی می کنند + می خورند انجا باستعداد خویش +

تسکین باشد که دل من از صومعه که معبد پرهیزگاران ست و خرقهٔ سالوس که لباس مکاران ست بگرفت که در ظاهر نشست گاه و لباس صوفیان عالی منزل است و در باطن توجه با بدی جهال باطل ست مقام رندان کجاست که ریا را در ان مدخل نیست مستلزم فنا شعور هستی بود که موجب ریا نیست و غش و عرف کجا که با آن متوجه شوم و اسرار آنرا دریابم که موجب سرورست و از خبث و خباثت دور

وله منه

مبین بسیب زنخدان که چاه در راه است　　کجا همی روی ای دل بدین شتاب کجاست

سیب زنخدان معروف ست و اینجا عبارت از لطف قهرآمیز محبوب ست چنانچه صاحب مرآة المعانی را درین معنی نظمی مرغوب ست **نظم** چیست میدانی زنخدان در صفات + لطف کز وی قهر تن اند بذات + می نماید قهرانه لطف آگه + می کند صد یوسف مصری بچاه + جان که آن لعل لبش را مائل ست + بر راهش زنخدان حائل ست + هست نهری در میان بوی سیب + به بدی گر زو نبودی این فریب + می نماید سیب ابر هشیار دست + می رباید جان صد موسی ز دست + و آدای معانی چنان باید که خوشنماتر از سیب زنخدان آید یعنی جانب لطف قهرآمیز محبوب مبین که آن چاهی است در راه نیکو ببین هر که متوجه بدو شد و فریفته رنگ و بوی او شد از پیش رفتن باز ماند و چون زندانیان خود را در چاه نشاندند و در بعضی نسخ به بین مسطورست و بیا بنقطهٔ واحده تحتیه مذکورست پس معنی بیت چنین باشد که متمم تحسین باشد یعنی جانب لطف قهرآمیز او بنگر و با استرضای عنان مرکب خود پیش ببر که لطف قهرآمیز محبوب اگرچه در ظاهر هست و از خوشنماست و فرحت و سرور افزاست و مردم را فریفته رنگ و بوی خود می گرداند اما فی الحقیقة چاه در راه است که سالک دران محبوس گردیده می ماند

غزل

اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دل ما را　　بخال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را

ترک قومی است که بحسن و خوبی مشهوراند و بالسنهٔ شعرا بدین صفت مذکورند و از سائر ابنای آدم خالق عالم چون دام دنیا نهاد از حسن و خوبی ایشان را بهره بیشتر کرد چنانچه حضرت شیخ سعدی می فرماید طالبان را بدیافت این معنی هدایت می نماید ع سعدیا روز ازل حسن بترکان دادند + و ترک شیرازی درینجا کنایت از محبوب خود کرده و آرزوی کنایت محبوب را بدین عبارت آورده و کلمهٔ شیرازی احتمال صفت دارد و احتمال اضافت نیز

مراة المعانی نیز بهمین معنی اشعار می کند و بنظمی دلکش می گوید نظم رندی اینجا عالم بی باکی ست + در طریقت چستی و چالاکی ست + واگر رندی سازد او را ارجمند + رسم و عادتش نسازد پا می بند + رند عالم سوز کی با مهمات + پا ئی بند رشته صوم و صلوة + کعبه و بتخانه او را یکی + در ره رندی همی گردد یکی + گاه جانش سوی کعبه کرده سیر + گاه عازم گشته بر قصهای دیر + آنچه در کعبه مناجاتش بود + بیش از آن اندر خراباتش بود + ظاهر و باطن خلا و بر ملا + رند باشد غرق در نور خدا + جانش از رندی بواحد شاهد ست + رحمت و لعنت بنزد وش واحد ست + نی ز رحمت خاطر او را سرور + نی ز لعنت در کمالاتش قصور + پیش او یکسان بود حلوا و زهر + خواه لطف از دوست بیند خواه قهر + صلاح و تقوی بمعنی پرهیزگاری ست که مستلزم هستی عاری است و موجب شعور آن و ثمر طلب نعیم این جهان و آنجهان باید دانست که هستی وابسته بجان ست و جان در نهاد انسان امانت حق است و امانت عاریه است واطلاق بر هستگی که لازمی شاید چنانچه خواجه جای دیگر میفرماید ع این جان عاریت که بحافظ سپرد دوست + روزی رخش ببینیم و تسلیم وی کنم + و وعظ بمعنی گفت و شنید از اهل صلاح بوعد و وعید نغمه آواز خوش که متعارف ست بین الانام و اینجا کنایت ست از گفتار مرشد ایام که رند عالمسوز ست و سمع هدایت افروز و معنی بیت چنین باشد تا موجب آفرین باشد که صلاح و تقوی را برندی چه نسبت و رندی را بصلاح و تقوی چه نسبت که آن هر دو مستلزم هستی اند و ثمره خوف و رجا و خداپرستی و این التقرب موتی جاوه و مستلزم فناست که آن بسماع و وعظ که گفتار صالحان است از بیان وعد و وعید کجا و نغمه رباب که گفتار مرشد عشق ست از بیان معارف و حقایق که می باید شنید. کجا

وله

دلم ز صومعه بگرفت و خرقه سالوس | کجاست دیر مغان و شراب ناب کجا

صومعه معبد صلاح و مقام رستگاری و فلاح اگرچه فی الحقیقة آن معبد یهود است که از تحریف کتاب الله عاقبت شان نامحمود ست کما قال الله تعالی ولولا دفع الله الناس بعضهم ببعض لهدمت صوامع اما در محاورات فصحاء و بلغاء و شعراء اطلاق او علی العموم جاریست و جریان او در خاطر اهل قلوب ساریست و در کتب لغة نیز علی العموم ست چنانچه فضلا را معلوم ست و استلزام طاعت در صومعه مستلزم شعور هستی ست که باعث خوف و رجا و خداپرستی است خرقه لباس مرقع که صوفیان می پوشند و در استمالت مردم بخود می کوشند سالوس مکر و فریب با آرایش و فریب دیر مغان مقام رندان که مستلزم فناست و این هستی در اینجا لایق ست شراب ناب عبارت از اسرار عشق و محبت ست که مستلزم سور و سرور اهل خلوت ست و معنی بیت چنین باشد تا موجب

که اول ست حرف تشبیه است ای سالک راه و ثانی شرطیه است بمعنی هرگاه و مشبه که قابل ست عبارت از قالب بود و مشبه به که حافظ ست عبارت از قلب ست و معنی ظاهری خطاب ست و بر آگهان با هر معنی باطنی آنکه بر ارباب بصیرت و اصحاب سریرت مخفی و پوشیده نیست پس ای طالب در دریافت آن تانیست و بدانکه در جمیع مخاطبات این قطعه یار طریقت که در مصراع رابع واقع ست مخاطب بود و در کمال خوبی با احسان می سزد پس ادای معانی چنین باشد که اهل قلوب را در دل نقش نگین باشد یعنی تیر آه ما از گردون بگذرد ای یار طریقت و ای جان عزیز با حقیقت رحم کن بر جان خود و پرهیز کن از تیر آه ما را مانع سلوک عشق مباد بر طریق وعظ و نصیحت پیش میار مبادا تو هم همچو ما بعشق گرفتار آئی و در تحمل بار آن نپائی بر در عالم عشق و تجلیات مشاهدات قلبی همچو حافظ مقیم خواهم گشت و توجه خویش از درهای دیگر خواهم در نوشت هرگاه پیر ما خراب سازند و از اوصاف بشری می شد ما را نیز باید بآن حرم پی سپرده می شد ای یار طریقت و ای مانع سلوک حقیقت چنانچه قلب وابستهٔ عشق ست قالب نیز وابستهٔ آن خواهم ساخت و لو وعظ و نصیحت این و آن نخواهم پذیرفت

غزل آخر

صلاح کار کجا و من خراب کجا
ببین تفاوت ره از کجاست تا بکجا

صلاح پرهیزگاری ست و پرهیزگاری از هستی که تا این هستی موهوم زوال نپذیرد صلاح که از نتایج اوست وجود نگیرد و فنا هستی منظور ست از خدا پرستی دور ست و صلاح جز جر منافع و دفع مضار نیست نتیجه ما که مدار سن نیست الا بر خوف و رجا و خرابی قطع تصرفات و تدبیر ست و عقل و عقلا ست و آن مستلزم نیستی و فناست که آن نیز از پیوستن نزدیک تر است و برابر از شور و شر ست و بین المرتبتین بعد المشرقین که در مصراع اخیر اشعار بدان می فرماید و طالبان راه را بدان هدایت می نماید و معنی بیت چنین باشد تا در خور آفرین باشد که پرهیزگاری که مستلزم هستی است و دور از بی غرضی در خدا پرستی است کجا نگاه کن که بین المرتبتین تفاوت از کجا تا بکجا ببین که آتش کجاست و آب کجا فافهم

وله منه

چه نسبت است برندی صلاح و تقوی را
سماع وعظ کجا نغمهٔ رباب کجا

رندی قطع نظر ست از یار و اغیار در اعمال و کردار چنانچه حضرت خواجه خود جای دیگر می فرماید عقد این عقده خود می گشاید بیت رند عالم سوز را با مصلحت بینی چه کار * کار ملک ست آنکه تدبیر و تامل بایدش * و صاحب

بنظم + لیک نظم را بحکم شرح بند و هو هاد +

وله منه

باد بر زلف تو آمد شد جهان بر من سیاه	نیست از سودای زلفت پیش ازین توفیر ما
مرغ دل را صید جمعیت بدام افتاده بود	زلف بگشادی ز دست ما بشد نخچیر ما

زلف معروف و اینجا عبارت از دنیاست که مراد بخش اولی و اخری است و در اصطلاح صوفیه هر جا که زلف می آرند بمعنی غیبت هویة می دارند چه در عالم عدم همه هویة بود و چون درین نشاه رسیدیم آن هویة غیبت نمود باد بر زلف آمدن کنایت ست از پریشانی ساختن و توفیر بمعنی افزودن مرغ دل اضافه بیانی ست همچنان صید جمعیت و درین اضافه باد تا نیست نخچیر شکار اگر قادری بصیدش در آ و معنی بیت چنین باشد تا موجب تحسین باشد که از روی شوریدگی و پریشانی که از حوادث گیتی دیده است و شرارهٔ و مرارهٔ چشیده بحضرت غوث عرض می کند و بطون خویش را بمعرض ظهور می دهد که چون پریشانی بدنیا نازل گشت و مقام اهل مقامات نازل گشت جهان بر من تاریک شد و راه بمقصد بس باریک شد ما را از سودای زلف تو که عبارت از نشاه دنیاست و آن داری پر از آفات و بلاست پیش ازین توفیر و افزونی نیست که در کشاکش و پریشانی بنفتیم از دستگیری ما نیست مرغ دل ما که شاهباز فضای قدس بود و در صحرای عدم شکار جمعیت می نمود با کمال جمعیت و تمام معیت و یکدگر یار انجمن داشت و تخم موالات در آن مزرع می کاشت چنانچه شاعری گوید و در اظهار این معنی می پوید بیت خوش آن زمانه که بودیم در عدم خوشحال * نه گفت و گوی فراق و نه جست و جوی وصال * از انجا که چون دنجة توفیر و افزونی بدنیا در رسیدیم و درین مقام پر آلام آرمیدیم باد حوادث و پریشانی وزیدن گرفت و آن شکار جمعیت میدان پذیرفت در کمال تفرقه افتادیم و محصولات را بادی دادیم ع تاریک خاطران همه بر اوج دولت اند * ای روشنی طبع تو بر من بلا شدی

وله منه

تیر آه ما ز گردون بگذرد جان عندلیب	رحم کن بر جان خود پرهیز کن از تیر ما
بر در میخانه خواهم گشت چون حافظ مقیم	چون خراباتی شدای یار طریقت پیر ما

خرابات معروف و انجا عبارت از خرابی اوصاف بشریه است که اهل حقیقه را همین سجیه است و کلمه چون

قوميه تو هيچ اثر نمي بخشيد و آه آتش بار عالم گير ما و سوز ناله شب گير ما عقل اگر داند که دل دربند جذبه عشق و محبت تو چه خرمی دارد و اوقات گرامی بچه ذوق و شوق می گذارد عاقلان همه دیوانه گردند و در جست و جوی زنجیر ما شوند و آرزوی این قید کنند و می تواند که زلف عبارت از غیبت هویت بود و کنایه از دنیا شود و چه دنیا در شان مومن حبس ست بر آلام كما قال عليه الصلوة والسلام الدنيا سجن المومن وجنة الكافر لیکن در شان عشاق بارگاه معشوق ست علی الاطلاق که لقای محبوب و تجلی مطلوب ایشان را همین جا دست می دهد بخلاف سائر ابرار که بوعده فردا می افتد پس معنی بیت چنین باشد که در بیان ابجد و در تضمین باشد که عقل اگر داند که دل عشاق در گرفتاری دنیا که در نگهبانی ابلیس پر تلبیس ست چه خرمی دارد و در این حبس خانه چه گلها مرادش بوی آرد عاقلان همه دیوانه زنجیر ما شوند و نیز روی ما گفته یعنی عذار شاهد قدسی که نور محمدی ست چون در چشم ناظریان در آید ابلیس پر تلبیس با نور سیاه خویش بجلوه بر آید و دنیا و ما فیها که متاع قلیل زلف مار برگشته عوام فریفته او شوند و خواص را هیچ حجابی از ان که ان عبادی لیس لک علیهم سلطان چنانچه شارح دیوان این مضمون در نظم کشیده و این حجاب از پیش ناظریان بدریده ع شاهد قدسی حجاب از پیش رخ چون بر گشاد * طلعت رخسار را در جلوه دادن داد داد * زلف حاجب گشت پیش آن رخ چون آفتاب * مانع نظاره نظارگی شد از فساد * خال خالان عذار از ناظران دل بر گرفت * ناظر پدید گشت کاین اصل سداوست و رشاد * بر همان دل داد زان بالا ترک هرگز نرفت * همتش کوته متاع بیش بیشش در گشاد * وانکه بر همت بد و چشمش حدید از کحل رشد * جز آن خال عذار و دیده پرده از پیش فتاد * عاقلی پرسید از من کین چه زیبا تعمیه است * بر گشا آن عقده را چون بر گشاید غنچه باد * رخ چه باشد زلف و خال و خط آن عارض چه چیز * جسته گفته بگو با من که هست در وزاد * وانکه باشد انکه زان رخساره بر خوار شد * تا من از صد جان فدای او شوم گفتم مراد * گفتمش زیبا سوالی کردی ای جویای راز * بر گشایم عقده را از بیت ای عالی نژاد * رخ بود نور محمد زلف ابلیس ست و بس * خال و خط افعال و کرداری که ظاهر شرع زاد * وانکه بهر دور شده انه باطن شرع رسول * آن بود دانا و بینا صاحب فهم و رشاد * نور احمد چون نماید طلعت زیبای خویش * ناظره را زلف مانع میشود بهر فساد * دنیا و اشیای او سوهای آن زلف آمده * گو بود حاجب همیشه بین معبود و عباد * گفت در تمهید ثانی این سخن عین القضاة * عالبش آمد در نظمی که دارد بس سداد * میتوان آن در اقوال بزرگان را

ندارند که موت و قتل بر جان و تن باشد بحقیقت هرگز نشاید و کریمهٔ و ما محمد الا رسول قد خلت من قبله الرسل افان مات او قتل انقلبتم علی اعقابکم شاهد حال ست و موید این مقال که اگر محمد نام قالب بودی موت و قتل را بدو نسبت نفرمودی زیرا که مرگ بحقیقت او درنیست ای دانا ازین گفتن بایست وقال علیه الصلوة والسلام یا لیت رب محمد لم یخلق محمدا یعنی نام من در زمین محمد خوانند نمی دانم که در عالم الوهیت بچه نام می خوانند ای کاشکی محمد نبودی تا درین عالم نیاسودی که محمد با دنیا و خلق تعلق دارد و از قوام قوالب سر بر آورد و ای عزیز جلا آگه جان مصطفی عرش مرتبه ذات قالب عزیز او هم همگی دران مرتبه علم عزت می افراشت تا بکمال عالیت از قوالب نهان بر سر آمد پس جان عزیزانش و جملهٔ قوالب ملکی و بشری در اوصاف و اخلاق برتر آمد و انچه قالب او را از کرامت و عزت دادند در حقیقت امتان او را نیز دادند و کریمهٔ ما کان محمد ابا احد من رجالکم و لکن رسول الله و خاتم النبیین این معنی دارد که انچه او را کرامت کردند بارواح امته می نگرد خرابات عبارت از خرابی بشریت بود که بدار سلوک سالکان عشق شود و کلمهٔ اول چون استفهامیه است و ثانی شرطیه و معنی این ابیات چنین باشد که طالبان را موجب تسکین باشد یعنی شب گذشته پیر ما از طریقه بحقیقه پیوسته و از زهد و ورع خود در عالم عشق باز بسته ای یاران طریقه تدبیر ما چیست و ما را چسان باید زیست ما که مریدانیم رو بسوی زهد و ورع چون آریم و توجه خویش ابدان جانب گماشته در خرابی بشریت ما نیز با پیر هم منزل شویم و از حلول همت او رخت بدان سو کشیم کانچنین قسمت از عهد ازل تقدیر ما براهی رقم گرفت دران راه پیر ما

وله منه

در دل سنگیست آیا هیچ در گیرد شبی آه آتش بار سوز و نالهٔ شبگیر ما
عقل گر داند که دل در بند زلفت چون خوشست عاقلان دیوانه گردند از پی زنجیر ما

سنگدلی صفتی است از صفات محبوب و اینجا کنایه از صفت قیومیهٔ حق ست که سالکان راست مطلوب و شبی عبارت از وقتی ست از اوقات زلف عبارة از جذبه است از جذبات چنانچه در مرآة المعانی گفته مجاز را بالماس حقیقة سفته بیت زلف نام جذبهٔ لطف حق ست ٭ دل که قیدش گشت جان مطلق است ٭ معنی ظاهری ظاهر ست و بر همگنان باهر و معنی حقیقی آنکه بمحبوب حقیقی می گوید و درین ضمن عرض حال خود می جوید که ما را حالی پیش آمده که جان و دل بدان ریش آمده و در دل سنگیست هیچ در نمی گیرد و در صفحه

قیومیه تو هیچ اثر نمی بخشید و آه آتش بار عالم گیر و سوز ناله شب گیر با عقل اگر داند که دل در نشه جذبه عشق و محبت تو چه خرمی دارد و واردات گرامی بچه ذوق و شوق می گذارد عاقلان همه دیوانه گردند و در بند جعد زنجیر باشوند و آرزوی این قید کنند و می تواند که زلف عبارت از غیبت هویت بود و کنایه از دنیا شود و چه دنیا در شان مومن حبس ست بر آلام کما قال علیه الصلوة والسلام الدنیا سجن المومن وجنة الکافر لیکن در شان عشاق بارگاه معشوق ست علی الاطلاق که لقای محبوب و تجلی مطلوب ایشان را همین جا دست می دهد بخلاف سائر ابرار که بوعده فردا می افتد پس معنی بیت چنین باشد که در بیان انچه در تضمین باشد که عقل اگر داند که دل عشاق در گرفتاری دنیا که در نگهبانی ابلیس پر تلبیس ست چه حرفی دارد و درین حبس خانه چه گلها مرادش بوی آرد عاقلان همه دیوانه زنجیر باشوند و نیز روی ما گفته یعنی عذار شاهد قدسی که نور محمدی ست چون در چشم ناظران در آید ابلیس پر تلبیس با نور سیاه خویش بجلوه بر آید و دنیا و ما فیها که متاع قلیل زلف وار بر گردید عوام فریفته او شوند و خواص را هیچ حجابی ازان که ان عبادی لیس لک علیهم سلطان چنانچه شارح دیوان این مضمون در نظم کشیده و این حجاب از پیش ناظران بر دریده ع شاهد قدسی حجاب از پیش رخ چون بر گشاد * طلعت رخسار را در جلوه دادن داد داد * زلف حاجب گشت پیش آن رخ چون آفتاب * مانع نظاره نظارگی شد از فساد * خال خطان عذار از ناظران دل بر گرفت * ناظر پنداشت کاین اصل سداوست و رشاد * بر همان دل داوران بالا ترک هرگز نرفت * همتش کوته متاع بیش بیشش در گشاد * وانکه بر همت بد و چشمش جدید از کحل رشد * چون آن خطار دیده پرده از پیش فتاد * عاقلی پرسید از من کین چه بیا تعمیه ست * بر گشا آن عقده را چون بر گشاید غنچه باد * رخ چه باشد زلف و خال و خط آن عارض چه چیز * جسته گفت بگو با من که آهسته مرد زاد * وانکه باشد انکه زان رخساره بر خوار شد * تا من از صد جان فدای او شوم گفتم مراد * گفتمش بیا سوالی کردی ای جویای راز * بر گشایم عقده را زینت ای عالی نژاد * رخ بود نور محمد زلف ابلیس ست و بس * خال و خط افعال و کرداری که ظاهر شرع زاد * وانکه بهر دور شده از باطن شرع رسول * آن بود دانا و بینا صاحب فهم و رشاد * نور احمد چون نماید طلعت زیبای خویش * ناظره را زلف مانع میشود و بهر فساد * دنیا و اشیای او سوداهای آن زلف آمده * گو بود حاجب همیشه بین معبود و عباد * گفت در تمهید ثانی این سخن عین القضاة * خالبش آمد و در نظمی که دارد بس سداد * بتوان آن در اقوال بزرگان را

ندارند که موت وقتل بر جان و تن باشد بحقیقه هرگز نشاید و کریمهٔ وما محمد الا رسول قد خلت من قبله الرسل افان مات او قتل انقلبتم علی اعقابکم شاهد حال ست و موید این مقال که اگر محمد نام قالب بودی موت وقتل را بدو نسبت نفرمودی زیرا که مرگ بحقیقه او در ذهست ای دانا ازین گفتن با سبت وقال علیه الصلوة والسلام یا لیت رب محمد لم یخلق محمدا یعنی نام من در زمین محمد خوانند نمی دانم که در عالم الوهیت بچه نام می خوانند تا بی کاش شکلی محمد نبودی تا درین عالم نبا سودی که محمد با دنیا و خلق تعلق دارد و از قوام قوالب هر آدر وای عزیز جلا آگه جان مصطفی عرم مرتبهٔ ذات قالب عزیز او هم همگی دران مرتبهٔ علم عزت می افرشت تا بکمال محالت از قوالب نهان بر سر آمد پس جان عزیز انش و جملهٔ قوالب ملکی و بشری در اوصاف و اخلاق بر بر آمد و آنچه قالب او را از کراهت و عزت داوند در حقیقت امتان او را نیز داوند و کریمهٔ ما کان محمد ابا احد من رجالکم ولکن رسول الله و خاتم النبیین این معنی دارد که آنچه او را کراهت کردند بار واج امته می نگارد خرابات عبارت است انخرابی بشریت بود که بدار سلوک سالکان عشق شود دو کلمهٔ اول چون استفهامیه است و ثانی شرطیه و معنی این ابیات چنین باشد که طالبان را موجب تسکین باشد یعنی شب گذشته پیر ما از طریقه بحقیقه بسوی نه دارنهد و ورع خود در العالم عشق باز بستای یاران طریقه تدبیر ما چیست و ما را چسان باید زیست بیت ما که مریدانیم رو بسوی زهد و ورع چون آریم و توجه خویش را بدان جانب کماشته در خرابی بشریت ما نیز با پیر هم منزل شویم و از محل همت او رخت بدان سو کشیم کاینچنین قسمت از عهد ازل تقدیر یا بر ابی ریم

که رفت وران راه پیر ما

و له منه

در دل سنگیست آیا هیچ در گیرد شبی | آه آتش بار سوز و نالهٔ شبگیر ما
عقل گر داند که دل در بند زلفت چون خوشست | عاقلان دیوانه گردند از پی زنجیر ما

سنگدلی صفتی است از صفات محبوب و اینجا کنایه از صفت قیومیهٔ حق ست که سالکان را است مطلوب و شبی عبارت از وقتی ست از اوقات زلف عبارة از جذبه است از جذبات چنانچه در مرآة المعانی گفته مجاز را با لماس حقیقه سفته بیت زلف نام جذبهٔ لطف حق ست ٭ دل که قیدش گشت جان مطلق است ٭ معنی ظاهری ظاهر ست و بر همکنان باهر و معنی حقیقی آنکه بمحبوب حقیقی می گوید و درین ضمن عرض حال خود می جوید که ما را حالی پیش آمده که جان و دل بدان ریش آمده و در دل سنگیست هیچ در نمی گیرد ٭ در صفته

بشتابی که ای سر ناحق شناسان و متعصبان کوی میدان شما و پس رود تابع فرمان شما اگرچه من دورم از بساط قرب شما و بشما نه پیوسته ام و از زمان شما دور تر که گشته ام بنده شاه قدردان شما ایم و مدح گو و ثناخوان شما یعنی کسیکه توجه شما بدوست من بندهٔ اویم و شما را مدح و ثنا گوییم ای از زمرهٔ مخلصانم نه از جملهٔ منافقان و ناحق شناسان و می تواند که شارح صبا را بمعنی خود شن نشاند که بادیست مشهور و در کتب مسطور و ساکنان شهر یزد نیز بمعنی خود بود و عبارت از مخلصان خواجه بزرگ که در شهر یزد ساکنان بودند و اظهار اخلاص بیش می نمودند و حضرت خواجه را با اهالی شهر یزد رغبتی تمام بود و با اهالی آن شهر اخلاص قدیم و مستلزم ایشان باستحکام و ایشان باز شهر شیراز و اهالی آن مکدر بودند چنانچه در بعضی اشعار خود اشعار بآن نموده اند پس حضرت خواجه ناحق شناسان کنایه از اهالی شهر شیراز می کند و شاه نیز بمعنی خود بود یعنی حضرت خواجه بمخلصانی که در شهر یزد ساکن بودند و اظهار اخلاص می نمودند بدست باد صبا که سریع السیر است پیغامی می فرستد چنانچه داب عاشقان شیدا بود که ای ساکنان شهر یزد ما از یاد شما غافل نیستیم و همیشه در ذکر اخلاق جمیل و شیم جمیل شما ایم و بنده شاه قدردان شما ایم و مدح گو و ثناخوان شما ایم برین تقدیر می تواند که جمیع ابیات ما تقدم را بر مجاز آورد و غزلی بر رسم عریضهٔ دوستان کرده بمخلصان شهر یزد فرستاده باشد و دریچ خاطر خود برگشاده و ارباب احوال و اوضاع نام مولف در نموده اند و بحسب هر حالی مقالی میرانند و حال خویش را بدوستان باز می خوانند گاهی باقتضای حال در مجاز می آیند و حال خویش را بدان نمط باز نمایند و گاهی بحقیقة می پویند و سخن از ان می گویند و گاهی بتوسط حال در آمده و از سلوک آن مطالب جو می جویند هرچه گویند بحسب احوال گویند

غزل آخر

دوش از مسجد سوی میخانه آمد پیر ما　　چیست یاران طریقت بعد ازین تدبیر ما
ما مریدان رو بسوی کعبه چون آریم چون　　رو بسوی خانهٔ خمار دارد پیر ما
در خرابات مغان ما نیز هم منزل شویم　　کاینچنین رفتست در عهد ازل تقدیر ما

مسجد معروف و اینجا کنایه از مرتبهٔ زهد و ورع است که بدان ظاهر پرستان متشرع است کعبه نیز بهمین طریق اطلاق بمعنی خود شن کنند میخانه را عبارت از عالم عشق و مشاهدات تجلیات نهند خمار عبارت از مرشد کامل است که تخلق باخلاق الله را شامل است و اینجا کنایه از حقیقهٔ محمدی است کی فی الحقیقة حقیقة حضرت مرید هی است بر ضمیر منیر عرفان خبیر مخفی نماند که حقیقة انسان دیگرست و جان و تن دیگر که هیچکس آن یکی با دیگری مساواة

وله منه

ای شهنشاه بلند اختر خدا را همتی
تا ببوسم همچو گردون خاک ایوان شما

بر ضمیر منیر اهل بصیرت و تنویر مخفی و پوشیده نماند که کلمهٔ همچو گردون می سزد که برای تشبیه در بوسیدن خاک ایوان بوده و ادای معانی چنان شود که بمحبوب حقیقی عرض می نماید و عقدهٔ خاطر خود می کشاید که ای شهنشاه بلند اختر از بهر خدا مددی و همتی فرما تا بمرتبه رسم و خاک ایوان شما را همچو گردون بوسه دهم که آسمان بدین رفعت قبه دار بر زمین منصوب است و او را از وجود همین شرف مطلوب است کما قال اهل الشرع السماء قبة مضروبة علی الارض لیس لها حرکة بالطول و لا بالعرض و سیر آفتاب و ماهتاب و سائر کواکب نمود است از کشش ملائکه بسلاسل و اغلال این بدیر ست اهل حق را تبعیت شرع لازم است و هر همه بدان تبعیت جازم و اگر بطور حکما رویم گردون را در گردش و چشم تخیل بر آن نهیم که گردون بدان رفعت وقت غروب آفتاب خاک ایوان ممدوح را بوسه می دهد و سر بر خاک آستانش می نهد و می تواند که شارح قلم را بدین پرش واند که کلمهٔ همچو گردون مخفف خاک ایوان بوده و از جهة ضرورة شعر بربستهٔ تقدیم نموده پس ادای معنی چنین بود که موجب تسکین شود ای تا ببوسم خاک ایوان شما را که رفیع القدر است همچو سما فافهم

وله منه

ای صبا با ساکنان شهر یزد از ما بگو
کای سر ناحق شناسان گوی میدان شما
گرچه دوریم از بساط قرب همت دور نیست
بندهٔ شاه شمائیم و ثنا خوان شما

صبا بادیست معروف که شگفتن گلها را بدو منسوب کنند و رسانیدن پیغام دوست بدوست بدو نسبت کنند و اینجا کنایه از لطیفهٔ ایست ربانی که در دل انسان است نهانی چون وقت در آید از دل سالک بر آید و دلش را چون گل بشگفاند و یاد از مطلوب داده پریشان می گرداند که عهد الستش یاد آید ناکام در غم و اندوه شاد آید شهر یزد کنایه از مرتبهٔ حقیقی سر دو ساکنان شهر یزد عبارت از سبحان آن مرتبه بود یا عبارت از سلف است که گوهر مراد ازان بکف ست ناحق شناسان عبارت است از مجازیان متعصب ظاهر پرستان منقلب گوی میدان بودن کنایه است از تبعیت و پیروی نمودن و معنی بیت چنین باشد تا صحیح تحسین باشد که ای لطیفهٔ ربانی و ای عطیهٔ سبحانی که از باطنم برخاسته و ظاهرم پیراسته چون با اهل حقیقه باز اتصال جوئی از من بگوی یا بسلف که بزبان آن سر دو نزدیکتر ند و از کمال اتباع و راه صاف حمیده باد و شریک اند و هر که با ایشان سر و نزدیک تر و وارستگی بادو شریک تر یا ربانی بعرض حال این

نرگس گلی ست معروف که بچشم محبوبان نسبتش دانند و بعلت یرقان و سبل معلولش خوانند و اینجا کنایه از نشاهٔ دنیا ست که بعلت هامی گوناگون معلول بود و در مرآة المعانی چنین گفته و آئینه دار هیچ نه نهفته که چشم عبارت از بینائی حق ست که وجود مطلق ست و نرگس اظرفا تعبیر بچشم کنند و از بینائی حق آگهی دهند و نشاهٔ دنیا چون متعلق بینائی حق ست نرگس باید و تعبیر نمودن بر حق ست الطرف الناحیة یعنی گوشه‌ای سالک بردار ازین گوشه توشهٔ عافیت تندرستی بود و مستوری محجوبی نزد مستان عاشقان الوهیت و مستسقیان بحر احدیت آگاهان اسرار و بیخبران از وقایع این نمدار که مرشدان نامدار و هادیان اسرار اند و معنی بیت چنین باشد تا بیان سحر مبین باشد که هیچکس در نشاهٔ دنیا بگوشهٔ عافیت و تندرستی نغنوده و نابوده بحکم المؤمن لا یخلو عن قلة و علة و ذلة بعلتهای گوناگون مبتلا بوده پس مردم دران ست که محجوب نمانند و خود را بدوست منسوب گردانند و بدست نشدانی که در عشق او بیخبر و شند محجوب خود را می فروشند و اگر نرگس بمعنے نیت باطن از فرح در اعمال داریم چنانچه در اصطلاحات مسطور است آدای معانی چنین آریم که هیچکس از اعمال و کردار گوشهٔ عافیت حاصل نکرده و گوی سلامتی بسر نبرده که عافیت تاریکی مبهم ست و گوهر مقصود در یم بس بهتر آنست که محجوبی خود را مستان و رندان بفروشند و بر اعمال و کردار نظر انداخته بخروشند بیت چند محجوب نشینی بامید فردا ٭ پرده بردار ز رو و طلب جهد فردا ٭ و مستانه که مستان کنایه از چشمان محبوب بود که اهل معنی را مطلوب بود یعنی بهتر آنست که محجوبی خود را بچشمهای یار فروشند و ناظر جلوه‌های او شوند و تجلیات حق از تعینات خلق نگرند

وله منه

بخت خواب آلود ما بیدار خواهد شد مگر   زانکه زد بر دیده آبی روی رخشان شما

بر ضمایر اهل اسرار مخفی و پوشیده نیست که بر دیدهٔ نایم چون کسی آب پاشد نایم البته بیدار شود پس شاعر میگوید که روی رخشان شما بر دیدهٔ من آب زده است و چشم من بتجلیات کشاده شد مگر بخت خواب آلودهٔ من بیداری خواهد نشست و از تجلیات معانی بجلوه جمال فراقی خواهم پیوست که این دولت بمن عطا شده است و رسم جهانیان ست که محبوبان به بالین عاشقان خفته برسند تا از احوال ایشان مطلع شوند و از قطرات عرق که صفتی است از صفات محبوب و عاشقان بخت خواب آلوده را مطلوب ست اگر قطرهٔ ازان بر دیدهٔ آن عاشق خفته بچکد زودتر بیدار شود گویا بخت خواب آلوده او به بیداری رسیده است که او باین دولت مشرف گردیده است فافهم

وشبهم بی عدیل عالم زنده باشید و در عالمیان پاینده ای ساقیان بزم جم و ای صحابهٔ محترم اگرچه یار را بدوران شما مخلوق نه ساخته و در صحبت شما نینداخته اند

و له منه

باصبا همراه بفرست از رخت گلدسته
بو که بوی بشنوم از خاک بستان شما

صبا بادیست معروف که ایصال رائحهٔ طیبه بدو نسبت کنند و اینجا کنایه از الهام ربانی و مکاشفهٔ سبحانی ست که از نزد حق غیبی می تابند. گلدسته قلاده که از گل سازند و در گلوی دلبران اندازند یا چوبی که گلها از رشته کشیده بالای آن چوب بپیچند و شاهانش در دست گرفته تماشای آنراد پیچید و اینجا کنایه از از مشاهدات و تجلیات حق ست و تماشای واردات آله مطلق و معنی بیت چنین باشد تا گلدستهٔ اهل یقین باشند که ای محبوب حقیقی و ای مطلوب تحقیقی تا دریافت دولت مواصلت که بمفارقت قالب میسر شود و مقبولان درگاه را دست می دهد لوحی خفی که عبارت ست از الهام ربانی و واردات سبحانی الواح مکاشفات بر من مکشوف و اسرار مشاهدات معروف گردان تا بذوق آن مشاهدات از حرارت عشق و مرارت آن مطلع بشوم و از کشاکش حوادث دوران وارهم شاید که بدین وسیله پی بمطلوب برم و بمقصود اصلی رسم

و له منه

دل خرابی می کند دلدار را آگه کنید
زینهار ای دوستان جان من و جان شما

خرابی بمعنی پریشانی زینهار بمعنی البته است بگوش هوش نیوشانی و معنی این بیت اشکالی نبود لیکن چون بعضی طالبان را در آخر این بیت خفائی نمود بنابران معانی را بادای رسانم و آن خفا را بصفاء جلا مبدل گردانم پس ادای معانی چنین بود که موجب تسکین شود یعنی دل من از روی آشفتگی خرابی می کند و پریشانی پیش می آرد دلدار را خبر می کنید و از حال نیش آگهی دهید البته ای دوستان که جان من و جان شما بحکم الفقراء کنفس واحدة یکی ست و درین معنی اهل تحقیق را نه شکی ست چنانچه شیخ سعدی شیرازی میفرماید و این عقده را گره می کشاید نظم بنی آدم اعضای یکدیگرند ÷ که در آفرینش یک گوهرند ÷ چو عضوی بدرد آورد روزگار ÷ دگر عضوها را نماند قرار ÷ فافهم

و له منه

کس بدور نرگست طرفی نبست از عافیت
به که نفروشند مستوری بمستان شما

عشاق هست بر تر دامنان اطلاق گیرد و انبیان را با تان درین صفت شریک آورده از ان که هر چه برین امر در وجود می کنند اگرچه سزاوار آن نیند و می توانند که خاک و خون عبارت از نفوس و شیاطین شیع و این بیت از زبان محبوب بود در جواب ابیات بالا که در تمنی سوت گفته و در اشعار همچو در سفته و معنی بیت چنین باشد تا خم تسکین با کرد رد م و اپسی چون اراده عبور بما کنی حاضر وقت باش و خبر با نجا طر دیگر متراش و دامن که عبارت از توجه است از آلایش اسباب فریب نفوس و شیاطین دور دار و از زمره مخلصین سر برار که در راه خصوصیت با تو بسیار کس قربان گشته و خویش اقدای اغوای تو کرده کما قال الله تعالی من لسان ابلیس فی سوره ص قال فبعزتک لاغوینهم اجمعین الا عبادک منهم المخلصین و فی سوره حجر قال رب بما اغویتنی لازینن لهم فی الارض ولاغوینهم اجمعین الا عبادک منهم المخلصین

وله منه

عمرتان باد و مراد ساقیان بزم جم | گرچه جام ما نشد پر می بدوران شما

تان بمعنی شماست و این خطاب بمحبوب با صفا ست خواجه حسن دهلوی هنگام استماله و صفا بحضرت شیخ نظام الدین اولیا پیش از اراده خود می گوید و توجه ایشان بخود می جوید سعدی باشد که ما هم صحبتیم + گر صحبتها اثر باشد کجاست + زین تهان فسق از دل ما کم نکرد + فسق ما محکم تر از زهد شماست + و ساقیان بزم جم عبارت از اهل الله شد و حرف ندا اینجا مقدر بود پس معنی بیت چنین باشد تا مقبول اهل یقین باشد که عمر شما باد ای مراد ساقیان بزم جم و ای مقبول اولیای محترم یعنی ای منظور نظر اهل الله و ای مقبول دلهای آگاه اگرچه ما را از وصال شما بهره مندی حاصل نگشته و لقای شما نصیب نشده پس درین بیت از حقیقة بمجاز نزول فرموده و حقیقت احوال خود بدوستان باز نموده اهل الله را این معامله در بدایت حال بسیار است که عروج نزول موجب تخلی و تلذذ بی شمار است و همچنین در ابیات دیگر از مجاز سخن می آرند و حال خویش پیش دوستان می خواستند و در بعضی نسخ واقع شده که عمرتان باد و مراد ساقیان بزم جم + درین تقدیر خطاب با اهل الله می کنند و با ایشان می گوید که عمر شما باد و مراد یعنی مراد طالبان عمر شما باد ای ساقیان دوران و ای مرشدان زمان اگرچه ما را بدوران شما مراد او می بدست نیامده و در کار و بار ما گشادی پیشت نیامده و درین ضمن عرض حال خود می کند و استمداد خود می طلبد و بعضی خوانده اند که این بیت در نعت سید انام و صحابه کرام بود پس مراد از جم ذات پاک سرور آدم شود و از ساقیان بزم جم صحابه کرام مراد بود و معنی بیت چنین شود که عمر شما باد و مراد یعنی همیشه بکار اخلاق جمیل

وازماسوی قطع کرده باد و مسازگردم نفس و روح وقالب را حاضر ساختم و دل به نفس پرداختم و گفتم که ای نفس من می خواهم که ترک دنیا کنم و از لذات او درگذرم هیچ توانی که با من درین اندیشه مرکب آنی گفت نتوانم که درین مساعدت با تو مرکب آنم گفتم از چه وجه گفت حضرت صمدیه مرا از اجزای ارضی آفریده و از بهر نعیم آن از کتم عدم برکشیده مرا از لذات او چاره نبود و بی نعیم او قوام من نشود که بقاء نا باستمتاع لذاتها و فقد اننا نفقد ان شهواتها چون از نفس این سخن گوش کردم رو بروح آوردم و گفتم ای روح من می خواهم که بخدا باز گردم اما نه بامید بهشت و نعیم آن سرا بلکه خاص از بهر خدائی خدا هیچ توانی که با من درین کار مرکب دوانی گفت نتوانم که با تو درین اندیشه مرکب آنم گفتم از چه سبب گفت خدائی تعالی مرا از برای نعیم آخرت آفریده است و از کتم عدم برای حصول آن نعیم در وجود آورده مرا از لذت آن جهان چاره نباشد و وجود معانی همید ان لذات آواره باشد چون دیدم که نفس و روح آلوده عرض اند و آغشته غرض میل بدل کردم و گفتم که ای دل توئی ملک ابدان و محل ایقان ان صلحت صلحت الاعضاء کلها و ان فسدت فسدت الاعضاء کلها لانک فی ابداننا ملک الناس علی دین ملوکهم و الملک یتبوع لسلوکهم نفس مرا طاعت از برای لذات دنیا می فرماید و روح مرا نعیم بهشت در نظر آید و من می خواهم که خدا را از برای خدائی او پرستم که مخلوق او هستم نه از برای لذات دنیا و نه از برای نعیم عقبی هیچ می توانی که با من درین کار همو افقت نمائی و درین موافقت بر آئی دل گفت بالراس والعین فهل خلقنا الله الا لهذا وهل امرنا الا بهذا آن بزرگ می گوید و ازین گفتن طالبان را هدایت می جوید که چون مرا دل زبان داد داد این عقد از کار من گشاد از قوت موافقت و یکتی مرافقت او هر دو جهان مرا بدست آمد و ماهی مقصود بشست آمد عزیز من نور معرفت در شعله دل نهاده اند و روشنائی عرفان دل را داده اند اگر روشنی دل نباشد نفس و روح چون کوران بی فائده و زی هزار بار در چاه خذلان افتاده باشند و رخت خویش را باب داده قطعه تخشی در دل چو نور نیست * شود از وی خراب آبادی * تن و جان را نه بد تاریکی * شمع دل نور گر نمی دادی * دمی تواند که بر طریق دعا گفته باشد و جواهر نطق را باین عبارت سفته باشد که دامن مرا از خاک و خون که عبارت است از توجه بسوی ماسوی دور داری از لوث آن هنگامی که بکار داری و بجانب ما آئی و در جوار قرب ما جا نمائی که درین طریق ره زنان بسیار اند و قطاع الطریق بیشمار اند اگر چه شایسته دریافت آن مسیحم از روی تجمل و جد دران پے اند که دیگر سببان دولت سرفراز گردد در جوار قرب مولی جا نیابد و قربان که از صفات

که فروغ نور محمدی از جبین شما لامع بود کی مرا این غرض ست و بس که مواصلت با شما حاصل شود چنانچه از حضرت بلال رضی الله تعالی عنه منقول ست و این معنی را تائیدی محمول ست که هنگام وفات او زنش در گریه در آمد و ندای وا ویلاه بسر آمد حضرت بلال رضی الله عنه چشم بر گشاد و باین گفتار نصیحتش بنیاد نهاد که لا تقولی وا ویلاه و قولی واطرباه الیوم نلقی الاحبة محمداً و حزبه ؎ وا ویلاه چه میزنی در دم مرگم از حزن ٭ واطربا همی بگوی بدوست بدوست میرسم بدین تقدیر نیز تمنای موت مستفاد می شود که نزد اهل حق مقبول بود و آنچه مستکره است نزد ایشان درخواست موت ست نه تمنای آن که تمنای موت صفتی ست از صفات صادقان کما قال الله تعالی فی کتابه المبین فی شان اهل الکتاب فتمنوا الموت ان کنتم صادقین

وله منه

عزم دیدار تو دارد جان بر لب آمده
باز گردد یا بر آید چیست فرمان شما

این بیت نیز موید ابیات بالاست در تمنای موت بوصال محبوب حقیقی که مقصد اقصی است یا بمواصلت آن سرور عالم و صحابه کرام رضی الله عنهم که مطلب علی ست و چون این قدر مفهوم گشت معنیش بصاحب دراک معلوم گشت یعنی می گوید که باشتیاق دیدار شما جان بر لب آمده است و در تمنای وصال شما بر آمده اگر وقت رسیده باشد از قفص بر آمده خود را بمقصد رساند و الا باز قدری سوز و گداز نماید

وله منه

دوستدار ان خاک و خون دامن چه با گذری
کاندرین ره کشته بسیارند قربان شما

خاک عبارت از اهل مجاز ست و خون عبارت از اهل حقیقت نیکو بپوش ای سالک طریقت یعنی از روی غیرت می گوید در اظهار این معنی می پوید که لازمه عاشق صادق بود و عاشق را دیدنی ست که از چشم و دست و پای خویش غیرت می برد که در جست و جوی محبوبش چرا پیش قدمی کند پس ادای معانی چنین سزد که گلدستهٔ اهل الیقین شود یعنی محبوب حقیقی می گوید و بر درجه نصیحتش مبالغه می جوید که در راه عشق و محبت مدعیان کاذب از طلبهٔ حقیقه و مجاز بسیار اند که از بهر غرضی تر طلبگار اند هنگام التفات بدامن عصمت خویش از لوث این تر دامنان دور دارد توجه عالی بهیچکس مبارکه همه آغشته غرض اند و بیمار علت و مرض از هزاران یکی بود که بی شائبه غرض طالب حق شود شیخ ضیاء نخشبی در سلک سلوک می فرماید و این عقده را گره می کشاید که بزرگی گوید چون من خواستم که ترک دنیا کنم و دست در حبل متین مولی زنم و بخداوند خویش بازگردم

پیش دین افعال وکردار برعکس او باید ساخت وظاهر خود را برخلاف باطن باید پرداخت تا گوهر مراد بکف آید بوجهی که طالب راشاید کما قال الشاعر **بیت** ساطلب بعد الدار عنکم لتقربوا * وتسکب عیناي الدموع لتجمدا * یعنی سرانجام ست که می طلبم دوری دار از شما تا نزدیک شوید بما و می ریزند چشم من اشک تا خشک شوند و سرور گردند که خشکی چشم لازمه فرح و سرور ست واز آثار اندوه و غم دور

غزل حسه

ای فروغ ماه حسن از روی رخشان شما	آبروی خوبی از چاه زنخدان شما
کی دهد دست این غرض یارب که همدستان شوند	خاطر مجموع ما زلف پریشان شما

فروغ روشنی نیکو نیوش ای شیخا که ماه حسن عبارت از مجازی محبوبست و روی رخشان کنایت از حقیقی مطلوب همچنان روی خوبی و چاه زنخدان بهمین معنی همیدان و دست دادن غرض کنایت از حصول اوست و همدستان بمعنی داستان بود ای دوست یعنی همدستان شوند و همراز گردند زلف معروفست و انجا کنایه از جذبه لطف حق بود و معنیش چنین هر دو که درین دو بیت محبوب حقیقی را خطاب کرده می گوید و تمنای خویش را می جوید که ای آنکه محبوب مجازی را زینت و بهار از تست و جهانیان را از تو زیب است درست که این غرض دست دهد این مطلوب حاصل شود که همراز شوند خاطر ما که مجموع باشد و زلف شما که پریشان بود و پریشانی زلف دوست از کمال خوبی اوست یعنی جذبه وصال محبوب در حالت جمعیت بدست آید که همه را مطلوب است و این حصول دست ندهد تا که موت در میان واسطه نشود که الموت جسر یوصل الحبیب الی الحبیب خبر این معنی دهد چه ولی را اگرچه در حال حیوة بجذبه لطف و کشش وجود مطلق وصال مطلوب حقیقی دست می دهد لیکن از غیرت عشق و سوز خاتمه در خطر بود و جمعیت خاطرش دست نمی دهد بعد از موت چون در دار الامن میرسد وصال محبوب حقیقی بجمعیت خاطر دست می دهد پس بدین تقدیر تمنای موت می کند چنانچه حضرت خواجه جای دیگر خود می فرماید و عقده این عقده خود می کشاید **بیت** مرحبا ای پیک مشتاقان بده پیغام دوست * تا کنم جان از سر رغبت فدای نام دوست * و می تواند که این غزل در نعت سید انام و صحابه کرام بود پس ماه حسن و روی خوبی کنایت از ذات پاک آن سرور و آب کلمه جدا باشد و روی نیز جدائی سزا باشد چنانچه فروغ جدا هست و ماه جدا و هر یک بمعنی خویش با صفا پس باضافه یک گشته اند که بدان شرف سزاوار شده اند و روی رخشان شما و چاه زنخدان شما خطاب به صحابه کرام و تابعین عظام بود

مطابقه موجب خصوصیت تام و باعث اشتهار آن بین الانام گشت و باقی وجه کان از بینی بحقیقت شناختن و معانی او چه آن دریافتن نزد ارباب بصیرت و اصحاب سریرت استعدادی ندارد که بادنی توجه وی می آرد پس بطوری که محبوب باشد حاجی قوام برزبان آراسته و مرشد خود خواسته چنانچه ساقی و مطرب می آرند و مرشد مراد می دارند ازان که مرشد محبوب مسترشدان باشد و رسوخ این معنی بخاطر همگنان باشد که اگر محبت مرشد در دل مسترشد متمکن نشود کارش پیش نرود گویا گفته که مرشد ما عنایات ازلی و الطاف لم یزلی بمرتبه دارد که همه مخلوقات توجه بدو می آرد و باطن مسترشدان او که جام شراب حقیقت است اسرار فلک و ماه درو پیدا است و هرچه در عالم است درو هویدا و بطوری که ممدوح بود معنی حقیقتی چنین شود که حاجی قوام که مردی صاحب دولت و کریم النفس بود و فضلا و شعرا را دعوت می نمود و بآراستگی انواع نعم و اصناف کرم می پرداخت و خاطر شان را ازان شان می ساخت مرشد ماست که آن مکارم اخلاق درو هویداست پس بگوید که حاجی قوام ما یعنی مشفق و مکرم و مرشد ذی الاکرام باطن مسترشدان خود را بنوعی پرداخته و مصفی و معمور ساخته که اسرار فلک و ماه درو هویدا است و هرچه در عالم است درو پیدا است پس این بیت نیز بوجه نظیر ابیات ما قبل باشد که در بیان احوال خود و مرشد می نگاشته و نیز از زبان گهر فشان بزرگ مسموع است که ادای آن اهل قلوب را مطبوع است یعنی حاجی قوام گفته که مردی کریم النفس بود و خلقش بجود و کرم می ستود و خصوصیت حق اماده کرده که رب العالمین اکرام الاکرمین است و اضافه حاجی قوام بلفظ ما نیز اشعار باین معنی می کند و از بن مراد آگهی می دهد و شک نیست که جمیع شیون و صفات الهی از خرق نعمت و رافت وی اند و همه افلاک و کواکب و نیرات و سائر مخلوقات همه در شیون صفات الهی اند جل جلاله و عم نواله

وله

حافظ ز دیده دانه اشکی همین فشان   باشد که مرغ وصل کند قصد دام ما

در لغات این بیت خفائی نیست ای طالب در دریافت آن ما بیست و ایراد دانه و مرغ از جهت ملایمات شعری است که در اشعار فصحا و بلغا واقع می شود و از محسنات کلامی یاد می دهد پس ادای معانی چنین باشد تا موجب تحسین باشد که ای حافظ دام عشق و محبت و خاک نهاد و پنهان باید کرد و از دیده دانه اشک بیفشان باشد که مرغ وصل قصد دام ما کند و در دست ما افتد یعنی دور گردون بمراد کسی نمیرود و جهانیان او بعکس مراد بود چنانچه شاعری گوید و اظهار این معنی جو بیده چنین است آسمان را سیرت و کیش همه که او خواهی دلبر نشد

وسائل

ای باد اگر بگلشن احباب بگذری / زنهار عرض ده بر جانان پیام ما
گو نام ما ز یاد بعمدا چه می بری / خود آید آنکه یاد نیاری ز نام ما

جریده و دفتر فردی کلا از دفتر مجملات گویند و دوام از همیشگی جویند باد عبارت از باد بهار است که سبب شگفتگی گل است و موجب سرور بلبل و اینجا کنایت از رابطه محبت است که میان طالب و مطلوب باعث افزونی مودت است جانان در اصطلاح صوفیه صفت قیومیه را گویند و اینجا عبارت از انسان کامل جوینده که صفت قیومیت حاصل کرده باشند و قوام موجودات بدست او آورده معنی بیت چنین بود تا باعث تحسین شود هر که دلش بعشق زنده گشت او را فنی نیست بر عالم دوام او ثابت است ای طالب از طلب آن ماییست کما قال علیه الصلوة والسلام هو سبحانه و اسرار اخیار ان اولیاء الله لا یموتون بل ینقلون من دار الی دار پس از این رابطه محبت چون بگلزار خاطر دوستان بگذری و دوستان را از دوستان یاد دهی زنهار پیام ما بکاملترین احباب سر گروه اصحاب که عبارت از مرشد ست برسانی و نام و نشان او را خود رسیدانی و گوئی که تو خود صفت قیومیت حاصل کرده و بر جریده عالم دوام خود را ثبوت آورده دیده و دانسته لغزشی و سهوی چه سپرده عنقریب ست که آن وقت در رسد و بار اسوی و از فنای رسمی گشته و مرگ طبعی که شربت اجل چشانند و نام و نشان ما در عالم نماند تا بفنای رسمی نرسیده ایم شربت اجل بخشیده ایم ایچ خود هم فنای و بقاے کرامت فرما جانا تبریا

وله منه

دریاے اخضر فلک و کشتی هلال / هستند غرق نعمت حاجے قوام ما

اضافه دریاے اخضر الفلک اضافه بیانی ست همچنان اضافت کشتی بهلال او از ثانی ست حاجی قوام محبوب خواجه بود بقول ممدوح که همواره بمدح و ثنایش می نمود پس بطوری که محبوب بود ادای معنی چنین شود که روزی حاجی قوام بخواجه صحبتی داشت و علم عزتش برافراشت چون ساقی بدست خواجه جام شراب داد عکس فلک و ماه که از نیمه کمتر بود بشکل کشتی می نمود در جام افتاد بخاطر خواجه این مضمون راه یافت که درین بیت باظهار آن شتافت و گفت سه دریای اخضر فلک و کشتی هلال آه و بطوریکه ممدوح بود ادای معانی چنین شود که حاجی قوام مجلسی آراسته و فضلا و شعرا را خواسته و انواع اطعمه و الوان اشربه پیش هر یکی نهاده کاسه که پر آتش بغیر الوده و از کمال صفا عکس ماه و فلک که بشکل کشتی شده بود در وی می نمود پیش خواجه اتفاق افتاده این مضمون بخاطر خواجه راه یافت و از روی مطایبه باظهار این معنی شتافت همین

بگرفت همچو لاله دلم در هوای سرو | ای مرغ بخت کی شوی آخر بدام ما

لاله گلی ست سرخ رنگ که در درون خود داغی سیاه دارد و بعشق سرو نسبت آرد هوا عشق را گویند که سالکان مقامات نفس را بجان و دل جویند سرو در حقیقت درست و راست قامت که تو محبوبان را از روی راستی نسبت با دست استقامت مرغ بخت اضافه بیانی ست اینجا کنایت از محبوب جانیست دام ریسمانی معروف ست که جهت صید مرغان نصب می دارند و اینجا عبارت از کشش عشق می آرند که سوز و گداز عاشق چون بکمال رسید در معشوق اثر می کند و آن را در العاشقی نسبت می کنند چنانچه بزرگی گوید طالبان این معنی را بهایت جوید بیت تا که از جانب معشوق نباشد کششی + کوشش عاشق بیچاره بجائی نرسد + و معنی بیت چنین بود تا موجب تسکین شود که دل من در محبت سرو قامتی گرفته شده و همچو لاله دلم خون بسته گشته ای مرغ بخت کی بدام ما آمده و بکو ما گرائی و این سوز و گداز ما کی در تو اثر کند و ترا جانب ما کشد باید دانست که درین غزل خواجه بی بدل بیان بسط و قبض فرموده و حالت خویش با سالکان باز نموده چنانچه روش سالکان طریقت هست و دیدن واصلان حقیقت که چون سالک در سلوک عشق در آید و ابواب مشاهده اش بر گشاید هنگام ظهور مشاهدات و آوان طلوع تجلیات می پندارد که بجائی رسیده ام خوشدل می شود و فرخنده خاطر می گردد و این حال را بسط می نامند که کبک وار از شادی در سلوک می خرامند باز چون ابواب مشاهدات بسته گردد و سالک واویلا آغاز کند و خود را هیچ نداند و بجا خود چنین می آید که هیچ ندیده ام و بهیچ جا نرسیده ام تنگدل و شکسته خاطر می گردد و احوال سابق یاد کرده پریشان می شود درین معنی راقم حروف و شارح دیوان گوید و اطلب را این معنی بطالبان جوید نظم افسانهٔ عشق گویم ای جان + پیش تو ولیک گفته نتوان + لیکن مثلی بر آن نمایم + تا کشف کنی حقیقت آن + خوابی عجبی بدید گنگی + یادش کند و شود پریشان + و این حال را ارباب سلوک قبض نامند که گویا افتاده از بالای بام اند پس حضرت خواجه هنگام بسط فرموده و حال خویش باز نموده که ساقی بنور باده بر افروز جام ما + مطرب بگو که کار جهان شد بکام ما + و در حال قبض فرموده و هر بان ما حال خود چنین باز نموده که بگرفت همچو لاله دلم در هوای سرو + ای مرغ بخت کی شوی آخر بدام ما +

وله منه

هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد بعشق | ثبت است بر جریدهٔ عالم دوام ما

تا پیرو ایمان و معتقد ایمان را حجتی نشود و هیچیک در ضلالت نیفتند و می تواند بود که از قلم ناسخ سهوی راه یافته باشد و نقطه پائین به بالا اشتافته باشد یعنی ترسم که صرفه نبرد و غالب شود

و له منه

مستی بچشم شاهد دلبند ما خوش است
زان رو سپرده اند بمستان زمام ما +

مستی معروف ست ای شیدا و اینجا کنایت ست از بینائی حق معبود که آن صفتی ست از صفات ثبوتیه ذات واجب الوجود تعالی عن مشابهة المشهود و مشاهدة الموجود چنانچه در مرآة المعانی می گوید از مجاز بحقیقه می پوید **نظم** مردمی را چشم باطن باز کن + پس نظر بر عین معنی ساز کن + مردمی کن دیده معنی کشای + تا ببینی نور را زعین خدای + هست چشم اینجا بمعنی نور ذات + گو عیان بیند وجود کائنات + چشم آن باشد که از نزدیک و دور + نور عیان را اعیان بیند بنور + هست بینائی صفت کز ذات پاک + این صفت هرگز ندارد انفکاک + هم بفعل و هم بقوة با مرست + تو مدان کز فعل قوت قاصرست + جلیس ضعیفی چیست یعنی نابیند + خلق را بیند و را کس نبیند + چشم زان در اصطلاح آمد ضعیف + دور بینی دارد از نور لطیف + دوربینان کاینچنین دُر سفته اند + از لطافت ناتوانش گفته اند + خواب مستی چشم را زیبائی ست + تا نه پنداری که نابینائی ست + هرچه در دیدن باعیان غمزه است + گر به بینی آن تمام غمزه است + بیند و چون قصد خون ریزی کند + با مژگان ره تیزی کند + عین بینائی نشان ذات اوست + غمزه مژگان همه آیات اوست + مستان معروفند که بشرب خمر مشغوفند اینجا کنایت از مرشدانیست که متصف اند باوصاف خدائی و متخلق اند باخلاق کبریائی یا همان چشم مراد بود که کنایت از بینائی حق ست و معنی ظاهری ظاهرست و بر همگنان باهر و معنی حقیقی آنکه در گرفتن جمیع شئون صفات خدائی و متصف شدن باوصاف کبریائی و متحقق شدن باخلاق بی همتائی مرشد ما بس زیباست از آن جهت مهار اختیار ما را بدانها سپرده اند و بقبضه مرشدان دین و هادیان سبل یقین که متصف اند بصفات خدائی و متخلق اند باخلاق کبریائی آورده اند و ما را در سلک ایشان کشیده و تابع ایشان گردانیده یا گوییم که اخلاق حمیده بحق همه زیباست و سالک بتخلق آن ناشکیبا و از جمله صفات حق بینائی ست که در کمال رعنائی ست از همان جهت عنان اختیار ما به بینائی حق سپرده اند و ما را بدانها برده اند

و له منه

برای معنی خاص بایراد می آرند چنانچه در کتب صرف می نگارند یقال جلبت جلبة و ضربت ضربة و اکلت اکلة یعنی نشستم یک نوع نشستنی و زدم یک بار زدنی و خوردم بمقدار خوردنی روز بازخواست عبارت از روز قیامت ست که عاصیان را هنگام پشیمانی و ندامت ست نان حلال شیخ کنایت از مجاز و ظاهرپرستی ست که عبارت از تقلید شرایع و اتباع ظاهری است و در مقام بهتیست و آب حرام کنایت از دریافت حقیقة مودت ست که عبارت از حصول عشق و محبت ست بر ارباب دانش و اصحاب بینش مخفی نماند که حافظ علیه الرحمة تقلید شرایع را بنان تعبیر نموده و عشق را باب تعبیر فرموده از آن وجه که در تقلید شرایع چون هستی منظور ست خدا را بخدائی پرستیدن درست پس در آن کثافت با مدخلی تمام است لاجرم بنان نسبتی دارد که از جمله اجسام ست و در عشق چون پندار را مدخلی نیست و لطافتش بحدیست که شکی ست و از کمال لطافت چون آب در اجزای عاشق ساری لاجرم بآب نسبت کنایت نفس جاری ست و بهر یک حل و حرمة بحسب شرع می آرد که مدار هر دو تعلق بشرع دارد و معنی بیت چنین بود تا موجب تسکین شود که ترسم که غلبه بکند روز جزا نان حلال شیخ ز آب حرام ما یعنی می ترسم که مجاز از حقیقة غالب نشود و پیش قدمی نکند و باید دانست که حرف نه که بر نه برده وقوع دارد بمعنی لا نافیه که نحویش زائده می شمارد و لا زائده در کلام عرب کثیر الوقوع ست و بر السنه فقها و بلغا بشیوع است کما قال الله تعالی لا اقسم بیوم القیمة ولا اقسم بالنفس اللوامة و قال تعالی ما منعک ان لا تسجد اذ امرتک فی احد القولین پس بدین تقدیر معنی چنین باشد تا صاف تر از بار معین باشد که ترسم که صرفه بکند و غالب شود روز قیامت مجاز که پایین تر از حقیقة است و رسانیدنش از سوء خاتمه بملاحظه می آرد که اگرچه فی نفس الامر حقیقة که با در دی نزول کرده ایم و اجل از ظاهرپرستی است پیش قدمی دارد لیکن می ترسم که غیرت عشق در کار شود و از ظاهرپرستان بر تبه بیشتر افتد و مجاز از حقیقة در میدان ما گوی دولت به برد می توان که استفهام انکاری بود و در استفهام انکاری منفی مثبت میگردد و مثبت منفی میشود پس باین تقدیر معنی چنین باشد که نافه گشای مشک چین باشد یعنی نمی ترسم که صرفه برد و در روز قیامت مجاز از حقیقة غالب شود الا کسی که لطف ایزدی بتشویش نشسته و از تفضل و کرامت ند از راه ابتلا و غرامت بمنزل حقیقة پیوست از سوء خاتمه نمی ترسد که در حصن حصین یقین در آمده است بهر بادی چون بید نمی لرزد و حضرت خواجه تفضل و کرامت را در شان خویش از دلایل شواهد قلبی فهمیده دعای این آورده و آنچه از سلف بین الخوف والرجا بودن منقول ست و مذهب سلف و خلف بر آن منعقد و معمول ست از ان جهة ست که ایشان پیشروان و مقتدایان اهل ظاهر بوده اند اگرچه این معنی از شواهد قلبی فهمیده اند لیکن ظاهر سخن نموده اند

هشدار گر ز مائی بگذار رسم دیری ÷ غالب بکس میامیز گر طالب هدائی ÷ زین جا ز کفر بگذر بنگر که خود خدائی ÷ من صاحب خودم نه مرغست بند پایم ÷ گر بند پا نباشد لاتنظروا الجایم ÷ بیخبر عبارت از لائم محبت است که پیشه او همواره است و معنی بیت چنین باشد تا موجب انفعال لائمین باشد که ملامت گر را میگوید و بدین گفتن هدایتش می جوید که ما در محبوب مجازی یا در هر شاهد طناز عکس انوار الهی مشاهده کرده ایم و مطلوب را بنظر در آورده ایم ای بیخبر بیا تا واقف شوی از لذت عشق و محبت ما بجا بلکه بدانکه رخ یار و لذت و شرب مدام از الفاظ متناسبات ست و ایراد این الفاظ در کلام از جمله محسنات ست

وله منه

چندان بود کرشمه و ناز سهی قدان | کاید بجلوه سرو صنوبر خرام ما

سهی قدان عبارت ست از محبوبان سرو صنوبر درختان معروفند که شعرا در تشبیه شان القامت محبوبان مالوف اند جلوه نمودار خرام رفتار در باقی لغات این بیت خفائی نیست و نافهمیدگی را دوائی نیست و با آنکه از سهی قدان محبوبان مجازی مراد داشته و سرو صنوبر خرام کنایت از محبوب حقیقی انگاشته معنی بیت چنین باشد تا انتم یقین باشد که تا آن هنگام عشق محبوبان مجازی در کار ست و محبان مجاز را در سلوک آن عشق بار ست که محبوب حقیقی در جلوه در آید و محبت تحقیقی رو نماید ؎ چو سلطان عزت علم بر کشد ÷ جهان سر بجیب عدم در کشد ÷ و بدانکه محبت مجازی بمنزله خلاص ست که طلای مغشوش را از غش پاک گرداند تا بدار الضرب سلطان رساند و هر زری که از غش پاک باشد از خلاصش چه باک باشد بلکه احتیاج ندارد که ضراب خود بدر آرد چنانچه در نگارستان مسطور ست و بر السنه سلف و خلف نیز مذکور ست که در آثار وارد ست که حق جل و علا ابدالها نظر کند هر دلی را که بدوستی خود خالص و در محبت خود صادق بنگرد بزلف عنائی گرفتارش نهد آورده اند که از شاه اولیا علی مرتضی کرم الله وجهه پرسیدند که ما هذا العشق الذی یدور بین الناس فی العالمین و یقولون عشق فلان و فلانه فرمودند هولاء قوم غفلوا عن الله عز و جل فعذبهم بالمخلوقین قطعه بر در دیم حرمی حاضر نه بیند ÷ ز مسجد سوی خمارم فرستند ÷ چو دام زرق بیند در برم دلق ÷ بسوزد دلق و زنارم فرستند ÷

وله منه

ترسم که صرفه نبرد روز بازخواست | نان حلال شیخ ز آب حرام ما

صرفه بمعنی غلبه می جوید که در مهذب اللغات چنین می گوید الصرف تزیین الحدیث بالزیاده فیه و فعله و فعل فعله

از باطنش معلوم می نماید یقینا تسلیتها و دلداریها می فرماید و شادابش می گردانند تا از ان تشویش باز رهاند که قدم در پیش نهد و بمقصد خویش رسد و این بمنزله ساغر صبوحی ست که از جهت خمار شکن میدهند تا حریفان از صداع خمار وا رهند حضرت استادنا مولانا شاه سلامت الله فرموده اند که معنی بیت آن باشد تا گلدسته اهل عرفان باشند که حضرت خواجه از روی شیفتگی و بیقراری هنگام ملالت و طلب دلداری بمرشد عرض می کند که ای ساقی هم از نور باده باطن ما را منور ساز و گویا این واقعه بوقوع پیوست و باین عروه وثقی رسیدنش درست پس عرض می کند که حالا ایشان تسلیها نماید و دلداریها فرما که از سوزش و قلق که دامن گیر سلوک گشته و سد راه شده رسته پیش قدم نمایم و بمقصد گرایم بدانکه ساقی و باده و جام و مطرب و حصول کام از الفاظ متلازم الذکر اند تناسب المعنی بخاطرش دار ای علام پس اگر مند اغلی دخل نماید و بدین وجه در اعتراض آید که تلازم ساقی و باده و جام و مطرب مسلم داریم اما کام را بتلازم انهیا روا نداریم

جوابش گویم

که جمعیت انها مستلزم حصول کام و حصول کام را که بمعنی مقصود است باین اشیا التزام است اگر خفاش سیه رفتی و بوم سر بیرفتی که منکر شعاع آفتاب است ازین تلازم انکار نماید گناه نافهمیدگی اوست که خرسندی از شراب بسیراب است

وله منه

ما در پیاله عکس رخ یار دیده ایم
ای بیخبر ز لذت شرب مدام ما

پیاله معروفست و اینجا کنایت از محبوب مجازی نموده یا از مرشد طریقت ایما فرموده که نسبت سالک بمرشد حق هیچو که با آفتاب نباشد که کارش بر صواب نباشد که درین راه پیر پرستی در کار است و از جمله لازمات ناچار است چنانچه کاتب حروف در شارح دیوان گوید و در بیان کفر صاحب هدایت جوید

مثنوی در مسلک طریقت از کفر ناگزیر است + چون از یکی برستی دیگر بدار و گیر ست + مجموع کفر این ره بر چار قسم باشد + اول هوای نفسی کو ز اخف اتر اشد + ز انها چو بر گذشتی کفری دگر ز پیر است + از کفر پیرستی تشکیل که ناگزیر است + ز انجا چو بر گذشتی کفر محمد آید + گر سالکی از ان هم بگذرد که می شاید + ز ان پس صفات ایزد کفرست اندرین راه + بشکلهای دلکش مفتون گشته زان آه + گر طالب خدائی بر هیچ یک میائی + کین جمله کفر راهست هر زندان نشانی + همین القضاة همدان هم شرح گفت این را

این مع حیث بود در کلام فصحا و بلغا بکثرت می رسد و در ادای این معنی هیچ افزودگی نشود تلق فعل مضارع مخاطب معلوم است از لقی یلقی بمعنی ملاقات کردن من علم همچنان از کتب مفهوم است و این جمله فعل شرط است من موصوله و تهوی صله موصول دع امر است بمعنی بگذار و این جمله جزای شرط است ای صاحب قبول بدانکه در مصراع اخیر جزی مقدر است و تقدیر کلام چنین بود ای شیدا متی اردت ملاقات من تهوی دع الدنیا و اهملها کما فی قوله تعالی یا ایها الذین آمنوا اذا قمتم الی الصلوة ای اذا اردتم القیام الی الصلوة یعنی این بیت چنین باشد تا معین اهل تلوین باشد که جمیع کار و بار من از سبب خود کامی که همگی همت من در مراد خود بود نه در مراد دوست به بدنامی کشید ای بدنام عالم شدم و رسوای جهان گشتم که نتیجه اوست یعنی اگر همگی همت در مراد دوست داشتمی و ممنوع مرادهای خویش انباشتمی و مجذوبانه معاش داشتمی از زمرهٔ ملامتیه نمی شدم و رسوای عالم نگشتم چنانچه شاعری گوید و ازین معنی آگاهی جوید ؏ از هر دو جهان بدم از روز نخست ٭ محصول کے از سوخته خرمن طلبند ٭ باز ازین مقام بالاتر جسته و از ملامت و رسوائی باز رسته پیش قدمی می جوید و در اظهار این معنی می گوید ؏ پنهان کی ماند آن رازی کزو سازند محفلها ٭ یعنی یعنی محض از خود کامی بدنام عالم نگشته ام و رسوای جهان نشده ام بلکه اسرار عشق و محبت در معارک مجالس فاش کردم لاجرم بدنام عالم گشتم باز می گوید که اگر حضوری دوست می طلبی از وی یک زمان غافل مباش و از ملامت جهان در درون خود مخراش و هر گاه که اراده ملاقات کنی کسی را که دوست می داری در وی توجه بدو می آری بگذار دنیا و مهمل ساز او را بگذار سمعت من استادنا حضرت مولانا شاه محمد سلامت الله صاحب مرحوم و مغفور

وله منه

ساقی بنور باده برافروز جام ما
مطرب بگو که کار جهان شد بکام ما

ساقی نوشاننده و اینجا کنایت از مرشد است هدایت کننده باده شراب و اینجا کنایت از محبت است که نتیجه اش بیخودی است جام معروف و اینجا کنایت از باطن خویش نموده مطرب کنایت از مرشد فرموده و باید دانست که در اصطلاح صوفیه شخص واحد را باعتبار اختلاف احوال باسامی متعدده می خوانند و آنرا از اسمای صفاتش دانند پس مرشد را در حالت بیان اسرار عشق و معارف و حقایق آن که سرمایهٔ سرور و سرور است بزبان ساقی رانده و در حالت بشارت و دلداری مطربش خوانده چه مرشد کامل چون سالک را بیان معارف و حقایق میفرماید ذوقی در نهاد سالک پدید آید و از کثرت ذوق وجدی و قلقی در نهادش بیخیزد که خود بخود بستیزد و مرشد کامل چون این معنی

می اید این قسم تصغیر و شکایت را نمی شاید

و له منه

شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین هایل
کجا دانند حال ما سبکباران ساحلها

شب تاریک عبارت از دنیاست و این معنی در شان او همگنان را هویداست که دنیا فی الحقیقه شب تاریک است که روشنائی بعروض عارض آید و آفتاب و ماهتاب و سراج و امثال آن وابستگی دارد موج جوش دریا بگوش هوش نیوشی این شنید که موج درینجا عبارت از افراد طوفان ست آن کنایت از سلب الایمان است گرداب معروف و اینجا الکنایت ست از موج آخرین و دم واپسین سبکساران عبارت از سلف بود یا کنایت از اهل ظواهر بود و این بیت شبیه بیت بالاست و نسبه طالب اخروی است معنی ظاهر ظاهرست و ارباب بصیرت را باهرست و حاصل بیت آنکه دنیا که در حقیقت شبی ست تاریک و راهی ست بس باریک و گرداب هولناک از خوف سوء خاتمه و دم واپسین در پیش ست که همه را از ان دل ریش ست حال دل گذشتگان کجا دانند و مرکب توجه بجانب ساحل رانند که سبکبار بودند و ازین مرحله متاع خویش را با آسانی در بردند سلف یا سبکساران از ان جهه اعتبار فرموده اند که ایشان بزمان آنسرور نزدیکتر بودند و هر که بزمان آن سرور نزدیکتر وابستگی باو بیشتر و اصحاب ظواهر از ان وجه سبکسار بودند که غیر حفظ جوارح را نگرفتند و از خطرات خواطر ماخوذ مجبور نیستند با آسانی در می گذرند و در شان اهل باطن وارد شده که المخلصون علی خطر عظیم و حسنات الابرار سیئات المقربین والبلاء موکل علی الانبیاء ثم الاولیاء ثم الامثل فالامثل و حضرت استاد را مولانا محمد شاه سلامت الله فرموده اند که سبکساران بلا آنکه اند که ایشان با اولی الهی شناخته اند و با خود نیستند و نزد ارباب بصیرت اصحاب سریرت مخفی و پوشیده نیست که هر یکی ازین سخن با نیاز جنس صحیح نیست که کار و بار ادبا ایشان در پیش ست مع ذلک خلقت جهانیان از بهر منافع انسان برای عبادت و عرفان ساخته چنانچه شیخ حسین سنائی گوید و ازین معنی بر دم آگهی جوید ست آفرینش نثار فرق تو شد بر مجین چون خمان نزراه نثاره لب بلا که در پیچیدن نثاری ست از راه پیچیدن تم کلامه فافهم و تدبر

و له منه

همه کارم ز خودکامی به بدنامی کشید آخر
نهان کی ماند آن رازی کزو سازند محفلها

حضوری گر همی خواهی ازو غائب مشو حافظ
متی ما تلق من تهوی دع الدنیا و اهملها

متی شرطیه است بمعنی وقت و کلمه ما زائده است ای از دانش آگاه و افزودن کلمه ما از حسن و استعمال او که

واین بیت از زبان ساقی ست در جواب ابیات گذشته که بالا مبین گشته ومیتوانم که در راه تعمیه در آییم و عمل حساب جمل درینجا کار فرماییم وگوییم نه سجاده یعنی اعداد سجاده که هفتاد و سه است با عداد می که پنجاه است جمع کنیم که جمله صد و بیست و سه باشد ازان اسمی از اسمای الهی گیریم که باین اعداد درست باشد و درین مقام شاید که آن اسم نباشد مگر حبیب الاوابین که بمعنی دوستدار باز آیندگان است و کارساز همه طالبان و کلمه کن امر کنایی دهم را امر از کان یکون باشد و رنده وار رنگ کدورت از مرآت ضمیر سالکان میتراشد پس معنی بیت چنین بود که موجب صد تحسین شو یعنی ای طالب حبیب الاوابین رنگین باش و از محبت ما سوی الله خاطر خود مخراش و بسوی ی باز گرد که دوستدار باز گردنده و جهانیان را محبت او مغز ست باقی همه پوست و در زورق مشاهدات آن درآ و از هوای نفس برآ اگر پیر مغان ترا تلقین کند دولت همین این دولت شود پیش از حکم او شتابی مکن و مقام تمکین تقلید شرایع را خرابی مکن که او سالک کامل ست و مقامات سلوک را به امثال و سالک و مرشد عاقل از راه و رسم منازل بیخبر نمی باشد و مقامات مسترشدان را نیکو می شناسد

و له منه

مرا در منزل جانان چه امن و عیش چون هر دم
جرس فریاد میدارد که بر بندید محملها

منزل محل فرود آمدن و مقام نزول کردن جانان صفت قیود ست که همه اطلوب است جرس بفتح اول و ثانی بمعنی زنگ باشد مطلق و زنگ اشتر گویند و بسکون ثانی همه را گفته اند که از هم خوردن دو چیز حاصل شود و اینجا کنایت از ملک الموت ست که موکل فوت ست محمل کجاوه و اینجا کنایه از وجود سالک است که به وجه درو مالک ست و معنی بیت چنین باشد تا مایه تمکین باشد که مرا در منزل محبوب اگرچه امن و چه عیش و چه شادمانی یعنی هیچ نیست چون هر ساعت جرس فریاد می کند که محملها بر بندید و عازم مقام دیگر شوید و رسم کاروانیان است که هنگام کوچ جرسها می نوازند و در شتران شور و شغب انداختند که کاروانیان را از کوچ آگاه می سازند تا همگنان باخبر شوند و خواب خود گذاشته در تجهیز محمل گردند و حاصل بیت آنکه مرا در دنیا که محل حصول عرفان ست و مقام دریافت حضرت سبحان چه امن و چه عیش و چه آبادگی جمعیتی چون ملک الموت هر روز آگاهی میدهد از فوت و گوید الرحیل الرحیل کما قال الشاعر الجلیل شعر له ملک ینادی کل یوم لدوا للموت وابنوا للخراب ولیکن از کمال غفلت گوشهای ما گران شده و نا شنیده آن ندا بیک گران شده و منزل را بجانان از ان اضافت کرده و بدین عبارتش آورده که مقام حصول عرفان حضرت اوست و توجه همگنان بدوست و بار از عدم بجهة حصول عرفان و آگهی از تعمل اولی و آخری حضرت حق جل و علا ارسال فرموده و هر بار آن سال را بدان آگهی نموده چون دریافت مطلوب بدین مقام منوط بود در توقف

ودرین معنی براه شهادت می گوید **بیت** ان تمدمی سیا ضناد ورا تر من تحت بر کسته تاهم و تراب یعنی اینجا کنایت از وجود دوست که انبیا و اولیا را بدریافت آن مقصود است هر یمانه کدورت او بکمر سوز حبیب و جوی نالبود آن مصدر کما قال رسول الله صلعم یا لیت رب محمد لم یخلق محمدا او کلمه پی را علا حمد اند انیم و در ادای معانی چنین بر دانیم که قسم بدان بنیام که از مطلوب الطالب سانند و جان طالب را بدان شتابانند از وجود تیر آمدی بی وصال دوست عالی جنابی چه خون که در دلها افتاده است و رخت هستی بباد داده درین صورت جعد مشکین مقحمه باشد از بهر تعظیم چنانچه در محاورات می گویند خدام فلانی عظمت ذکر بنی و در راه تعظیم او بینید و منه قوله تعالی و بقیة مما ترک آل موسی و آل هارون تحمله الملائکة پس ضمیر شین که عاید بمطلوب بود مقصود بالذات همون شود یا جعد مشکین عبارت از صفتی از صفات محبوب شود و کنایت از جمال دوست بود یعنی جمال دوست حقانی و مونس نهانی چه خون که در دلها افتاده است و هستی مستعار بر باد داده

وله

بمی سجاده رنگین کن گرت پیر مغان گوید
که سالک بیخبر نبود ز راه و رسم منزلها

سجاده مصلا و اینجا از وجود سالک مراد نما ثم قلبهم سبره علی حسب المراتب التبصر واحد ابن کریمه الرواتب پیر مغان مرشد کامل ست که حفظ مراتب اشامل است سالک رونده راه بر قدم مرشد آگاه معانی ظاهرش ظاهرست و بر همگنان باهر و معنی بیت آنکه وجود خویش دل کیش خود را می ساز بشراب محبت حق رنگین و اتباع آن سرور قولا و فعلا بگزین یعنی در جمیع حرکات و سکنات و خطرات را آراسته اتباع آن سرور گردان و درین معنی خویش را بکمال رسان که بسبب اتباعش عادة بشری عبادت می گردد تابع قابل سعادت می شود اگر مرشد ترا تلقین کند و در مقام تلوین کشد پیش از تلقین او شتابی مکن و تمکین خویش را بی آبی مکن و از خود کاری پیش مگیر و این نصیحت را از دل و جان بپذیر که او سالک ست و سالک از راه و رسم منزل بیخبر نیست پس ای شیدا تا آن وقت رسیدن بر تمکین خود بایست کما قال الله تعالی فی شان الصحابة رضی الله عنهم ولو انهم صبروا حتی تخرج الیهم لکان خیرا لهم وجود مرشد در زمره مسترشدان عظام همچو وجود پاک آن سرور در صحابه کرام رضی الله عنهم پس باید که طالب بمقتضای کریمه سابق از مرشد هیچ درخواست نکند که چون وقت در رسد مرشد خود بتلقینش در دهد بالفعل اتباع ظاهری که آراستگی ظاهر وجود است از دست مده و قدم در پیش طلبی پیش منه مناسب حال تو همین است هرگاه که مرشد ترا شایسته این کار خواهد دید خود تلقین خواهد کشید

دوست + تا کنم جان از سر رغبت فدای نام دوست + و بوی نافه کنایت از ذوق آن پیغام است که از
نتایج آن کمال بهجت و سرور تام است صبا بادی است که ایصال رایحهٔ طیبه بدو نسبت کنند و هنگام وزیدن
آن خوشوقت شوند و چون از مجاز بحقیقه درآیند کنایه از ملک الموت نمایند طره موی پیشانی و چون از مجاز
بحقیقتش در رسانی کنایت از جذبهٔ لطف الهی بود که مشتاقان را از کمال لطف بسوی دوست کشد جعد مشکین معروف
است که دلها طالبان بدو مشغوف است و اینجا کنایت از پریشانی دل سالک است که ظلمات حوادث اندر دلش
سالک است و رهایش نکند که بمقصد رسد و ضمیر شین عاید بطره بود و معنی بیت چنین باشد تا هر سطرش گلدسته
ریاحین باشد که نسیم بذوق و حلاوت آن پیغام که ایشان آن باد صبا ملک الموت منسوب است و آن
همگنان را مطلوب است آخر گشتش او بسوی خود خواهد کشید و طالبان ابدی بدولت مشرف خواهد گردانید
از پیچش و تاب جعد مشکین او و کشاکش حوادث دنیای زشت خود چه خون که در دلها افتاده است و اهل دل را
بباد داده است و می‌توانند که نافه کنایت از قرآن مجید بود و بوی نافه کنایت از معانی او و صبا کنایت
از وحی خفی شود که عبارت است از الهام ربانی و واردات سبحانی و طره کنایت از کلام مشکل فهم او بود
و تاب جعد مشکین کنایت از پیچش حروف او سزد که طالبان معانی را در تاب و پیچ کند پس معنی بیت چنین
باشد تا بیان سحر مبین باشد سوگند بمعنی قرآن مجید و قسم بفحوای فرقان حمید که آخر اولیا و از اطوار الهام
ربانی می‌گشاید و راه بدان جانب می‌نماید از تاب پیچش حروف و نظم الفاظ او چه خون که در دلها افتاده است
و اهل قلوب را دل بباد داده که بغوامض معانی او با ادراک عقل در یافت فکر فهم نمی‌شود و بی الهام
ربانی هیچ احدی پی بدان سو نمی‌برد برای ارباب فضل و دانش و اصحاب فن دقیق و توانش مخفی و پوشیده نیست
که چون شعر حضرت خواجه که از زمرهٔ بشر است و از پس روان تبع تابعین آن سر رسید بدین مرتبه است که معانی
بطنش بوحی بود که بی الهام ربانی حاصل نمی‌شود و چندین بلاغت دارد که دریابنده را در حیرت و دیس معانی
بطون کلام ربانی بچه مرتبه خواهد بود و دل دریابنده آن بچه مقام خواهد آسود و قصه در فصاحت حیث او دریابنده
اللطائف فی کلامه و در طبع سخن وجد با لطف طبعه فی مقاصده و می‌توانیم که در راه تعمیه در آئیم و حل معانیش
نسیم سحر نمائیم و پیچان معانیش عیان باشد که هر سطرش گلدستهٔ اهل جنان باشد یعنی کلمه تانی را بدو جدا
تحلیل نمائیم و تعمیهٔ این معمه را بدین روش گشائیم یعنی تا که در لغت بمعنی تراب است جدا سازیم و دل را
در دست وجودی شاهدان اندازیم و گوئیم که حضرت امیر خسرو دهلوی در رسالهٔ اعجاز خسروی می‌گوید

و در وجود عالم تحیر کند حقیقتی از حقایق او نشود و صفتی از اوصاف او گردد و هیچکس را از احوال او خبر انکار نیست و
از اتباع ارباب حق فرا نیست لکن الفقهاء ستروا الحال وانکروا علیه لحفظ اهل الظاهر عن التجاسر علی مالدیه
فانکارهم شفقة علیهم وصواب المنکر علیهم بهذه النیة مصاب الا ان بعض الفقهاء محقق وبعضهم مقلد وکل واحد
من الفریقین لصاحبت بالصواب اتبعت ظاهر السنة والکتاب لانهم علماء اهل الظاهر وقالوا نحن نحکم بالظاهر
والباطن فمن تابعهم وصل المقصود واستاد من خالفهم خسرانا مبینا ثم ان اخذت العنایة ید السالک وصل الی
ذروة الکمال واقصی الغایة من الوصال یطوی المنازل کلها من الملکوت والجبروت واللاهوت وستر الحال
والحق لیس من عشق وکتم فمات مات شهیدا لحضرت ذی الجلال والا فتبعیته صلی الله علیه وسلم رجوا ان نصل
بمقام الوصال ونخلص من النقص والزوال ان شاء الرب المتعال فما احسن ما قال قائل اعنی به نفسی قطعه وحدت
شرع است شارع سا بموصل بالصواب ✤ وحدت این قوم رفتن بر سنان نیزه ✤ محرم این قوم از یک
نقطه محرم میشود ✤ مخزن اشرع محمد را انبات شد حیزه ✤ والطائفة التی تقول کیت وکیت فی ذیت
فانها ما شمت رائحة المعرفة الان حفظ المراتب شرط فی هذا الطریق ومن کشفها الحق بالملاحدة والزنادیق
والله یقول الحق وهو یهدی السبیل و می توانند که براه تعمیه در آییم و کلمه الا را تحلیل به دو جزو نماییم یکی آنکه همزه
استفهام بود دوم لا که کلمه نفی شود پس معنی بیت چنان بود که گلدسته سخن بران شود یعنی ای ساقی
استفهام و عاقبت اندیشی را نفی ساز و این اندیشه را هرگز بخاطر مینداز و در صدد دریافت حال باش
و دل از اندیشه این و آن مخراش کاسه عشق و محبت بگردان بنوش و بنوشان تا بمدهوشی گرایم و از
کشاکش حوادث برآییم که عشق اول بما آسان نموده آخر الامر خون دل با بوده ✤

وله منه

به بوی نافه کاخر صبا زان طره بگشاید
ز تاب جعد مشکینش چه خون افتاد در دلها

حرف با برای قسم است و بو مقسم به و مصراع ثانی مقسم علیه که باصطلاح نحوش جواب قسم و نحویان بدین بوی خوش
سوگندش بو بند نافه ناف آهو که دران مشک می بندد و بوی خوش کشتن بر جمله غوانی می خندد و اینجا کنایت از پیغام
حضرت صمدیت است بمشتاقان رانش که می فرستد بسوی ایشان از کمال عنایت خویش و چون
ملک الموت آن پیغام بدیشان رساند خوشان دلشادان قالب ارها نموده بمقصود شتابانند چنانچه
حضرت خواجه جای دیگر خود می فرماید و این عقده را خود می گشاید بیت مرحبا ای پیک مشتاقان بده پیغام

من الطریقة وانشق علیه شمس الحقیقة صار کنذکائه عند لقائه وتتواری الممکنات عن بصره کتواری الذرات والنجوم عند اشراق الشمس فالممکنات تتواری عن نظره لکنها ثابتة فی مقامها فی الوجود والامر حضرت شیخ محمود شبستری درین معنی چه نکته نیکو گفته وچه یاقوت بالماس ناطقه سفته که نابودن دیگر ست تا دیدن دیگر یعنی ارباب وصال چون بکمال سند وبی بمقصود خویش برند حق سبحانه وتعالی بحکمة بالغه خویش غشاوه ابر بصر شان می اندازد وبینش ایشان را پوشیده می سازد که غیر او نبینند تا در تفرقه نیفتند چنانچه بر بصر عوام غشاوه انداخته وبینش ایشان را پوشیده ساخته که حق وملک او نبینند تا در مقام هلاک نه نشینند که دیدن شان یا انکار است وموجب آن ازو هلاک ست وآنچه امام حجة الاسلام در مشکوة الانوار می فرماید وخاطر اهل قلوب را می باید که ترقی العارفون من حضیض المجاز الی ذروة الحقیقة رأوا بالمشاهدة انه لیس فی الوجود الا الله وان کل شیء هالک الا وجهه لا انه یصیر هالکا فی وقت من الاوقات بل هو هالک ازلا وابدا اشارت از وصول این مقام است که واصل آنجا نه نشان ونه نام است وبعضی ارباب حال را حالة الجمع او الجمعین سوی می نماید بانه در مقام نزول آمده بحال قدیم باز می آیند وبعضی را همت می شود الی وصل الدوام فی هذا المقام فیری بالعیان انه لیس فی الوجود الا هو دائم الاوقات لا فی ساعة من الساعات وازین اشعار نموده آنچه عارف کامل فرموده رباعی هر سو بر چار سوی شهر هری + کردم امروز هر طرف نظری + کافر گر بجز خدا دیدم + کی در آید بچشم من دگری + وآنچه بعضی عرفای مکاشف در عرفان بی بقای برند که در تعین ممکن وواجب انگرند مقام انکار نیست وتصدیق آن بر عاقل دشوار نیست که موسی صلوات الله وسلامه علیه در تعین شجرهٔ زیتون تجلی حق در مشاهده دیده ودران مشاهده از ممکن بواجب رسید کما اخبر عنه اصدق الصادقین واعلم العالمین فی القرآن المبین وآنچه بعضی عرفا مکاشف تعینات خلق را بعین حق نگرند عین او تصور کنند آن خالی ست که مکاشف را عارض می شود از ظهور بطون مکشوف بیان آن اینکه نیست که بیرون از حد امکان ست یعنی لطیفه الهی که در دل سالک است در غلبه در آید وفواره دار از دلش بر آید ودر جوش شده بحر وشود دریا شده سالک می پوشد دران حال سالک اگر تجلی حق در نظر می آید ونظر بینش بر غیر نمی گشاید وهر چه نظر کند عین او نگرد بمجموع یقینی که در هر جانب که نگاه کند وهر چه نگرد وغیر او نمی بیند لاجرم در چشمش می نشیند وآنچه بعضی از حالة این حال انکار نموده اند واین احقیقتی از حقایق فرموده اند آن نیز درست ست ودر ضمیر اهل تنویر چون نهال خود رسته ست که حال چون تحجر گیرد واستداد پذیرد حقیقتی از حقایق گردد وصفتی از صفات او شود نه بینی که علم در بدایت چیزی بیش نیست واز جزئیه تمثالش بیش نیست وچون بکمال خود رسد

بهو گویند و هرچه بینند ازو بینند ماسوی را در وجود نه پندارند و نمود بی بود انگارند ✣

حکایت

در شهور سنه احدی و عشرین من الالف الثانی روزی درویشی با کمال مصحوب پسری صاحب جمال در سن دوازده سالگی در مجلس قدوة الابرار و زبدة الاخیار شیخ عیسی سندی در بلدهٔ برهانپور درآمد و از مجلسیان برتر آمد آن درویش بعد از دریافت ملازمت شیخ از تعریف پسر ایمائی نمود حضرت شیخ جانب پسر توجه فرمود و گفت ای پسر سخنی بگوی و خاطر اهل مجلس بجو آن پسر بکمال بشاشت بوجهی بسخن درآمد که همه را در بر آمد و گفت اگر از حقیقت می پرسید آن بیانی ندارد که مطلبش نشانی ندارد و اگر از مجاز می پرسید آن خود وهم ست و ذکر وهم هم وهم است بلکه توهم توهم است اما این قدر می دانم که نسبت الآن کما کان ثابت و برقرار است که تغیر و تبدل او بی مدار هست این تغیر و تبدل که نمودارست کثرت موهومه آراست پس بیتی چند موافق مقام برخواند که این داعی بر تحریر آن قلم راند

مثنوی
بی نشان شو از همه نام و نشان ✣ تا ببینی روی جانان در عیان ✣ از خماری ما و من هر کو برست ✣ با شراب وصل جانان گشت مست ✣ کی مقید واصل مطلق شود ✣ عارف حق آن بود کو حق شود ✣ هر که از قید تعلق وا رهید ✣ بی من و ما خویش را مطلق بدید ✣ در حقیقت ما و من بیهوده است ✣ من نگویم هر که از حق آگه است ✣

حضرت شیخ را گفتار آن پسر مستحسن نمود و در شان او دعای خیر فرمود و از اقوال ارباب وصال است ما شمت الممکنات رائحة الوجود و حضرت شیخ محی الدین ابن عربی نیز در فصوص الحکم این قول را ایراد فرموده ما می گوییم که مراد ازین وجود وجود حقیقی است که تعلق بواجب دارد نه وجود ممکن که زوال آرد و لهذا عرف بلام العهد و لیس نزاعنا فیه بالجد و انما النزاع فی الوجود المستفاد من الواجب و هو للممکن ثابت و کتب اهل الحق باثباته مشحونة و ثبوته بها عن الخلاف مصونة کما فی شرح العقاید المشهور للتفتازانی و هو محقق فقال فیه قال اهل الحق حقایق الاشیاء ثابتة و العلم بها متحقق و کیف لا یکون فان مدار الشریعة و تبلیغ الرسالة و انزال الکتب و ارسال الرسل علیهم و الاحکام کلها من الکفر و الاسلام و الضلالة و الهدایة به و آنچه وجودیه این قول را که الحادث اذا قورن بالقدیم لم یبق له اثر از زبان ارباب وصال ایراد می کنند و این بیت را در تایید مذهب خود می برند بیت چو ممکن گرد امکان برفشاند ✣ بجز واجب دگر چیزی نماند ✣ محمول علی ان الممکن اذا وصل الغایة التی فی ذروة الکمال و اقصی الغایة من الوصال فی التخلق باخلاق المتعال لم یبق فیه اثر من اوصاف الممکنات و صار واجبا بالصفات لا بالذات لان الواجب بالذات له خاصة کالقدم کما ثبت فی فصوص الحکم و لما وصل العارف بهذا المنزل

جوابش

بسه وجه می توان گفت و آن جواهر معانی را بالماس فکر بدین وجوه می توان سفت یکی آنکه این مقال را حضرت خواجه در بدایت حال فرموده باشند این شراب را بپیمانه نخست پیموده که هنوز مرشد کامل در عشق و محبت سر آمده که موجب تشفی خاطر بوده باشد بدست نیامده دعامیانه بلکه غمیانه ندا بمرشد می کند که دستگیرش شود کقول الاعمی یا رجلا خذ بیدی و باین توجه درین ندا نیست هیچ بدے دوم آنکه ما را آموزش آداب در کلام از حضرت حق است که هادی مطلق است و هو قال فی ندا اخوة یوسف بیوسف یا ایها العزیز مسنا و اهلنا الضر و چون این ادا در ندا از آموزش حق باشد سوء ادب را دران مدخل مطلق نباشد و بی ادبی را دران گنجایش نبود که اتباع کلام حق سر بسر ادب بود سوم آنکه بر ارباب دانش و بینش مخفی و پوشیده نیست که ایها کلمه ایست محض برای وساطة ندا بمعرف باللام و در ادای معانی او را مدخلی نیست و نه مقام چنانچه این اضعف مفتن لسانی در ادای معانی در بیتیکه بیت اشعار بدان نموده در بیان نعته تصریح نموده که معانی الفاظ لامحاله ادا باید نمود و قناع از وجه الفاظ باید گشود

سوال

اگر سایلی گوید و تشفی خاطر جوید که کلمه ایها را بوجه دلپذیر و روش بی نظیر توجیه افتاد و اما شارح کلمه الا را هیچ بیان نداد که آن نیز از قبیل کلمه ایها عقده ی دارد و غنچه وار بی وزیدن باد صبا رو در گشاد نمی آرد

جوابش گویم

که سخنی زیبا گفتی و کلمات را چون سلک لآلی سفتی اکنون دریاب ای طالب جواب گویم درین مقام چون سخن بمرشد است تنزیل مخاطب کرده و از کمال حیرانی بنادانیش آورده از بهر غرض که اراده کرده چنانچه بیمار طبیب حاذق را که دو وقته نبضش مے بیند و بر بالینش می نشیند می گوید که در نبض من توجه فرما و دریافت حال من نما که بیش طاقتم دگر فتار درد و الم و چنانچه متشرعی عالمی و فقیهی را می گوید که بکارے توجه دارد و وقت نماز آخر شده میرود الصلوة فریضة و الامر الذی انت فیه عزیمة و حضرت خود در مقام دیگر مرشد را بکلمه الا تنبیه فرموده و این عقده را حل نموده که الا ای طوطی گویای اسرار مبادا خالیت شکر ز منقار و می تواند که ساقی عبارت باشد از مرشد حقیقی و هادی تحقیقی که اشارات سبت بواجب المعبود و در معبود و همچنان ساقی و شاهد و امثال آن هر کجا که مذکور کنند ارباب اشاره بهان جانب می برند و هر چه گویند

پیوستند و متقیان تمام تقوی و عاشقان بمقامات عشق نشستند و قالوا اخترنا خدمتک فقال الله تعالی من عزتی و جلالی لا سخرنهم لکم ولاجعلنهم لکم خداما ولا شفعنکم فیمن عبدکم وخدمکم پس حضرت خواجه بکلمهٔ اول کنایت ازان وقت کرده که خویش را در زمرهٔ عشاق در آورده بار امانت عشق بر داشت و بر داشتن آنرا سهل پنداشت پس ادای معانی چنین باشد تا اهل قلوب را پایهٔ تمکین باشد دانا و آگاه باش ای ساقی که عشق اولا بما آسان نموده بود و سهولت او دلم را بخود ربود اکنون مشکلها افتاد که رخت هستی همه بر باد داد کاسهٔ عشق و محبت بگردان و بنوش و بنوشان که بدان دستگاری مشکلهای ما آسان شود و در حق واماندگان و عاجزان احسان بود یعنی چون می آمدیم از عدم بوجود از جهة حصول مقصود و طلب عرفان رب معبود دنیا را خانهٔ خاله خیال می کردیم و در تصورش چنین پی آوردیم نه عجب خانه چنانچه شاعری می گوید در اظهار این معنی می آید مصراع دلا این کوچهٔ عشق است نباشد خانهٔ خاله * و چون در آمدیم و دانستیم که اینجا خون دل باید یا بود و جز بوساطت مرگی بمسکن مالوف نمی توان غنود چنانچه شاعری گوید در اظهار ما فی الضمیر چه بیت خوش آن زمانه که بودیم در عدم خوشحال * نه گفت و گوی فراق و نه جست و جوی وصال * پس ای ساقی بگردان کاسهٔ عشق را تا ازین کشاکش برهیم و باعدا تن در ندهیم و سبب که بیت آنکه از روی شیفتگی و آشفتگی هنگام استمالت نه در حین استحاله بمرشد طریقه و هادی مریقه عرض حال نموده اند ندا می کنند و توجهش بسوی خود می طلبند که ای مرشد راه طریقه و ای هادی سبیل حقیقه تا عشق را آسان نموده قدم در سلوک او نهادیم و گام در راه او گشادیم عاقبت مشکلها بار و می نمود که رقیب صندوق جبل کشود و عقبات او مانع و حاجب آمد و خاطر ابن الراغب و طالب بدین هنگام مددگار نیست و آوان دوستی و یاری او اهمال موجب اخلال است و توقف مایهٔ وبال کاسهٔ عشق و محبت بگردان و بنوش و بنوشان تا مست و بی هوش گشته ازین کشاکش برهیم و باعدا تن در ندهیم چنانچه حضرت خواجه جای دیگر خود می فرماید و عقد این عقده را خود می گشاید *

صبح ست ساقیا قدحی پر شراب کن * دور فلک درنگ ندارد شتاب کن *

سوال

اگر سایلی گوید و در راه رسالت بدین پرسش پوید که چون از ساقی مرشد مراد داشتید و این نقش را بر صحیفه نگاشتید پس مرشد را باین ادا ندا نمودن از ادب دور است بلکه نشان اهل نفاق درست که ترجمه یا ایها الساقی ای هر کدام ساقی مست و ندا مرشد باین روش نگریستن بیاقست

بسم الله الرحمن الرحیم

آغاز شرح دیوان خواجه حافظ شیراز

قوله الا یا ایها الساقی ادر کأسا و ناولها | که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکلها

دانا و آگاه باش ای عزیز که الا حرف تنبیه است و یا حرف ندا ایها کلمه ایست که معرف بلام را بواسطه آن کلمه ندا کنند و اقبالش بسوی خود طلبند ساقی نوشانند را گویند که حریفان تو بهش بجان و دل جویند و اینجا عبارت از مرشد طریقه است که رهبر آن فریقه است تا دل امر است از تناوله والناولة تحری فراکسی دادن و دست دران بر گشادن یعنی ای ساقی بده کاسه عشق و محبت اگر دستی از مودت تکلمه او دل می تواند که عبارت از زبان حقیقت مرشد باشد که سالک را هنگام بیعت عشق را آسان می تراشد یعنی عشق هنگام بیعت ایمان نموده بوده در بدایه مستحسن می نمود چون در سلوکش در آمدیم مشکلها افتاد که رخت هستی همه بر باد داد و نتوانند که عبارت از حالت عدم باشد و از بر داشت ما لایطاق اظهار ندم باشد کما قال الله تعالی انا عرضنا الامانة علی السموات والارض والجبال فابین ان یحملنها و اشفقن منها و حملها الانسان انه کان ظلوما جهولا یعنی روز میثاق چون از عدم بوجود می آسودیم از جهة حصول عرفان و دریافت حضرت سبحان عشق را آسان دانسته توسل بعشق نموده بودیم و اکنون که در وجود آسودیم مشکلها افتاد که رخت آسودگی همه بر باد داد و از امام یافعی منقول است که روز میثاق چون ذریة آدم را بر آدم جلوه دادند و خلق را از عدم بوجود فرستادند صنایع و مکاسب این جهان را بجلوه تمام بر جهانیان پرداختند و هر یکی را باختیار صنعتی مخیر ساختند و در دریافت و آموزش آن صنائع به همه فراخور خوش آمد خویش هر کس همت در باختند پس هر یکی بهر صنعتی باقتضای خوشش آمد خود پیوست و بذوق تمام دران صنعت زد دست و قومی منفرد ماند که توجه خویش بدان مکاسب نه انداخت حق جل و علا بر ایشان گفت که شما را بمقامی می فرستم که احتیاج بر و بال خود دران مقام خواهد کشاد و شما را باین چیز با حاجت خواهد افتاد قالوا انا احببنا و نحن انا فرحنا بها پس حق سبحانه و تعالی برای ایشان مقام عبودیت آفرید هر ملکی از کمال رغبت بسوی آن دوید زاهدان بزهد و عابدان بعبادت و عالمان بعلم

عالمان

ومن کان فی هذه اعمی فهو فی الآخرة اعمی و اضل سبیلا شان درشان ست و درود نامحدود هم سروری را
روا است که ذاتش مطلع دیوان کائنات ست و وجودش مقطع نظم ممکنات ظهورش موجب ظهور صدق
صادقان ست بل ازدیاد سه ادشان و وجودش باعث بروز کذب کاذبانست بل سبب عدم وجود ابطلان
باطلان سه احمد آمد بسر آمد ملک ملک * افتاده بخیر ازچه فلکی است فلک * عالم برهم شود بیک چشم زدن *
گر دمدمش اگر دمی زان منفک * و هزاران هزار تحفهٔ صلوة و سلام بر آل کرام و اصحاب عظام آنحضرت
علیه الصلوة والسلام باد که حافظ قوانین شریعت اند و پشت پناه قواعد طریقت اما بعد می گوید سید
محمد صادق علی عفی الله ربه القوی رضوی نسب حنفی مذهب که حضرت خواجه **حافظ** شیرازی در
غزل گوئی گوی سبقت از اقران و امثال ربوده حقایق و دقایق و اسرار الهیه کامثال اللولو المکنون
و استعارات تخییلیه و اشارات تشبیه و مجاز و کنایه و معانی الی آخره تا شعر ع خوشتر آن باشد
که سر دلبران * گفته آید در حدیث دیگران * حسب الحکم والا جناب عالی القاب مستغنی عن الخطاب مشهور نزدیک و
دور بحر رحمت و عنایت موفور جناب منشی **نول کشور** صاحب ادام الله اقباله الی یوم النشور والی
البقاء الدهور بشرح این درهٔ فاخره پرداختم و باعانة الله در عرصهٔ چند ماه بطرز معهود در حیز تحریر در آوردم
امید از ناظرین با انصاف چنان ست که اگر بجائی خطائی یابند زبان طعن نه نمایند که هر انسان مرکب بخطا
و نسیان است والله قادر علی قبول و هو مقتدر الی وصول کل مامول و الصلوة علی رسوله المقبول تم

بسم الله الرحمن الرحیم

دیباچه شرح دیوان حافظ شیراز

ای بنام تو ابتدای سخن اولین وصفت انتهای سخن
نیست موجود بی تو موجودی نیست غیر از تو هیچ معبودی
جوششش ملک کائنات از تست همه ذرات را حیات از تست

حمد بی حد و ثنای بی عد مر احدی را سزاست که دیدهٔ دوستان را بنور هدایت خویش بینای حقایق اشیا گردانیده دل ایشان را واقف اسرار خود ساخت و دشمنان را سرگشتهٔ کوی ضلالت و گمراهی نموده بر قلب ایشان پردهٔ جهل و نادانی انداخت مخفی مبادا که اسم سلوک عرفان و گفتگوی عارفان باسم آن خدائی است تا تکلیف یابد این معما که ظرفا چنین گفته اند و لآلی آبدار بالماس نطق بدین وجه سفته اند ٥ الله اکبر چه معماست این + اسم بگو عین مسمی ست این + اینچنین خدائے که روزی دهندهٔ مومنان و کافران است در دار دنیا یعنی باطنیان و ظاهریان را روزی میرساند چنانچه روزی باطنیان معارف حقایق و شهود تجلیات ست و روزی ظاهریان نان و آب و سایر نباتات است و بخشندهٔ مومنان است نه کافران که در دار عقبی که دار نیست برای ظهور جزا و سزا یعنی اهل عرفان را در آنجهان بلقای ذات معبود و ستر وجود مشرف گردانند و اهل ظاهر را اگر چه آن هم نگردانند که لقای ذاتی خاصهٔ اهل عرفانست

نازم آن احسان آن نگین فرمای دیوان هستی که با همت تمامی جهانرا

مطلع آرایش و مقطع زیبایش فرموده که درین اوان فرحت توامان
کتاب لاجواب سراپا انتخاب درر غرر دریای لطافت نایاب

شرح دیوان حافظ

از تالیف عالم اجل غواص بحور سخندانی گل سرسبد گلستان شگفته بیانی عالم
بی بدل معلم اول راتانی واقف رموز خفی و جلی مولانا سید محمد صادق علی لکهنوی

در مطبع بهار تزیین شگفتگی آیین صاحب نوال منشی نولکشور رونق افزای انطباع شد

49 D 32